

SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ YAYINLARI: 5

Editör: Yrd. Doç. Dr. Mehmet Hacı GÖKMEN

BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİNDEN TÜRKİYE SELÇUKLU DEVLETİNE

MEHMET
ALTAY
KÖYMEN
ARMAĞANI

SELÇUK ÜNİVERSİTESİ

TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ YAYINLARI: 5

**BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİNDEN
TÜRKİYE SELÇUKLU DEVLETİNE
MEHMET ALTAY KÖYMEN ARMAĞANI**

KONYA-2011

S.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2011 /KONYA

Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsünün 10.08 2011 tarih ve 2011-7/1 sayılı kararı ile bastırılmıştır.

ISBN: 978-975-448-200-3

İNCELEYENLER

Prof. Dr. Mikail BAYRAM (S.Ü.-Emekli Öğr.Üyesi)
Prof. Dr. Bayram ÜREKLİ (S.Ü. Edb. Fak. Öğr. Üyesi)
Prof. Dr. Mustafa DEMİRCİ (S.Ü. Edb. Fak. Öğr. Üyesi)

EDİTÖR

Yrd. Doç. Dr. Mehmet Ali HACIGÖKMEN

Baskı Öncesi Hazırlık
Harun YILDIZ

I. BASKI 2011, KONYA

BASKI
S.Ü. Basımevi/0332 241 18 44

Eserde yer alan yazıların dil ve bilim sorumluluğu yazara aittir.

YAYIN KURULU

Prof.Dr. Hasan BAHAR

Prof.Dr. Bayram ÜREKLİ

Prof. Dr. Salim KOCA

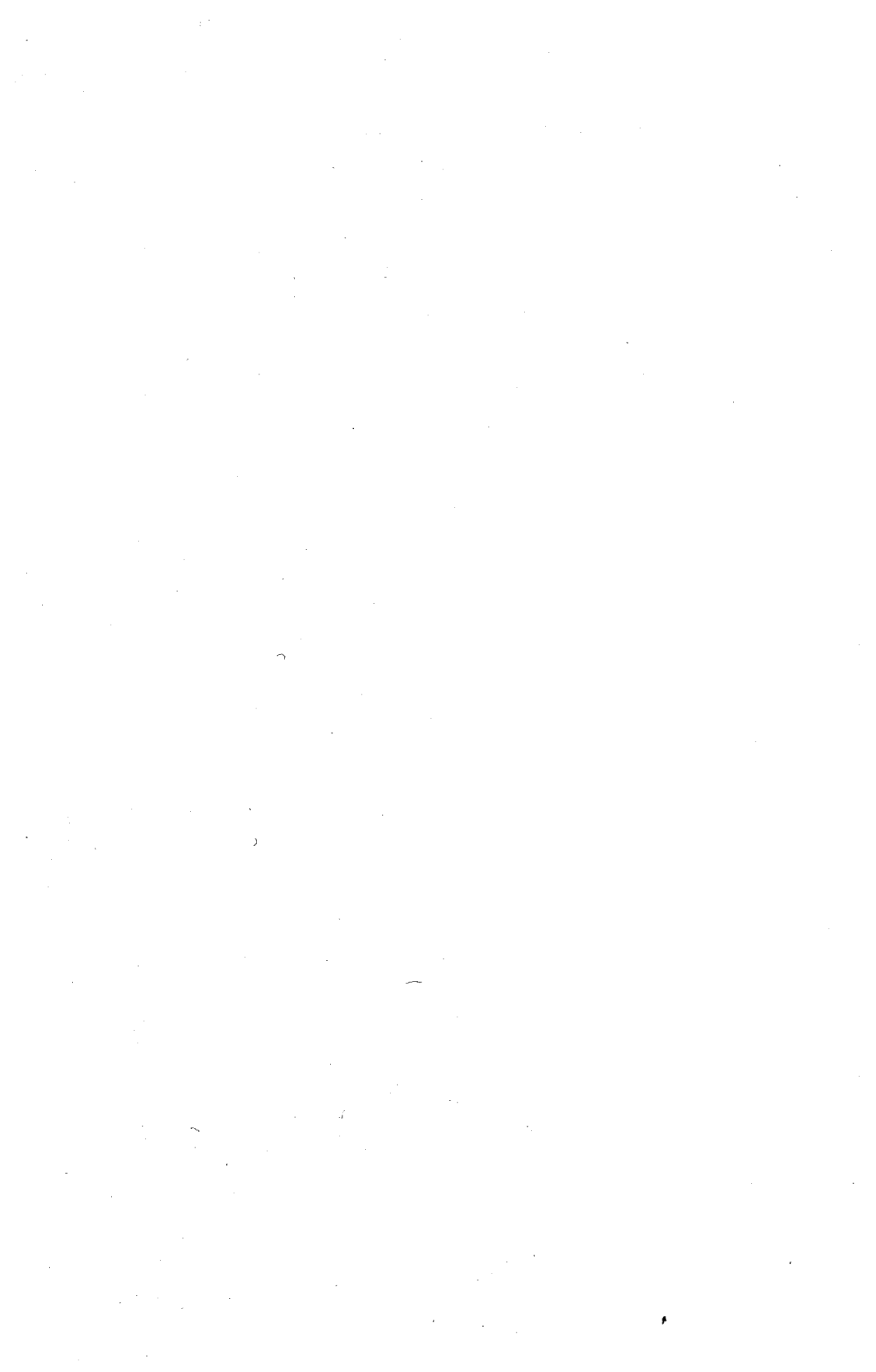
Prof.Dr. İlhan ERDEM

Prof.Dr. Dr. Mustafa DEMİRCİ

Yrd. Doç. Dr. M. Ali HACIGÖKMEN

Yrd. Doç. Dr. Sefer SOLMAZ

Yrd.Doç. Dr. Ali Temizel

İÇİNDEKİLER

Mustafa UÇAN	Prof. Dr. Mehmet Altay Köymen'in Hayatı ve Eserleri.....1
Tuncer BAYKARA	Mehmet Altay Köymen.....41
Abdulkadir YUVALI	Prof. Dr. Mehmet Altay Köymen (1916–1993).....47
Kemal GÖDE	Merhum Hocam Prof. Dr. Mehmet Altay Köymen'in Aziz Hatırasına.....51
Orhan AVCI	Mehmet Altay Köymen'in Derslerinde Öğrenci Olmak.....59
Mikâil BAYRAM	Türkiye Selçuklularında Köy Teşkilâtı.....65
Salim KOCA	İdeal Bir Türk Hükümdarı ve Başkomutanı Olarak Oğuz Kağan (Oğuz Kağan Destanının Türk Kültür Tarihi Bakımından Değerlendirilmesi).....75
Mustafa DEMİRCİ	Selçuklu Anadolu'sunda Bir İnsaniyet Mektebi: Ahilik.....121
İlhan ERDEM	Büyük Selçuklularda Kent Reisiği.....137
Sefer SOLMAZ	Danışmendlilerin İskân Politikası.....145
Salim KOCA	Sultan I. Alâeddin Keykubâd'dan Sonra Türkiye Selçuklu Devleti İdaresinde Ortaya Çıkan Otorite Zâfiyeti ve Emîr Sadeddin Köpek'in Selçuklu Saltanatını Ele Geçirme Teşebbüsü.....165
Ali TEMİZEL	Selçuklu Dönemi Hakkında İran'da Yapılan Farsça Akademik Çalışmalar.....197
Ahmet AKŞİT	Sultan Hatun Hakkında.....233
Mehmet Ali HACIGÖKMEN	Hubeyş Bin İbrahim Et- Tiflisi ve Tıp Alanındaki Çalışları.....239
H. İbrahim GÖK	Ortaçağ Arap Kaynaklarında 'Bilâd-ı Rûm' ve Komşuları.....249
Mustafa UYAR	Gazan Han'ın İlhanlı Ordusunu Reformasyonu.....263
EKLER.....	291

SUNUŞ

Ülkemizin güzide eğitim kurumlarından birisi olan Üniversitemiz, bünyesinde bulunduğu akademik birimlerinde, deneyimli eğitimci kadrosu ile mesleki alanda eğitimli, üretken ve gelişimi isteyen bireyler yetiştirmek maksadıyla ülke kalkınmasında üzerine düşen görevi başarıyla sürdürmektedir. Bu maksada hizmet etmek üzere Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü de Atatürk'ün hedef gösterdiği çizgide Türk tarihi, dili, edebiyatı, sanatı ve kültürü üzerine yayınlar yapmaktadır. Enstitümüz, bu alandaki müstakil kitap yayınları yanında, Güz ve Bahar sayıları olmak üzere yılda iki defa çıkardığı Türkiyat Araştırmaları Dergisiyle sosyal bilimler alanında Üniversitemizin yüz akları arasındadır.

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Selçuklu tarihi üzerine her biri birer şaheser hüviyeti taşıyan pek çok eserin yazarı Prof. Dr. Mehmet Altay Köymen adına yayımlanan bu Armağan kitapla, Türk tarihçiliğinin duayen ismini hatırlamak ve daha da önemlisi unutturmamak gibi bir görev üstlenmiştir. Prof. Dr. Mehmet Altay Köymen'in gelecek nesillere miras bıraktığı kitaplarının küçük bir karşılığı olarak onun adına bu eseri hazırlayan Enstitümüz ve dolayısıyla Üniversitemiz, Türkiye Selçuklu Devletinin başkentinde Selçuklu Türk tarihçiliğinin en önemli isimlerinden birisi adına bu eseri Armağan etmekten büyük bir gurur yaşamaktadır.

Bu vesileyle, öncelikle esere yazılarıyla katkıda bulunan bilim insanlarımıza, eserin hazırlanıp basılması aşamasına kadar olan süreçte emeği geçen herkese teşekkürlerimi sunuyorum.

Prof. Dr. Süleyman OKUDAN

Selçuk Üniversitesi Rektörü

SUNUŞ

Türkiyat Enstitüleri, Atatürk'ün direktifiyle kurulan Türk Tarih Kurumu, Türk Dil Kurumuna benzer olarak; Türk tarihi, dili, edebiyatı ve kültürü üzerinde araştırmalar, yayınlar yapmak üzere üniversiteler bünyesinde kurulmuştur. Özellikle İstanbul, Marmara ve Ege Üniversiteleri bünyesindeki Türkiyat Araştırmaları Enstitüleri Türk kültürü, tarihi, dil ve edebiyatı, sanatı üzerine yüksek lisans ve doktora programları düzenleyerek Atatürk'ün Türk Tarih ve Dil Kurumlarında oluşturmak istediği akademi hüviyetlerini bir nebze olsun yerine getirmeye çalışmışlardır.

Selçuk üniversitesi bünyesinde kurulan Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü de kurulduğu 24 Ocak 1991 tarihinden itibaren bu amaçlar doğrultusunda panel, bilgi şöleni, seminer, konferans vb. etkinlikler düzenlemiş, dergimiz yılda iki defa güz ve bahar sayıları olmak üzere düzenli olarak bugüne kadar yayınlanmıştır. 10. sayımızdan itibaren ise hakemli dergi hâline getirilmiştir. Dergimiz *MLA (Modern Language Association) International Bibliography*, Newyork/ABD, *TUBİTAK/ULAKBİM SBVT* tarafından dizinlenmektedir. Önümüzdeki sayıdan itibaren uluslararası hâle getirilecektir. Ayrıca her sene belli dönemlerde Türk dili, tarihi, sanatı ve kültürü ile ilgili belli konular tespit edilerek o konularla ilgili özel sayılar çıkarılacaktır. Dergimizin gelecek sayılarından birinde "Türk Kültüründe Madencilik" konusunu işlemeyi düşündüğümüzü de şimdiden duyurmuş olayım.

Enstitümüz Türk tarihi, dili, edebiyatı ve kültürüne hizmet etmiş yerli ve yabancı önemli bilim adamları adına armağan kitaplar çıkarmayı geleneksel hâle getirmeyi düşünmektedir. Böylece bu şahsiyetlerin hayatı, eserleri, metodu, Türk tarihine, diline, edebiyatına, kültürüne sağladığı katkılar ortaya konulacak, bundan sonra yapılması gereken çalışmaların neler olduğu daha isabetli bir şekilde tespit edilmiş olacaktır.

"Büyük Selçuklu'dan Türkiye Selçuklu Devletine Prof. Dr. Mehmet Altay Köymen'e Armağan" kitabının çıkmasında emeği geçen başta editör Yrd. Doç Dr. M. Ali Hacıgökmen'e, Enstitümüzün Müdür Yardımcısı Yrd. Doç Dr. Mustafa Toker'e, kitabın tashihinde emeği geçen Yrd. Doç. Dr. Ali Temizel'e, Enstitümüzün Sekreteri Mehmet Kuşçalı'ya ve özel kalemde görevli Elif Çağlayan'a teşekkür ederim.

Prof. Dr. Hasan BAHAR

Enstitü Müdürü

Köymen Hoca'yı Anarken

“Tekrar dünyaya gelsem tarihçi olurdum” diyecek kadar tarihi seven Köymen Hoca'nın bütün hayatı çile ve mücadele içerisinde geçmiştir. Onun çilesi daha doğmadan babasının Çanakkale cephesinde şehit düşmesiyle başlamıştır. Bütün bu yaşadığı zorluklara ve sıkıntılara rağmen, sahip olduğu kıvrak zekâ ve çalışkanlığı sayesinde öğrenim hayatını hep en önde ve en parlak derecelerle tamamlamıştır.

Köymen Hoca, dönemin kaynaklarını çok iyi anlama, değerlendirme ve onlardan sonuç çıkarma bakımından Selçuklu devri Türk tarihi araştırmalarına yön vermiştir. Selçuklu tarihi üzerine gerçekleştirdiği sistemli çalışmalar neticesinde, Türk tarihinin bu önemli bölümünün karanlıkta kalmış pek çok meselesini aydınlığa kavuşturmuş; yeni yaklaşımlar ve yorumlar getirmek suretiyle başarılı çalışmalara imza atmıştır. Son derece karışık ve anlaşılmaktan uzak Selçuklu tarihini net bir şekilde tasnif etmiş, bir sisteme oturtarak anlaşılmasını sağlamıştır. Yapmış olduğu bütün bu çalışmalarla alanında otorite hâline gelmiştir.

Köymen Hoca, Fuat Köprülü'den alarak şekillendirdiği tarih anlayışıyla Ortaçağ Türk Tarihçiliği alanındaki boşluğun giderilmesi ve bu alanda çalışacak yeni tarihçi kuşakların oluşturulabilmesi için hayatı boyunca gayret göstermiştir. Çeşitli vesilelerle genç araştırmacılara tecrübelerini aktarmayı bir fırsat ve görev addederek “metot ve metodoloji” hususuna büyük önem vermiştir.

Mehmet Altay Köymen'in ilmî vasiyeti kendisinin sağlığında sürdürmeye çalıştığı “Köprülü Tarih Ekolü” nün yaşatılmasıdır. Türk tarihi ve medeniyeti araştırmalarının daha da geliştirilerek milletimizin yüceliğinin herkese gösterilmesidir. Millî vasiyeti ise çeşitli iç ve dış tehlikelerle karşı karşıya bulunan Türkiye'nin manevi müdafaasının yapılmasıdır. Hayatının son yıllarını da iç ve dış tehditlere karşı uyarı niteliğinde yazdığı yazılar, devlet adamları için hazırladığı raporlar ve çeşitli kurumlarda verdiği konferanslarla geçirmiştir. Türk tarihinden edindiği fikirleri, vardığı sonuçları ve tecrübeleri kâğıda döküp ilgili yerlere sunmakla, vatan savunmasının yeni bir örneğini vererek millî bir görevi ifa etmiştir. Böylelikle babası Çanakkale'de cephede canını verme pahasına vatanını korurken, kendisi de kalemiyle, sözüyle ve yetiştirdiği öğrencileriyle *vatan savunması* yapmıştır.

Yrd. Doç. Dr. Mehmet Ali HACIGÖKMEN

Konya/2011

Prof. Dr. Mehmet Altay Köymen'in Hayatı ve Eserleri

Mustafa UÇAN*

1. AİLESİ – ÇOCUKLUK DÖNEMİ - EVLİLİĞİ

Türk ilim ve fikir hayatının güzide simalarından ünlü Selçuklu tarihçisi, Prof. Dr. Mehmet Altay Köymen 1915 yılında, Ankara ilinin Haymana ilçesine bağlı Deveci Köyü'nde doğdu. Doğum tarihi, dönemin taşımış olduğu olağanüstü şartlar nedeniyle olsa gerektir ki; gecikmeli olarak, resmi nüfus kayıtlarına "31 Mayıs 1916" (hicri 1332) olarak kaydedilmiştir¹. Kendisi de, bu doğum tarihini resmi işlemlerle ve hal tercümelerinde kullanmıştır.

Mehmet Köymen şeklinde olan adı ilerleyen dönemde "Altay" isminin de alınmasıyla beraber "Mehmet Altay Köymen" şeklinde olacaktır. Altay ismini Köymen'e veren kişi onunla yakından ilgili olmuş olan ilkokul öğretmeni Satılmış efendidir². Bu konu ile ilgili olarak Köymen şu hatıratı yer vermektedir: "Babam şehit olduğunda 6 aylık imişim. Onun için ilkokul öğretmenim... bana da Altay ismini verdi. Sonra da nüfus kaydına arkadaşlarım şahadet etmişler, Altay ismi geçti. Demokrat Parti zamanında Mehmet Köymen ismiyle yazıyordum" Her ne kadar Köymen, neşrettiği yayınlarında "Mehmet Altay Köymen" ismini kullanmış olsa da uzun bir dönem bu ikinci ismi, resmi kayıtlarda kullanmamıştır. Kendisi de 1950'lerde gazetelerde çıkan yazılarında "Mehmet Köymen" olarak isminin bulunduğunu belirtir³. Emeklilik döneminde, 1989 yılında çıkan bir mah-

* Tarih Öğretmeni.

¹ Doğum tarihi ve ailesine ait nüfus bilgileri için bakınız : Ek 1,(Nüfus Kayıt Örneği)

² Halil İbrahim Uçak, "Prof. Dr. Mehmet Altay Köymen". *Belleteri*, LVIII (223), Ankara 1995, TTK yay., s.790

³ Orhan Avcı, *Mehmet Altay Köymen'in Derslerinde Türk Tarihi ve Tarihçiliği*, Ankara 2003, Bilge Yayınevi, s.69

keme kararı neticesinde ismi resmi olarak "Mehmet Altay Köymen" olarak de-
ğişmiştir⁴.

Mehmet Altay Köymen, "*Hacı Enbiyaoğulları*" adı ile bilinen bir ailenin mensubu olarak dünyaya gelmiştir⁵. Hacı Enbiyaoğullarının Deveci Köyü'ne intisabı 1800'lü yılların başlarına kadar dayanmaktadır⁶. Soyadı kanunundan sonra aile içinde farklı soyadları⁷ alınmakla beraber bu lakabla alakalı bir soya-
dı kullanılmamıştır. Mehmet Altay Köymen, soyadını babasının vefatı nedeni-
le kendisi almak zorunda kalmıştır. "Köymen" soyadını tercih sebebinde, ken-
disinin de çeşitli vesilelerle söylemekten büyük onur duyduğu "Anadolu'nun
bir köyünden gelen 'köylü çocuğu' olmasının etkisi vardır⁸.

Köymen'in babasının ismi Ali Rıza Bey'dir. Ali Rıza Bey I. Dünya Sava-
ş'ında, Çanakkale cephesinde (4. alay 1. tabur 3. bölük de er rütbesi ile) savaşı-
mıştır. Çanakkale'de yaralanan Ali Rıza Bey, tedavi için gönderildiği İstanbul
Haydarpaşa Hastanesinde, 25 Kasım 1331 tarihinde şehit olmuştur⁹. Ölüm se-
bebi Milli Savunma Bakanlığı arşiv müdürlüğünün kayıtlarında "*Cerha-i Nariye-
i adud-u eyser maa' kesr, Mermi ile ihtilat basilli dizanteri*" olarak geçmektedir¹⁰.

Babası Ali Rıza Bey'in şehadetinden sonra dul kalan ve Köymen'e 6 aylık
hamile olan annesi Seyide Hanım köyden başka biri ile zorla evlendirilmiştir.
Annesinin ikinci evliliğinden sonra Köymen'e anneannesi Gök Ayşe Kadın
bakmak zorunda kalmıştır. Annesi ile anneannesinin yanında kalan Köymen,
annesinin yanında bulunduğu dönemde babalığı tarafından kötü muameleye
maruz kalmasından ötürü, anneannesi onu yanına alarak himaye edecektir¹¹.
Köymen için artık hayatındaki en büyük hâmi, anneannesi "Gök Ayşe Kadın"
olacaktır. Gök Ayşe kadın torunuyla ilgili olarak korumacı bir tavır içerisinde,
onun hakkını yedirmeyerek hiçbir taviz vermemiş, ölümüne kadar büyük feda-
kârlıklarla Köymen'in tahsil hayatı için çaba sarf etmiştir. Bu çabalarındaki sa-

⁴ İlgili mahkeme kararı için bkz: Ek 12 (16.12.1994 tarihinde alınmış olan nüfus kayıt örneği)

⁵ Bu unvan için bkz: Ek 2, (Künye Kayıt Belgesi)

⁶ Nitekim M. Altay Köymen'in dedesi Feyzullah efendinin doğum tarihi resmi kayıtlarda 1847
olarak (hicri 1263) geçmektedir. Bkz: Ek 1

⁷ Mesela "Çoban, Özdemir, Kızılkale, Köymen" gibi. Bu konu için bkz: Ek 1

⁸ Ali Rıza Köymen, Mülakat (24.07.2009)

⁹ Ali Rıza Bey'in diğer dört kardeşi de Çanakkale Cephesinde şehit olmuştur. Bu bilgiyi Meh-
met Altay Köymen'in öğrencilerinden Prof. Dr. Fedâ Şamil Arık aktarmaktadır. Fedâ Şamil
Arık, "Büyük Selçuklu Tarihcisi Prof. Dr. Mehmet Altay Köymen Hakk'a Yürüdü", *Türk Kültü-
rünü*, C. XXXII (369), s.22

¹⁰ Bkz: Ek 3 (Milli Savunma Bakanlığı Arşiv Müdürlüğü, Zaiyat Belgesi)

¹¹ Halil İbrahim Uçak, *Tarih İçinde Haymana*, Haymananular Yardımlaşma ve Tanışma Derneği
Yayını, Ankara 1986, s.168.

mimiyetin en somut göstergesi herhalde kendi altınlarını, Köymen'in eğitim masrafları için bozdurması olarak gösterilebilir¹². Çocukluk döneminde annesiyle ayrı düşmesine rağmen Köymen, ilerleyen dönemde hayırlı bir evlat olarak annesini yanına almış ve onun son dönemlerinde rahat etmesini sağlayarak kendisi de çocukluk dönemi anne hasretini gidermiştir¹³.

Köymen, 1945- 46 yıllarında D.T.C.F'de asistan iken ikamet ettiği Hacettepe Kırğız mahallesinde Sabiha Korman'la tanışmıştır. Mehmet Köymen ve Sabiha Korman 28 Şubat 1946 Perşembe günü Ankara'da evlenmiştir. Bu evlilikten biri kız biri de erkek olmak üzere iki çocukları olmuştur. Babaları gibi ilim dünyasının içinde bulunan çocuklarından Ayşe Köymen (Arpacı) uzun süre Gazi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesinde İngilizce Okutmanlığı yapmış ve aynı üniversiteden emekliye ayrılmıştır. Tamer Arpacı (damadı) ile evli olan Ayşe Arpacı'nın (kızı) Mehmet Alp Arpacı (torunu) isminde bir oğulları bulunmaktadır. İkinci çocukları olan Ali Rıza Köymen ise Texas Üniversitesinde Fizik Profesörü olarak çalışmaktadır. Ali Rıza Köymen'in, Erol Köymen (torunu) isminde bir çocuğu bulunmaktadır. Mehmet Altay Köymen'in eşi Sabiha Harum ise hayatta ve Ankara'da ki evinde ikamet etmektedir¹⁴.

2. Öğrenim Hayatı¹⁵

2.1. İlk Öğrenimi

Köymen, eğitim hayatına milli mücadele yıllarının ekonomik ve sosyal imkansızlıkları içerisinde, Deveci'de, anneanesi tarafından gönderildiği köy Kur'an Kursu'nda başladı. Köymen, daha sonra Deveci köyüne nazaran eğitim şartlarının iyi olduğu Haymana Kazası'na gönderildi. Kendi ailesinin imkânlarının kısıtlı olması nedeniyle bir ailenin refakatinde eğitim hayatına devam etti¹⁶. Köymen, burada meslek öğretmenleri yerine imkânları dâhilinde hizmet vermeye çalışan imamlardan ders aldı. Bir imamın iki üç sınıfı aynı anda beraber okuttuğu yetersiz şartlarda eğitim almaya çalışan Köymen, daha önce köy Kur'an Kursu'nda Kur'an-ı Kerim okumasını bildiği için daha üst seviye eğitime tâbi tutularak üçüncü sınıfa alındı. Eski Türkçe yazmayı bilmediği için baş-

¹² Tamer Arpacı, Mülakat (23.07.2009) "Mehmet Altay Köymen'in damadı"

¹³ A.D.T.C.F.'ne lojman talebi nedeniyle yazmış olduğu bir dilekçede bu konudan bahsetme ihtiyacı duymuştur. (Dilekçe tarihi 4.VI.1949) "Mehmet Altay Köymen'in evinde tuttuğu şahsi arşivden"

¹⁴ Ayşe Arpacı, Mülakat. (23.07.2009); Aile ferlerinin resimleri için bkz: Ek- 17

¹⁵ Eğitim hayatıyla ilgili olarak bkz: Tablo I (Öğrenim Hayatı)

¹⁶ Tamer Arpacı, Mülakat (23.07.2009); Kendisine refakat eden ailenin Erzurumlu olduğu söyleniyorsa da Köymen'in ailesiyle yapılan mülakatta bu bilgi doğrulanmamıştır. Bkz: Uçak, a.g.m. s.789

langıçta sınıfa uyum sağlamada zorluk çekse de, üç ay gibi kısa bir sürede uyum sağlayarak diğer öğrencilerin seviyesine gelmiştir. Üçüncü sınıfın sonunda Haymana'dan ayrılan Köymen, dördüncü sınıfa Ankara'nın bir ilçesi olan Ayaş'ta devam etmiştir. Başarılı bir öğrenci olarak, Kur'ân okumasını da bilmenin avantajıyla "Küçük Lugat-i Naci" yi ezberlemiştir. Ayaş'tan sonra beşinci sınıfı okumak için yeniden Haymana'ya geri dönmüştür.

Kolay dil öğrenme becerisine sahip olan Köymen, burada çalışkanlığı ile Başöğretmen Satılmış Efendi'nin dikkatini çekmiştir. Başarılı öğrencisi ile yakından alakadar olan Satılmış Efendi, ona vermiş olduğu görevler ile okula ve eğitime karşı olumlu tutum pekiştirmesine çalışmıştır. Nitekim yazısının güzel olmasından dolayı normal şartlarda idari bir görev olan okul demirbaş kaydının tutulmasını Köymen'e tevcih etmiştir. Onun yine Köymen'e "Altay" ismini vermesi ona olan alâkasını göstermesi açısından son derece önemlidir¹⁷.

2.2. Orta Öğrenimi

İlkokulu başarı ile tamamladıktan sonra öğretmeni Satılmış Efendi'nin de desteğini alarak, öğrenimini bir üst kademede devam ettirebilmek için bugün Ankara'da Yüksek İhtisas hastanesinin bulunduğu yerde olan Taş Mektep'de yatılı okul sınavlarına girdi¹⁸. Ancak başarılı bir öğrenci olmasına rağmen farklı nedenlerle bu sınavlarda başarılı olamadı¹⁹. Köyüne geri dönmek zorunda kalan Köymen, öğretmeni Satılmış Efendi'nin vekil öğretmenlik teklifi ile anneanesinin -çok daha farklı bir alanda- ticaret hayatına atılması için sunmuş olduğu "Haymana'da açılacak bir dükkan" teklifini reddetti. Çünkü o asil istikbalini görmüş olduğu eğitim hayatını kesintiye uğratacak herhangi bir farklı yönelim içerisinde olmak istemiyordu. Bu nedenle şartların zorluğundan yılmayan Köymen, öğrenimine devam edeceği Taş Mektep'e yakın bir mevkiden (İbni Sina Hastanesi civarında) köhne perdesiz bir ev tutup, Kızılay'ın vermiş olduğu yemeklerle idame ederek, gündüzlü öğrenci statüsüyle öğrenimine devam etti. Ortaokulu okurken, Ankara'da yaşadıklarını kendisi de hissi bir şekilde anlat-

¹⁷ Uçak, a.g.m. s.789

¹⁸ Andezit taşından yapıldığı için "Taş Mektep" adıyla anılan Ankara Mekteb-i İdadisi bugün Yüksek İhtisas Hastanesinin bulunduğu Develik tepesinde 1889 yılında 2 katlı ve 12 derslikli olmak üzere açılmıştır. Yıldız Yazıcıoğlu, "Taş Mektep'in 120. yılı", *Milliyet İnternet Pazar*, 25 Eylül 2006 Pazar

¹⁹ Okul birincilerinin bir üst öğrenime sınavsız geçiş hakları olduğu halde Köymen bu okula kayıt edilmemiştir. Gene ilkokul öğretmeni Satılmış Efendi'nin Köymen'in Taş Mektep'e alınmama nedeni ile ilgili olarak dönemin Ankara Milli Eğitim Müdürü Rahmi Bey'e sormuş olduğu soruya aldığı cevapta bu sınavı kazanamama nedenini açıklayıcı bir cevaptır. Bu cevapta "Bu fakir çocukları neden sınava sokuyorsunuz? Biz devlet hesabına alınacakların listesini önceden hazırlıyoruz". Bkz: Uçak, Prof. Dr. Köymen, s.790

maktadır: “Samanpazarı’nda ağlaya ağlaya Çocuk Esirgeme Kurumu’na gidiyorum. O Kızılay’a gönderiyor, o Çocuk Esirgeme Kurumu’na... Taşmektep’te, üstü yamalı, şalvarlı beni tahtaya çıkarırlardı. Ortaokula devam ederken çok sıkıntıdaydım. Sami Nafiz Tansu idareci iniş. “Kızılay’ın öğle yemeğinden istifade edebilir miyim?” dedim, adam çıkıştı...²⁰” sözleriyle o dönemde yaşadığı sıkıntıları anlatmaktadır. Kendisinin yeterli görülmediği yatılı bölüme, yatılı öğrencilerin çoğundan daha başarılı bir şekilde Orta birinci sınıfı geçti. Ancak hayatındaki en önemli maddi ve manevi dayanağı olan anneannesinin ölümü, Köymen’in eğitim hayatının aksamasına neden olacaktır.²¹

2.3. Yüksek Öğrenimi

Ortaöğreniminden sonra lise tahsiline devam etmek maksadı ile Köymen, Gazi Eğitim Enstitüsü²² ‘İlköğretmen Okulu’ kısmı için girmiş olduğu imtihanı kazanarak burada okumaya hak kazandı²³. Eğitim hayatındaki başarılarını bu okulda da devam ettirdi.²⁴ Ancak Gazi Eğitim Enstitüsü’nün ilköğretmen kısmının kaldırılması nedeniyle kaydının alındığı Adana Öğretmen Okulu’nda tahsiline devam etmek zorunda kalmıştır.²⁵ Adana’dan sonra Köymen, ilköğretmenlik eğitimini İstanbul’da Haydarpaşa Öğretmen Okulu’nda 1935 yılında tamamlamıştır.²⁶

Öğretmenliği hayatında son nihaî nokta olarak görmeyen Köymen, yüksek tahsile devam etme düşüncesi ile yeni açılmış olan Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi giriş sınavlarına katıldıysa da başarılı olamadı. Daha

²⁰ Avcı, age, s.69

²¹ Uçak, agm, gösterilen yer.

²² Ortaokul ve dengi okullara öğretmen yetiştirme amacıyla 1926 yılında Konya’da “Orta Muallim Mektebi” adıyla kurulan bu okul 1927 yılında Ankara’ya taşınmış ve çeşitli kurumsal değişikliklerden sonra adı yaygın kullanılan haliyle “Gazi Eğitim Enstitüsü” halini almıştır. Faik Reşit Unat, “Gazi Öğretmen Okulu ve Terbiye Enstitüsü”, *Aylık Ansiklopedi*, c.II, s. 17

²³ Erciyes Üniversitesi Kadir Has Merkez Kütüphanesi “Mehmet Altay Köymen Kitaplığı” bölümünde arşivlenmemiş halde bulunan belgeler içerisinde hocanın öğrencilik yıllarına ait defterler bulunmaktadır. Ekim 1932 yılına ait “Edebiyat Vaziferli” isimindeki bir defterinde öğrenci numarası 613 olarak kaydedilmiştir.

²⁴ Gazi Eğitim Enstitüsündeki öğrencilik yıllarında Köymen, burada verilen konferanslara Mustafa Kemal Atatürk’ün de gelmesi nedeniyle kendilerinin de katıldıklarından bahsetmektedir. Avcı, a.g.e. s.70

²⁵ Bu dönemle ilgili olarak hatıralarında Köymen, Hocalarının kendisine köyden neden geldiğini; neden köyde kalmadığını sorduklarını üzülenek anlatmaktadır. Bu nedenle şehirli hocaların köylü çocukların okumalarını istemediklerini düşünmektedir. Uçak, Haymana, s.169; Avcı, a.g.e., s.70

²⁶ *Türk Ansiklopedisi*, “Mehmet Altay Köymen Maddesi”, C.XXIII, Ankara 1976, s.403; 26 Eylül 1934 yılında bugün Marmara Üniversitesinin kullandığı tarihi binada açılmıştır. Okul açıldığı zaman bünyesinde “İstanbul Muallim Mektebi” ve “uygulama” bölümünü bulundurmaktadır. www.haydarpaşa.k12.tr

sonra Gazi Eğitim Fakültesinin Matematik Bölümü'nü kazanmışsa da bu bölüme devam etmemiştir.²⁷ İkinci kez başvurduğu DTCF giriş sınavını 1936 yılında kazanması ona asıl mesleğini gerçekleştirme yolunu aralayacaktır. Onun bu fakülteye girmesi Türk tarihçiliği ve ilim dünyası açısından çok müspet neticeler doğuracaktır²⁸.

DTCF'de "Yeni ve Son Zaman Tarihi Zümresi"nde lisans öğrenimine başlayan Köymen, maddî imkânsızlıklar nedeniyle ilk yıl yatılı okuyabilmenin mücadelesini vermek zorunda kalacaktır²⁹. Fakülte öğrenimi sırasında Prof. Dr. Fuad Köprülü'nün derslerine ve son derece faydalı olan seminerlerine muntazam olarak devam etti³⁰. Başarılı öğrenciliği ile fakülte öğreniminin ikinci yılında Fuat Köprülü'nün ilgilerine mazhar olan Köymen, gene onun teveccühü ile yatılı oldu. Yatılı olduktan sonra -yani üçüncü sınıftan itibaren- eline geçen fırsatı kaçırmayarak Yeniçağ Kürsüsü'nden Ortaçağ Kürsüsü'ne geçmiş ve Fuad Köprülü'nün esas öğrencisi olmuştur³¹.

Yatılı okuduğu dönemde maddî kaygıları da arkasında bırakarak daha rahat çalışma fırsatı bulan Köymen, 1939 -1940 senesinin yaz sömestrinde yapılan sınavlar neticesinde pekiyi derecesi ile esas zümre Orta Zaman Tarihi, yardımcı zümreler Farsça ve Hint Tarihinden mezun olmaya hak kazandı. "194" numaralı diplomasında dönemin maarif vekili Hasan Ali Yücel'in imzası bulunmaktadır³².

²⁷ Gazi Eğitim Enstitüsü Matematik Bölümünden ayrılışıyla ilgili olarak DTCF de Doç Dr. Şinasi Altundağ ile bir ödev sunumu münasebetiyle aralarında geçen konuşmada Köymen şunları ifade etmektedir: "Doç Dr. Şinasi Altundağ ... 'senden böyle bir konuşma beklemiyordum. Tarih meselelerini bir matematik problemi gibi çözüyorsun' diyerek takdirlerini belirtti. Ben de 'Efendim, ben aslında matematikçiyim. Gazi Eğitim Enstitüsü'nün Matematik bölümünde yatılı öğrenci iken, beni yakından tanıyan arkadaşlarımın ısrarları ile oradan yeni açılmış olan buraya (DTCF) geçtim' dedim." Mehmet Altay Köymen, "Selçuklularda Devlet: III. Tarihi ve Siyasi Bakımlardan" *Belleten*, LıC / 209, (Nisan 1990), s.404

²⁸ Feda Şamil Arık, "Hocam Prof. Dr. Mehmet Altay Köymen", *Türk Kültürü*, XXXIII (382), s.110

²⁹ Talebe devam karnesinde öğrenci numarası 181 olarak geçmektedir. Bu konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: Ek-4 (Talebe Devam Karnesi)

³⁰ Fuad Köprülü'nün derslerine devamıyla ilgili olarak bir belge için bkz: Ek-4 (Fuad Köprülü'nün verdiği Orta Zaman Tarihi Dersine 1938-1939 kış ve yaz sömestirleri devam karnesi)

³¹ Mehmet Altay Köymen, "Prof. Dr. Osman Turan. Hayatı, Eserleri ve Fikirleri", Osman Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi*, c.I-II, İstanbul 1978, s.15

³² Köymen'in lisans diploması için bkz: Ek-6

ÖĞRENİM HAYATI

İlköğrenimi

Sınıfı	Yıl	Okul
?	1922-1924	Deveci Köy Kuran Kursu
III	1924-1925	Haymana Kazasında
IV	1925-1926	Ayaş Kazasında
V	1926-1927	Haymana Kazasında

Ortaöğrenimi

Sınıfı	Yıl	Okul
I - II - III	1927-1932	Ankara Taş Mektep

Lise Öğrenimi

Sınıfı	Yıl	Okul
I	1932-1933	Gazi Eğitim Enstitüsü
II	1933-1934	Adana Öğretmen Okulu
III	1934-1935	Haydarpaşa Öğretmen Okulu (Haydarpaşa Lisesi)

Yükseköğrenimi

Sınıfı	Yıl	Okul
I	1936-1937	Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi
II	1937-1938	
III	1938-1939	
IV	1939-1940	

Tablo - I

3. Mesleki Hayatı³³

3.1. Öğretmenlik Hayatı

Taş Mektep yatılı okulunun sınavlarını kazanamaması üzerine öğretmeni Satılmış Efendinin vekil öğretmenlik teklifi ile başlayan öğretmenlik hayatı altında Köymen'in zorunlu olmayan durumlar dışında yapmadığı bir meslek olmuştur.

Gazi Eğitim Enstitüsünde ilköğretmen kısmında öğretmenlik ihtisasına başlayan Köymen, İstanbul Haydarpaşa Öğretmen Okulu'nda bu eğitimini tamamlamıştır³⁴. 1935 yılında DTCF giriş sınavlarında başarılı olamayınca Haymana'ya dönerek Çalış Köyü'nde bir yıl öğretmenlik yapmış ve bu arada Eskişehir'de açılan 'Çavuş Öğretmen Yetiştirme Kursları'na' gönderilen 12 öğretmen-den birisi olarak katılmıştır³⁵. Öğretmenlik hayatına çok sıcak bakmamasından ötürü olsa gerektir ki Gazi Eğitim Enstitüsü'nün Matematik bölümünü kazanmış olmasına rağmen bu bölüme devam etmemiştir.

Doktorasını tamamladıktan sonra fakültede asistanlık kadrosu bulunmadığı için iki yıl Maarif Vekili Hasan Ali Yücel'in de yönlendirmesi ile daha önce öğrenci olarak bulunduğu Gazi Eğitim Enstitüsü'nde (Gazi Terbiye Enstitüsü) Türk, İslam ve Bizans Tarihi derslerini okutarak öğretmenlik yaptı³⁶. Ancak DTCF asistanlık sınavlarını kazanmasından sonra bu görevini bırakarak akademik hayatına başlayacaktır.

3.2. Akademik Hayatı

Dünyaca tanınmış ilim adamımız Fuat Köprülü'nün nezaretinde 'Orta Zamanlar Tarihi Doktora Sınıfı' talebesi olarak akademik hayatına adım atan Köymen, "Muhammed b. İbrahim'in Tarih-i Selçukiyani Kirman" adlı eseri üzerindeki çalışmasıyla 1943 yılında 'Edebiyat Doktoru' unvanını aldı³⁷. Bu değerli ilim adamımızın doktora jürisi Ord. Prof. Dr. Şevket Aziz Kansu, Ord. Prof. Dr. Fuad Köprülü, Prof. Dr. Akdes Nimet Kurat, Prof. Dr. Necati Lugal,

³³ Akademik Hayatıyla ilgili olarak bkz: Tablo - II

³⁴ "o ara Gazi Eğitim Enstitüsü İlköğretmen Okulu kısmında bir imtihan açılmıştı. 32 kişiyle birlikte imtihana girdi. İki kişi kazandı. Biri Mehmet'ti ötekisi de geleceğin Profesörü Mustafa Akdağ idi." Uçak, a.g.m. s.790

³⁵ Uçak, "Prof. Dr. Köymen", s.790

³⁶ Bkz:-9 (Köymen'in kendisinin kaleme almış olduğu 'Hal Tercümesi')

³⁷ Doktora imtihanı esnasında kendisi jüri huzurunda yardımcı dersler Fars ve Arap dilleri sınavına tabi tutulmuştur.Farsça metin olarak Cüveyni'nin üçüncü cildinden bir sayfa ile Arapça Kalkaşendi'nin eserinden bir sayfa okutulmuş ve 'Pek İyi' derecesi ile sınavı vermiştir. Bkz: Ek- 7 (3 VII 1943 tarihli doktora imtihan raporu)

Doç. Dr. Şinasi Altundağ gibi birbirinden çok değerli ilim adamlarından oluşmaktadır³⁸.

8.12.1944 tarihinde Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi asistanlık sınavını kazanarak Ortaçağ Tarihi Kürsüsünde asistan olarak göreve başlayıp üniversite bünyesinde göreve başladı³⁹. Mehmet Altay Köymen 15.11.1948 tarihinde "Büyük Selçuklu Tarihi Çerçevesi İçinde Sancar'ın Meliklik Devri" konulu tezi ile 'eylemli doçentliğe' hak kazandı. Doçentlik tezi imtihan jürisinde bulunan Prof. Mükrimin Halil Ynanç, Prof. Akdes Nimet Kurat, Prof. G. Rohde ve Prof. Şinasi Altundağ tezle alakalı olarak hazırlamış oldukları raporlarında adayın metotlu bir şekilde çalışmış olduğunu açıklamışlar ve tezi teslim ettikten sonra bu sahadaki çalışmalarıyla, -Fakülte dergisinde neşrettiği 2 değerli makaleyi nazarı itibara alarak- sahasında bir hayli ilerlemiş olduğuna temas ederek doçentlik tezini kabul etmişlerdir⁴⁰.

Mehmet Altay Köymen, 03.04.1958 yılında Genel Türk Tarihi Kürsü'sünde 'Selçuklu Devri Tarihi Profesörlüğüne' yükseltilmiştir⁴¹. 1969-1982 yılları arasında bu kürsüde 13 yıl başkanlık görevini üstlenmiştir. Daha sonra 1982 yılında, yeni üniversite yasası gereğince kurulan Tarih Bölümü'nün ilk başkanlığına getirildi. Bu görevi sırasında büyük hizmetler vermiştir

Köymen, 13.07.1984 yılında yaş haddinden emekliye ayrılıncaya kadar DTCF'de Tarih Bölüm başkanlığı görevinin başında kaldı. Bu tarihten sonra akademik kariyerine sözleşmeli profesör ünvanıyla çeşitli üniversitelerde çalışarak devam etmiştir. 1988 yılına kadar DTCF fakültesinde ve bir müddet de Gazi Üniversitesi'nde sözleşmeli olarak İnkılap tarihi dersini okutan Köymen, Erzurum Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde de Selçuklu ve Ortaçağ Türk İslâm Tarihi ve Genel Türk Tarihi derslerini verdi⁴².

³⁸ Doktora diploması için bkz: Ek-8; Bu dönemde DTCF'de çekilmiş bir resmi için bkz: Ek-17

³⁹ Arık, "Köymen Hakk'a Yürüdü", s.23

⁴⁰ Ek- 10 (Mehmet Altay Köymen'in Doçentlik Tezi Hakkında Rapor); Ek - 11 (DTCF dekanlığının Köymen'in Doçentlik sınavıyla ilgili resmi yazısı)

⁴¹ Bkz: Ek - 9

⁴² Feda Şamil Arık, "Ölümünün V. Yıldönümü Dolayısıyla: Prof. Dr. Mehmet Altay Köymen, Hayatı ve Eserleri." *A.Ü.D.T.C.F. dergisi*, XX (31), s.96

AKADEMİK HAYATI

Doktora

Yıl	Doktora Tezi	Danışman
15.08.1943	Kirman Selçukluları Tarihi	Prof. Dr. M. Fuad Köprülü

Asistanlık

Yıl	Görev Yeri	Alanı
1945-1948	Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi	Ortaçağ Tarihi

Doçentlik

Yıl	Doçentlik Tezi	Görevi
1948-1958	Sultan Sançar'ın Meliklik Devri	DTCF'nde Türk Tarihi ve Selçuklu Tarihi Dersleri Vermiştir.

Profesörlük

Yıl	Konu	Görevleri
1958- 1984 (yaş haddinden emekli oluşu)	Selçuklu Devri Tarihi (Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi II - İmparatorluk Devri)	1969-1982 – Genel Türk Tarihi Kürsüsü Başkanlığı
		1981 – DTCF Tarih Bölüm Başkanlığı

Tablo – II

3.3. Yurtdışı Görevleri⁴³

Mehmet Altay Köymen sahasındaki yetki ve otoritesini, yalnız içeride değil, dışarıda da kabul ettirmiş ender Türk bilim adamlarındandır. O, yurtdışında da geniş ölçüde tanınmış ve takdir görmüştür. Eserleriyle olduğu kadar, orijinal tebliğleriyle de ilim dünyasında müspet akisler uyandırmıştır. Prof. P. Wittek, Prof. B. Lewis, Prof. A.K.S. Lambton, Prof. C.E. Bosworth gibi zamanın birçok meşhur Türkologları, şahsi dostları arasında bulunuyordu. Yabancı

⁴³ Yurtdışı görevleriyle ilgili olarak bkz: Tablo - III

meslektaşları ciddi bir Türk tarihçisi olarak gördükleri için, Türk tarihine ait herhangi bir meselede onu muhatap kabul ederek, gerektiğinde mektupla ona danışmaktan geri kalmazlardı⁴⁴.

Mehmet Altay Köymen çeşitli vesilelerle yurtdışı görevlerinde bulunmuştur. 1960 yılında Almanya'da Freiburg Üniversitesi "Orientalisches Seminar" kürsüsünde de araştırmacı profesör olarak çalışmış; 1965 'de İran, 1966'da İngiltere, 1969'da Suriye, 1970-71'de İran ve Pakistan'da bilimsel araştırmalar yapmış ve konferanslar vermiştir. 1975-76 yıllarında Hamburg Üniversitesi "Önasya Tarihi ve Kültürü Semineri"nde konuk profesör sıfatıyla İslâm, Türk Tarihi ve Türk Dili dersleri okutmuştur⁴⁵.

Almanya, Fransa ve iki yıla yakın kaldığı İngiltere'de (1951-1953) mesleki çalışmalarda bulundu. İngiltere'de "British Museum" ve Londra Üniversitesine bağlı "School of Oriental and African Studies" de mesleki çalışma ve incelemelerde bulunmuştur. Burada yapmış olduğu çalışmalarının takdir edilmesinin bir neticesi olarak, İngiliz Türkoloğu Prof. P. Wittek'in tavsiyesiyle kendi sahasında ders vermesi maksadı ile Amerika'nın dünyaca ünlü Columbia Üniversitesine davet edilmişse de bazı engeller nedeniyle gidememiştir⁴⁶.

---

⁴⁴ Arık, 'Hocam Mehmet Altay Köymen', s.111

⁴⁵ Fedâ Şamil Arık, "Mehmet Altay Köymen", *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt 26, Diyanet Vakfı yay., Ankara 2002, s.285

⁴⁶ Arık, "Hocam Mehmet Altay Köymen", aynı yer

YURTDIŞI GÖREVLERİ				
NO	YIL	ÜLKE	KURUM	ÇALIŞMA ALANI
1	1951-1953	İngiltere - Londra	British Museum School of Oriental and African Studies	Ortaçağ Türk ve İslam Tarihiyle Alakalı El Yazmalarını İncelenmesi
2	1959-1960	Batı Almanya	Freiburg Üniversitesi	Selçuklu Tarihi ve Ortaçağ Doğu Tarihi Semineri (Araştırıcı Profesör)
3	1965	İran	-	Araştırıcı Profesör - Konferanslar
4	1966	İngiltere	-	
5	1969	Suriye	-	
6	1970-1971	İran-Pakistan	-	
7	1975-1976	Batı Almanya	Hamburg Üniversitesi	Misafir Profesör Ön Asya Tarihi ve Kültürü Semineri (İslam, Türk Tarihi ve Türk Dili Derslerini Okutmuřtur

Tablo - III

3.4. Katıldığı Kongreler ve Üyelikleri

Mehmet Altay Köymen yukarıda sıraladığımız akademik hayatıyla ilgili çalışmalarının yanında yerli ve yabancı pek çok bilimsel kurum ve kuruluşun üyeliklerine seçilmiřtir⁴⁷. Köymen'in özellikle Türk Tarih Kurumu bünyesindeki çalışmaları daha büyük önem arz etmektedir. TTK bünyesinde oluşturulmuş olan "Ortaçağ Bilim ve Uygulama Kolu Başkanlığı" na getirilen Köymen büyük hizmetler vermiştir. Buradaki çalışmaları esnasında hiçbir zaman boş durmaz, kurum başkanlığına yeni önerilerde bulunurdu. Yurtiçi ve yurtdişi kütüphanelerinden dokümanlar getiriyor, uzmanları seferber ediyor, fotokopiler

⁴⁷ *Türk Ansiklopedisi*, "Mehmet Altay Köymen Maddesi", s.403

aldırıyor, eski ve yeni kitap ve makalelerin daktilosu, tashihi, basımı gibi işlerle uğraşıyordu. Köymen'in TTK bünyesindeki hizmetleri arasında şunlar sıralanabilir:

- Selçukluların Anadolu'da yarattıkları görkemli medeniyeti gözler önüne sermek için var gücüyle çalışmıştır..
- Birçok plân ve projeye imzasını attı.
- Kurumun bilimsel altyapısının oluşması için uzmanlar alınmasında rolü oldu.
- Modern teknolojiden geri kalınmaması için bilgisayar teknolojisine geçilerek bu teknolojiden faydanılmasını geç de olsa sağlamıştır.
- Cambridge İran ve İslâm tarihi serisi gibi bir "Cambridge Türk Tarihi Serisi" yazdırılması için TTK başkanlığı nezdinde girişimlerde bulunmuştur.
- Saha ve köy araştırmalarının yapılmasını, genç bilim adamlarının teşviki için burs ve ödüller verilmesi;
- Neşredilmemiş olan Selçuklu devri kaynaklarının bir an önce tıpkı basımlarının yapılarak yayınlanması, kurum için akademik kadrolar tahsis edilmesi için çalışmıştır⁴⁸.

---

⁴⁸ Arık, "Hocam Mehmet Altay Köymen", s.107

ÜYELİKLERİ ⁴⁹	
1	MESA (Milde East Studies Asossiation)
2	Türk Tarih Kurumu (Genel Türk Tarihi Bilim ve Araştırma Kolu Başkanlığı ve Üyeliği) ⁵⁰
3	Selçuklu Tarih ve Medeniyet Enstitüsü (Genel Sekreterliği)
4	Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı (Kültür Eserleri Kurulu Başkan Yardımcılığı)
5	Türk Ansiklopedisi'nde (tarih müşavirliği)
6	Kültür Bakanlığı'nda (Kültür Eserleri Kurulu Başkan Yardımcılığı)
7	1000 Temel Eser Kurulu Başkanlığı
8	DTCF "Tarih Araştırmaları Dergisi Müdürlüğü"
KATILDIĞI KONGRELER ⁵¹	
1	Orientalistler
2	Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Tarihi
3	Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi
4	Türk Tarih Kurumu Kongreleri

Tablo - IV

4. Mehmet Altay Köymen'in Şahsiyeti, Kişisel Çalışma Özellikleri ve Vefatı

Köymen, Anadolu'nun ortasında küçük bir köyde dünyaya gelip, bir yetim olarak son derece ağır hayat şartları altında, sıkıntı ve yoksulluklar içerisinde anneannesinin himayesinde eğitim hayatına devam etmiştir. Büyük bir öğrenme ve çalışma azmine sahip olan Köymen, kendisinin de her zaman ifade ettiği gibi "yaşamı boyunca önüne çıkan zorluklarla boğuşmak durumunda kaldı". Ama bu imkânsızlıklar ve zorluklar karşısında hiçbir zaman ümitsizliğe düşmedi ve yılgınlığa kapılmadı. Zekâ ve çalışkanlığı sayesinde bütün öğrenim hayatını

⁴⁹ Arık, 'Hayatı ve Eserleri', s.96

⁵⁰ Türk Tarih Kurumu üyeliğine seçilmesiyle alakalı 'üyelik berati' için bkz: Ek-5

⁵¹ Bu tebliğlerden yayınlananlar Köymen'in eserleriyle ilgili bölümde gösterilmiştir.

hep en önde, giderek daha da artan parlak başarılar ile tamamlamıştır. Hiçbir zaman aksatmadığı mesleki çalışmaları yanı sıra, fakültesinde ve fakülte dışında birçok bilimsel, idari ve akademik görevlerde bulundu. Yerli ve yabancı çeşitli kurum ve kuruluşların üyeliklerine seçildi. Her yerde fedakârane hizmetler verdi; bütün görevlerini titizlikle, canla başla yerine getirdi. Köymen çalışmalarını ve bilimsel faaliyetlerini aralıksız ölümüne kadar sürdürmüş ve Türklüğe birbirinden değerli eserler armağan etmiştir.

Mehmet Altay Köymen'in öğrencisi ve asistanı olarak uzun zaman beraber çalışma şansını yakalamış olan Prof. Dr. Fedâ Şamil Arık onun kişiliğiyle, çalışma uslubuyla alakalı en değerli bilgileri onun arkasından kaleme aldığı makalelerinde dile getirmiştir. Bu makalelerinde Köymen'i şu şekilde anlatmaktadır: "Gerçek bir Türk aşığı olan Köymen, etrafında yaptığı sohbet ortamlarında *"tekrar dünyaya gelsem yine tarihçi olurum"* diyerek mesleğine olan muhabbetini dile getirmiştir. Sert gibi görünen bir mizâcı olmasına rağmen son derece yumuşak, müşfik bir kişiliğe sahip bulunmaktadır. Kendi öğrencilerinin onda görmüş olduğu en önemli özellik, bıkpı usanmadan gerçekleştirdiği çalışma temposudur. İnsanî ihtiyaçları dışında hayatının neredeyse tamamını çalışmaya adamıştır. Son günlerinde dâhi sıhhati bozulmasına rağmen, aynı çalışma temposunu devam ettirmiş; hastanede de çalışma gayretinden hiçbir şey kaybetmemiştir. Ölümünden 15-20 gün önce kaldırıldığı hastanede bile eski projelerini ve bazı meseleleri takip etmiş, hatta son saatlerinde ve anlarında dâhi kurumu arayıp yetkililerle görüşerek kitap ve makalelerinin basımı ve diğer bazı işleri sormadan edememesi onun samimi çalışma temposunu göstermesi açısından son derece önemlidir."⁵²

Gene bir diğer makalesinde F. Ş. Arık, Köymen ile ilgili şu düşüncelerini ifade etmektedir: "Sadece ilmî bakımdan değil, insani yönüyle de değerli bir şahsiyettir. İlkelerine bağlı, inandığı değerlerinden asla taviz vermeyen bir ilim adamıydı. Onu tam anlamıyla birçok insanın anladığı söylenemez. Hayatı boyunca memleketine faydalı olmaktan başka bir şey düşünmeyen cesur ve gözü pek bir karakter yapısına sahip oluşu, kendisini iyi tanımayanlarda belki de onun sert ve hırçın birisi olduğu kanısını uyandırmıştır. Halbuki onu yakından tanıyanların gayet iyi bildiği gibi, bu sert görünümünün altında tertemiz ve duygusal bir kişilik bulunmaktadır. İç dünyasına giden kapıyı aralayanlar, bambaşka bir insanla karşılaşır. Kendisi mukaddes değerlerine bağlı inançlı bir kişi olarak yaşadı. Özel hayatında yumuşak başlı, alçak gönüllü, mağrur,

---

⁵² Arık, "Hocam Mehmet Altay Köymen", s. 382

ciddi ve disiplinli idi. Mesleki hayatında ise işbirliğine ve yeniliklere daima açıktı. Kendisinden yaş ve rütbe küçük olan öğrenci ve meslektaşlarıyla diyalog kurmaya ve onların fikirlerini almaya önem verirdi. Sevdiği, bağlandığı insanlara yönelik maddî ve manevî desteğini hiçbir zaman esirgemedi. Elbette onu sıkıştırılmış bu satırlar arasında her yönü ile anlatabilmek mümkün kabilde değildir.”⁵³.

Gerçek bir Türk milliyetçisi ve aşığı olan Köymen, ülke ve memleket meselelerine hiçbir zaman kayıtsız kalmamıştır. Çeşitli dergilere halkı aydınlatmak, devlet yöneticilerini, siyaset adamlarını uyarmak ve yol göstermek için yazılar, mektuplar ve raporlar kaleme alarak ilgili yerlere samimi bir şekilde sorunların çözümüne faydası olacağına inanarak göndermiştir.

Çok aktif bir siyasi hayatı olmamakla beraber siyasetin tamamen dışında da kalamayan Köymen, kısa bir süre de olsa politika deneyiminde de bulunmuştur. Siyasi konuların daha ziyade tarihi temelleriyle ilgilenecek ortaya koymaya çalışırdı⁵⁴. Osman Bölükbaşı'nın genel başkanlığını yaptığı Millet Partisi Genel İdare Kurulu Üyeliği ve 1963 Mahalli idare seçimlerinde bu partinin Ankara Belediye başkan adayı olmuştur⁵⁵. Köymen'in bir diğer siyasi teşebbüsü 1977 yılında Senato üyeliğine adaylığıyla ilgilidir. Cumhurbaşkanlığına yazmış olduğu bir yazıda Köymen, “Türk tarihinin ışığında memleketime siyaset alanında hizmet etmek istiyorum” diyerek dönemin Cumhurbaşkanı'ndan kendisini kontenjan senatörlüğüne seçmesini istemektedir⁵⁶.

İlim alemi için çok değerli hizmetleri bulunan Köymen emekliliğe ayrıldıktan 9,5 yıl sonra yakalandığı hastalıktan kurtulamayarak tedavi gördüğü Hacettepe Hastanesi'nde 78 yaşında iken vefat etmiştir. Vefatına kadar olan süreçte, yaşının ilerlemesine bağlı olarak ortaya çıkan birtakım rahatsızlıkları bulunmasına rağmen bunların üstesinden gelebilmesini bilmiştir⁵⁷. Ancak, güçlü bir bünyeye ve ruhsal yapıya sahip olmasına rağmen çile ve mücadele ile geçen uzun bir ömür ile artık yorgun düşen vücudu son geçirdiği rahatsızlığı daha fazla kaldıramayarak 9 Aralık 1993 Perşembe günü vefat etmiştir. Ölümüne

⁵³ Arık, “Köymen Hakka Yürüdü”, s.24-25

⁵⁴ Salim Koca, mülakat, 15.07.2009

⁵⁵ Uçak, a.g.m. s.792

⁵⁶ Cumhurbaşkanlığı makamına senatörlük için yazdığı dilekçe için bkz: Ek-13 (17.10.1977)

⁵⁷ Nitekim kronik astım, dolaşım bozukluğu ve kalp yetmezliği gibi rahatsızlıkları geçirmiştir. Ancak vefatı bu rahatsızlıklarından farklı olarak, *pankreas kanseri* nedeniyle olacaktır.

mütakip 13 Aralık 1993 tarihinde de Cebeci Asri Mezarlığı'nda toprağa verilmiştir⁵⁸.

Uzun bir hayatı dolu dolu ancak sade ve ölçülü bir şekilde yaşayarak çok şeyler sığdırmış, bir ferdi olmakla gurur duyduğu; yüceliğine ve kutsallığına inandığı Türk Milleti'nin tarihinin ve kültürünün ortaya konmasında çok değerli çalışmalar yapmıştır. Onun ilim âleminde ayrılması, arkasında yeri kolay kolay doldurulamayacak büyük bir boşluk oluşturmuştur.

5. Köymen Kitaplığı

Köymen, araştırmacılığın arkasındaki en önemli dayanaklardan birisi olan "kaynak teminine" fazlasıyla ehemmiyet vermektedir. Maddi imkanlarının en kısıtlı olduğu dönemlerde dahi tarih ilmiyle alakalı olan çalışmaları temin ederek kendi şahsi kütüphanesine katılması hususunda fedakarlıklarda bulunurdu. Kitaba vermiş olduğu paraya hiçbir zaman için acınamış ve boşa giden bir para olarak da görmemiştir⁵⁹.

İşte bu ehemmiyetle oluşturmuş olduğu kütüphanesi de dillere destan bir genişliktedir. Ölümünden sonra Altınay Sernili başkanlığı döneminde Milli Kütüphane uzmanları tarafından incelenen Köymen'in Kitaplığı'ndaki kitaplar üç liste halinde toplanarak tasnif edilmiştir. Oluşturulan üç listede toplam 3273 adet eser bulunmaktadır⁶⁰. Bu listelere göre⁶¹;

1-) *Latin Harfli Türkçe Eserler – (1700 adet)*

- 134 adet müzayede parçası

- 27 adet koleksiyon parçası

- Diğer Türkçe kitapların 300 adedi Milli Kütüphane arşivinde dahi olmayan kıymetli eserlerdir.

2-) *Arap Harfli Kitaplar – (605 adet)*

- Çoğunluğu 20. yüzyılın ilk çeyreğine ait

- 43 eser müzayede parçası

- Farsça eserlerin bir ihtisas koleksiyonu

⁵⁸ Arık, "Köymen Hakk'a Yürüdü", s.22

⁵⁹ Mehmet Ali Hacıgökmen, Mülakat

⁶⁰ Bu oluşturulan listelere 150-200 kadar batı dillerindeki eser, taş baskı kitaplar ve bazı eski eserlerin mikrofilimleri dahil edilmemiştir.

⁶¹ Köymen ailesinin kitaplıkta yaptırmış oldukları incelemelere göre oluşan liste

Bu koleksiyonda bulunan Farsça eserlere bugün İran'da dahi kolay elde edilemez olduğu; Türkçe eserler ile az miktardaki Arapça eserlerinde kolay bulunamaz olduğu uzmanlar tarafından ifade edilmiştir.⁶²

3-) Batı Dillerinde Yazılmış Kitaplar

- Çoğunluğu İngilizce olmak üzere Almanca ve Fransızca kitaplar (20. yy'ın ilk yarısına ait)

Köymen'in bu geniş kitap koleksiyonunun büyük bir bölümü, ölümünden sonra eşi Sabiha Köymen tarafından Kayseri Erciyes Üniversitesi Kadir Has Merkez Kütüphanesi'ne (tarih ve özellikle Selçuklu tarihini kapsayan 2300 adet) bağışlanmıştır. Bağışlanan kitaplarla beraber 8 kutu mikrofilm , çeşitli dergiler ve belki daha da önemlisi Köymen'in kişisel çalışma fişleri ve eşyaları Kütüphaneye bağışlanmıştır⁶³. Oluşturulan Köymen Kitaplığında hocanın kendi el yazısından çıkma, yayınlanmış olan eserlerinin ilk çarşaf nüshalarını inceleyebilmek mümkündür⁶⁴.

Köymen ailesi yapılan bu bağışla kitapların sonsuza dek yaşayarak muhafaza edilmesini ve Köymen'in kitaplığından araştırmacıların daha iyi bir şekilde istifade edebilmesi sağlamışlardır⁶⁵. ©

Prof. Dr. Mehmet Altay Köymen'in Eserleri ⁶⁶

1.- Basılmış Eserler

1.1. – Kitaplar

1954

1. "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, İkinci İmparatorluk Devri", C. II., T.T.K. Yay., Ankara 1954 [1984 – 1991 (C. V olarak) (TTK yay.). Profesörlük Takdim Tezi].

⁶² Kitaplarla ilgili bu yorumlar İstanbul Üniversitesi Kütüphanecilik bölümü öğretim üyesi Doç. Dr. Hidayet Nuhoglu tarafından yapılmıştır. (Kendisi İstanbul Üniversitesi'nden emekli olmuştur.)

⁶³ "Köymen Kitaplığı", *Erciyes Üniversitesi Haber Bülteni*, Sayı 45, 2007 / 2, Kayseri 2007, s.118-120;

⁶⁴ Koleksiyonun büyük bölümünün katalog ve tasnifi yapılarak okuyucuların kullanımına sunulmuştur. Koleksiyona ait kitap bilgilerine internet ortamında erişebilmek de mümkündür. (www.erciyes.edu.tr)

⁶⁵ Ayşe, Tamer Arpacı, Mülakat, (23.07.2009)

⁶⁶ Köymen'in eserlerinin derlenmesinde şu makalelerden istifade edilmiştir: Arık, Hayatı ve Eserleri, 93-116; Mehmet Ali Hacıgökmen, "Selçuklu Tarihiçisi Mehmet Altay Köymen'in Vefatının Birinci Yılı Dönümü Münasebetiyle", *Türk Kültürü*, XXXIII (381); s.50-53

1962

2. **"Selçuklu Devri Türk Tarihi"**, Ankara 1962 (Ay Yıldız Matbaası) [1982 (A.Ü. Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi Yayını) – 1989-1993 (Türk Tarih Kurumu Yayını)].

1972

3. **"Alparslan ve Zamanı"**, [c.I.] İstanbul 1972 (Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Yayını) (Ankara 1983, A.Ü. Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi Yayını., İstanbul 1995, Milli Eğitim Bakanlığı Yayını).

1976

4. **"Tuğrul Bey ve Zamanı"**, İstanbul 1976 (Kültür Bakanlığı Yayını) (Ankara 1986: Dipnotları çıkarılmış ve "Tuğrul Bey" adıyla, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını).

1979

5. **"Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, C. I. Kuruluş Devri"** Ankara 1979 (Selçuklu Tarih ve Medeniyet Enstitüsü Yayını) – 1989 (Türk Tarih Kurumu Yayını)

1983

7. **"Alparslan ve Zamanı"**,C. II. Ankara 1983 (A.Ü.Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayını).

1989

8. **"Lise I. Tarih"**, (Adil Alpman-Salim Koca-İsmail Cansız ile birlikte, Yeni müfredata göre hazırlanan kaynak kitabı), İstanbul 1989 (Ülke Yayın Haber Tic. Ltd. Şti. Yayını).
9. **"Lise II. Tarih"**, (Mehmet Ali Ünal ile birlikte, yeni müfredata göre hazırlanan kaynak kitabı), İstanbul 1989 (Ülke Yayın Haber Tic. Ltd. Şti. Yayını).

1990

10. **"Lise III. Tarih"**, (Baykal Özel-İbrahim Atnur ile birlikte, yeni müfredata göre hazırlanan kaynak kitabı), İstanbul 1990 (Ülke Yayın Haber Tic. Ltd. Şti. Yayını).

1991

11. "Lise II. Tarih", (Salim Koca-Baykal Özel ile birlikte, yeni müfredata göre hazırlanan kaynak kitabı), İstanbul 1991 (Ülke Yayın Haber Tic. Ltd. Şti. Yayını).

1992

12. "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, C.III Alp Arslan ve Zamanı", Ankara 1992 (Türk Tarih Kurumu Yayını).

1995

13. "Tarih I", (Adil Alpman-Mehmet Özgedik – Ali Güler – Suat Akgül ile birlikte, ders geçme ve kredi sistemine göre hazırlanan lise ders kitabı), İstanbul 1995 (Ülke Yayın Haber Tic. Ltd. Şti. Yayını).

1996

14. "Tarih II", (Mehmet Öz-Mehmet Özgedik-Suat Akgül-Metin Anahtarcıoğlu ile birlikte, ders geçme ve kredi sistemine göre hazırlanan lise ders kitabı), İstanbul 1996 (Ülke Yayın Haber Tic. Ltd. Şti. Yayını).

1.2. - Makaleleri

1943

1. "Kirman Selçukluları Tarihi", A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, II/I (1943), 127-134 (Basılmamış Doktora tezinin kısa özeti)

1947

2. "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Oğuz İsyanı (1153)", A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, V/2 (1947), 159-173 (Almanca çevirisi: "Der Oğuzen-Aufstand", aynı dergi, 175-186).
3. "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Oğuz İstilasları", A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, V/5 (1947), 563-620 (Almanca çevirisi: "Der Oğhusen – Einfall und Seine Bedeutung im Rahmen der Geschichte des Grossen Seldschukenreiches", aynı dergi, 621 – 660)

1951

4. "Selçuklu Devri Kaynaklarına Dair Araştırmalar, I: Büyük Selçuklu İmparatorluğu Devrine Ait Münşeât Mecmuaları", **A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, VIII/4 (1951)'den ayırabım, 537-648.

1955

5. "Meskukata Göre Büyük Selçuklu İmparatoru Sancar'la Irak Selçuklu Devleti Hükümdarı Mahmud'un Vasallık Münasebetleri", **60. Doğum Yılı Münasebetiyle Zeki Velidi Togan'a Armağan** (Symbolac In Honorem Z.V. Togan), İstanbul 1955, 131-136 (Ayırabım, 1-6).

1956

6. "Üniversiteler İslahata Muhtaç mıdır?", **Zafer Gazetesi**, sayı: 2321 (29 Ocak 1956)
7. "Aydınlarımız ve Vazifeleri", **Zafer Gazetesi**, sayı:2429 (18 Mayıs 1956)
8. "Aydınlarımız ve Vatanseverlik Telakkileri", (Günün Makalesi), **Zafer Gazetesi**, sayı: 2445 (3 Haziran 1956), 2,4.
9. "Üniversiteler nasıl İslah Edilebilir?", **Zafer Gazetesi**, sayı: 2458 (17 Haziran 1956), (Önasya Mecmuası, II/22 (Haziran 1967), (4-5)
10. "Köyden Geliyorum", **Zafer Gazetesi**, sayı: 2544 (15 Eylül 1956)
11. "Köyden Geliyorum", **Zafer Gazetesi**, sayı: 2559 (30 Eylül 1956).
12. "Bir Fakültede Yapılan Açılış Merasimi", **Zafer Gazetesi**, sayı: 2598 (15 Kasım 1956).
13. "İşte Muhtar Üniversitesi", **Zafer Gazetesi**, sayı: 2601 (18 Kasım 1956).
14. "Hüseyin Cahid'e Cevap", **Zafer Gazetesi**, sayı: 2608(25 Kasım 1956).
15. "Köymen'in Siyasal Bilgiler Fakültesi Dekanına Cevabı", **Zafer Gazetesi**, sayı: 2609 (26 Kasım 1956).

1957

16. "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun Kuruluşu, I. İslamiyete Girmeden Önce Selçuklular. I. Oğuzlar Devleti ve Mahiyeti", **A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, XV/I-3 (1957), 97-191.

17. "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun Kuruluşu, II. Sultan Mahmud'un Ölümü ve Oğlu Mesud'un Tahta Geçmesiyle Değişen Şartlar ve Selçuklular", **A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, XV/4 (1957), 1-107.

1958

18. "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun Kuruluşu, III. Sultan Mesud'un Selçuklular Üzerine Bizzat Yürümesi ve Galibiyeti", **A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, XVI/3-4 (1958), 1-66

1959

19. "Selçukluların Torunları Bu Vatanın Ebedi Sahipleridir", **Birlik Dergisi**, II/12 (Ekim 1959), 27-29

1961

20. "Anadolu'nun Fethi", **Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi**, I. (1961), 89-122

1964

21. "Var Olma Savaşı", (Baş Yazı), **Söz Milletin Gazetesi**, 1/5 (11 Nisan 1964), Cumartesi, 1
22. "Günün Modası: Sosyalizm", (Baş Yazı), **Söz Milletin Gazetesi**, 1/6 (9 Mayıs 1964), Cumartesi 1.
23. "Selçuklu Tarihinin Devirlere Taksimi Meselesine Dair", **A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, II/2-3 (1964), 1966, 83-89.
24. "Selçuklular'ın Kars İlini Fethinin Önemi", **Türk Kültürü Dergisi**, II/22 (Kars Armağanı, Ağustos 1964), 141-144
25. "Türk Milletinin Uğradığı Hayal Kırıklığı" (Baş Yazı), **Söz Milletin Gazetesi**, I/I (24 Eylül 1964), Perşembe 1,4.

1966

26. "Türk Meydan Muharebeleri ve Bunlar Arasında Malazgirt Meydan Muharebesinin Yeri", **Türk Kültürü Dergisi**, IV/46 (Ağustos 1966), (19-21), 851-853. [Aynı Dergi, XXI/232 (Ağustos 1982), (11-13), 599-601., sayı: 400 (Ağustos 1966),490-493]
27. "Türk Tarihinde Kültür Mücadelesi", **Türk Kültürü Dergisi**, IV/48 (Ekim 1966), (30-38), 1118-1126. [Önasya Mecmuası, II/18-19 (Şubat-Mart 1967), (4-6, 14)]

28. "Atatürk'ün Kültür Siyaseti", **Türk Kültürü Dergisi**, V/49 (Kasım 1966), 10-15 [**Öğretmenler Dergisi**, XIX/214, 7-10., **Önasya Mecmuası**, II/20 (Nisan 1967), 6-7, 18., **Milli Kültür Dergisi**, II/6-7-8 (Kasım-Aralık 1980-Ocak 1981), 10-13]
29. "Alp Arslan Zamanı Selçuklu Saray Teşkilatı ve Hayatı" **A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, IV/6-7 (1966), 1968, I-100.
30. "Türk Göçleri ve Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun Kuruluşu", **Önasya Mecmuası**, II/16 (Aralık 1966), (11).

1967

31. "Hacettepe Üniversitesi Kuruluşu Münasebetiyle: Üniversite Meselesi", **Önasya Mecmuası**. II/23 (Temmuz 1967, (6)
32. "Alp Arslan Zamanı Selçuklu Askeri Teşkilatı", **A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, V/8-9 (1967), 1970, I-74s

1968

33. "Düzende Bir Değişiklik Değil, Reformlar Yapılmalı", **Yeni İstanbul Gazetesi**, 2 Şubat 1968, 3.
34. "Yeni Türkiye'nin Doğuşu Hakkında Bazı Mülahazalar", **Türk Kültürü Dergisi**, VI/66 (Nisan 1968), (1-5), 337-341. (Almanca çevirisi: "Einige Bemerkungen Zur Geburt der Neuen Türkei", **Cultura Turcica**, 8-10 (1971-1973), 10-14).
35. "Milletler ve Akademiler", **Türk Kültürü Dergisi**, VI/67 (1968), (2-6), 402-406.
36. "Selçuklu Hükümdarı Togan Şah", **Necati Lugal Armağanı**, Ankara 1968, 397-401.
37. "Anadolu'nun Fethi ve Malazgirt Meydan Muharebesi", **Malazgirt Zaferi ve Alp Arslan**, İstanbul 1968 (1972), 67-142

1969

38. "Selçuklu Devri Kaynaklarına Dair Araştırmalar, II. Risale-i Senceriyye, I. Önsöz ve Farsça Metin", **A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, I/3 (1969), 15-55.

1970

39. "Atatürk ve Türk Tarih Kurumu". *Ajans-Türk Dergisi*, VIII/89 (1 Haziran 1970), 7, 10.

1971

40. "Alp Arslan Zamanı Türk Evi", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, sayı: 3 (1971), I-14.
41. "Alp Arslan Zamanı Türk Beslenme Sistemi", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, sayı: 3 (1971), 15-50.
42. "Alp Arslan Zamanı Türk Giyim Kuşamı", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, sayı: 3 (1971) 51-90.
43. "Selçuklu Devri Şiirlerine Göre Türklerin Kültür Seviyesi", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, sayı: 3 (1971) 119-143.
44. "Selçuklu Devrinde Türk İnanışları", *İnanış ve İhtilafın 2500. Kuruluş Yıldönümü Armağanı*, İstanbul 1971, 293-328.
45. "İslam Açısından Malazgirt Meydan Muharebesi", *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*, X/110-111 (Temmuz-Ağustos 1971), 217-223.
46. "Türk Ordusu ve Millet", *Türk Kültürü Dergisi*, IX/106 (Ağustos 1971), (4 - 6), 780-782.
47. "Üniversite Reformu", *Tercüman Gazetesi*, 7 Aralık 1971, Salı

1972

48. "12 Mart Muhtırasının Mana ve Mahiyeti Üzerine Bazı Düşünceler", *Türk Kültürü Dergisi*, X/118 (Ağustos 1972), (122-124), 1042-1044.

1974

49. "Yunan Meselesi, Gevşeklik, İhmal ve Taviz", *Tercüman Gazetesi*, 20 Mayıs 1974, Pazartesi, 2.
50. "Üniversitelere Giriş İmtihanları ve Düşündürdükleri", *Tercüman Gazetesi*, 1 Haziran 1974, Cumartesi, 2.
51. "Türk Ordusu ve Kıbrıs", *Tercüman Gazetesi*, 12 Ağustos 1974, 2.
52. "Kıbrıs Meydan Muharebesi'nin Mana ve Mahiyeti", *Tercüman Gazetesi*, 16 Ağustos 1974, 2.

53. "İçimizde Bulunan Bazı Gafiller", **Tercüman Gazetesi**, 17 Ağustos 1974, 2.
54. "Prof. Dr. Osman Turan'a Reva Görülen Muamele", **Tercüman Gazetesi**, 30 Eylül 1974. [Bu makale, M.A.Köymen'in, Prof. Dr. O. Turan'ın "**Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi**", c.I-II (İstanbul 1978) adlı kitabına "Önsöz" olarak yazdığı "Prof. Dr. Osman Turan, Hayatı, Eserleri ve Fikirleri"(11-13) adlı yazıda da aynen yayımlanmıştır. (23-25).
55. "Türk İçtimai Nizamı", **Tercüman Gazetesi**, 8 Ekim 1974, Salı, 2, 6.

1975

56. "Alp Arslan Zamanı Türk Toplum Hayatı", **Selçulu Araştırmaları Dergisi**, sayı: IV (1975), 1-73.
57. "Alp Arslan Zamanı Selçuklu Kültür Müesseseleri, I. Üniversiteler", **Selçuklu Araştırmaları Dergisi**, sayı: IV (1975), 75-125.
58. "Alp Arslan Zamanı Selçuklu Dini Siyaseti", **Selçuklu Araştırmaları Dergisi**, sayı: IV (1975), 127-155.
59. "Libya Cumhuriyeti", **Orta Doğu Gazetesi**, sayı: 2347 (13 Ocak 1975), Pazartesi.
60. "Değişmekte Olan Dünya ve Türkiye", **Orta Doğu Gazetesi**, (22 Ocak 1975), Çarşamba.

1977

61. "1976 Dünya Kadınlar Yılı Münasebetiyle Devlet Kurtaran Örnek Bir Türk Kadını: (Harezmi Hatuncan Hatun)", **Milli Kültür Dergisi**, I/1 (Ocak 1977), 44-45.
62. "1973 Paris Orientalistler Kongeri'nde Doğu Almanya Halk Cumhuriyeti İlim Adamlarının Doğu'yu Görüşleri", **Milli Kültür Dergisi**, 1/2 (Şubat 1977), 70-71.
63. "Türklerin Anadolu'da Denize İlk Ulaşmaları ve Türk Dehasının Jeopolitikten Faydalanarak Medeniyet Kurmada Gösterdiği Üstünlük", **Milli Kültür Dergisi**, 1/3 (Mart 1977), 8-12.
64. "Türklerin Anadolu'da Denize İlk Ulaşmaları II.", **Milli Kültür Dergisi**, ¼ (Nisan 1977), 13-16.
65. "Selçuklu Veziri Nizamü'l-Mülk ve Tarihi Rolü", **Milli Kültür Dergisi**, 1/5 (Mayıs 1977), 9-16.

66. "Malazgirt Meydan Muharebesinde Rol Oynayan Unsurlar", **Milli Kültür Dergisi**, 1/8 (Ağustos 1977), 6-11.
67. "801. Yıldönümü Münasebetiyle Miryakefalon Meydan Muharebesi", **Milli Kültür Dergisi**, 1/9 (Eylül 1977), 26-30.
68. "Türk Kurtuluş Hareketinin İyi Bilinmeyen Bir Yanı: General Fuat Cebesoy'un Moskova Büyükelçiliği ve Kronstadt Denizcileri Ayaklanmasının Bastırılmasında Oynadığı Rol", **Milli Kültür Dergisi**, 1/10 (Ekim 1977), 8-19.
69. "Atarük'ü Anlamak", **Milli Kültür Dergisi**, 1/11 (Kasım 1977), 8-10.

1979

70. "Dış Siyasette Gerçekçilik Prensibi Dünya da ve Türkiye'de Ne Dereceye Kadar Uygulanıyor?", **Adalet Gazetesi**, 13 Kasım 1979, 2,7.

1980

71. "Türk Dili ve Milli Bütünlüğümüzdeki Yeri", **İlim Teknik Kültür Dergisi**, 1/1 (Haziran 1980), 6-8.
72. "Atatürk'ün Yeni Türkiye'yi Kurarken Dayandığı Temel Fikirler", **Milli Kültür Dergisi**, II/3-4-5 (Ağustos-Eylül-Ekim 1980), 6-8.

1981

73. "Yeni Üniversiteler Kanunu Münasebetiyle Bazı Düşünceler", **Türk Kültürü Dergisi**, XIX/219 (Mart -Nisan 1981), (36-39), 254-257.
74. "Alp Arslan Zamanı Selçuklu Hükümet Teşkilatı", **Selçuklu Araştırmaları Dergisi**, sayı: V-VI (1981)'den ayrı basım, 1-115.
75. "Alp Arslan Zamanı Ziraati ve Hayvancılığı", **Selçuklu Araştırmaları Dergisi**, sayı: V-VI (1981)'den ayrı basım, 117-148.

1983

76. "Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihine Giriş ve Metodoloji", (1983 Yılı A.Ü. Hukuk ve Eczacılık Fakülteleri "Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi" Ders Notları) **Türk Kültürü Dergisi**, XXI/242 (Haziran 1983), (61-70), 393-402.
77. "Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Nasıl Ele Alınmalıdır?", (1983 Yılı A.Ü. Hukuk ve Eczacılık Fakülteleri "Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi" Ders Notlarının Genişletilmiş Şekli), **Milli Kültür Dergisi**, 4/3 (Aralık 1983), 2-9.

1985

78. "Son Irak Selçuklu Hükümdarı II. Tuğrul ve Zamanı", **Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi**, A.Z. Togan Özel Sayısı, Fasikül: I, sayı:13 (Erzurum 1985), 215-234 (Bu makalenin özeti için bkz: M.A. Köymen, "Tuğrul II" maddesi, **İslam Ansiklopedisi**, XII/2, İstanbul 1975, 19-25., **Türk Ansiklopedisi**, XXXI, Ankara 1982, 460-466.

1987

79. "Kırk Yılnı Dolduran Çok Partili Demokrasi Devrinde Liderler, I", **Forum Dergisi**, sayı: 177 (15 Ocak 1987), 42-47.

1988

80. "Türk Tarihi'nin Işığında Türkiye", **Türkiye Gazetesi**, 10 Mayıs 1988.
81. "Selçuklu Hükümdarı Büyük Alaeddin Keykubad ve Anadolu Savunması", **Bellekten**, LII/205 (1988), 1539-1545.

1989

82. "Anadolu'nun Türk Yurdu Olmasında Selçuklular'ın Rolü", **Milli Kültür Dergisi**, sayı: 65 (Haziran 1989), 28-35.
83. "Atatürk'ün Büyüklüğü", **Atatürk Haftası Armağanı**, Atatürk Dizisi, sayı: 22 (10 Kasım 1989), 19-32 (Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Yayını).

1990

84. "Malazgirt Meydan Muharebesi'nin 919. Yıldönümü", **Milli Kültür Dergisi**, 75 (Ağustos 1990), 2-5.

1991

85. "Türk Milletini Yeterince Tanıyor muyuz?", **Yeni Forum Dergisi**, XII/260 (Ocak 1991), 39-42.
86. "Türk Tarihinde Araştırma Metodu", **Milli Kültür Dergisi**, 81 (Şubat 1991), 12-22.

1992

87. "Türkiye Selçuklu Devrinde Ekonomik Hayat", **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, XI/65 (1992), 16-27.

88. "Selçuklu Devri Hukuku", **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, sayı: 66 (Haziran 1992), 11-18.
89. "Yeni Bir Dünya Kuruluyor", **Türk Yurdu Dergisi**, XII/62 (Ekim 1992), 9-15.

1993

90. "Türkiye Selçukluları Tarihine Dair Yeni Bir Kaynak: El- Veledü's-Şefik", **Belgeler** (Türk Tarih Kurumu, Türk Tarih Belgeleri Dergisi), XV/19 (1993), 1-22.
100. "Süleyman Şah ve Anadolu Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu", **Belleten**, LVII/2218 (Nisan 1993), 71-79.

1.3 - Tebliğler

1962

1. "Neue Arbeiten in der Türkei Zur Geschichte Der Seldschuken", **XV. Uluslar arası Orientalistler Kongresi** (30 Temmuz- 3 Ağustos 1961, Göttingen /Almanya), **Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft**, c XI/2 (1962), 419-421.

1973

2. "Some Considerations About the Social Life of Turks During the Saljuqid Period", **XXIX. Uluslar arası Orientalistler Kongresi** (16-22 Temmuz 1973, Paris/Fransa), **Tebliğler Özetleri**, Paris 1973.

1976

3. "Selçuklu Devri Kaynakları Olarak Vakfiyeler", **I.Uluslararası Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Tarihi Kongresi** (24-26 Eylül 1974, Napoli / İtalya), **Studi Preottomani e Ottomani. Atti del Convegno di Napoli (24-26 Settembre 1974)**, Estratto, Istituto Universitario Orientale, Napoli 1976, 153-163.
4. "Selçuklu Devrinin Özellikleri", **Selçuklu Tarihi ve Medeniyeti Enstitüsü'nün Cumhuriyet'in 50. Yıldönümü Dolayısıyla Düzenlediği Seminer** (23-25 Eylül 1973, Konya), **Atsız Armağanı**, İstanbul 1976, 355-369.

1979

5. "Selçuklular'ın Kendilerine Mahsus İktisadi Siyasetleri Var mıydı?", II. Milli Türkoloji Kongresi (1978, İstanbul), **Milli Kültür Dergisi**, I 7 12 (Aralık 1979), 65-67.

1982

6. "Selçuklular Zamanı Beslenme Sistemi", Kültür ve Turizm Bakanlığı, Milli Folklor Araştırma Dairesi'nin Düzenlediği Türk Mutfağı Sempozyumu (31 Ekim - 1 Kasım 1981), Ankara Bildirileri, Ankara 1982, 35-45.

1986

7. "Türkiye Selçukluları Devleti'nin Ekonomik Politikası", III. Uluslar arası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi (24 Ağustos 1983, Princeton Üniversitesi / Amerika), **Bulleten**, L / 198 (Aralık 1986), 613-620.

1987

8. "Büyük Selçuklu İmparatorluğu (1040-1157)", Ankara Üniversitesi'nin Düzenlediği **Tarihte Türk Devletleri Sempozyumu** (20-22 Mayıs 1985, Ankara) **Bildirileri**, I. Ankara, 1987, 359-365.
9. "Türkiye Selçukluları Devleti (1075-1308)", **Tarihte Türk Devletleri**, I, 377-384
10. "Irak Selçukluları Devleti (1118-1194)", **Tarihte Türk Devletleri**, I, 415-421.

1988

11. "Selçuklu Ordusu", **X. Türk Tarih Kongresi (22-26 Eylül 1986, Ankara), Bildirileri**, Ankara 1991'den Ayrıbasım, 1959-1068 (**Bulleten**, LII / 202, Nisan 1988, 91-99).

1.4 - Konferanslar

1972

1. "The Importance of Malazgirt Victory With Special Reference to Iran and Turkey", R.C.D. (Regional Cooperation for Development), **Journal of Regional Cultural Institute** (İran, Pakistan - Turkey), V/ I (1972), 5-12 (Malazgirt Zaferi'nin 900. Yıldönümü Kutlamaları Dolayısıyla Ağustos 1971'de Tahran / İran 'da Verilen Konferans).

1976

2. "Türkler ve Demokrasi", A.Ü. DTCF. 50. Yıl Konferansları, Ankara 1976, 151-1159 (Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Dolayısıyla 1973'de Ankara DTCF'de Verilen Konferans), (Milli Kültür Dergisi, I / 6 Haziran 1977, 11-15)

1986

3. "Selçuklular ve Anadolu'nun Türkleşmesi Meselesi", S.Ü. Selçuklu Araştırmaları Merkezi, Selçuk Dergisi, Sayı: 1 (Aralık 1986), 21-35 (31 Ocak 1986'da Ankara Türk Tarih Kurumu'nda Verilen Konferans).

1988

4. "Selçuklular'da Devlet", Belleten, LI / 201, (Aralık 1987), 1988, 1359-1373 (30 Ocak 1987'de Ankara Türk Tarih Kurumu'nda Verilen Konferans)

1990

5. "Selçuklular'da Devlet, III. Tarihi ve Siyasi Bakımlardan", Belleten, LıC / 209, (Nisan 1990), 403-415 (6 Ocak 1989'da Ankara Türk Tarih Kurumu'nda Verilen Konferans).

1993

6. "Atatürk Türkiye'si ve Dünya", Belleten, LVII / 219, (Ağustos 1993), 619-632 (1 Kasım 1992'de Ankara Türk Tarih Kurumu'nda Verilen Konferans)

1.5 - Konuşmalar

1983

1. "Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1. Milli Kültür Şurası (23 - 27 Ekim 1982) Genel Kurul Görüşmeleri, Ankara 1983, 19 (Tarih Komisyonu Raporu Görüşülmesinde Yapılan Konuşma)

1989

2. "Malazgirt Meydan Muharebesi'nin Diğer Meydan Muharebeleri Arasındaki Yeri ve Önemi", Belleten, LIII / 206 (Nisan 1989), 375-379 (Malazgirt Meydan Muharebesi'nin 918. Yıldönümü Dolayısıyla 26 Ağustos 1988'de TRT I. Kanal'da Yapılan Konuşma).

1995

3. "Prof. Dr. Bahaeddin Ögel'in Kişiliği, Eserleri ve Fikirleri", A.Yuvalı- M.B. Aşan, "Prof. Dr. Bahaeddin Ögel", İstanbul 1995 (Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını), 54-61 [Fırat Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nün Düzenlediği "Ölümünün I. Yıldönümünde Prof. Dr. Bahaeddin Ögel'i Anma Paneli (10 Mart 1990, Elazığ'da Yapılan Konuşma]

1.6 - Kaynak Yayınları

1949

1. "Mehmed Neşri, **Kitab-ı Cihan-nüma. Neşri Tarihi**", c. I Metin ve Transkripsiyon (Hazırlayanlar: Faik Reşit Unat – M. A. Köymen) Ankara, 1949 (19872-19953) (Türk Tarih Kurumu Yayını).

1957

2. "Mehmed Neşri, **Kitab-ı Cihan-nüma. Neşri Tarihi**", c.II Metin ve Transkripsiyon (Hazırlayanlar Faik Reşit Unat - M. A. Köymen) Ankara, 1957 (19872-199953) (Türk Tarih Kurumu Yayını).

1976

3. "Nizamü'l-Mülk (Ebu Ali Hasan Tusi), **Siyerü'l Müluk veya Siyasetname**", c.I. Farsça Metin Önsöz ve Girişle Birlikte Neşreden: Prof. Dr. Mehmet Altay Köymen), Ankara 1976 (A. Ü. Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi Yayını)

1.7 - Çeviriler

1942

1. "Walter Hinz, Timuriler Tarihi Hakkında Menba Tetkiki", (Çev. M.A. Köymen), **Bellekten**, VI /21-22 (1942, 85-120).
2. "Karl Jahn, İran'da Kağıt Para", (Çev. M. A. Köymen), **Bellekten**, VI / 23-24 (1942), 269-309.

1943

3. "Wiljelm Barthold, Safariler Tarihi Hakkında", (Çev. M.A. Köymen), **Bellekten**, VI /26 (1943), 319-340.

1982

4. "Nizamü'l-Mülk, **Siyasetname**", (Çev. M. A. Köymen), Ankara 1982 (Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını., İstanbul 1990: Kültür Bakanlığı Yayını., Ankara 1993: Türk Tarih Kurumu Yayını (Baskıda).

1983

5. "Mehmed Neşri, **Neşri Tarihi**, c.I (Çev. M.A.Köymen), Ankara 1983 (Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını).

1984

6. "Mehmed Neşri, **Neşri Tarihi**, c.II (Çev. M.A. Köymen), Ankara 1984 (Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını).

1.8. – Tanıtma – Tenkit – Tahliller

1949

1. "Yayınlar Arasında: Journal Asiatique, CCXXXIV (1943- 1945)", **A.Ü. Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi Dergisi**, VII / 2 (1949), 503-506 [Prof. Dr. Claude Cahen'in "La Tuğra Seljukide" (**Journal Asiatique**, tome: CCXXXIV / 1943-45, 167-172) adlı Makalesi Hakkında].

1953

2. "Selçuklu Devri Türk Araştırmaları, I: Büyük Selçuklu İmparatoru Melikşah Devrine Dair Bir Eser Münasebetiyle", **Bellekten**, XVII / 68 (Ekim 1953), 557-604 [Doç. Dr. İbrahim Kafesoğlu'nun "**Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu**" (İstanbul 1953) adlı Kitabı (Doktora Tezi) Hakkında]

1954

4. "Umumi Türk Tarihi Araştırmaları, I. 'Göktürk Kağanlığı' adlı Bir Yazı Münasebetiyle Bazı Mülahazalar", **A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi**. III / 34 (1954), 103-118 [Prof. Dr. Akdes Nimet Kurat'ın "Göktürk Kağanlığı Siyasi Tarihi'nin Anahatları (M.S. 552-745) – "İlk Türk Devleti" Kuruluşunun 1400. Yıldönümü Münasebetiyle (A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi **Dergisi**, X / I-2, 1952, I /-56) adlı makalesi Hakkında]

1964

4. "Selçuklu Devri Türk Araştırmaları, II: Selçuklu Devri Devlet Teşkilatına Dair Yazılmış Bir Eser Münasebetiyle", **A.Ü.Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi Dergisi**, II /2-3 (1964), 1966, 303-380 [Dr. Heribert Horst'un "Die Staatsverwaltung der Grosselguçen und Horazmşahs (1038-1251). Eine Untersuchung nach Urkundenformularen der Zit" (Wiesbaden 1964) Adlı Kitabı (Doktora Tezi) Hakkında].

1972

5. "Osman Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye. Siyasi Tarih. Alp Arslan'dan Osman Gazi'ye (1071-1318)**, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul 1971", **Bibliyografya. Kitap Haberleri Bülteni** (Turhan Kitabevi, Ankara) I/4 (1972), 205-212.

1973

6. "Mevlana, **Tercüman Gazetesi** 6 Mart 1973, Salı [Mehmet Önder'in "**Mevlana (Hayatı-Eserleri)**" (Baskı Yeri ve Tarihi Yok. Ankara 1969?; Tercüman 1001 Temel Eser No. 7) Adlı Kitabı Hakkında Not: Bu Yazı. Tercüman Gazetesi'nin Düzenlediği Tenkid Yarışmasında Birincilik Kazanmıştır]

1977

7. "**Türk Dünyası El Kitabı**, Ankara 1976", **Milli Kültür Dergisi**, I/7(Temmuz 1977), 77-80 (Bir İlmi Heyet'çe Hazırlanıp, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü'nün Yayınladığı Üç Ciltlik Mezkur Eser Hakkında).

1.9. – Ansiklopedi Maddeleri

1966

1. "Sencer", **İslam Ansiklopedisi**, C.X, İstanbul 1966, 486-493.

1975

2. "Tuğrul I", **İslam Ansiklopedisi**, C.XII/2, İstanbul 1975, 14-19 (**Türk Ansiklopedisi**, c.XXXI, Ankara 1982, 457-460).
3. "Tuğrul II", **İslam Ansiklopedisi**, C.XII/2, İstanbul 1975, 19-25 (**Türk Ansiklopedisi**), c.XXXI, Ankara 1982, 446-477.
4. "Tuğrul Bey", **İslam Ansiklopedisi**, C.XII/2, İstanbul 1975, 25-41 (**Türk Ansiklopedisi**), C.XXXI, Ankara 1982, 466-477.

1983

5. "Osman Turan", **Türk Ansiklopedisi**, C.XXXII, Ankara 1983, s.2.

1.10. – Nekroloji ve Biyografiler

1966

1. "Prof. Dr. Mehmed Fuad Köprülü'nün Tarihe Dair İlk Yazıları", **Türk Kültürü Dergisi**, IV/47 (Köprülü Sayısı, Eylül 1966), (20-31), 948-959.

1967

2. "Büyük İlim ve Fikir Adamı: İsmail Hami Danişmend'in Ölümü ve Düşündürdükleri", **Önasya Mecmuası**, II/21 (Mayıs 1967), [6-7].

1973

3. "Ölümünün Yedinci Yılı Münasebetiyle Fuat Köprülü ve Muhit", **Türk Kültürü Dergisi**, XI/128 (Haziran 1973), (7-11), 607-611.

1975

4. "Ölümünün Sekizinci Yıldönümünde Ord. Prof. M. Fuat Köprülü", **Orta Doğu Gazetesi**, sayı: 2347 (6 Ocak 1975, Pazartesi), 2.

1978

5. "Prof. Dr. Osman Turan'ın Ardından", **Tercüman Gazetesi**, 2 Şubat 1978, Perşembe, 2.
6. "Prof. Dr. Osman Turan. Hayatı, Eserleri ve Fikirleri", Osman Turan, **Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi**, c.I-II, İstanbul 1978 (Nakışlar Yayınevi), 11-13 (Önsöz).

1981

7. "Prof. Mehmet Fuad Köprülü, I: Özel Hayatı ve Yetişmesi", **Milli Kültür Dergisi**, II/11 (Nisan 1981), 21-24.
8. "Prof. Mehmet Fuad Köprülü, II: İlmî Hayatı", **Milli Kültür Dergisi**, II/12 (Mayıs 1981), 13-16.
9. "Prof. Mehmet Fuad Köprülü, III: Fikir Hayatı", **Milli Kültür Dergisi**, III/1 (Haziran 1981), 15-18.

10. "Prof. Fuad Köprülü'nün Siyasi Hayatı", **Yeni Forum Dergisi**, II/48 (1 Eylül 1981), 13-14.

1984

11. "Vefatının 40. Gününde Kafesoğlu'nu 'Fatihalar'la Anıyoruz", **Tercüman Gazetesi**, 28 Eylül 1984, Cuma, 2. [Bu yazı, A. Donuk'un "**Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu**" (İstanbul 1989, Acar Yayınları) Adlı Eserinde de (s. 158-160) Yayınlanmıştır]

1989

12. "Prof. Dr. Bahaeddin Ögel'in Ardındandan" **Türkiye Gazetesi**, 31 Mart 1989,
13. "Prof. Dr. Bahaeddin Ögel'in Vefatı Münasebetiyle Bazı Düşünceler", **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, sayı: 29 (Mayıs 1989), 61-62.

1.11 – Raporlar

1990

1. "Tarihin Işığında Anadolu Savunması (Dünü, Bugünü ve Yarını)", Ankara 1990 (Özel Yayın. Devlet, Siyaset ve İdare Adamalarına Sunulan 332 Sayfalık I. Rapor. Kısmi Yayınları: **Yeni Forum Dergisi**, II/252, Mayıs 1990, 64-73., **Türkiye Gazetesi**, yay. Ergun Göze, 3 Gün Süre ile, 1990).

1991

2. "Tarihin Işığında Orta Doğu (Dünü, Bugünü ve Yarını)", **Yeni Forum Dergisi**, XII/263, Nisan 1991, 45-52, (Başına 8 sayfalık bir "Sunuş" ilavesiyle Devlet, Siyaset ve İdare Adamlarına Sunulan II. Rapor).

1992

3. "Tarihin Işığında Dünya Türklüğü ve Türkiye (Dünü, Bugünü ve Yarını)", **Türk Yurdu Dergisi**, XII/58 (Haziran 1992), 15-25 (III. Rapor).

1.12. – Mektuplar

1956

1. "Üniversitedeki Çeşitli Klikler", **Zafer Gazetesi**, sayı: 2317 (25 Ocak 1956).

1970

2. "Türk Tarih Kongresine Başlarken Prof. Köymen'in Cumhurbaşkanı Sunay'a Mektubu", **Yeni Tanin Gazetesi**, 27 Eylül 1970.

1980

3. "Menderes'in CHP'den Çektikleri Yazı Serisi İle Bir Tartışma Konusu: Prof. Köymen DP Kurucularını Eleştirdi", **Son Havadis Gazetesi**, 24 Mart 1980, Pazartesi, 6. (Prof. Dr. M.A. Köymen'in , Tekin Erer'in aynı gazetede yayınlanan "Adnan Menderes'in CHP'den Çektikleri" yazı dizisi dolayısıyla mezkur yazara gönderdiği mektup.

1.13. – Mülakatlar

1. "918. Yıldönümünde Malazgirt Zaferi", Konusunda Prof. Dr. M.A.Köymen İle Yapılan Mülakat, **Bizim Ocak Dergisi**, sayı:53 (Ağustos 1988), 28-32.

1990

2. "Tarihten Günümüze Doğu Anadolu" konusunda "Ayın Konuğu" Prof. Dr. M.A. Köymen ile yapılan mülakat, **Bizim Ocak Dergisi**, sayı: 73 (Nisan 1990), 28-30.

2- Basılmamış Eserler

2.1. – Tezler

1943

1. "Muhammed b. İbrahim, "Kirman Selçukluları Tarihi" (Tarih-i Selçukiyan-ı Kirman / Histoire des Seljoucides du Kerman. Nşr. M. T. H. Loutsma, Leiden, Brill 1886) (Farsça'dan Türkçe'ye Çeviren, Notlar ve Açıklamalar: M.A. Köymen), Ankara 1943 [Doktora Tezi. Kısmi Yayını: A.Ü.Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi. II / I (1943), 127-134]

1948

2. "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Çerçevesi İçinde Sancar'ın Meliklik Devri", Ankara 1948 (Doçentlik Tezi).

2.2. – Kitaplar

1993

1. “**Büyük Alaeddin Keykubad ve Zamanı**”, Ankara 1993 (Birkaç Ciltlik Telif Eser).
2. “**Türk Tarihi Araştırmaları**”, Ankara 1993 (Makalelerinden Seçmeler).
3. “**Türk Tarihinde Araştırma Metodu**”, [Milli Kültür Dergisi’nde (81, Şubat 1991, 12-22) Çıkan Aynı Adlı Makalesinin Genişletilerek Kitaplaştırılmış Şekli].

2.3. – Makaleler

1992

1. “**Milli Devlet İlkesi Bakımından Atatürk’ün Büyüklüğü, II**”, Ankara 7 Mart 1992 (Daktilo Metin, 22 Sayfa).

2.4. – Konferanslar

1988

1. “**Selçuklular’da Devlet, II. Hukuki ve Medeni Bakımlardan**” (1988’de Ankara Türk Tarih Kurumu’nda Verilen Konferans)

1993

2. “**Atatürk Türkiyesi ve Türk Dünyası**” (11 Mart 1993’de Ankara Deniz Kuvvetleri Komutanlığı’nda Verilen Konferans. (Daktilo Metin, 13 Sayfa).

2.5. – Konuşmalar

1982

1. “**Türk Büyükleri (Yapım: Seyfeddin Sağlam): Alp Arslan**” TRT. Ankara Radyosu Arşivi, Söz Yayınları, Bant. 6740 (28 Temmuz 1982’de TRT 2’de Yapılan 14 Dakikalık Radyo Konuşması).

2.6. – Tebliğler

1956

1. "Selçuklu Devri Türk Tarihinin Kaynaklarından Menakıb-i Ahmed Cam", **V. Türk Tarih Kongresi** (12-17 Nisan 1956, Ankara).
2. "Anadolu Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu", **V. Türk Tarih Kongresi** (12-17 Nisan 1956 Ankara).

1971

3. "Selçuklular'ın Sosyal ve Kültürel Etkileri", Selçuklu Tarih ve Medeniyet Enstitüsü'nün Atatürk Üniversitesi'nde Düzenlediği "**Malazgirt Zaferinin 900. Yıldönümü Uluslar arası Sempozyumu** (21-25 Ağustos 1971, Erzurum).

1973

4. "Some Considerations About the Social Life of Turks During the Saljuqid Period" **XXIX. Uluslar arası Orientalistler Kongresi** (16-22 Temmuz 1973, Paris / Fransa). (Özeti Basılmıştır).

1982

5. "Selçuklu Medeniyeti Nasıl Araştırılmalıdır?", **IV. Milletlerarası Türkoloji Kongresi** (20-25 Eylül 1982, İstanbul).

BİBLİYOGRAFYA

- Avcı, Orhan, *Mehmet Altay Köymen'in Derlerinde Türk Tarihi ve Tarihçiliği* (1.Baskı), Bilge Yayınevi, Ankara 2003.
- Arık, Feda Şamil, "Ölümünün V. Yıldönümü Dolayısıyla: Prof. Dr. Mehmet Altay Köymen, Hayatı ve Eserleri." *A.Ü.D.T.C.F. Dergisi*, XX (31), Ankara 2000, s.93-116
- _____ "Hocam Prof. Dr. Mehmet Altay Köymen", *Türk Kültürü*, XXXIII (382), Ankara 1995, s.(38-51),103-115.
- _____ "Büyük Selçuklu Tarihçisi Prof. Dr. Mehmet Altay Köymen Hakk'a Yürüdü", *Türk Kültürü*, XXXII (369), Ankara 1994, s.22-25.
- _____ "Mehmet Altay Köymen" maddesi, *DİA*, C.26, Türkiye Diyanet Vakfı yay., Ankara 2002, s.285-286.
- Hacıgökmen, Mehmet Ali, "Selçuklu Tarihçisi Mehmet Altay Köymen'in Vefatının Birinci Yıl Dönümü Münasebetiyle", *Türk Kültürü*, XXXIII (381), Ankara 1995, s.50-53
- _____ "Prof. Dr. Osman Turan. Hayatı, Eserleri ve Fikirleri", *Osman Turan, Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi*, c.I-II, Nakışlar yay., İstanbul 1978, s.11-13 (Önsöz).
- _____ "Selçuklular'da Devlet, III. Tarihi ve Siyasi Bakımlardan", *Belleten*, LıC / 209, (Nisan 1990), s.403-415
- "Mehmet Altay Köymen" maddesi, *Türk Ansiklopedisi*, C.XXIII, Ankara 1976, s.403
- Yazıcıoğlu, Yıldız, "Taş Mektep'in 120. Yılı", *Milliyet İnternet Pazar*, 25 Eylül 2006 Pazar
- "Köymen Kitaplığı", *Erciyes Üniversitesi Haber Bülteni*, S.45, 2007 / 2, Kayseri 2007, s.118-120
- Uçak, Halil İbrahim, "Prof. Dr. Mehmet Altay Köymen", *Belleten*, C. LVIII S.223, Ankara 1995, s.789-792
- _____, *Tarih İçinde Haymana*, Haymanahılar Yardımlaşma ve Tanışma Derneği yay., Ankara 1986
- Unat, Faik Reşit, "Gazi Öğretmen Okulu ve Terbiye Enstitüsü", *Aylık Ansiklopedi*, c.II, s.17

Yayınlanmamış Mülakatlar

M.Ali Hacıgökmen, Aralık 2008 yılı içerisinde yapılan yayınlanmamış mülakat

Salim Koca, 15.07.2009 tarihli yayınlanmamış mülakat

Ayşe Arpacı, 23.07.2009 tarihli yayınlanmamış mülakat

Tamer Arpacı, 23.07.2009 tarihli yayınlanmamış mülakat

Ali Rıza Köymen, 24.07.2009 tarihli yayınlanmamış mülakat

İnternet Siteleri

www.erciyes.edu.tr

www.haydarpaşa.k12.tr

Mehmet Altay Köymen

Tuncer BAYKARA *

Selçuklu Tarihinin bu büyük âlimini şahsen tanımaktan, tanımanın ötesinde sevgisini kazanmış olmaktan dolayı çok ama çok bahtiyarım. "Selçuklu Tarihi" dedim ve onu **Büyük Selçuklular ile Türkiye Selçukluları** veya daha başka alt isimlere de ayırmadım. Çünkü kendisi Selçuklu Tarihine bütün olarak başlamış, bütünlüğünü ve asıl konuyu uzun yıllar sabırla incelemiştir. Ama o hiçbir zaman Türkiye Selçuklularını kesinlikle ayırmamıştı. Nitekim hayatının son yıllarında Alaaddin Keykubad üzerinde, ancak kendisinden beklenen devasa eserini yazmaya koyulmuştu. Bitirip yayımlandığını görmek kismet oldu.

Kendisinin adını ilk defa nerede ve ne zaman duydum hatırlamıyorum. İstanbul'da bir şeyler yapmak isteyen, araştırmalarda bulunmaya çabalayan Baykara için 1960'ların ünlüleri arasında o yoktur. O zamanlar ben Fuat Köprülü başta olmak üzere, Zeki Velidi Togan, İsmail Hakkı Uzunçarşılı, ve Mükrimin Halil Yinanç'ın adlarını duyduklarımı tanımaya çabalıyordum.. Sonraki kuşağın, yani 1914 sonrası doğanların, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi mezunlarından hiçbir isim, herhalde o zamanlar genç olduklarından zihnimde yer etmemiş. Hemen aynı yaşlarda olan İbrahim Kafesoğlu gençti, yakışıklı idi ve kız arkadaşlarımızın erkek olarak hayranlığını celbediyordu. Mehmet Altay Köymen, Osman Turan ve Bahaeddin Ögel de bunların arasında idi.

Onun önemli bir araştırmacı olduğunu, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Der-gisi'nde okuduğum makaleleri gösteriyordu. Onlara, geniş ve ayrıntılı yorumlarına hayran olmamak elde değildi. Köymen'in Ankara'da çıkardığı Selçuklu tarihini bütün olarak ele alan kendi yayını kitabını da hemen edinmiştim. Oradaki bazı bölümleri, eski yazılarından hulasa eden talebelerinin adlarını veriyordu ki o isimleri kıskanmıyordum. Onunla ilgili hem bazı özel bilgilere,

---

* Prof. Dr., Uşak Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Emekli Öğretim Üyesi.

hem de Selçuklu tarihinin seçkin bir araştırmacısı olduğuna dair haberleri Erzurum'da Türük-oğlu Cevdet Gökalp ağabeyle yaptığım sohbetlerde edinmişim. Ben o sıralarda İç-Asya'daki geniş Türk dünyasında dolaşmakta idim. Selçuklu tarihine pek ilgi duymuyor, Selçuklu tarihi, benim için sadece Türk tarihinin bütünü içinde belirli bir yer tutuyordu. Elimde nasıl olsa Zeki Velidi Hocanın Umumi Türk Tarihine Giriş adlı mükemmel eseri vardı ve Zeki Velidi Hocam benim için apayrı bir değer taşıyordu.

Cevdet Bey, Köymenle ilişkileri sırasında onun kendi parasıyla bir Selçuklu Tarihi kitabı bastırıldığını, bunu talebelere sattığını söylemişti. Önceleri ben, hocaların talebelerine kendi kitaplarını biraz zorla satmalarını yadırgardım. Hoş hâla yadırgayamıyorum ama, aradan geçen bunca zaman içinde, ilerde öğretmen olmayı düşleyen talebe milletinin pek kitap almadığını görecektim. Öyle ise hocalarının zorla da olsa, onları kitap sahibi etmelerine hoş bakılabilir. Köymen Hoca da Selçuklu Devri Türk Tarihi'ni Türükoğlu vasıtasıyla, gereken tahkik imkânlarını da kullanarak sattırırılmış. Hoca iyi ki o derli toplu kitabını, talebelerine satıp parasını çıkarmak üzere yazdı. Hoca o yıllarda Türk Tarih Kurumu'na sokulmadığından kitap bastırarak imkanları hemen hiç yoktu.

Mehmet Altay Köymen, Türk tarihini incelediğinden değil, vicdanının sesini her zaman yüksek sesle dile getirdiğinden olsa gerek eski Türk Tarih Kurumu'na alınmamıştı. Türk Tarihçiliğinin tarihini yazacakların bu konuya ayrıca bir ciddiyetle eğilmeleri gerekir. Şimdilerde nedense tu-kaka edilen 1980 hareketi sonrasında Tarih Kurumu da gerçek aslı çizgisine çekildiği zaman Köymen Hoca da oraya üye oldu. Benim onunla yakınlığım üç sene sonraki üyeliğimle başlar. Köymen Hoca, her devrin adamları olmakta çok usta olan bezi eski talebelerini orada görmüş, şaşırmıştı. Ama onlar Köymen Hoca'yı mümkün olduğunca kırmamaya çabalıyorlar, fakat onun teklifleri nedense tam olarak benimsememiyordu. Hocanın arada güzel çıkışları da oluyordu. O zamanlar kendisine hep yalvardım. Ne olur bir de hem sade bir vatandaşın, hem de köyden çıkan bir şehid çocuğunun ilimdeki yükselişini yazın diyordum. O ise "Alaaddin Keykubad bütün vaktimi alıyor, o bitmeden başka yazı yazamam" diyordu. Buna da sevinmiyor değildik.

Hocanın hayatında, Türk biliminde veya kültüründe bazı çelişkiler de vardı. Selçuklu Araştırmaları Enstitüsü'nün aslı üyelerinden birisi idi. Onun dergilerindeki yazıları önemlidir. Buna karşılık Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü'nden uzak tutulmuştu. Bu olayın ardında yatan sebepler vardır ve bunları, Türk Tarihçiliğinin Tarihindeki önemli olaylardan saymak gerekir.

Mehmet Altay Köymen Hocanın sonradan gördüğüm ve okuduğum kitap ve makalelerindeki bir özelliğe de hayrandım. O kimi zaman bir kelimeye, bir kavrama dayalı olarak sahifeler dolusu yorum yapabiliyordu. O zamanlar niye ben de böyle yapamıyorum diye hayıflanırdım. Ama ilerdeki tarihlerde benim de böyle olduğuma dair etrafta bir kanaat oluşmuş imiş. Ama Köymen Hocanın yorumlarına diyecek yoktu, çünkü yetkili idi bunu yapmakta ve pek çok yorumlarına hala bir yenisi eklenmiş değildir.

Mehmet Altay Köymen Hoca, araştırmacı yetiştirmek ister, bunun için çabalardı. Gerçi onun ellerinden tuttuğu, Profesör (kendi deyimiyle prifisir) yaptığı isimlerle sonradan bir şekilde yollarını ayırmıştır. Bu konuda ben Ankara'da olmadığımından, Ankara'daki zamanlarımda da yine Dil-Tarih muhitinden uzakta olduğumdan ayrıntılarını ne yazık ki bilemiyorum. Ama bu çabasından hayatının sonuna kadar vazgeçmedi; gençlerin hep ellerinden tuttu; onlara övgüler yağdırmaktan da geri durmadı. Onların arasında bu satırların yazarı da vardır.

Köymen Hocanın talebeye veya güvendiği genç meslektaşlarına çok ama çok yakın olduğunu duyardım. Sonradan bunun ayrıntılı hikâyelerini de dinledim ve öğrendim. Gençlerin bu hususta Kazım Yaşar Koprıman, İsmail Aka ve Reşad Genç hocalarından ayrıntılı bilgi almalarını beklerim.

- a. Köymen Hoca sıkıntılı ve hesaplı bir hayatın içinden gelmişti. Bu sebeple mali konularda dikkatli ve hassas idi. Şimdiki kuşaklar bunu anlayamaz ama, kendi hayatı küçük ve olumsuz şartlardaki kira evlerinde geçenler, içlerinde geniş bir eve sahip olmak için bir büyük heves ve ümit duyarlar. Öncelikle bir ev gereklidir. Ev için de tutumlu olmak lazımdır. Harcamaları en aza indirmek gerekir.
- b. Harcamaların en aza indirgenmesi hususunda Köymen Hoca'nın kendisine göre olan davranışlarına şahit oldum. Yadırgamadım bunu. Çünkü bizler, tutumlu olarak yetişen veya tutumlu olmanın erdemlerini bilen ve onu nefislerinde tatbik eden kimseler idik. Ben bu tutumluluğu rahmetli Nejad Göyünç'de çok görmüştüm. Hiçbir kağıdın iki yönünü de kullanmadan atmazdı. Kendim de öyle olmaya çabalıyordum. Öyle ki bir tarafı yazılı kağıtların arkasına, bir kitabımın kitabımı kentini de yazmışım. Köymen Hoca'nın tutumluluğunun örnekleri oldukça sık görürdük.

- c. Köymen Hoca'yı Ankara'ya geldikten sonra sık sayılamasa da görürdüm. Muhtemelen beni onun yakınları, bir kere daha kendisine anlattılar. Bana karşı etkili ve önemli denebilecek sevgi ve sempatisinin varlığını ne yazık ki ben çok geç fark ettim. Beni sevenler, destekleyenler arasında başta geliyordu; tabii ki beni sevmeyenler de oldukça fazla idi. Bir kısmı ise idare ediyordu o başka.

Köymen Hoca hakkında vaktiyle Ege Üniversitesi Tarih İncelemeleri Dergisi'nde bir "vefeyât" kaleme almıştım: (Ege Üniversitesi, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XII (1997), s. 235-237) Onu, *Tanıdıklarım* adlı kitabım için bir geliştirmiştim. müsaadenizle teberrüken burada vereyim:

Mehmed Altay Köymen'in şahsı ile ilgili olarak Türükoğlu Cevdet Bey bir şeyler anlatmıştı. Selçuklu Devri, Türk Tarihi çıktığında, talebeye satışı için onu görevlendirmiş. Kitabı aldığını göstermeyene imza verilmezmiş.

Onu ilk defa nerede gördüm bilemiyorum. Bana karşı sempatisi nereden geliyor, onu da bilemiyorum.

Doçentlik imtihanım sırasında, Erzurum'da dersi varmış. Birkaç kuruş para alacak. Telgraf çekmiş, fakat telgrafı bizim toplantıdan iki gün sonra gelmiş ve Dekan Yaşar Yücel, dosyaya gelişini kaydedip koymuş. Vaktinde gelmemiş olması düşünülemez. O zaman, Refet Yinanç ile birlikte girecektik. Girdik ve çaktık ikimiz de.

Bir sonrakinde ise, bulundu. Adeta benden de özür diler gibi bütün iyi niyetini gösterdi.

Ercümend Bey hakkında "Tuncer'i elinden zor kurtardık" demişti. Ercümend Kuran'ın benimle ilgili düşüncelerini kısmen biliyordum ama doçentlik jürime girecek hocaları etkilemek isteğine inanmak istememiştim.

Talihsiz bir insandı. İlk doçenti Nejat Kaymaz, sonradan saha değiştirip yakın zamanlara, TC tarihine geldi. Adeta benim gibi. İkincisi Aydın Taneri idi. Onunla da dargın gitti. Nejat Kaymaz'a çok yardım ettiğini, Arapça ve Farsça çevirileri hep kendisinin yaptığını söylerdi. Varlıklı olmuştu hayatının sonlarında. Ama huylu huyundan vazgeçmiyor, Tarih Kurumu toplantılarında bizlere kalem-kağıt verilmesini istiyordu.

Kâzımlarla tavla oynaması meşhurdu. Gençleri himaye eder, onlara kol kanat gereğdi. Hatta onlara bazı yurt dışı maceralarını da anlatmış. Onlar naklederlerdi.

Doçent olunca, cüppesini giyerek Kızılay'a gitmiş, orada biraz dolaşmış imiş. O nisbeten geç doçent olmuş.,Oysa dönemin bazı harika alimleri, genç yaşlarında doçent olmuşlar imiş.

Doçent olunca da, ilk işi, hocasına karşı harekete geçmek olmuştu. O Ankara'da, Kafesoğlu İstanbul'da, Tatar - Başkurt taifesine karşı savaş açmışlar idi.

Ama bu davranışı muhtemelen, kendisini de etkiledi. Geride onu hayırla yad eden insan az kaldı. Kendisinin nimetiyle nimetlenenler dahi, sonraki yıllarda sessiz kalmayı yeğlediler.

Çok çalışıyordu. Anadolu'ya yönelmişti sonunda. Burasının yurt olmasını, eseriyle de tamamlamak istiyordu. Uzun ve ayrıntılı yazmayı sevdiğinden, **Alaaddin Keykubad** a ait eserini tamamlayamamıştı.

Beni severdi, beğenirdi. bunda samimi idi.

Ibn Bibi'yi yeniden okumaya başlamıştı; "Meğer içinde, vaktiyle dikkat etmediğim ne ayrıntılı bilgiler varmış" derdi. "Aman " derdik,"vaktiyle eşeğin üstünden mi okudun" derler sonra Hoca diye ikaz ederdik. Fakat bilindiği gibi, insan bir eserde, hangi hususları bilmeye amaç edinmişse, o eseri dikkat ettiğinden daha değişik okur. Bir de Allah, arıyana, inceleme yapana yardım ediyor, bilgileri önüne çıkarıveriyordu. Köymen Hoca da öyle idi.

Huysuz mu denirdi bilemem. Fakat, eskiden Türk Tarih Kurumundan uzak tutulmuştu. Yeni kurumda da kendisine gereken saygı gösterilmekle birlikte, teklifleri ciddiye alınmadı. Son zamanlarda oldukça kırsındı. Y.Yücel'in kendisine gereken saygıyı göstermediğine inanıyordu.

Hocayı, ben de Kurum'a üye olduktan sonra daha iyi tanıdım. Bazen aynı kolda olduğumuzdan saatlerce konuşabiliyorduk. O zamanlar konuştuklarını, nasıl olsa aklımda kalır diye hiç yazmamışım. Oysa gerekliymiş. Profisirlerin, kendileri dama çıktıktan sonra, merdiveni yukarıya çektiklerinden söz ederdi. O genelde Prifisir derdi kendisi gibi olanlara.

Arapça ve Farsçası iyi idi.

Maceralı bir tahsili olmuş. Bir şehid çocuğu imiş.

Köymen Hoca hakkında en son şunları ilâve edeyim:

Sosyal konulara da merak salmıştı sonunda. Geçtiğimiz aylarda, aziz arkadaşım İsenbike Togan bana demişti. "Diye Köymen, Turan ve Sümer hakkında bir anma toplantısı yapılmaz". Nasıl cevap verdim bilemiyorum. Ama bu hatıra kitabı, en güzel anma toplantısı olsa gerek. Ben yazımda gençler için araştırma konularına ağırlık verdim. Köymen üstadım, Türk tarihçiliğinin yıldızlarından birisi idi. Görevini yaptı ve bizlere bıraktı yerini. ©

Prof. Dr. Mehmet Altay Köymen (1916–1993)

Abdulkadir YUVALI*

Üniversitemiz merkez kütüphanesinin ikinci katında itina ile hazırlanmış olan merhum hocamız Prof. Dr. Mehmet Altay Kitaplığı bulunmaktadır. Söz konusu kitapların üniversitemize kazandırılması için 1995–6 yıllarında ailesine yapmış olduğumuz ziyaretler olumlu bir zeminde seyretmesine rağmen kitapların Kayseri'ye getirilmesi mümkün olmamıştı. 1999–2004 yılları arasında Kazakistan'da olduğum için gelişmeleri takip edememiştim. Kazakistan dönüşünde bu güzel haberi o dönemdeki rektörümüz Prof. Dr. Cengiz UTAŞ Bey'den almıştım. Bu vesile ile başta Sayın rektörümüze, hocamızın saygıdeğer eşleri ve kızları hanımefendilere, oğlu ve damadı beyefendilere teşekkür ediyorum.

Hocamız 31 Mart 1916 tarihinde Ankara-Haymana Deveci köyünde doğmuştur. Babası Çanakkale şehidi Ali Rıza Efendi, annesi Seyide hanımdır. 1929 yılında ilkokulu bitirdikten sonra Adana ve Haydarpaşa Öğretmen Okullarında yatılı olarak okumuştur. 31.10.1935 yılında Haymana'nın Çalış köyünde öğretmen olarak göreve başlamıştır. Ancak merhum hocamızın gönlünde yüksek tahsil ve bilim aşkı olduğu için 1936 yılında Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi'ne öğrenci oldu ve 1939–1940 öğretim yılında adı geçen fakültenin tarih bölümünden mezun olmuştur

15.8.1943 tarihinde "*Kirman Selçukluları*" konulu tez çalışması ile bilim (tarih) doktoru olmuştur. Bir müddet Gazi Eğitim Enstitüsü'nde öğretmen olarak görev yaptıktan sonra 1946 yılında Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi'nde Dr. Asistan oldu ve aynı yıl içinde Sabiha Koman hanım ile evlenmiştir. Kızı Ayşe Köymen (Arpacı), oğlu Ali Rıza (babasının adı) Köymen olmak üzere iki evladı vardır. 9 Aralık 1993 yılında 78 yaşında iken Ankara'da vefat etmiştir.

Ülkemizde Selçuklu tarihi söz konusu olduğunda akla gelen bilim adamları arasında ilk sırayı almaktadır. Hocamız milli konulara bir tarihçi gözüyle bak-

---

* Prof. Dr. Erciyes Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

muş ve bir gözlemci olarak da ciddi tespitler yapmıştır Genellikle kendi araştırma konusu dışındakilerle pek meşgul olmamış, adeta bütün çalışmalarını “Selçuklu” tarihi alanında yoğunlaştırmıştır. Türk tarihi ve Türklükle ilgili menfi söz ve değerlendirmeler dışındaki konular onu pek sınırlendirmezdi. Ancak Milli tarih ve Türklük söz konusu olduğu zaman dikkat kesilir ve bakışları bir kartalı andırırdı. Meslektaşları hocamız için “dünyanın neresinde kendi araştırma alanı(Selçuklu tarihi) ile ilgili bir kitap çıksa Köymen Hoca o kitaba ulaşır fiyatı ne olursa olsun kütüphanesine kazandırırđı. Ancak saygıdeğer eşlerinin de ifadesiyle satın almış olduğu kitabı bir müddet fakülteadaki odasında tutar daha sonra evine götürürdü.

Hafta sonu ve özellikle de yaz tatilinde yakın dostları (merhum H.Ahmet Gündoğdu Bey’den dinlemiştim) hocamın tavla oynarken çok mutlu olduğunu ifade etmişlerdir. Hocam Prof. Kazım Yaşar Koprıman (Asistan olduğu dönemde)’dan da bu konuyla ilgili hatıralarını dinlemiştik. Rahmetli hocamız özel hayatında yumuşak huylu, alçak gönüllü, ciddi ve disiplinli ise meslekî çalışmaları sırasında sağlam bir irade ve çalışma azmine sahip idi

Araştırmalarında doğrudan Türk tarihi özellikle de “Selçuklular Tarihi’ni siyasi, sosyal ve kültürel boyutuyla kitap, makale ve konferanslar şeklinde okuyucu ve dinleyicileri ile paylaşmıştır. Zaman zaman devlet adamlarına ülke sorunları hakkında raporlar sunmuştur. Türk tarihinin ihmal veya Türklüğün yok farz edilmesine tahammülü yoktu ve bir bakıma hocamız Türklük aşığı bir Türk aydını idi. İlmi araştırmalarında ne ölçüde ciddi ve tavizsiz ise milli konularda da o ölçüde hassasiyet sahibi, manevi değerlerine bağılı ve saygılıydı

1958 yılında “Büyük Selçuklu İmparatorluk Devri” konulu araştırmasıyla “Profesör” olmuştur.1949–1951 yılları arasında Almanya, Fransa ve İngiltere’de bulunmuştur. Daha sonraları da 1975–1976 yılları arasında alanı ile ilgili araştırmalar yapmak için ikinci defa. Almanya’da konuk öğretim üyesi olarak görev yapmıştır.

Prof.Dr. Mehmet Altay Köymen hocamıza göre; üniversiteler ülkenin manevi savunma kaleleri olarak görür ve 5.güç diye tanımlıyordu. Öğrencilerine her fırsatta Büyük Atatürk’ün devlet adamlığı konusunu, Türk tarihi merkezli olarak vermiş olduğu örneklerde çağdaş medeniyet seviyesine ulaşmanın Türkiye için tek çıkış yolu olduğunu her fırsatta dile getirirdi. Hocamız bilim adamlığı yanında heyecanını hiçbir zaman yitirmemiş ve her zaman şevk ve heyecanla dersler vermiştir. Günümüzde yapay boyutta tartışılmakta olan “laiklik” konusunda Sultan Tuğrul Bey ile Abbasi Halifesi arasındaki sözleşmenin Türk tarihinde İslâm öncesinde olduğu gibi İslâmî dönemde de Türk devletle-

rinde laiklik anlayışının mevcut olduğunu değişik örneklerle anlatırdı. Türk devlet anlayışı ve düşüncesinde devlet işleri din işlerinin ayrı kurumlarca yürütüldüğünü Yusuf Has Hacib'den örnekler vermek suretiyle anlatırdı. Hocamıza göre, "Devlet ile Din" birbiri için teminat olup, bu iki kurumun bir şahıs ve kurumda düşünmenin Türk devlet geleneğinde olmadığını her fırsatta dile getirmiştir.

Türk tarihi derslerini anlatırken "Anadolu"yu kavimler köprüsü olarak tanımlar ve buradan hareketle de Anadolu'nun Türk'e vatan olmasının mana ve önemi üzerinde durmuştur. Rahmetli hocamız meslektaşları olan Prof. Dr. Zeki Velidî Toğan, Prof. Dr. Akdes Nimet Kurat, Prof. Dr. Fuad Köprülü, Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu ve Prof. Dr. Bahaeddin Ögel gibi Türk dünyasının gönül eri olarak tanımlayabileceğimiz diğer hocalarımızdan daha şanslı idi. Çünkü 1990 yılında Sovyet İmparatorluğu'nun dağılmasıyla insanlık tarihindeki yerlerini almış olan bağımsız Türk Cumhuriyetleri'nin tarih sahnesine çıkışını görmüştür. Rahmetli hocamız bu güzel gelişmeyi "Türkiye öksüzlükten ve köksüzlükten kurtuldu" sözleriyle sevincini ifade etmiştir.

Hocamız, Türk dünyası ile ilgili olarak; Türkiye'nin de içinde olacağı, "Türk Bağımsız Devletler Topluluğu" ile ekonomik alanda da "Türk Ortak Pazarı"nın kurulmasını kaleme almış olduğu makalelerinde ifade etmiştir. 1990'lı yıllarda çoğu zaman Türkiye'nin öncülüğünde atılmış olan adımlar, alınmış olan kararlar ve bazı kurumların doğuşu bir yana bırakılacak olursa Türk dünyasındaki durağanlık ve takiben gerilemeyi görmüş olsaydı çok üzülmüdü diye düşünüyorum.

Söz başında hocamızın bin bir emekle temin etmiş olduğu ve meslektaşları arasında hemen her ay maaşından para ayırmak suretiyle yurt dışında çıkmış olan kitaplara mutlaka ulaşır ve kütüphanesine kazandırır. Hocamızın kitapları için önceki dönemde üniversitemizin rektörü olan Prof. Dr. Sayın Cengiz UTAŞ Bey'in bizzat talimatları ve titizlikle takipleri sonucu merkez kütüphanemizde "PROF. DR. MEHMET ALTAY KÖYMEN KİTAPLIĞI"nın kapısının okuyucuları tarafından seyrek açılmış olması da bizleri üzmüştür. Son yıllarda kitap yerine İnternet aracılığıyla bilgiye ulaşmayı tercih etmekte olan gençlerimiz her geçen gün kitaplardan uzaklaşmaktadırlar. Türkiye'de kitap okuma oranının tek haneli yüzdelere düşmüş olması da herkesi üzmelidir. Çünkü okumayan bir toplumun gelecek konusu düşünen insanlarımızı yakından ilgilendirmektedir. Okumayan bir toplum düşünme yeteneğini kaybetmeye mahkûmdur.

Selçuklu tarihi söz konusu olduğunda yeri tartışılmaz ve doldurulamaz olan hocaların hocasının aramızdan ayrılışının 18. yılında rahmet ve saygıyla anıyoruz. ©

Merhum Hocam Prof. Dr. Mehmet Altay Köymen'in Aziz Hatırasına

Kemal GÖDE*

Doktora talebem Doç. Dr. İsmail Çiftcioğlu ve S. Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü öğretim üyelerinden Yrd. Doç. Dr. M. Ali Hacıgökmen, merhum Prof. Dr. Mehmet Altay Köymen hocamız için bir hatıra kitabı hazırlanacağını bana bildirdiler ve benden de bir yazı istediler. Memnuniyetimi ve teşekkürlerimi ifade ettim ve hemen A.Ü. D.T.C.F. Tarih Bölümünde öğrenci olduğum 1960'lı yıllarda tuttuğum ve devamlı elimin altında bulundurduğum not defterlerimi karıştırdım.

Bu defterlerde isimleri geçen ve 1961- 1966 yıllarında bölüm kürsülerinde görevli öğretim üyesi ve asistan hocalarımızdan, Eskiçağ Tarihinde: Prof. Dr. Halil Demircioğlu, Prof. Dr. Afet İnan, Prof. Dr. Firuzan Kınal; Ortaçağ Tarihinde: Prof. Dr. A. Nimet Kurat, Prof. Dr. Faruk Sümer, Prof. Dr. Şerif Baştav; Yeniçağ Tarihinde: Prof. Dr. B.Sıtkı Baykal, Prof. Dr. Adnan Erzi, Prof. Dr. Halil İnalıcık; Yakınçağ Tarihinde: Ord. Prof. Dr. E. Ziya Karal, Prof. Dr. Mustafa Akdağ; Genel Türk Tarihinde: Prof. Dr. Şinasi Altundağ, Prof. Dr. Mehmet Altay KÖYMEN, Prof. Dr. Bahaeddin Ögel, Prof. Dr. Şerafettin Turan ve o tarihlerde Dr. Asistan olan, Ortaçağda Prof. Dr. Ali Sevim, Prof. Dr. Mine Erol, Yeniçağda Prof. Dr. Yaşar Yücel, Yakınçağda Prof. Dr. Yücel Arıtış ve Genel Türk Tarihinde Prof. Dr. Aydın Taneri, Prof. Dr. Nejat Kaymaz'ı hatırladığımızda; vefat edenleri rahmetle, hayatta olanları sağlık dilekelerimle ve hepsini saygıyla anmak istiyorum.

Genel Türk Tarihi ders notlarımın içinde, o tarihlerde 47 yaşında olan merhum Prof. Dr. Mehmet Altay Köymen hocamdan 48 yıl önce, 12 Ocak ve 19 Ocak 1963 tarihlerinde, Büyük Selçuklu Tarihi dersinde: Doğu-Batı Medeniyeti, İslâm Medeniyeti, Akdeniz Medeniyeti, Selçuklular ve vasal devletler, Anado-

---

* Prof. Dr., *Isparta Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.*

lu'nun fethi ve Türkleşmesi üzerine verdiği iki dersinden tutabildiğim çok önemli bilgileri ihtiva eden notlarımı buraya aynen alıyorum:

"İnsanlık medeniyeti Orta-Doğu'da başlamıştır. Mezopotamya'ya ve oradan da Akdeniz'e geçmiştir. Akdeniz medeniyet çevresi ve Uzak-Doğu medeniyet çevresi mevcuttur. Bu medeniyetlerin birbirlerinden haberleri yoktur. Daha sonra bu iki medeniyet birbirini tanıyacaklardır. Medeniyet üstünlüğü, Sümerler zamanında doğudadır. Yunanlılar devrinde ise batıya geçer ve Helen medeniyeti meydana gelir. Daha sonra tekrar doğuya geçer ve İslam medeniyeti tarih sahnesine çıkar. Türkler Türkistan yani Anavatandan Kavimler Göçü'nde iki istikamette göç etmişlerdir. Güneye Hindistan'a ve batıya Karadeniz'in kuzeyini takip ederek yol alırlar. Orta-Doğuya gelirler ve İslam medeniyet çevresine girerler. İran'da kurulan devletler Türklerin buraya girmelerine mani olur. Türkler bir türlü İran engelini aşamazlar. Müslüman Arapların taarruzu ile Sasaniler yıkılır. Mirasına Araplar el koyar. Araplar cesur ve iri vücutlu olan Türkleri severlerdi. Dört Halife ve Emeviler Devri geçer. İslam devleti Emeviler devrinde büyüdü ve 751- 1258 Abbasiler devrinde de, İslam ülkesi önce genişledi ve sonra bölünmeye başladı. Bu meselelerin tarihe çıkardığı hakikatler vardır. İslam imparatorluğu parçalanmakla beraber, nazari birliği parçalanmamıştır. Nazari İslam hukuku sistemleşmiştir ve halife mevcuttur. Selçuklular devrine kadar devam eder. Halife, İslam camiasının hem dini reisi ve hem de devletin reisidir. Selçuklular devrinde değişiklik oldu. İlk defa olarak sultan unvanıyla Türklerin devlet işlerine girdiği görülüyor. Yani dünya işleriyle dini işler birbirinden ayrılıyor. Dünya işleri Selçuklular'da, dini işler Halife'de kalmış ve fakat Halife'yi korumak yine Selçuklular'ın vazifesi olmuştur. Sultan Tuğrul zamanında yapılan siyasi anlaşma, zamanın hukukçularını şaşırtmıştır. Türkler kendileri göçebe oldukları halde, yerleşik halkın kültür ve medeniyetine tesir etmişlerdir. Türkler, İslam medeniyetine gençlik aşısı yapmışlar ve İslamiyet, Türkler ile büyük bir din haline gelmiştir. Selçuklular'ın bir devlet kurmasıyla, İslam'ın korunması Türklerin omuzlarına yüklendi. Cesur ve teşkilatçı Türkler, İslamiyet'i benimsemişler ve müdafaa etmişlerdir. İslamiyet'in dışında kalan bazı Türkler, Türklüklerini kaybetmişlerdir. Halbuki Orta-Doğuya giren Türkler benliklerini kaybeder gibi görülürlerse de, sonradan Türklükleri yeniden ortaya çıkmıştır. Türkler, İslam dünyasında; mücadele, dostane, müspet hizmet ve menfi davranış safhalarından sonra devlet kurmaya başladılar. Bazı yabancı âlimler, Abbasi-İslam devletinin parçalanmasında, Türklerin rolü vardır derlerse de, bu tamamen yanlış bir fikirdir. Bilakis Türkler, İslam birliğini ve İslamiyet'i korumuşlardır. Selçuklular'ın getirdiği bu düzene "Selçuklu nizamı" diyoruz. Bu nizam, hâkim olduğu zümreyi refaha ve medeniyete kavuşturmuştur. Selçuklu devletlerinde bir müşterek vasıf daha vardır. Türk hâkimiyet telakkisine göre; devlet, başta bulunan hanedan üyelerinin, hanedan ise, milletin müşterek malıdır. Büyük Selçuklu İmparatorluğu muhtelif devletlerden meydana gelmiştir. Devlet ya müstakil, ya da vasal

oluyordu. Selçuklu İmparatorluğu hâkimiyetindeki yerleri, ya büyük sultan kendisi, ya da vasal devletleri vasıtasıyla idare ediyordu.

Büyük Selçuklular'a bağlı/vasal devletler üçe ayrılır: 1. kategoriden devletler, hükümdarla aynı Selçuklu ailesinden gelenlerin kurup idare ettiği devletler: Anadolu Selçukluları, Kirman Selçukluları, Irak Selçukluları, Suriye Selçukluları; 2. kategoriden devletler: Türk soyundan gelenler tarafından kurulup idare edilen devletler: Karahanlılar, Gazneliler, Harezmsahlar, Anadolu'da 1071 Malazgirt zaferinden sonra kurulan, Saltuklular, Mengücekler, Danişmendliler, Artuklular, Ahlatşahlar; 3. kategoriden devletler: başlarında Selçuklu ailesi ve Türk soyundan kurucu ve idarecilerin bulunmadığı devletler: Büveyh oğulları, Bavendiler, Ukayl oğulları gibi. Bu devletlerin hepsi, başlarında melik olduğu halde, Büyük Selçuklular'ın hâkimiyetini kabul etmişlerdir. İslam klasik devlet tipine göre, orduyu Türkler teşkil ederler. İslam devlet telakkisine göre, her hükümdar fazla vasal devlete sahip olmasını ister. Çünkü harpte, vasal devletler de ordusuyla sefere katılırlar. Sultanlar, kendilerini o zaman daha güçlü ve daha yüksek görüyorlardı.

Vasallık şartları: yıllık vergi/haraç verir. Ordusuyla sefere katılır. Bunların dışında İslamîliğe dair şartlar vardır. Bağlı bulunduğu hükümdarın adına hutbe okutur, sikke kestirir. Büyük Selçuklu sultanları, 1. kategoriden devletlerle aynı aileden oldukları için müsamahakâr davranıyorlar, diğerlerine ise hiç acımadan şartları tatbik ediyorlardı. İşte Büyük Selçuklu sultanları, fırsat buldukça 3. kategoriden devletleri itaat altına almışlardır. Bunun ilk örneği, Sultan Tuğrul, 1055'de Bağdad'a girdiği zaman, Büveyh Oğulları Devletini ortadan kaldırmış olmasıdır.

Görülüyor ki, Büyük Selçuklular müstesna, vasal devletler mahalli devletlerdir. Hâlbuki Büyük Selçuklu İmparatorluğu cihanşümül bir devlettir. Birçok kavimlere ve milletlere hâkimdir. Bütün mahalli devletleri içine aldığından Selçuklular, İslam dünyasının birleştiricisi olmuştur. Selçuklular'ın hâkim olduğu sahalarda, Türklerin yanı sıra İranlılar/Farslar, Araplar ve diğer topluluklar mevcut olup, imparatorluğu bu unsurlar meydana getirmiş ve kurulan Selçuklu nizamı ile huzur, barış ve refah içinde birlikte yaşamışlardır.

Büyük Selçuklular ile Anadolu'nun fethedilmesi ve Anavatan Türkistan'dan kilometrelerce uzakta Anadolu'nun yeni bir Türk vatanı/Türkiye haline gelmesi: Oğuz-Türkmenleri'nin akınları, muntazam Selçuklu ordularının fetihleri ve Anadolu'da kurulan vasal Türkmen devletlerinin yaptıkları fetihlerle gerçekleşmiştir.

Sultan Tuğrul'un 1040'da Gazneliler'e karşı kazandığı Dandanakan savaşı: devlet kuran; Sultan Alparslan'ın 1071'de Bizanslılar'a karşı kazandığı Malazgirt savaşı: vatan kazanan; Sultan II. Kılıçarslan'ın yine Bizanslılar'a karşı kazandığı Miryokefalon

savaşı: vatan koruyan; Başkumandan Mustafa Kemal Paşa'nın 1921'de İtilaf devletlerinin desteklediği Yunanlılar'a karşı kazandığı Sakarya savaşı da, vatan kurtaran meydan muharebeleridir. Böylece Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kurulduğu bölünmez kutsal vatanımız ortaya çıkmıştır."

Merhum Köymen hocamın 1963'te verdiği Büyük Selçuklu Tarihi dersinden tuttuğum ve günümüze de ışık tutan bu bilgileri ve değerlendirmelerini verdikten sonra, şimdi de öğrencisi olduğum 1961 yılından, vefat ettiği 1993 tarihine kadar 32 yıl boyunca hem lisans, hem yüksek lisans ve hem de Ankara'ya gittiğimde, fakülte veya evinde ziyaretlerimde, Kayseri'de görevli olduğum 1975-1984 tarihlerinde, Yüksek İslam Enstitüsü, İslam-Türk Medeniyeti Tarihi öğretim görevlisi ve 1984-1993 tarihlerinde de Erciyes Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü kurucu bölüm başkanı ve öğretim üyesi iken Kayseri'ye davet ettiğimizde epeyi görüşme, sohbet ve ders alma imkânı bulduk. Rahmetli Prof. Dr. Mehmet Altay Köymen hocamla beraber olduğumuz zamanlarda hatırlayabildiğim birkaç anımı aktararak, sözlerimi bitirmek istiyorum.

Merhum Köymen hocam, ben Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü'nde öğrencisi olduğumda, 45 yaşlarında siyah saçları arkaya taranmış, güler yüzlü, iriyarı, uzun boylu, zeki, titiz, dikkatli, derslerini tane tane anlatan, önemli bulduğu sözleri sık sık tekrarlayan, konusuna hakim, her öğrencinin dersini iyi dinlemesini isteyen, dersi dinlemeyene dikkat kesilerek ve gülümseyerek sessizliği sağlayan ve dersinde rahatlıkla not tutulabilen bir hoca, hocaların hocası, ciddi, hassas bir ilim adamı ve bir Selçuklu Tarihi uzmanıydı, ustasıydı. Rahmetli hocam, ilk derslerinden birinde, akademik hayatını şöyle anlatmıştı: *"Ord. Prof. Dr. Mehmet Fuat Köprülü'nün dört doktora öğrencisinden ikisi Selçuklu tarihçisidir; bunlardan biri benim, diğeri ise Prof. Dr. Osman Turan'dır. 1940'da Tarih Bölümü'nü bitirdim. Kirman Selçukluları ile doktor, Büyük Selçuklu Sultanı Sancar'ın Meliklik Devri ile doçent ve Büyük Selçuklu-İmparatorluk Devri ile de 1956'da profesör oldum. Şu anda Genel Türk Tarihi Kürsüsü'nde vazife yapmaktayım"*. Köymen hocamın sözünü ettiği merhum Köprülü hocamızın diğer iki doktora öğrencisinden biri merhum Prof. Dr. Neş'et Çağatay'dır. İslâm tarihçisidir. A.Ü. İlahiyat Fakültesi'nde görev yapmıştır. İsmi hatırlayamadığım diğeri ise, Milli Eğitim Bakanlığı'nda vazife yapmıştır.

Merhum Köymen hocam, kendi imkânlarıyla 1963 tarihinde Ankara Ayyıldız Matbasında "Selçuklu Devri Türk Tarihi" isimli eserini bastırarak, öğrencilerinin ve ilim âleminin hizmetine sunmuştur. Bu eser, pek tabii olarak, bir ücret karşılığında alındığı için, bazı kişiler dedi kodu yapmış olmaları ki, buna

hocamız üzülmüş ve bu üzüntüsünü benimle de paylaşmıştı. Adı geçen eser, alanında hâlâ önemli bir çalışmadır.

Merhum Köymen hocama ve diğer hocalarıma zaman zaman tebrik yazıyordum. Tebriklerime, o güzel yazısıyla cevap verme zahmetinde bulunmuştur. O tebrikleri hâlâ saklarım. Kendilerini ziyaret ettiğimden ve yazdığım tebriklerden memnun olduğunu ve el yazımı çok beğendiğini, kendi el yazısına benzettiğini ifade ederek, beni mutlu etmiştir.

Emirdağ ve Eğirdir liselerinde tarih öğretmeni ve idareci olduğum 1966-1972'li yıllarda Ankara'ya her gittiğimde hocamı ziyaret ederek ellerinden öper, hâlini hatırını sorardım. Öğrencilerinin öğretmen ve idareci oluşundan büyük mutluluk duyardı. Hâl hatır sorduktan sonra, ilmî konularda sohbet ederdik. Yayımlanan makalelerinden, adıma imzalayarak verir ve benim yüksek lisans yapmamı tavsiye ederdi. Bu arada bir öğüdünü de yerine getirdim ve Selçuklu sultanlarının geleneğine uyarak üç oğluma Türk ve Müslüman adları verdim. Babamın Halil adına, hocamın Altay adını ekleyerek, bugün Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi'nde öğretim üyesi olan 1967 doğumlu büyük oğluma Halil Altay adını verdim. Bunu hocama söylediğimde çok memnun olmuştu.

Kayseri'de görevli olduğum 1975-1993 tarihlerinde rahmetli hocamla daha çok görüşme imkânı buldum. Bir işi için 1976 yılında kendi arabasıyla Kayseri'ye gelen hocam, bir tanıdığı vasıtasıyla beni aratmıştı. Ben de heyecan ve sevinç içinde hocamın bulunduğu adrese gittim. Buluştuk, elini öptüm. O da benim gözlerimden öptü. Bir iki gün kaldığı Kayseri'yi birlikte gezdik. Kayseri kalesine hayran kalmıştı. O tarihlerde iç kale sebze pazarı olarak kullanılıyordu. Pek çok tarihi olayların geçtiği iç kalerin perişanlığına üzülmüş ve buranın düzenlenerek bir açık hava müzesi hâline getirilmesini söylemişti. Tarihî yapıları; camileri, medreseleri, kümbedleri, türbeleri, bedestenleri, çarşıları, arastaları, çeşmeleri ve hanları gezdik. Selçuklu sultanlarının ve özellikle I. Alaeddin Keykubad'ın faaliyetlerini ve Moğol tehlikesine karşı, kaleyi tamir ettirdiğini ve bir de tamir kitâbesi koydurduğunu anlatmış ve ben de burçtaki bu kitâbeyi göstermiştim. Bu eserleri dikkatle, hayranlıkla inceleyen ve çok beğenen rahmetli Köymen hocam: *"Kayseri ve kalesi, Anadolu Selçukluları ve Beylikler devrinde pek çok olaylara sahne ve şahit olmuş, mühim bir kültür ve ticaret merkezidir"* demişti. Arabasıyla seyrederken, sürücülerin trafik kurallarına uymadıklarından yakınan hocam: *"Kemal, Kayseri trafiği, Ankara trafiğine hiç benzemiyor. Herkes kafasına göre araba kullanıyor. Çok dikkatli olmalı"* demişti. Şehir trafiğinden çıkarak, bugün Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi olan, görevli olduğum Kayseri Yük-

sek İslam Enstitüsü'ne gittik. Öğretim görevlisi arkadaşlarla tanıştırdım. Bundan çok memnun oldu. Sohbet ettik ve sonra oldukça zengin olan Enstitü kütüphanesini gezdik. Tefsir, hadis, fıkıh, kelim, felsefe ve diğer İslâmî eserler yanında, kaynak özelliğinde tarihî eserleri görünce, gözleri güldü, sesi titredi ve heyecan içinde, kitapları eline alarak baktı, karıştırdı, inceledi. Bana dönerek: "Kemal, burası tarihi kaynak yönünden de zengin ve burada akademik çalışma yapılabilir" dedi ve gözü yan yana duran iki kitaba ilişti ve birini eline alarak: "Biliyor musun Kemal, bu eser, Halil Edhem'in Kayseriyye Şehri. Gezip gördüğümüz bütün Selçuklu eserleri bu kitapta var. Sen bu eseri, yüksek lisans tezi olarak, yeni yazıya çevir ve tamamla" dedi ve kitabı elime vererek, sözlerine şöyle devam etti: "Hemen çalışmaya başla, kayıt için Ankara'ya gel, fakültede görüşelim." Bu güzel emrivaki karşısında heyecanlandım ve çok sevindim. Kayseriyye Şehri'ni, tarih öğrencisiyken hocalarımızın tavsiyesiyle okuduğumu, yabancı olmadığımı, bu tezi zamanında bitireceğimi, rahmetli Mehmet Altay Köymen hocama ifade ile teşekkür ettim ve uğurladım. Merhum hocamın idaresinde "Halil Edhem ve Kayseri Şehri" adıyla hazırladığım çalışma, 1978 tarihinde kabul edilmiş ve 1982'de Kültür Bakanlığı tarafından basılmıştır. Böylece, rahmetle andığım hocamın teşvikiyle, hem ben akademik hayata başladım ve hem de Kayseri Şehri isimli eser yeni harflerle, okurların hizmetine sunulmuş oldu. Hocam, bu müspet gelişmeden çok memnun kalmış ve beni tebrik etmişti. Ben de teşekkür edip, elini öpmüştüm.

Daha sonra ben, Erzurum Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde, merhum hocam Prof. Dr. M. Fahreddin Kırzioğlu'nun idaresinde, Eratnalılar (1327-1381) konusunu doktora tezi olarak, 1981 yılında tamamladım. Ben kendisine bilgi vermeden bunu, görevli olarak Erzurum'a gittiğinde, merhum Kırzioğlu hocamdan öğrenen rahmetli Köymen hocam, çok memnun olmuş ve beni tebrik etmişti.

Merhum hocam Prof. Dr. Bahaeddin Ögel'in cenaze namazına katılmak için 7 Mart 1989'da Ankara Kocatepe Camii avlusunda toplanmıştık. Merhum Köymen hocamız, bizlere bakarak: "Çocuklar, Bahaeddin sırayı bozdu" diyerek, kendisinden 8 yaş küçük olan rahmetli Ögel hocamızın erken vefatına işaret etmişti.

Erciyes Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü başkanı olduğum 1988'li yıllarda arkadaşlarımızla lisans, yüksek lisans ve doktora programlarını açmış ve aşağıda anacağımız bazı hocalarımızla birlikte, o tarihlerde emekli olan merhum Prof. Dr. Mehmet Altay Köymen hocamızı da Kayseri'ye davet etmiştik. Hocamız, anılan programlardaki öğrencilerimize dersler ve kon-

feranslar vermiş ve öğrencilerimize kitaplarını imzalamış ve bu unutulmamışlıktan büyük sevinç ve mutluluk duymuştu. 1988-1992 yıllarında söz konusu üniversitede rektör olan merhum Prof. Dr. Naci Kınacıoğlu'nun misafirperverliği ve akademik aşkıyla, Köymen hocamızla birlikte, rahmetli Prof. Dr. Faruk Sümer, Prof. Dr. Aydın Taneri, Prof. Dr. M. Fahreddin Kırzioğlu; Prof. Dr. Şerif Baştav ve Prof. Dr. Mustafa Kafalı gibi hocalarımız, Kayseri'ye davet edilerek öğrencilerimize dersler ve koferanslar vermişlerdir. Bizlere tarih şuuru yanında, millî şuur da kazandırmışlar ve akademik yönden destek olmuşlardır. Böylece Kayseri'de ilmî bir muhit meydana gelmiştir.

13 Mayıs 1916'da Ankara / Haymana / Deveci Köyü'nde doğan ve 9 Kasım 1993'te Ankara'da 77 yaşında vefat eden, fakat ilmiyle, tarihçiliğiyle, eserleriyle ve öğrencileriyle hâlâ gönüllerimizde yaşayan hocamıza Allah'tan rahmet diler, sevgi ve saygılarımı sunarım. Ruhun şad olsun hocam. ©

Mehmet Altay Köymen'in Derslerinde Öğrenci Olmak

Orhan AVCI*

"Mehmet Altay Köymen'in Derslerinde Türk Tarihi ve Tarihçiliği"¹ adıyla hazırladığım çalışmanın önsözünde şu ifadeler yer almıştı:

"Böyle bir çalışmanın yararı ne olacak?"

Sorunun cevap veya cevapları, tarih araştırmalarının yöntem arayışlarına belki de iddiasız bir katkıyı beraberinde getirecek niteliktedir. Zira, burada akademik çalışmalarını modern bir anlayış ve yaklaşımla ele aldığını ifade eden ve bu yönüyle tarih bilimine katkılarını hissettirebilen bir bilim adamının, derslerinde öğrencilerine aktardıkları söz konusudur. Bu aktarılanlar, her şeyden önce, yılların meslekî birikiminin sunulmasıdır. 50 yıllık tarihçilik geçmişi olan Prof. Dr. Mehmet Altay Köymen, sadece kaleme aldıklarıyla değil, anlattıklarıyla da önemlidir. Metodolojik açıdan araştırmalarının nasıl tamamlandığını başlangıcından itibaren sunuyordu. Bilinenlere eklenebilecek metod bilgisi vermesi yanında, meslek hayatını ve araştırma yöntemini derslerinde öğrencileriyle paylaşması, onun orijinal yönleri idi.

Prof. Köymen'in, öğrencisi olduğum sınıfta verdiği derslerin belirli bir tasnif ile sunulmasından ibaret olan bu çalışma, türü itibarıyla bir ilk olmasa gerek. Ancak, aktardıklarının malzeme yapılması, aynı zamanda -onun isteyeceği türden- bir öğrencilik görevinin de yerine getirilmesi sayılabilir. Vefatının 10. Yıldönümünde bu çalışmanın yayınlanması ise bu açıdan daha farklı anlamlar taşıyor.

Bir yarıyıllık dönemde anlatılan konuların, kabul edilebilecek bir bütünlük içerisinde sunulup sunulmadığını tayin etmek zor. Ben, bu kitapçığı görmesini

* Yrd. Doç. Dr., *Kırıkkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.*

¹ Orhan Avcı, Mehmet Altay Köymen'in Derslerinde Türk Tarihi ve Tarihçiliği, Bilge Yayınları, Ankara, 2003.

isterdim. Şüphesiz, bu çalışmayı en çok da o tenkit ederdi. Bugün için artık bu mümkün olmasa da yine de, onun eleştirilerinin neler olabileceğini tahmin eder gibiyim”².

Gerçekten de Köymen Hoca'nın bu çalışmada birçok tenkit edeceği nokta bulacağından eminim. Elbette, bu muhtemel tenkitler, onu -o günkü bakış açılarımla- yeterince anlayamamış ve ifade edememiş olmamın etrafında geliyordu. Fakat yine de bugünden, o öğrencisi olduğum sınıfta konuşulanlara baktığımda, anlatmak istediklerimin birçok noktada üzerimde etkili olduğunu görüyorum.

Gazi Üniversitesi'nde 1990'da başlayan yüksek lisans öğrenciliğim zamanında “Araştırma Teknikleri I” dersimize Mehmet Altay Köymen gelmişti. Bir yarıyıl devam eden derste tuttuğum notlardan yukarıda bahsi geçen kitapçık oluştu. Burada Köymen Hoca'nın derste bize anlattığı, tarihçilik mesleğindeki serüveni ve birikimleri var idi. Türk Tarihi'nin aşamalarını kendi değerlendirmeleri ile aktarırken hem bu dönemlerin nasıl araştırılması gerektiğini hem de kendine ait olan çalışma yöntemlerini ortaya koymuştur.

Tarihin genel olarak araştırılması hususundaki yaklaşımları, Türk Milleti ve başta Atatürk olmak üzere Türk devlet hayatında rol oynayan kişiler ve tarihçiler hakkındaki görüşleri bu kitabın konuları idi. Ayrıca, çalışmanın bir bölümünde, Mehmet Altay Köymen'in anlattığı Mehmet Altay Köymen de vardır.

***

Türkiye'de Tarih Bölümleri'ne gelen öğrenciler, Türk tarihi ile ilgili bilgi almaya başladıklarında konu Selçuklular dönemine geldiğinde, “Mehmet Altay Köymen” ismini mutlaka duymaktadırlar. Büyük Selçuklular dönemi çalışmaları, o dönemi anlamak için müracaat edilecek ilk bakılması gerekenlerdendir. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü'nde lisans ve Gazi Üniversitesi'ndeki yüksek lisans eğitimim sırasında, Mehmet Altay Köymen ismi daima bizim de hayatımızın içinde idi.

Köymen Hoca ile ilgili hem şahit olduğum hem de duyduğum epey hatıra sahibim. Şahit olduklarım öğrencilik yıllarıma ait. Yüksek Lisans derslerinde oluşan hatıralar yanında Köymen Hoca'yı muhtelif vesilelerle okul dışında da görmüştüm.

---

² Orhan Avcı, a.g.e., s. I-II.

Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinde 1986 yılında birinci sınıfta öğrenci iken "Proseminer" dersinde üç gruba ayrılmıştık. Bu gruplardan birine Köymen Hoca ders veriyordu. Derse ilk geldiğinde sınıftakilere kendisini tanıyıp, tanımadıklarını sormuş. Prof. Köymen ismini ilk defa o zaman arkadaşlarla konuşurken duymuştum. Eserleriyle Selçuklu Tarihi çalışmalarındaki yerini zaman geçtikçe öğrendiğimiz Köymen Hoca, 1983'de emekliliğinden sonra sözleşmeli olarak Dil-Tarih'te çalışmaya devam ediyordu.

Mehmet Altay Köymen'in yeniden gündemimize girmesi, sözleşmeli olarak çalıştığı bu sürecin sona ermesi sırasında Tarih Bölümü'nde herkesin şahit olduğu bir olayla gerçekleşti. Bir gün Köymen Hoca'nın odasının tahliye edilmiş olduğunu gördük. Görenler için açıkçası hazin bir tablo idi. Bu olaydan kısa bir süre sonra, hocayı Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinin dışında görmüştüm. Herhalde Tarih Kurumu'na gidiyordu. Otobüs duraklarının bulunduğu kaldırımda durarak, bir müddet binaya baktı. Sanki Fakülte'deki elli yıllık hayatı gözlerinin önünden geçer gibiydi. Sonra da yoluna devam etti.

Mehmet Altay Köymen Hoca'yı sonraki görüşüm, Bahaeddin Ögel Hoca'nın vefatında oldu. 1989 yılı Mart ayında Kocatepe Camii'nde, Bahaeddin Hoca hakkında etrafına toplanan öğrencilere bilgiler vermişti. Onun "Türk Kültür Tarihi'ne Giriş"³ adlı çalışmasından bahsederek, aslında Bahaeddin Hoca'nın bu çalışmasını 40 cilt olarak tasarladığını söylemişti.

Öğrencisi olarak bulunduğum dersleriyle ilgili de çok hatırladıklarım var. Aydın Taneri Hoca'dan onunla ilgili epey şey dinledikten sonra, bizzat öğrencisi olarak sınıfında bulunmak heyecan verici idi. O yüzden, derste ne söyledi ise, büyük bir hızla not tutmaya çalıştım. 15 Ekim 1990 ile 17 Aralık 1990 arasındaki her hafta anlattıklarını muntazaman yazdım. Zira Aydın Hoca'nın da hocası olduğu için, onunla karşılaşmak, ana kaynağa ulaşmak gibi bir şeydi. Elbette o sınıfta bulunmak, derslerin oluşuna öğrenci cephesinden yapılacak katkının da taraflarından biri olmayı sonuçlandırıyor. Yani derse katılmak, ona soru sorabilmek çok önemliydi. Her ne kadar Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinde, öğrencilerin yanına pek yaklaşamadıkları bir hoca olduğunu duymuş olsak da, şimdi işte kürsüde karşımızdaydı.

Ders veren bir kişiyle öğrencilerinin iletişim kurabilmesi bu açıdan çok önemli bir durum bence. Hocayı işgal etmek anlamında demiyorum; ama tartışılan konularla ilgili zihnine takılan bir konuyu hocasına sorabilen öğrenci şans-

³ Bahaeddin Ögel, Türk Kültür Tarihi'ne Giriş, I-IX. Cilt, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara, 1971-1986.

lı olsa gerek. Hem bu kişisel gelişim ve kendine güven açısından da üzerinde durulması gereken bir husus olmalı. Açıkçası, bu noktalarda Köymen Hoca pek iyi bir şöhrete sahip değildi. Onun yanına gidip de öğrencileri ne kendilerini ifade edebilirler ne de bir soru sorabilirlermiş. Hatta efsane haline gelen anlatımlar vardı. Bir gün bir 3. Sınıf öğrencisi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinde odasına gitmiş. Selçuklular'da taht mücadeleleriyle ilgili bir sorusu olduğunu söylemiş. Köymen Hoca soruyu orijinal bulmuş. Bu sefer o, öğrenciye sorular sormaya başlamış. Adını, sınıfını falan sormuş. Derken çocuğa nereli olduğunu sorup da memleketini öğrenince hoca nedendir bilinmez, sinirlenmiş.

Bu tür efsaneleri, sınıfında bulunan bir öğrenci olarak hatırladığım için, hem bir çekinme, hem de ona karşı merak vardı bende. Hiçbir şeyi kaçırmamak için not ederken, dikkatimi çeken hususları ifade etmeye de gayret gösteriyordum. Böyle fırsatlar da elde ettim. Derslerden birinde Köymen Hoca, baskıya vermeden önce kitabının formlarını bize dağıttı ve bir kitabın baskı öncesinde yazara bu şekilde geldiğini, sonra da yapılan düzeltmelerle de yayımlandığını anlatıyordu. Benim baktığım sayfada Selçuklu dönemi saray teşkilatında mutfak görevlilerinden olan "çaşnigir" hakkında bilgi veriliyordu. Ancak başlıkta, "çaşnigir" dizilirken, "ş" harfi yazılmamıştı. Bunu hocaya gösterdiğimde hayretle "Bunu nasıl gördün?" diye sorup, tebrik etmişti. Köymen Hoca'nın iltifatına ulaşmak çok önemli ve büyük mutluluktan elbette.

Bir seferinde de Yeni Forum Dergisi'nde çıkan "Tarihin Işığında Anadolu'nun Savunması" başlığını taşıyan 3 makalesinin kritiğini yapmamı istedi. Ben bir hafta hazırladım ve derste makaleleri kendimce değerlendirdim. Söylediklerimi sonuna kadar dinledi. "Aferin. İyi hazırlanmışsın" dedi. O gün için başka bir şey söylemedi. Dersin kalan kısmını tamamladı. Bir sonraki hafta ise sınıfa girer girmez ilk söylediği "Bizim Orhan bu işi yapamamış, olaylara kuş bakışı bakamamış" oldu.

***

Prof. Köymen hakkında duyduklarımın büyük kısmı ise Aydın Taneri Hoca kaynaklıydı. Yukarıda da belirttiğim gibi Köymen Hoca'nın öğrencisi olan Aydın Hoca, onunla ilgili çok şey anlatmıştı. Olayları mizahî bir yapıya büründürerek aktaran Aydın Hoca, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü'nün bir nevi tarihi olabilecek olaylardan bahsederken, bunlar içerisinde Köymen Hoca'ya ayrı bir yer verirdi. Onun kişiliği, hassasiyetleri, çalışma disiplini ile ilgili idi bu anlatılanlar. Bu süre içerisinde Dil-Tarih'te Köymen Hoca şahsen olmasa da hatıralarıyla yaşamaya devam ediyordu. "Alparslan ve Za-

manı II" kitabını, Aydın Taneri Hoca'nın III. sınıfta verdiği "Selçuklu Müesseseleri Semineri" dersinde okumuştuk.

Türk spor tarihiyle ilgili önemli eserlere⁴ imza atmış olan Atıf Kahraman Bey⁵ de Köymen Hoca'nın Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'ndeki çalışma odasında şahit olduğu bir olayı anlatmıştı. Atıf Bey'in spor tarihiyle araştırmalar yaparken, Köymen Hoca ile de görüşmeleri olmuş. Hatta bir seferinde çekmesinden bir yazma eser çıkarıp gösteren Prof. Köymen: "Bu kitap, bizde sporla ilgili ilk eserdir" deyip, tekrar kitabı aldığı yere koymuş. Bu ziyaretlerden birinde Prof. Osman Turan gelmiş. Köymen Hoca, Atıf Kahraman'la, Osman Turan'ı birbirleriyle tanıştırtırken, Atıf Bey'in eski bir asker olduğunu söylemesi üzerine Osman Turan'ın biraz şaşırması söz konusu olmuş. Atıf Bey, bunun üzerine Köymen Hoca'nın uygun ifadelerle oluşan havayı yumuşatmış olduğunu söylemişti.

***

Bize verdiği dersin adı "Araştırma Teknikleri I" olduğu için, kendi çalışma metodlarını da anlatmıştır. Bir makale veya kitabın hazırlanmasında takip edilmesi gereken hususları tek tek ifade etmiştir. En başta hazırlanacak yazının ana başlığına uygun şekilde bir "içindekiler" kısmı oluşturmak gereğini söylemekteydi. Köprülü'den aktardığı bir söz vardı. "Gazete makalesi bile yazsanız, 'içindekiler' kısmını hazırlayın" dermiş Köprülü. Buna riayet edilmesini isterdi. "İlmin tasnif olduğu"nu söylerken de yine bu kuralı hatırlatıyordu. Bir çalışmada en çok dikkat edilen hususun zaman olduğuna inanıyordu ve tüm bunların bir çalışmanın hızla bitirilmesine vesile olacağını söylüyordu. Araştırılan konunun fiş hazırlayarak not edilmesi usulü olan fişleme sistemini, verimli şekilde kullanabilmek için, nelere dikkat edilmesi gerektiği üzerinde duruyordu. Fişlerin tasnifi ve birleştirilmesi hususlarında takip edilecek yol da anlattıklarındandı. Kısaca, bir araştırmanın, konusunun belirlenmesinden, tamamlanıp basıma hazır hâle gelmesine kadar tüm aşamaları, onun kendi örneklerinden hareketle bize verilmekteydi.

⁴ Çalışmalarından bazıları şunlardır: Atıf Kahraman, "Osmanlı Devleti'nde Spor", Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara, 1995; Atıf Kahraman, "Cumhuriyet'e Kadar Türk Güreşi", Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara, 1989; Atıf Kahraman, "Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi (1924-1951 Kırkpınar Güreşleri", Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara, 1997.

⁵ Atıf Kahraman Bey, binbaşı rütbesinde iken, 1960 İhtilali ile emekliliğe sevk edilen subaylardan birisi idi. Bu tarihten sonra, Türk spor tarihi ile ilgili araştırmalara başlamış ve kalıcı eserler meydana getirmiştir.

Elbette bu tür bir anlatım tarzı, yüksek lisans seviyesinde öğrenciler için bulunmaz cinstendi. Araştırılan konunun en kısa sürede, başarıyla tamamlanabilmesi herkesin isteyeceği bir nokta olmalıdır. Köymen Hoca bunu gerçekleştirmenin yollarını gösteriyordu.

Ayrıca, araştırma yaparken, yabancı dilde yapılan çalışmalara müracaatın öneminden bahsederek, derslerinde İngilizce çeviri yapmayı gösteriyordu. Tahaya yazılan metni çevirerek, hangi noktalara dikkat edilmesini öğretiyordu.

***

Bir yarıyıllık dönemde anlattıkları onun şahsında, yokluğun içerisinde bir başarı öyküsünün yazılabileceğinin mümkün olabileceği sonucuna götürmüştür beni. Yetenekli ve azimli bir insanın hangi şartlar altında olursa olsun, başarıya ulaşabileceğinin ispatı idi onun hikâyesi. Çünkü dersinde anlattıkları şahsî tarihiyle bize aktarıyordu. Çocukluğundan itibaren yaşadıklarına yeri geldikçe değiniyordu ve şimdi anlıyorum ki, aslında çalışarak, her zorluğun üstesinden gelinebileceğini söylemek istiyordu. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nden 1940'da mezun olurken, modern Batı dillerini ve kaynak dillerini öğrenmiş olan bir insandan bahsediyoruz. Birçok zorlukla mücadele ederek, akademik hayatta başarılı olmuş bir insandır bahsedilen. O yıllarda köyden çıkıp, bunları başarmak epey çaba ve enerji sarf edilmesi gereken bir husustu. O maddî manevî tüm zorluklarla başa çıkarak, hem akademik olarak hak ettiği mevki elde etti hem de çok sayıda mühim kalıcı eserler kaleme alabildi.

Zira onun çocukluğu ile ilgili anlattıkları, yok olan bir imparatorluğun yıkıntılarından nasibini almış bir neslin mensubu olduğunu göstermektedir. Hikâyesinin başlangıcı, babası ve amcalarının bir daha dönmek pahasına Çanakkale'ye gitmeleriyle kazanılan zaferle aynı yıla denk düşmüştür. Yani o, doğduğu yıl hem zaferi hem de mağlubiyeti tatmıştır.

Köymen Hoca'nın hayatı bu noktadan bakıldığında, her kesiminde zorluklar yaşanmış bir neslin manzarasıdır. O, yeteneği ile bugün hakkında yazılabilen ve konuşulabilen bir şahsî tarih bırakabilmiştir. Çalıştığı sahadaki mirası, yerli yabancı araştırmacıların daima başvurmak zorunda oldukları temel eserlerdir.

İşte böyle bir meslek adamının sınıfında öğrenci olabilmek önemli idi. Şüphesiz, o -başta Köprülü olmak üzere- hocalarından bahsederek, onların kendi üzerindeki tesirlerini nasıl bize aktarmışsa, bizzat onun dersine girebilmiş olan öğrencilerinin de ona yapacakları atıfları çok olmalıydı. Şu anda bu satırları yazan bende olduğu gibi. ©

Türkiye Selçuklularında Köy Teşkilâtı

Mikâil BAYRAM*

Giriş

Selçuklular, milâdi 1040 yılında Dandanakan denilen mevkide Gaznelilere karşı büyük bir zafer kazandılar. Bu zaferin sonunda Büyük Selçuklu Devleti Kurulduğu gibi Horasan ve İran, Oğuzların istilâ alanı haline geldi. Kısa bir zaman sonra o zamanlar Diyar-i Rum diye anılan Küçük Asya yani Anadolu da Oğuzların istilâsına maruz kaldı. Asırlarca Emevî ve Abbasî Devleti'ne karşı Anadolu'yu savunan Doğu Roma İmparatorluğu, Oğuzların istilâsı ve Selçukluların askeri gücü karşısında mağlup oldu. Selçukluların askeri gücünün gölgesinde Oğuzlar ve diğer Türk unsurlar büyük göç dalgaları halinde Diyar-i Rum'a dökülüp geldiler. Asırlarca devam eden bu dinî, kültürel ve askeri gelişmelerin nihayetinde Anadolu Türk-İslâm Medeniyeti'nin uzantısı olarak yapılanma sürecine girdi.

Anadolu'ya göçen Oğuzların büyük ekseriyeti göçebe idi. Aşiretler ve boy-lar halinde ve davar sürüleriyle birlikte otlak ve mer'aları dolaşıyorlardı. Anadolu'ya geldikten sonra da asırlarca konargöçer topluluklar olarak bu hayatlarını sürdürmüşlerdir. Gerek Selçuklular ve gerek Osmanlılar döneminde devletler zaman zaman bunları yerleşik hayata geçirmeye, o dönemin tabiriyle "tahta kapulu" yapmaya çalışmışlardır. Bu göçebe Türkmenler genel olarak tahta kapulu olmayı istemezlerdi.

Faruk Sümer hocamızın da belirttiği gibi¹ Anadolu'ya gelen Oğuzlar arasında yerleşik hayat görmüş, şehir hayatına alışık kültürlü, bilgili insanlar ve cemaatler ve hatta köklü aileler de vardı. Kendilerine Horasan Erleri denilen Ahmed Yesevî Ocağından olan Türkmen dervişler kalabalık cemaatler halinde

* Prof. Dr., *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Emekli Öğretim Üyesi.*

¹ Faruk Sümer, *Anadolu'ya Yalnız Göçebe Türkler mi Geldi*, Belleten, Ankara 1960, XXIV, 567 vd.

Anadolu'ya yayılmaktaydılar². Bu Türkmenler'in kopup geldikleri coğrafi şartlara banzediği için Anadolu'da kırsal bölgelere yerleşmeği tercih ettikleri görülmür. Ayrıca bu Oğuzlar arasında İran unsurundan olanlar -az da olsa- Araplar da vardı. Bunlar çoğunlukla şeyh ve mürit cemaatler, ilim erbabı, tacir ve sanatkâr idiler. Onlar da çoğunlukla şehirlere yerleşmeyi tercih ediyorlardı. Anadolu'daki şehirlerde Devlet hizmeti görüyorlardı. Kasaba ve köylerin düzenli biçimde yapılanmasını sağlıyorlardı.

Anadolu'nun Türkler tarafından feth edilmesini takip eden yıllarda Doğu ve Orta Anadolu'da ilk Türk Beylikleri kurulurken, Batı ve Orta Anadolu'da da Türkiye Selçukluları Devleti kuruldu. Doğu Roma İmparatorluğu toprakları üzerinde kurulan bu devletler, köklü Roma Medeniyeti'nin enkazları üzerinde yeni bir medeniyetin (Anadolu Türk-İslâm Medeniyeti) temelini atıyorlardı. Bizans'ın askerî garnizonları yeniden şekillendirilirken Roma şehirleri ve yerleşim alanları yeni bir anlayışla dizayn ediliyor, yapılandırılıyordu. Yani Anadolu (Küçük Asya) İslâm Medeniyeti'nin bir uzantısı konumuna geliyordu. Bizans'tan alınan birçok şehirlerde yerli halkların arasına giren ve yönetici konumunda bulunan Müslümanlar evvel emirde o beldede bir ulu cami inşa ediyorlardı. Anadolu'da ulu cami inşa etme uygulaması Danişmend Oğulları'nın başlattıkları bir gelenektir. Bu ulu cami ve küçük ölçekli mescidlerin yakın çevresine Müslümanlar yerleşiyor ve bu şekilde Bizans şehirlerinde Müslüman mahalleler teşekkül ediyordu. Bunu tekke, zaviye, hanikah, imaret, türbe, vakıflar gibi yapılar takip etmekteydi. Bu yapıların Selçuklular zamanında şehirlerin yeniden yapılanmasında önemli rol oynadığı iyi bilenen bir konudur³. Ayrıca Anadolu'ya gelen yerleşimcilerin farklı dinî ve siyasî eğilimde olmalarından ötürü yöreler arasında birbirinden farklı kültürel çevre ve dinî yapılanmaların gerçekleştiği de bilinmektedir. Bu farklı kültürel yapılanmalar dinî ve fikrî zümreler arasında mücadele ve rekabetin, siyâsî görüş ayrılıklarının yaşanmasına sebep olmaktadır⁴.

Birçok şehir ve kasabalar Bizans dönemindeki yerlerin üzerine inşa edilmiş olmakla beraber, bazı şehirler de yeni baştan inşa edilmiştir. Alanya, Aksaray, Konya, Kırşehir böyle kurulmuştur. Şehirlerin kuruluş ve yapılanmasında sivil

² Firdevsi-i Rumî, " Velâyet-nâme" sinin mukaddimesinde Ahmed Yesevî ocağına mensup dervişleri Anadolu'nun kültürel fatihleri olarak nitelendirmekte ve Hacı Bektaş-i Horasnî'yi de o ocağın biri olarak tasvir etmektedir. Bkz. Hacıbektaş İlçe Halk Kütüphanesi, Nr. 200.

³ Ö. Lütü Barkan, İstila Devrinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler, Vakıflar Dergisi, İstanbul 1942, Sayı. 2, s. 279-304.

⁴ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Mikâl Bayram, Türkiye Selçukluları Üzerine Araştırmalar, Konya 2005, s. 1-22.

halk kuruluşlarının da önemli rolü bulunmuştur. Esnaf ve sanatkârlar, şehirlerde iş yerleri, sanayi çarşıları, bedestenler inşa ederlerken, tacirler de hanlar dükkânlar ve çeşitli amaçlarla vakıf müesseseleri kurarak şehre canlılık kazandırıyorlardı. Türkiye Selçukluları zamanında sivil halk kuruluşlarının çok yaygın ve güçlü oldukları gözlenmektedir. Devlet adamları ise Kervansaray, Han, hamam, cami ve mescid, medrese, darü'ş-şifalar ve suyolları inşa ederek ülkede refah seviyesinin yükselmesine hizmet ediyorlardı.

Ahi Teşkilâtı'nın kurucusu sayılan Ahi Evren Hâce Nasirü'd-din Mahmud 1234(632) yılında Sultan Alâü'd-din Keykubad'a sunduğu "Ahlâk-i alâî,, (Ahlâk-i Nasirî) adlı eserinde⁵ toplumsal bir yapı dört zümreden müteşekkildir der ve bu dört zümreyi şöyle izah eder:

1. Kalem ehli olanlar. Bunlar okumuşlular, muallimler din adamları ve devlet memurları olup, tabiatdaki dört unsurdan biri olan su mesabesinde dirler.
2. Askerler ve güvenlikçilerdir. Bunlar da toplusal yapıda ateş gibidirler.
3. Esnaf ve san'atkârlar. Bunlar da toplumsal yapıda hava mesabasindeler,
4. Ziraat ehli ve hayvancı olan köylüler ve işçilerdir. Bunlar da toplumsal yapı da toprak gibidirler. Toplumun hayatiyeti bunlara bağlıdır. Bunların iş gücü ve emeği olmadan diğer zümreler ayakta duramazlar. Onun için Köy ve köylüler toplumsal yapının temel taşıdır.

a-Köylerin Kuruluşu

Buradaki açıklamasında görüldüğü üzere Ahi Evren Hâce Nasirü'd-din Mahmud, belli bir toprakta ikamet etmeyen konar göçer aşiretleri toplumsal yapının bir parçası olarak saymamaktadır. Belki de onları toplumsal kural ve kaidelere uymayan cemaatler olarak görmektedir. Üstelik onun zamanında Anadolu'da konar-göçer aşiretler pek yaygın idiler. Bunlar Osmanlılar zamanında olduğu gibi o dönemde de vergilendirilemedikleri için toplumsal yapının parçası olarak görülmemişlerdir. Toplumsal yapılanmanın ilk ayağını da köyler teşkil etmektedir.

1071 Yılında vuku bulan Malazgirt zaferini takip eden yıllarda fetihlerin devam ettiği günlerden itibaren Anadolu'ya göç edip gelen Türkmenler yerli

---

5 Asırlardır İranlı Hâce Nasirü'd-din-i Tusî'ye mal edilen bu eserin gerçek yazarı, Anadolu'nun Hece Nasireddin'i olan Ahi Evren Hâce Nasirü'd-din'dir. Geniş bilgi için bkz. Mikâil Bayram, Hâce Nasirü'd-din Muhammed et-Tusî'nin İntihalciliği, S.Ü. İlähiyat Fakültesi Dergisi, Sayı. 20, Konya 2005, s. 7-18. Bu esrin gerçek adı da Sultan Alaü'd-din'e sunulduğu için "Ahlâk-i Alâî ,, dir.

Hristiyan halklar arasına yayılıyorlardı. Bu Türkmen göçleri ardi arası kesilmeksizin asırlarca devam etmiştir. Anadolu'nun yerli Hristiyan halkları, çoğu Türk olan Müslüman halkla bir arada yaşamak zorunda kalmışlar ve yoğun bir kültürel etkileşme yaşanmaya başlanmıştır. Bunun sonucu olarak Anadolu'da kırsal bölgelerde yeni yeni köyler, kasabalar kuruluyordu. Bu köy ve kasabalar genel olarak tarikat pirleri veya din büyükleri adına inşa edilen hanıkah, tekke, medrese, imaret ve vakıf gibi hizmet ve hayır kurum ve kuruluşları türündeki yapıların etrafında oluşuyordu. Bu şekilde kurulan köy ve beldelerin sayısı binlerle ifade edilecek kadar çoktur⁶. Danişmend İlinde bu tür yapılanmaların daha yaygın olduğu farkedilmektedir. Uzun Firdevsî, "*Menakib-i Hacı Bektaş-i Velî*," adlı esrinin mukaddemesinde⁷ Ahmed Yesevî Ocağına mensup dervişlerin büyük kalabalıklar halinde Anadolu'ya geldiklerini ve burada kolonileştiklerini ve böylece kültürel bakımdan Anadolu'yu fethettiklerini hikâye etmektedir.

Göçebe olarak Anadolu'ya gelen Türkmenler daha çok kırsal bölgelerde yaşamayı tercih ediyorlardı. Bunlar ovalarla dağlık bölgeler arasında konar göçer halde bulunuyorlardı. Zaman zaman bu konar göçer aşiretlerin yerleşik hayata geçtikleri oluyordu. Bu yerleşimler neticesinde yeni köyler meydana gelmekteydi. Sultanlar bazen bir yöreyi bir aşirete veya bir dini cemaate yurt olarak vermekteydiler⁸. Sultan I. Alâü'd-din Keykubad, berat yazarak Suluca Karaöyük'ü (Bugünkü Hacıbektaş) Şeyh Yunus-i Mukrî'ye yurt olarak vermiştir⁹.

Askeri fetihlerin sürdüğü dönemlerde Türk devlet adamları, savaş tedirginliği yaşadıkları için arazilerini terkeden, ihanet ettikleri için hicrete mecbur edilen yerli Hristiyan halklardan boşalan köy ve kasabalara Türkmenleri yerleştirmekte ve Anadolu'nun imarına çalışmaktaydılar¹⁰. Selçuklu devlet adamları yeni kurulan bu köyleri belli bir şekilde organize ediyor ve belli bir anlayış ile köylerin yönetilmesini sağlamaya çalışıyorlardı. Bu konuda Kubreviyye Tarikatı şeyhlerinden olan Necmü'd-din-i Daye 1223(620) de kaleme aldığı "*Mirsâdü'l-ibâd*," adlı eserinde "*Köy sahipleri, köy ağaları ve çiftçi ve işçilerin uyuma-*

⁶ Mikâil Bayram, Selçuklular Zamanında Tokat Yöresinde İlmî ve Fikrî Faaliyetler, Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu, Ankara 1987, s.30-37.

⁷ A.g.e. Hacıbektaş İlçe Halh Kütüphanesi, Nr. 200.

⁸ Evhadü'd-din-i Kirmanî Menakib-Nâmesi, Terc. M. Bayram, Konya 2008, s. 268.

⁹ Tuncer Baykara, Türkiye Selçuklularının Sosyal ve Ekonomik Tarihi, İstanbul 2004, s. 159.

¹⁰ Z. Velidi Togan, Umumî Türk Tarihine giriş, s. 207-210; O. Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk – İslâm Medeniyeti, s. 254-260.

ları gereken kurallar,, başlığı altında orijinal bilgiler vermektedir¹¹. Bu zat eserini Türkiye Selçukluları'nın en güçlü ve teşkilatçı sultanı I.Alâü'd-din Keykubad'a sunmuş ve bu sultanın iltifatına mazhar olmuştur. Bu bakımdan onun eserinde köylerin yapılanması ve Köy yönetimi ile ilgili kuralların titizlikle uygulandığı muhakkaktır. Onun için Necmü'd-din-i Daye'nin köylerin Yönetimi ve ziraat ile uğraşanların uymaları gereken ahlâkî kurallar ve aralarındaki hiyerarşik ilişkiler hakkındaki açıklamaları, Selçuklu devri yöneticileri için örnek teşkil etmiş olmalıdır.

Türkiye Selçukluları idarî sisteminde sultanlar, melikler, ikta sahipleri ve amiller (Valiler) gibi üst düzey yöneticiler, köyleri yıllık belli bir meblağ karşılığında Dehkan denilen köy sahiplerine satıyorlar veya icara veriyorlardı. Bunun için köy satış veya icar senetleri düzenleniyordu. Bu senetlerde satışı yapılan köyün hudutları detaylı bir şekilde tarif edildiği gibi köyün arazileri ve varlıkları da ta'dad edilmekteydi. Sultan II. İzzü'd-din Keykavus 1258 yılının Muharrem ayında Aksaray'da Gerveli adındaki köyü Konya Subaşısi Mehmed b. Hüseyin adındaki zata 1200 Mısır altını karşılığında satmıştı. Bu satış senedine 48 şahit imza koymuşlardır¹². Keza Karamanoğlu İbrahim Bey, Bozkır yakınlarındaki Çat Köyünü kurmuş ve buraya bir medrese de inşa ederek köydeki birçok arazi ve mülkleri bu medreseye vakfettiği vakıf senedinden anlaşılmaktadır¹³. Buna benzer örnekleri çoğaltmak mümkündür. Bazen "Şehre küstüler" yakın çevreleriyle birlikte bir yöreye göçüyor ve orada bir köyün temelini atmış oluyorlardı. Anadolu'da bu şekilde kurulmuş pekçok köy bulunmaktadır. Mevlânâ'nın dostu Hüsamü'd-din Çelebi'nin amucası Ahi Başara, çevresindekilere küserek Konya'yı terk etmiş ve bugün Başarakavağı diye anılan köyü kurmuştur¹⁴. Moğolların Türkiye Selçukluları devletini kontrolleri altına aldıkları 1262 yılından sonra Ahi Teşkilatı üyeleri yani Ahiler, Moğollar'ın zulmundan korunmak için ucra yerlere göçüyor, oralarda san'atlarını icra etmeye çalışıyorlardı. Böylece Anadolu'da Ahilerin adları ile anılan pekçok köyler kurulmuştur. Seydişehir'in Seyyid Harun-i Veli tarafından kurulduğu bilinmektedir. Onun ahfadından olan Seyyidî Mahmud da Alanya'da kendi adıyla anılan köyü kurmuştur.

Çoğu zaman bir köy veya birtakım köylerin satış ve vergi gelirleri cami,medrese, hanikah, darü's-şifa gibi vakıf kuruluşlarına harcanmak üzere tah-

¹¹ Necm-i Razi, Mirsadü'l-ibâd, Neşr. M. Emin Riyahi, Tehran 1366, s. 513-521. Bu eser, Sultan II. Murad tarafından Mahmud Karahisarî'ye Türkçeye tercüme ettirmiştir.

¹² İ. Hakki Konyalı, Abideleri ve Kitabeleri ile Aksaray Tarihi, İstanbul 1974, I, 360-369.

¹³ Bu vakıf senedinin orijinal metni özel arşivindedir.

¹⁴ Ahmed Eflâkî, Menakibü'l-arifin, Neşr. T. Yazıcı, Ankara 1959-61, II,775.

sis edilmekteydi. Vakıf müesseseleri kuranlar o müessesenin giderlerini karşılamak için sahibi oldukları köylerin veya akar suyun gelirlerini o hayır kuruluşuna tahsis ederlerdi. Kadınhanı'nın sahibi Vezir Kadı İzzü'd-din, Kestel'den Dıvanlar köyüne kadar bütün arazi ve köylerin gelirlerini ve Kestel suyunun icarından elde edilen geliri, Bugünkü İmam-Hatıp Lisesi'nin bulunduğu yerde yaptırmış olduğu Cami, Medrese ve Darü's-şifa'ya tahsis etmiştir¹⁵. Keza Vezir Ziyau'd-din Karâ Arslân da Karaman yolu üzerindeki kendi adıyla anılan köyün gelirlerini Konya'da yaptırdığı Vakıflar Çarşısı'nın arkasında bulunan Hanikâh-i Ziya'ya vakfetmişti. Bunun gibi pekçok devlet büyükleri ve zenginler inşa ettikleri hayır kurum ve kuruluşlarının giderlerini karşılamak için sahibi oldukları köy ve mer'aların gelirlerini vakfettikleri görülmektedir. Selçuklu devri belgeleri arasında bunun gibi pekçok örnekler vardır. Keza bu dönemde düzenlenmiş vakfiye metinlerinde de köyler ve köylerin konumu ile ilgili kayıtlar ve değerli bilgiler bulunabilmektedir.

b-Köylerin Yönetimi

Yukarıda bahsini ettiğim Necmü'd-din-i Daye'nin "*Mirsadü'l-ibâd*" adlı eserinden anlaşıldığına göre, Sultan ve Melikler, İktâ sahipleri ve Amiller(Valiler), -ki bunlar en üst yöneticilerdir- köylerin özelliklerine ve konumuna göre yıllık belli bir vergi karşılığında köyleri, Dehkan (Kethuda yani Köy sahibi) denilen kişilere belli bir zaman için satıyor veya icara veriyorlardı. Bedeli de peşin alınıyordu. Bu uygulama devletin en önemli gelir kaynaklarından birini teşkil etmekteydi. Sasaniler zamanındaki bu uygulama¹⁶ doğuda birçok Türk-İslâm devleti tarafından benimsenip uygulandığı gibi Türkiye Selçukluları da uygulamışlardır. Dehkanlar, sahibi oldukları köylere celbettikleri, çiftçi ve işçileri veya konar göçer bir topluluğu yerleştiriyorlar ve onların belli usul ve esaslar dairesinde üretim yapmalarını sağlıyor ve iş hayatlarını düzenliyorlardı. Çiftçiler ve işçiler ürettiklerinin onda birini (öşür) köy ağaları ve reisler aracılığı ile Dehkanlara veriyorlardı. Sasaniler zamanında bu nisbet altıdabir idi. Köylerdeki Müslüman ahalinin üretimi (hasılatı) nisap miktarını aşınca ayrıca zekât da vermek durumundaydılar.

Ahalisi gayrı müslim olan köy halkından cizye alınmaktaydı. Vezir Tacü'd-din Mu'tez Aksaray çevresinde halkı gayrı Müslim olan köylerden cizye olarak topladığı 7000 dirhem parayı Mevlânâ'ya afiyetle yemesi için göndermişti¹⁷. Bir

¹⁵ Mikâil Bayram, Selçuklu Veziri Kadı İzzeddin Tarafından Düzenlenen Bir Vakıf-name, Ata Dergisi, sayı.VII, Konya 1997, s. 47-53.

¹⁶ A. Cristensen, İran der Zeman-i Sasaniyan, Terc. M. Reşid Yasemî. Tehran 1377, s.183-185.

¹⁷ Menakibü'l-arifin, I, 271.

başka zaman da gene cizyeden gelen 3000 dinar göndermişti¹⁸. Bu dehkanlar arasında devletin yüksek kademelerinde görevli emirler, subaşılar gibi bürokratlar bulunuyordu. Bazen bir dehkanın pek çok köylere sahip olduğu görülmektedir. Sahib Ata Fahru'd-din Ali'nin yüzlerce köyü olduğu bilinmektedir. Köy hayatı içinde yaşayan ve çalışanlar arasındaki görev ve yetkiler, ahlâkî esaslara, hak ve hukuka riayet ölçüleriyle belirlenmiştir. Evhadü'd-din-i Kirmanî gibi gezgin Türkmen şeyhler Anadolu'daki seyahatları esnasında bir müfettiş gibi köylülerin ve çalışanların problemlerini dinler ve onların herhangi bir haksızlığa uğramalarına engel olmaya çalışırlardı. Şeyh Evhadü'd-din-i Kirmanî bir defasında Kayseri'de Türkmenleri taciz eden bazı ümerayı bir mektup yazarak Sultan Alaü'd-din Keykubad'a şikâyet etmiştir. Alaü'd-din Keykubad da geciktirmeden hemen Türkmenler lehine bir siyasetle gereğini yapmıştır¹⁹. Necmü'd-din-i Daye, Dehkanların ve onun emri altında çalışanların görev ve yetkilerini, uymaları gereken ahlâkî kuralları şöyle açıklamaktadır:

Ekin ekmek ve ziraat ile meşgul olmak Allah ile ticaret yapmak demektir. Bütün san'at dallarından ve kazanç çeşitlerinden daha hayırlıdır. Allah'ın Rezzak sıfatına mazhar olmaktır. Sadakat ve ihlâs ile bu iş kolunda çalışmak sınırsız sevap kazanmaya vesile olur.

Bu iş alanında çalışanları üç kısma ayırmakta ve her kısmın kendine göre usul ve esaslarını tarif ettikten sonra görev ve yetkilerini açıklamaktadır. Necmü'd-din-i Daye'nin bu konudaki açıklamalarını önemine binaen özetleyerek burada sunmak istiyoruz.

I. Dehkanlar (Köy sahipleri): Bunlar mülk ve mal sahibi olup, ekip biçecek derleyip toparlayacak şenlendirecek çiftçilere, amelelere ve onların elinin altında çalışacak insanlara muhtacdırlar. Bunların uymaları gereken en önemli kural, sahip oldukları mülk ve mallarından ötürü mağrur olmamalarıdır. Elleri-ndeki mülk ve malın kendilerine emanet verilmiş olarak düşünmelidirler. Asıl mal sahibinin Cenab-ı Allah olduğu idraki içinde bulunmalıdırlar. Mal biriktirmek ve ihtikâr heveslisi olmamalıdır. Elinin altında çalışan çiftçi ve işçileri küçük görmemeli, incitmemeli ve yaptığı işle ahireti kazanmayı ön plânda tutmalıdır.

Tohumu anbardan çıkardığı zaman, bu tohumu dünya için değil, ahiret için ekiyorum, diye niyet etmelidir. Cenab-ı Hak bu tohumu göğertecek ve ondan

¹⁸ Menakibü'l-arifin, II, 175.

¹⁹ E.Kirmanî, Enisü't-talibin ve celisü's-salihin, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, F.Y. Nr. 701, yp. 50b; Evhadü'd-din-i Kirmanî ve Menakib-Nâmesi, Terc. M. Bayram. Konya 2008, s. 35.

bir verim sağlayacaktır. Bunun gelirinden her kim yerse hepsini helâl ediyorum, insan hayvan aç ve muhtac olan herkesler faydalansın diye ekiyorum demeli Yarattıklarına hizmet etmek Allah'a hizmet olduğu şuurunda olmalılar. Çalıştırdığı çiftçi ve işçilerin haklarını tam olarak vermelidir. Ekinden, bağ ve bahçeden elde ettiği geliri nisap miktarını aşarsa zekâtını daha harmandayken ayırmalı şer'i kanunun gereği olan miktarı mustahak olanlara ulaştırmalı, zekât malını kendi malından ayırmalıdır. Dehkan mütevekkil olmalıdır. Zira gelir ve verimi Cenab-i Hak'dan ummalıdır. Evinin kapısı yolcuya, fakire, muhtaca açık olmalı.

Kurak geçen bir yıl olup da verim düşük olursa bundan dolayı umitsizliğe düşmemeli, bunda da bir hikmet var deyip üzülmemeli ve küfran-ı ni'mete düşmemeli, rızkı Allah'tan bilmelidir. İşte Dehkan bu ihlas ve samimiyette olursa başkalarının suyuna ve arazisine tasallutta bulunmaz, kanunî emir ve yasaklara riayet eder. İnsan, hayvan onun ürettiklerinden kim istifade ederse hayır hanesine sevap yazılır ve manevi derecesi yükselir.

II. Köy ağaları ve Reisler: Bunlar belirlenen kurallar dahilinde çalışıp köylülere eşit davranmalı, kuvvetli olanı zaif durumda olana tercih etmemeli, rüşvet almamalı ve daima doğrudan yana bulunmalılar. Dine ve dindarlara destek olunmalı halkın rahat ve huzurunu korunmalıdır. Köylülerin zulme uğramaları konusunda ciddi bir gayret göstermelidirler, köylünün mal ve mülküne asla tasallutta bulunmamalı, köyde "Emr-i bi'l-maruf nehy ani'l-münkeri" yerine getirmelidir. Bir kimse haksız bir muameleye maruz kalmışsa reislik ve ağalık kuralları gereği buna derhal müdahale edilmeli ve bunun sorumluluğunun idrâki içinde bulunmalılar.

III.Çiftçiler ve İşçiler: Köy yerinde asıl çalışanlar ve üretim sağlayanlar çiftçiler ve işçilerdir. Bunlar kendilerine ait mal ve mülkleri olmayıp ağa ve reislerin arazisinde çalışan, ekip, biçen insanlardır. Dehkanların koydukları kurallara uymak durumundadırlar. Emanete riayetkâr ve dürüst olmalı. Kötülükten ve hiyasetten sakınmalılar. Efendilerinin malına mülküne göz kulak olmalı, zarar vermemeliler. Çalıştırdığı hayvanlara merhametli davranmalı, ağır yük vurmamalı, hayvanı fazla dövmemelidir. Hayvana zulüm ve eziyet ederlerse Cenab-ı Allâh'ın kendilerinden bundan ötürü hesap soracağını bilmeliler. Çift sürdükleri zaman sürekli zikir halindedir bulunmalılar. Namaz vakti gelince de hemen namaza yönelmeli, mümkünse cemaatle değilse münferit olarak namaz edilmeli. Yaptığı bütün işleri Allâh'tan bilmeli. Onun için çiftçi ve işçi kendisini Cenab-ı Hak'ın vasıtası bilmelidir.

Sonuç

Görüldüğü gibi Kübreviyye tarikatı'nın Anadolu'daki en ünlü temsilcisi Necmü'd-din-i Daye'nin anlatımlarından Türkiye Selçukluları döneminde köylerin dizaynında üzerinde en fazla ve hassasiyetle durulan husus, köylerde yaşayanların İslâmî gelenek ve törelere bağlı ve İslâm ahlâk ve terbiyesi ile donanımlı olmalarının sağlanmasıdır. Dikkat edilirse köylülere belli bir dinî ve ahlâkî formasyon kazandırılmaya çalışılmıştır. Öyle anlaşılıyor ki bu uygulama devletin resmî politikası olmuştur. Türkiye Selçukluları devri kurumlarından olan Ahi Teşkilâtı'nda da bu amaca matuf uygulamanın mevcut olduğu görülmektedir. O dönemde Anadolu köylülerine verilmek istenen İslâmî ve ahlâkî meziyet, bugün dahi Anadolu insanında görülmekte ve Anadolu köylüsünün klasik karakterini yansıtmaktadır. Bu insan tipi şehirlerde ve kültürlü çevrelerde medrese ve hanikah gibi eğitim kurumlarından gelen bilimsel temele dayanmakta iken köylerde ve kırsal alanlarda oldukça sade ve basit biçimde ve daha çok sözlü anlatıma dayanmaktadır. Anadolu'da İlmihal türünde eserler yazma geleneği bu ihtiyacdan doğmuştur. Anadolu'da te'lif edilen ilk ilmihal ise, Ahi Teşkilâtı'nın piri Ahi Evren Hacı Nasirü'd-din Mahmud tarafından kaleme alınan "*Menahic-i Seyfi*" adlı eserdir²⁰. Bu eserden sonra Anadolu'da İlmihal türünde eser yazma geleneği başlamış ve yüzlerce ilmihal telif edilmiştir.

Devletin köylülerin eğitim ve sağlık sorunlarıyla da yakından ilgilendiği görülmektedir. Köylere tekke, medrese gibi eğitim kurumları götürüldüğü gibi vakıf imaretler, aşhaneler de inşa edilmekteydi²¹. O günün şartlarında hastaları Darü's-şifaların bulunduğu şehirlere götürmek zor olduğu için tabipler, köy köy, kasaba kasaba gezerek hastaları tedavi etmekteydiler. Yöneticilerin, tabipleri görevlendirerek köy ve kasabalara gönderdikleri görülmektedir²². Bu bakımda Anadolu'nun İslâmlaşması sürecinin köylerde ve kırsal bölgelerde daha etkili kalıcı ve güvenli olmuştur. Doğrusu Anadolu'nun geçmişteki bu özelliği, henüz sosyolojik bakımdan incelenmiş değildir. Demek istiyorum ki Anadolu'nun kültürel bakımdan fethi köylerden başlamıştır. Selçuklular devrindeki tecrübelerden günümüzde de azamî ölçüde yararlanılmalıdır. ©

²⁰ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Mikâil Bayram, Türkiye Selçuklularından Günümüze Din Eğitimi, Bilgi Yolu Dergisi, Sayı. 18, Konya 2005, s. 154-156.

²¹ Mikâil Bayram, Selçuklular Zamanında Tokat Yöresinde İlmî ve Fikrî faaliyetler, Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu, Ankara 1987. s. 36-38.

²² Süheyl Ünver, Selçuklu Tababeti, Ankara 1940, s. 70-71; Osman Turan, Türkiye Selçukluları'na Dair Resmî Vesikalar, Ankara 1988, s. 162-166.

*İdeal Bir Türk Hükümdarı ve Başkomutanı
Olarak Oğuz Kağan
(Oğuz Kağan Destanının Türk Kültür Tarihi
Bakımından Değerlendirilmesi)*

Salim KOCA*

Giriş

Tarihçiler, eski Türk tarihinin kaynaklarını genel olarak 1-) Şifahî (Sözlü) Haberler, 2-) Yazılı Haberler, 3-) Buluntular ve Kalıntılar olmak üzere üç kısma ayırmışlardır. Hem Türk tarihinin hem de Türk kültürünün en önemli edebî mahsulleri, hiç kuşkusuz yazıya geçinceye kadar nesilden nesile aktarılmak ve tekrarlanmak suretiyle hafızalarda korunmuş olan şifahî haberlerdir. Çeşitli şifahî haberler vardır. Bunları şu şekilde belirlemek mümkündür: 1-) Mitler (mythe), 2-) Destanlar (épopée), 3-) Menkıbeler (geste), 4-) Efsaneler (légende), 5-) Masallar (fable), 6-) Fıkralar (anecdote), 7-) Atasözleri (proverbe), 8-) İlâhîler (poésie divine, musique divine) ve Dualar (prière).

Uzun süre hafızalarda korunmuş olan bu edebiyat mahsulleri, devrin yazarları tarafından halk ağzından derlenip yazıya geçirilmek suretiyle kalıcı hale getirilir. Şifahî haberler, tamamen uydurma ve hayal mahsulü olmayıp genellikle tarihî bir olaya ve temele dayanır. Fakat bunların hiçbirinde, tarihî gerçek bir olayda olduğu gibi belirli bir zaman ve mekân yoktur. Zaten bu haberler, toplumun tarihine dair bilgi vermek amacı gütmeyiz. Bunlar, daha çok ait olduğu toplumun duygularını, düşüncelerini, tasavvurlarını, elemelerini, arzularını, ideallerini, geleneklerini, evren ve dünya hakkındaki görüşlerini, inançlarını, hayat tecrübelerini, yani bütünüyle kültürlerini yansıtır. Bundan dolayı şifahî haberlerin hemen hemen hepsi, kültür tarihleri için son derece önemli birer kaynaktır.

* Prof. Dr., Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

Şifahî haberlerin içinde destanların özel bir yeri vardır. Destan kavramını; “doğal âfetler, katliamlar, felâketler, fetihler, savaşlar, istilâlar, göçler ve büyük kahramanlıklar gibi toplumun hemen hemen tamamını ilgilendiren ve hafızalarda iz bırakan olayları ve gelenekleri kozmik ve mitolojik unsurlarla süsleyerek lirik bir dille anlatan eserler” şeklinde tanımlamak mümkündür.

Çok eski ve parlak bir maziye sahip olan Türklerin bir değil, birçok destanı olmuştur. Fakat bu destanların hiçbiri, zamanında derlenip yazıya geçirilmediği için tam değildir; ancak bunlar tarihin kaynak kitapları arasında parçalar ve özetler hâlinde bulunmaktadır. Müstakil olarak yazıya geçirilmiş olan **Oğuz Kağan Destanı** ile **Dede Korkut Hikâyelerinden** her ikisi de eksiktir. Bu hususta sadece **Manas Destanı** bir istisna teşkil etmektedir.

Türk destanlarının en önemlisi, hiç kuşkusuz “**Oğuz Kağan Destanı**”dır. Bu destan, çok eski ve parlak bir geçmişe sahip olan, büyük devletler kurarak tarihte önemli rol oynayan, siyasî ve millî varlığını günümüze kadar koruyup gelen büyük Türk topluluğu Oğuzlara (Türkmenler) aittir.

Oğuz Kağan Destanının günümüze ulaşmış iki versiyonu bulunmaktadır. Bunlardan biri Uygur harfleriyle Türkçe yazılmış “**İslâm öncesi versiyonu**”¹, diğeri ise Farsça kaleme alınmış “**İslâmî versiyonu**” dur. Türk kültür tarihi bakımından Oğuz Kağan Destanının İslâm öncesi versiyonu İslâmî versiyonuna göre daha üstün bir değer taşır. Zira onun en önemli özelliği, büyük ölçüde yabancı kültürlerin etkisinden uzak ve orijinal bir destan olmasıdır. Dolayısıyla destanın bu versiyonunda, atlı-göçebe Türk’ün evrenin yaratılışı ile ilgili (koz-mik) düşüncelerini, mitolojik tasavvurlarını, inançlarını, hayat tarzını, geleneklerini ve dünya görüşünü saf ve yalın bir şekilde görmek mümkündür². Hâlbuki aynı destanın İslâmî versiyonunda, yabancı kültürlerin etkisi çok fazladır.

¹ Türklerin Oğuz Kağan Destanı türünden İslâm öncesi bir destanı (Ulu Han Ata Bitikçi) daha vardı. Bu destan, 750 yılında Horasan’daki Emevî iktidarına son veren Ebû Müslim Horasanî’ye atalarından kalmıştır. Ebû Müslim’in çok değer verdiği ve yanından hiç ayırmadığı bu destan, Abbasi döneminde hem Farsçaya hem de Arapçaya çevrilmiştir. Memlûkler devri Türk tarihçisi et-Devâdârî, bu destanın Arapça tercümesini görmüş ve eserine destanın kısa bir özeti-ni kaydetmiştir. Fakat bu destanın ne aslı ve ne de Arapça ile Farsça tercümeleri bugüne kadar ortaya çıkmıştır (Ercilasun, 1986: 13 vd.; Koprıman, 2009: 115-172 (Prof. Dr. Reşat Genç Armağanı); Tamir, 2008: 636-642 (Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun Armağanı).

² Oğuz Kağan Destanının “İslâmî öncesi versiyonu”nun değerini artıran bir diğer özellik de şudur: İslâm öncesi versiyonunun başlangıç katmanı, Türklerin kozmik düşüncelerine dayandırılarak anlatılmıştır. Dolayısıyla Türklerin tarih sahnesine çıkışları, evrenin yaratılışına kadar geriye götürülmüştür. Hâlbuki aynı destanın İslâmî versiyonu, Hz. Nuh ve özellikle Türklerin İslâm dinine girmeleriyle, yani Karahanlı katmanı ile başlatılmıştır. Bu yüzden destanın İslâmî versiyonundaki Oğuz Hanın hayatının ilk dönemlerinin tarihî temelini, ilk Müslüman melik olan Karahanlı Satuk Buğra Hanın hayatı ve faaliyetleri oluşturmuştur.

Üstelik bu versiyonda olaylar aklileştirilmiş ve hatta destana bazı gerçek tarihî bilgiler de ilâve edilmiştir. Böylece bu versiyonun özellikle son kısımları, popüler bir halk tarihi hâline getirilmiştir. Zaten destanın İslâmî versiyonunu kaydeden Reşîdeddîn de eserinin (Câmiü't-Tevfârîh=Dünya Tarihi) bu kısmına “Tarih-i Oğuzân ve Türkân” (Oğuzların ve Türklerin Tarihi) adını vermek suretiyle bu rivayetleri tarihî bir gerçek gibi değerlendirmiştir.

Destanın İslâm öncesi versiyonunda; Oğuz Kağanın doğumu, çocukluğu, gençliği, kavmini tehdit eden vahşi bir hayvandan kurtarışı, evlenişi, çocuklarının olması, hükümdarlığa yükselişi, dünyanın fethine çıkması, bu fethi tamamladıktan sonra yurduna dönmesi ve yurdunu oğulları arasında paylaşırması gibi faaliyetler ve olaylar, destan mantığı içinde basit, yalın, açık ve kısa ifadelerle tasvir edilmiştir. Bu tasvirlerde, destan kahramanı olan Oğuz Kağanı ve faaliyetlerini olağanüstü hâle sokan bir idealleştirme söz konusudur. Fakat bu idealleştirme hayali düşüncelere değil, yaşanan gerçek olayların ve gösterilen faaliyetlerin sembollerle anlatılan ifadelerine dayanır. Bu ifadelerde (söylem) de abartma ve yüceltme gibi bir anlayış yoktur.

Ayrıca burada, hemen sorulması ve cevaplandırılması gereken bir soru bulunmaktadır. O da şudur: Türklerin, destana konu olan bu büyük hükümdarı kimdi? Bu soruya yazılı belgeler vasıtasıyla cevap vermek şimdilik mümkün olamamaktadır. Ancak **Büyük Hun Şan-yü'sü Mete'nin** (Boğatur=Bahadır) hayat ve faaliyetlerinin birçoğu destandaki Oğuz Kağanın hayat ve faaliyetleriyle tam bir benzerlik ve paralellik göstermektedir. Fakat Mete, fetihlerinde Orta Asya'nın dışına pek fazla çıkmamış, özellikle batıda Aral Gölünü aşmamıştır. Hâlbuki destandaki Oğuz Kağan, Orta Asya dışında Çin, Slav, Roma, Mısır ve Hindistan gibi büyük ülkeler fethetmiş bir hükümdardır. Öyle anlaşılıyor ki, Türklerin Mete'den çok önce, yani İskit (Saka) çağında yaşamış ve dünya fethini gerçekleştirmiş büyük bir hükümdarları vardı³. Destanın çekirdeği büyük bir ihtimalle bu hükümdar zamanında atılmış olmalıdır. Bu çekirdeğin üzerine de Mete'nin hayat ve faaliyetleri ile onun idarî ve askerî teşkilâtı eklenmiştir. Bu eklemeler, destanın tespit edildiği XIII. yüzyıla kadar devam etmiştir. Destana en son eklenen unsur ise, Oğuzların boy teşkilâtlarıdır. **Bu duruma göre, destana İskitlerden Oğuzlara kadar bütün Türk tarihinin ve kültürünün özü ve**

³ Adını bilmediğimiz bu büyük Türk hükümdarı, büyük Saka kahramanı *Alp Er Tonga* (Afrasyab) olabilir mi? Kanaatimizce bu hükümdar *Alp Er Tonga* olamaz. Çünkü *Alp Er Tonga*, Saka-Pers mücadelesi sırasında Pers hükümdarı Kirus tarafından pusuya düşürülüp öldürülmüştür. Hâlbuki destandaki Oğuz Kağan, dünya fethini tamamladıktan sonra sağ-salim yurduna dönmüş ve ülkesini oğulları arasında paylaşmıştır (Bu hususta ayrıca bkz. Ögel, 1971: 10 vd.).

özeti gözüyle bakmamız gerekmektedir. Türk tarihinin bu özü ve özetinin içinde de en çok dikkati çeken tema, Hun ve Oğuz Türklerine ait katmanlardır. Ayrıca destanda, Göktürk ve Uygur dönemlerine ait önemli kültür unsurları da dikkati çekmektedir. Meselâ Oğuz Kağanın bilge danışmanı **“Uluğ Türük (Türk)”** ile **“kurt motifi”**, Göktürkleri temsil eden birer kültür unsurudur. Çünkü Türk adı, ilk defa Göktürklerle ortaya çıkmış ve yaygınlaşmıştır⁴. “Kurt motifi” de bütün Türklerin hafızasına, Göktürkler vasıtasıyla yerleşmiştir. Öte yandan Oğuz Kağanın kendisini **“Uygurların Kağanı”** olarak tanıtmaması ve anasının adının **“Ay Kağan”** olması da Uygur döneminin etkisini göstermektedir. Zira Uygurlar, Maniheizme girmeleriyle “ay”a birinci derecede bir önem atfetmişlerdir. Hâlbuki eski Türk inancında “ay” değil, **“gök ve gün (güneş)”** birinci derecede bir öneme sahip idi⁵.

Ayrıca Oğuz Kağanın ordusunu oluşturan büyük Türk topluluklarından **“Kıpçaklar, Karluklar, Kalaçlar ve Kanglılar”** da destanda yerlerini almışlardır. Üstelik bu Türk toplulukları, belirli sahalarda uzman olduklarını göstermişler, Oğuz Kağanın karşılaştığı problemleri çözmek suretiyle onun başarılı olmasında başlıca rol oynamışlardır.

Bu kısa girişten sonra, şimdi Oğuz Kağan Destanının İslâm öncesi versiyonunu Türk kültür tarihi bakımından ele alıp değerlendirebiliriz. Fakat burada hemen belirtelim ki, destanın başlangıç, orta ve sonuç kısımlarının eksik olması, hikâyenin bütünlüğünü pek fazla etkilemese de bu değerlendirmede karşımıza ciddi bir güçlük çıkarmaktadır. Hâlbuki destanın başlangıç kısmında, Oğuz Kağanın babasına ve atalarına⁶, sonuç kısmında da Oğuz Kağanın ölümüyle ilgili yas ve yoğ törenine, hatta onun ölümünden sonra hâkimiyetin ve hükümdarlığın kime ve nasıl geçtiğine dair önemli bilgiler yer almış olacaktı. Bu eksiklik, aynı destanın İslâmî versiyonu ve diğer destanlarla kısmen tamamlansa bile, İslâm öncesi versiyonunun bütünü üzerinde tam ve sağlıklı bir değerlendirme yapmayı ister istemez olumsuz olarak etkileyecektir. Ayrıca belirtelim ki, bu değerlendirmede uygulayacağımız yöntem, destanda sembollerle (Metafor) ifade edilmiş olan düşüncelerin ve olayların gerçek tarihî temellerini bulmak ve bunları açıklamaya çalışmak şeklinde olacaktır. Fakat burada hemen itiraf edelim ki, destanî unsurlara ve sembollere anlam bakımından açıklık ve kesinlik

---

⁴ Koca, 2010: 54-59.

⁵ Ögel, 1971: 129.

⁶ Oğuz Kağan Destanının İslâmî versiyonunda Oğuz Hanın dip atası, Nuh peygambere ve onun oğlu Yafes'e dayandırılmıştır.

kazandırmak öyle kolay bir iş değildir. Nitekim kılı kırk yaran ve ince eleyip sık dokuyan tarihçiler bile bu hususta henüz kesin bir şey söyleyememişlerdir.

1-) Hayat Tarzı

Oğuz Kağan Destanı, bütünüyle Orta Asya'daki bozkır sahanın ürünüdür. Türkler, yerleşik hayata geçmeden önce Orta Asya'da uzun bir süre "konar-göçer" bir hayat yaşamışlardır. Orta Asya'daki tabiat ve iklimin zorladığı konar-göçer hayat, kışlak ile yaylak arasında düzenli gidip gelme şeklinde geçiyordu. Bu hayat tarzına "atlı-göçebe" hayat da denmiştir. Atlı-göçebe hayat tarzında ekonomi, büyük ölçüde hayvancılığa dayanıyordu. Bu ekonominin temel unsurunu at ve koyun oluşturuyordu. At ve koyun da sürüler halinde beslenmekteydi. At sürüsüne "yılıklı" denmekteydi. Bazı Türk ailelerinin vadiler dolusu "yılıklı"ları ile sayısı yüz binlere ulaşan koyun sürüleri vardı⁷. At, sürü sahibine saygınlık ve üstünlük, koyun da zenginlik ve refah sağlamaktaydı.

Kaşgarlı Mahmûd'un belirttiği gibi, kuş için kanat ne ise Türk için de at o idi. Büyük sürülerin sevk ve idaresi, hayvanların bir arada tutulması ve korunması, otlakların önceden belirlenmesi ve elde tutulması, sürülere her mevsimde taze ot ve su bulunup verimin artırılması gibi bozkır ekonomisi için gerekli bütün işler, zamanın en süratli vasıtası olan at sayesinde yapılabilmekteydi. Öte yandan, geniş sahalara ve birçok topluluğa birden hükmedebilmek de ancak at ile mümkün olabilmekteydi. Daha doğrusu Türklerde devlet, at üzerinde kurulmakta ve at üzerinde yönetilmekteydi.

Türkler, at sayesinde akıncılık yapmışlar, yerleşik hayat yaşayan ve ekincilik (ziraat) yapan kavimler üzerinde hâkimiyet kurmuşlardır⁸. Çünkü atlı-göçebe hayatın en önemli faaliyetlerinden biri de akıncılık idi. Büyük ölçüde hayvancılığa dayanan bozkır ekonomisi, Türklerin geçinmeleri için tamamen yeterli olmamaktaydı. Bundan dolayı onlar, ekonomilerinin eksikliğini ya ticaret yoluyla ya da savaşlar ve akınlar yoluyla temin etmek zorunda kalıyorlardı. Düşmanın birikmiş servetini elinden almak, yani ganimet (doyumluk) elde etmek, Türkleri yavaş yavaş akın yapmaya özendirmiş ve alıştırmıştır. Böylece savaşmak ve akın yapmak, Türklerin hayatında gittikçe önemli bir yer tutarak, sonunda bir devlet geleneği hâline gelmiştir. Çünkü savaşlar ve akınlar, konar-göçer toplumun ekonomik eksikliğini ve ihtiyacını giderdiği gibi başındaki devlet başkanına da hem maddî güç hem de itibar sağlamaktaydı. Böylece devlet baş-

⁷ İbn Fazlan Seyahatnâmesi, 1975: 41. Göktürk kahramanı Köl-tigin öldüğü zaman geride 4 bin at bırakmıştır (Orhun Âbideleri, 1973: 31, 76).

⁸ Kaplan, 1979: 26; Kaplan, 1985: 11-28.

kanının idare ettiği kitleler üzerinde otoritesi yükselmekte ve hâkimiyeti artmaktaydı. Bu hususta **Yusuf Has Hâcib**'in ünlü siyaset kitabı **Kutadgu Bilig**'de devlet başkanına "**vur, al, dağıt**" gibi bir tavsiyede bulunulmuştur. Bu sözün anlamı şudur: Düşman ile savaş, elindeki birikmiş servetini al ve halka dağıt⁹. Görüldüğü gibi, bu tavsiyeden güdülen gaye, akın vasıtasıyla toplumun ekonomik bakımdan eksikliğini tamamlayarak, onu bütünüyle refaha ulaştırmak ve refah içinde yaşatmaktır. Çünkü ganimet elde etmek, besicilikle kıt-kanaat geçinmek zorunda olan konar-göçer toplum için bir bakıma zenginlik ve refah demektir.

Her kültür, kendisini koruyacak ve varlığını devam ettirecek insan tipini yetiştirmeye çalışır. Atlı-göçebe Türk kültürünün ideal insan tipi, "**cesur** (yüregli=yürekli) ve **kahraman** (alp)" insandı. Zira atlı-göçebe hayat süren eski Türk toplumu, tehlikeler ve güçlüklerle dolu doğal bir çevre içinde yaşıyordu. Üstelik bu hayat tarzında savaşlar ve akınlar, hayatta kalabilmek ve hayatı devam ettirebilmek için âdeta zorunlu, hatta kaçınılmaz bir faaliyetti. Hâl böyle olunca, hem toplum hayatında hem de devlet hayatında cesur ve kahraman insanlara son derece ihtiyaç duyulmaktaydı. Çünkü tehlikeler ve güçlükler, onların cesareti ve kahramanlığı sayesinde alt edilebilmekteydi. Akınların ve savaşların zafere ulaştırılması da, ancak onların cesareti ve kahramanlığı sayesinde mümkün olabilmekteydi. Kısaca söylemek gerekirse, devletin ve toplumun kaderi, büyük ölçüde cesur ve kahraman insanların gösterecekleri başarıya bağlıydı.

Oğuz Kağan, atlı-göçebe hayat tarzının ve kültürünün ideal insan tipini temsil eder¹⁰. Destanın, kısa ve özet bilgileri arasında bu hayat tarzının temel

⁹ Yusuf Has Hacib, 1974: b. 2052, 2053, 2279.

¹⁰ Türklerde belli bir kahraman tipi vardı. Onun en başta gelen özelliği *cesur, atak ve cömert* (tuzu ve ekmeği bol) olmasıydı. Düşmana üstün gelmek ve ona hâkim olmak, kahramanın en büyük tutkusuydu. Büyük Türkolog Kaşgarlı Mahmûd'un dediği gibi Türk kahramanı zekâsıyla, cesaretiyle ve maddî kuvvetiyle "*yavuz düşmanı ya geri döndürür ya da ona boyun eğdirirdi*". Dirinmediği müddetçe, onu imha etme ve ortadan kaldırma gibi bir yola başvurmazdı.

Kahramanlar için kendi hayatlarının fazla bir değeri ve önemi yoktu. Devlet ve toplum yararına hayatlarını feda etmek, onlar için en büyük erdem sayılırdı. Türk toplumunda hiçbir çıkar kaygısı gütmeksizin kendi hayatlarını tehlikeye atan, hatta feda eden insanlara büyük değer ve önem verilmekte, onlara karşı büyük sevgi ve hayranlık duyulmaktaydı. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, Türklerde "*kahramanlık kültürü*" (kahraman kişilere büyük saygı ve hayranlık duyma) vardı.

Zafere susamışlık, ölümü küçümseme, zayıfa ve muhtaca yardım etme, haksızlığa ve zulme karşı gelme, kahramanların en önemli özelliği idi. Onların en büyük ödülleri ise, savaşlarda ve akınlarda tükettikleri ömrü şanlı bir ölümle sonlandırmaktı. Fakat kahramanların ölümü, bütün milleti derin bir yasa boğmaktaydı. Özellikle millete, devlete, vatana hizmet yolunda can veren kahramanların arkasından günlerce yas tutulmakta, gözyaşı dökülmekteydi.

faaliyetlerini görmek mümkündür. Bunlar; **avcılık, besicilik ve akıncılık gibi faaliyetlerdir**. Bu faaliyetler, Türk insanına her türlü şartlara dayanabilen ve uyum sağlayabilen sağlam bir vücut ve ruh yapısı kazandırmıştır: Destan kahramanı olan Oğuz, çocukluktan kurtulup gençlik çağına ulaşınca, konar-göçer toplumun her ferdi gibi avcılık yaparak, sürü (yılık) besleyerek ve akın faaliyetlerinde bulunarak, bedenen ve ruhen güçlü bir yiğit olmuştur. Oğuz Kağanın gençlik çağında yaşadığı bu hayatın bir benzerini büyük Hun hükümdarı **Mete'nin** gençlik çağında da görmek mümkündür. Mete, M.Ö. 176 tarihinde Çin imparatoriçesine yazdığı mektupta çocukluk ve gençlik hayatından bahsederken, **"Irmaklar ve göller arasında doğdum; geniş yaylalarda sığırlar ve atlar arasında büyüdüm; kendimi sık sık sınır boylarında buldum"** demiştir¹¹. Görüldüğü gibi Mete'nin, hükümdar oğlu ve hatta veliaht olması, onun hayatında hiçbir değişiklik yapmamıştır. Diyebiliriz ki, Mete'nin çocukluk ve gençlik hayatı herhangi bir Hun çocuğunun ve gencinin hayatından pek farklı değildir. Hatta her Hun çocuğu gibi onun da çocukluk yıllarında **"koyunlara binip kuşlara, gelinciklere ve farelere ok atarak"**¹² ilk talimlerini yapmış olduğu muhakkaktır.

Oğuz; **"avcılık, besicilik ve akıncılık"** yaparak kendisini yetiştirmiş, yiğit bir cengâver (urungu=savaşçı) olmuştur. Başka bir deyişle avcılık, besicilik ve akıncılık faaliyetleri, onu hayata ve hayatın güçlüklerine karşı maddeten ve manen (bedenen ve ruhen) hazırlamıştır. Bu sırada onun mensup olduğu toplum, vahşi bir hayvan (gergedan¹³) tarafından tehdit edilmektedir. O, kendisini toplumunun geleceğinden sorumlu saymış ve kimsenin bir talebi bulunmamasına rağmen bu vahşi ve tehlikeli hayvanı öldürmeye karar vermiştir. Zira Oğuz, kendisine ve silâhlarına son derece güvenmektedir. Fakat yine de o, bu

---

Mezarlarının başına da *"yazıtlar* (bengü taş/kaya= ölümsüz taş) ve *balballar"* diktirilerek, hatıraları ebedileştirilmekteydi. Çünkü onlar, milletlerinin övünç kaynağı idiler. Öyle ki, onların hayat ve faaliyetleri üzerinde, daha sağlıklarından itibaren kahramanlık şiirleri ve destanlar düzülmekteydi. Bu şiirler ve destanlar da *"bahşılar"* ve *"ozanlar"* (halk şairleri) tarafından düğünlerde, bayramlarda ve yas törenlerinde kopuz eşliğinde son derece içli ve duygulu nağmeler hâlinde söylenmekteydi. Böylece, bir taraftan kahramanlar onulandırılmakta, diğer taraftan da toplumda yeni kahramanların çıkması teşvik edilmiş olmaktadır. Çünkü her Türk genci kendi idealinin örneğini onların hayatında görmekteydi (Koca, 2010: 81 vd).

¹¹ De Groot, 1921: 72.

¹² Németh, 1982: 34; De Groot, 1921: 3. *"Die Kinder können Hammel oder Schafe reiten, spannen Bogen und schiessen Vögel, Wiesel und Ratten; grösser geworden schiessen sie Füchse und Hasen, die zur Ernaehung dienen"*.

¹³ Destanda bu vahşi hayvanın ismi "ka'at (qiat, kıyand)" şeklinde yazılmış, resmi de verilmiştir. Anlamı, *"at vücutlu, geyik başlı, tek boynuzlu masal hayvanı"* dir. Bu hayvanın destanda verilen resmi ise, gergedana benzemektedir. Kelimenin kökeni ve anlamı hakkında geniş bir değerlendirmeye için bkz. Pelliot, 1995: 23-25; Ögel, 1971:137 vd. Ögel'e göre, bu kelimenin aslı Sanskritçe "ganda" olup gergedan anlamına gelmektedir.

işî yaparken maddî kuvvetinden çok aklını ve avcılık tecrübesini kullanmıştır: Oğuz, önce belirli bir yere çeşitli avlar koyarak, vahşî ve tehlikeli hayvanı bu yere çekmiş ve buraya alıştırılmıştır. Bundan sonra o, silâh kullanmaktaki yeteneğini kullanarak, bu vahşî hayvanı öldürmüştür. Türk toplumu tarafından takdirle karşılan bu başarı, hiç kuşkusuz Oğuz'un kendisine olan güvenini bir hayli artırmıştır. Daha da önemlisi bu büyük başarı, onda üstünlük ile iktidar duygusu ve tutkusu yaratarak, onun ideallerini büyütmüş, ufkunu da son derece genişletmiştir. Böylece o, içinde bulunduğu toplumun liderliğine ve hükümdarlığına yükselmiştir. Burada Oğuz'u motive eden duygu ve düşünce, sıradan ve normal bir insanın üstesinden gelemeyeceği ve yapamayacağı bir işi, onun çıkıp başarmış olmasıdır.

Bilindiği gibi, büyük Hun hükümdarı Mete'nin hayat ve faaliyetleri, büyük ölçüde Oğuz Kağan Destanına yansımıştır. Destanın bu kısmında sembollerle anlatılan olayın gerçek tarihî temelini, Mete'nin babasına karşı kendi birliğini (tümen) eğitmesi ve babasını bir darbe ile ortadan kaldırması gibi olaylar teşkil etmiştir. Mete'nin birliğini bir darbe için eğitmesi, Oğuz'un vahşî hayvanı öldürebilmek için bir yere alıştırmasının, yine Mete'nin babasını bir darbe ile bertaraf etmesi de Oğuz'un vahşî hayvanı silâhıyla öldürmesinin yerini almıştır. Bu duruma göre, destandaki vahşî hayvan, yani gergedan, tıpkı Mete'nin babası gibi düşmanı temsil etmiştir.

Oğuz, artık konar-göçer Türk toplumunun lideri ve hükümdarıdır. Fakat o, bununla yetinmez, bütün dünyanın da hükümdarı olmak ister. Bu husustaki kararını, **"Ben Uygurların Kağanıyım; yeryüzünün dört köşesinin¹⁴ de Kağanı olsam gerektir"** ifadesiyle açıklar.

Görüldüğü gibi, Oğuz Kağanın, dünya fatihi olmak gibi belirli bir gayesi ve planı vardır. O, bu gayesini ve planını gerçekleştirebilmek için ordusunu derhal harekete geçirir. Ordusuna hedef olarak da **"daki (daha) müren daki taluy"** sözü ile ırmakları (müren) ve denizleri (taluy=okyanus) gösterir. Çünkü eski çağlarda, ülkelerin doğal sınırını çizen ırmaklar, göller ve denizlerdi. Dünyanın sınırlarını belirleyen de büyük denizler, yani okyanuslardı. Oğuz Kağana, faaliyetlerinde yardımcı olacak ve onu hedefine ulaştıracak önemli bir vasıta vardı. O da, göçebe hayatın temel unsuru olan attı. **Çünkü uzun mesafeler, ancak onunla kat edilir (aşılır); akınlar onunla yapılır; düşman onunla basılır; ülkeler onunla fethedilir; kavimler onunla itaat altına alınır ve idare edilirdi.** Böylece Oğuz Kağanın hayati, birbirini takip eden seferler, akınlar ve savaşlarla

¹⁴ Bu hususta gerekli açıklama için bkz. Dipnot 19.

geçer. Başka bir deyişle savaşlar ve akınlar birbirini izler. Âdeta bir savaş ve akın bitmeden yeni bir savaş ve akın başlar. Düşmana hazırlanma ve tedbir alma imkânı verilmez. Hiçbir engel Oğuz Kağanı durduramaz; hatta onun hızını kesemez. Burada hayata hâkim olan duygu ve düşünce, “**kuvvet, hareket ve sürat**”tir. Hayatın amacı ise, “**yenmek ve hükmetmek**”tir. Artık Oğuz Kağanın durmaya, dinlenmeye ve düşünmeye bile vakti yoktur. Bir ülkenin fethinden diğer ülkenin fethine geçer. Hiçbir yerde gereğinden fazla kalmaz. Bütün bu faaliyetler, Oğuz Kağanın gayesine ulaşmasına, yani onun dünya fethini tamamlamasına kadar devam eder. Sonunda Oğuz Kağan, dünya fethini tamamlar ve göçebe hayat için önemli olan büyük ganimetlerle yurduna geri döner¹⁵. Artık o, yorulmuş ve yaşlanmıştır. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, Oğuz Kağan, hükümdarlık hayatının hemen hemen tamamını, kahraman bir savaşçı olarak seferde ve akınlarda geçirmiştir. Burada hemen şu hükme varmak mümkündür: Atlı-göçebe Türk hayatının büyük bir kısmı seferler, akınlar ve savaşlarda geçmekte idi. Fakat Oğuz Kağan Destanını kaydeden ozan, bu savaşların ve akınların ayrıntısına pek fazla girmemiştir. Ancak o, bu olaylardan bazı sahneleri, destana canlı ve hareketli levhalar hâlinde yansımaktan da geri durmamıştır. Meselâ Oğuz Kağan, Etil nehri kenarında öyle müthiş bir savaş yapmıştır ki, bu nehir, ölen düşmanların kanıyla kıpkırmızı olmuştur.

2-) Kozmogoni Anlayışı

Eski toplulukların, kâinat (evren) ile canlı-cansız bütün varlıkların yaratılışına dair sembollerle (Metafor) anlattıkları bazı düşünceleri ve tasavvurları olmuştur. Bu düşüncelere ve tasavvurlara bilim dilinde “kozmogoni” denmiştir. Türklerin, evrenin ve canlıların yaratılışı ile ilgili ilk düşünceleri, Oğuz Kağan Destanına da yansımıştır. Meselâ Oğuz Kağanın evlendiği hanımlar ve bu hanımlardan doğan çocuklara verdiği isimler, evrenin yaratılışına dair bize sağlam ipuçları vermektedir: **Oğuz**, önce gökten inen ışığın içindeki bir kızla evlenir ve üç oğlu olur. Bunlara **Gün**, **Ay** ve **Yıldız** isimlerini verir. Bundan sonra Oğuz, göl ortasındaki ağaç kovuğundan çıkan bir kızla evlenir ve bu hanımından da üç oğlu olur. Bu çocuklara da **Gök**, **Dağ** ve **Deniz** adlarını verir. Burada iki temel unsur ortaya çıkmaktadır. Bunlardan biri gün, ay ve yıldızın içinde

¹⁵ Ünlü Alman şairi ve düşünürü Goethe, “Her millet ve fert, çağına uygun âlet ve vasıtalara sahip olduğu ve ona uygun şekilde düşündüğü oranda çağına etki edebilir” demiştir. Goethe’nin yapmış olduğu bu tespit, Oğuz Kağanın karşılaştığı güçlükleri kolayca bertaraf edip dünya fethini başarıyla gerçekleştirmiş olmasının sırrını, bize tam olarak açıklamaktadır. Çünkü Oğuz Kağan, kendisini amacına ulaştıracak hem çağın şartlarına uygun âlet ve vasıtalara hem de büyük bir ideale ve düşünceye sahip bir hükümdardı. Üstelik onun ufku da bütün dünyayı içine alacak kadar genişti.

bulunduğu "uzay", diğeri gök, dağ ve denizden oluşan "yeryüzü"dür. Oğuz'un ilk hanımı ve ondan doğan çocukları uzayı, ikinci hanımı ve ondan doğan çocukları da yeryüzünü temsil etmektedir. Bu duruma göre, önce güneş, ay ve yıldızların içinde bulunduğu uzay (macro-cosmos) yaratılmıştır. Bu yaratılışta Gök Tanrı başlıca rol oynamıştır. Bundan sonra gökyüzünün, dağların ve denizlerin içinde bulunduğu yeryüzü, yani dünya (micro-cosmos) yaratılmıştır. Bu yaratılışta da "Yer-Su Ruhları"nın rolü ve etkisi vardır¹⁶.

Türk kozmogoni anlayışı sadece destanlara değil, tarihin başka kaynaklarına da yansımıştır. Özellikle Göktürk Yazıtlarında, Oğuz Kağan Destanına sembollerle yansımış olan Türk kozmogonisinin daha açık ve net bir şeklini görmek mümkündür: Meselâ, Göktürk Yazıtlarında evrenin ve canlıların yaratılışı, "Üstte gök, altta yağız yer ve ikisinin arasında kişiöğlü yaratılmış" ifadesiyle belirtilmiştir. Bu duruma göre, önce uzay, sonra yeryüzü, daha sonra da insan yaratılmıştır.

Destanda, Oğuz Kağanın annesinin adı (Ay Kağan) ile ilk eşinden olan çocuklarının adları (Gün, Ay, Yıldız), tamamen kozmik âlemden seçilmiştir. Bunun sebebi, kozmik âlemin (uzay) desteğini ve himayesini kazanmaktı. Çünkü güneş, ay ve yıldız gibi büyük gök cisimleri, yeryüzündeki hayatı belirleyici bir rol oynamaktaydı.

Görüldüğü gibi, gökten inen ışığın ve bir ağaç kovuğunun içinden çıkan hanımlar, Türklerin kozmik tasavvurlarının birer sembolü idi. Bu sembollerin gerçek hayattaki anlamı ise, tamamen farklı idi. Kanaatimizce, bu semboller, eski Türk toplumundaki iki büyük ve güçlü kabileyi temsil etmekteydi. Oğuz Kağan da bu iki kableden birer eş almak suretiyle onların gücünü ve desteğini kazanmıştır. Nitekim bütün Türk hükümdarları da iktidarlarını ve askerî güçlerini artırabilmek için hep böyle yapmışlardır.

3-) Gök Tanrı İnancı

Eski Türk dini, "Gök Tanrı" (Kök Tengri) inancına dayanıyordu. Bu, tek Tanrılı bir inanış idi. Türk inancının merkezine oturtulmuş olan "Gök Tanrı", evrenin ve bütün canlıların yaratıcısı durumundaydı. Başta insan olmak üzere bütün canlılar onun iradesine bağlıydı. Hayatı o düzenlemekteydi. Ancak, ondan dilekte bulunulabilmekteydi. Hâkimiyet ve hükümdarlık da onun bağışıyla gerçekleşmekteydi¹⁷. Kısaca söylemek gerekirse, onun her şeyde rolü ve etkisi

¹⁶ Ercilasun, 1986: 11, 15.

¹⁷ Büyük Türkolog Kaşgarlı Mahmûd'a göre Tanrı, XI. yüzyılda dünya hükümdarlığını ve hâkimiyetini Türklere vermiştir. O, gözlemlerine dayanarak, bu hususta aynen şöyle der: "Tanrının

vardı. Dolayısıyla herkes, tamamen ona karşı sorumluydu. Bu duruma göre başta hükümdar olmak üzere her insan, görevini tam ve başarıyla yaptığı zaman, Tanrıya olan sorumluluğunu yerine getirmiş olmaktaydı.

Gök Tanrı inancının bu özelliklerini Oğuz Kağan Destanında da görmek mümkündür. Meselâ Oğuz, büyüyüp gençlik çağına gelince, Tanrıya yalvararak, ondan bir dilekte bulunur. Bunun üzerine Tanrı, Oğuz'a iki eş verir. Bunlardan biri gökten inen bir ışığın içinden çıkan kız, diğeri de gölün ortasındaki ağaç kovuğundan çıkan kızdır. Bunlardan biri gökyüzünü, diğeri de yeryüzünü temsil etmektedir. Eski Türk inancına göre, evlenmek ile güçlü olmak arasında sıkı bir bağlantı var. Çünkü Oğuz, bu kızlarla evlenmek suretiyle göğün ve yerin gücünü kendisinde toplamış olur. Böylece o, Tanrı bağıışı olan bu güç (siyasî iktidar=kut) sayesinde hem hükümdar olur hem de dünya fethini gerçekleştirip bütün ülkeler ve kavimler üzerinde hâkimiyet kurar.

Oğuz'un hükümdar olmasında ve yaptığı fetihlerle dünya hâkimiyetini kurmasında olduğu gibi, hükümdarlığı ve hâkimiyeti oğullarına bırakmasında da Tanrının rolü vardır. Bu durum, Oğuz Kağanın dünya fethini tamamlamasından sonra bilge bir kişi olarak kendisine daima yol gösteren Uluğ Türük'ün gördüğü rüyada açıkça görülmektedir: Uzun süren dünya fethi Oğuz Kağanı yormuş ve yıpratmıştır. Artık o, yükünü oğulları arasında paylaştırıp hayatının son günlerini dinlenmek ve huzur içinde geçirmek istemektedir. Fakat hayatın acı gerçeği olan ölüm, ona, kendisinden sonraki sorumluluğunu hatırlatır. Bunun üzerine o, oğullarından birini tahta aday olarak belirlemeye ve hazırlamaya karar verir. Bu husustaki seçimi ve tercihi de, her zaman yaptığı gibi Tanrının takdirine ve iradesine bırakır. Tanrının takdiri ve iradesi de kendisini pek fazla bekletmez: Oğuz Kağanın bilge danışmanı Uluğ Türük, bir gün rüyasında "bir altın yay" ile "üç gümüş ok" görür. Altın yay, dünyanın üzerinde ve bütünü kaplayacak şekilde gün doğusundan gün batısına kadar uzanmış bir vaziyettedir. Gümüş oklar ise, uçları kuzeye çevrilmiş bir durumdadır. **Bunlardan "altın yay" hâkimiyeti ve hükümdarlığı, "gümüş oklar" da tâbi olmayı temsil eder**¹⁸. Böylece Tanrı, Uluğ Türük'ün rüyası vasıtasıyla iradesini ve mesajını

---

devlet (kut=siyasî iktidar) güneşini Türk burçlarından doğdurmuş olduğunu ve onların mülkleri üzerinde göklerin bütün dairelerini döndürmüş bulunduğunu gördüm. Tanrı, onlara Türk adını verdi ve onları yeryüzüne hükümdar yaptı. Zamanımızın hakanlarını onlardan çıkardı; dünya milletlerinin idare dizginlerini onların eline verdi; kendilerini hak üzere kuvvetlendirdi. Zamanımızın hakanlarını onlardan çıkardı; dünya milletlerinin idare dizginlerini onların eline verdi; kendilerini hak üzere kuvvetlendirdi".

¹⁸ "Yay ve ok", bizzat Selçuklu beylerinin üzerlerinde, paralarında ve tuğralarında Oğuz Türklerinin sembolü olarak kullanılmaya devam etmiştir. Meselâ Selçuklu beylerinden Arslan Yabgu, 1025 yılında Gazneli hükümdarı Sultan Mahmûd ile görüşmeye gelirken ve Tuğrul Bey de

Oğuz Kağana ulaştırmış olur. Daha açık ve kesin bir ifade ile söylemek gerekirse, Tanrı, Oğuz Kağandan sonra hâkimiyetin ve hükümdarlığın hangi oğullarına verileceğini, hangi oğullarının da onlara tâbi olacağını “altın yay” ve “gümüş oklar” vasıtasıyla kendisine göstermiştir. Uluğ Türük, bu rüyayı Oğuz Kağana anlatır ve “Gök Tanrı düşümde ne verdiyse gerçek olsun. Tanrı bütün dünyayı senin soyuna bağışlasın” şeklinde bir dilekte bulunur. Bundan sonra, Uluğ Türük’ün rüyasında gördüğü durum gerçekleşir: Oğuz Kağan, “altın yay” ile “gümüş oklar”ı bulmaları için oğullarını ava çıkarır. Av, onlar için bir bakıma nasiplerini bulmak için bir vasıtaadır. Bunlardan Gün, Ay ve Yıldız adlı oğulları avdan “bir altın yay”, Gök, Dağ ve Deniz adlı oğulları da “üç gümüş ok” bulmuş olarak geri döner. Bundan sonra Oğuz Kağan’ın yapacağı iş bellidir. O, ülkesinin doğu tarafını Gün, Ay ve Yıldız adlarını taşıyan oğulları arasında, batı tarafını da Gök, Dağ ve Deniz adlarını taşıyan oğulları arasında paylaştırır. Oğullarından yayı temsil eden ve en büyük oğlu olan Gün Hanı da Tanrının iradesine ve arzusuna uygun olarak kendisine halef ve veliaht tayin eder. Böylece, hükümdarlık ve hâkimiyet, Oğuz Kağandan sonra onun altın yayı bulan oğullarına geçer.

Oğuz Kağan, destanın bize ulaşan son kısmında da, hükümdar olmasından itibaren dünya fethini tamamlayıp yurduna dönünceye kadar göstermiş olduğu bütün faaliyetlerin kısa bir özetini yaparak, tıpkı büyük Göktürk hükümdarı Bilge Kağan gibi Tanrıya ve başında bulunduğu topluma âdeta hesap verir. O, bu hususta verdiği nutukta oğullarına, halkına ve ordusuna şöyle hitap eder:

1038 yılında Nişabur şehrini teslim alırken “omuzlarında gerilmiş bir yay ile kemerlerinin altına sokulmuş üç ok” bulunduğu halde dikkati çekmişlerdir (Ravendî, 1957: I, 87-89; Reşideddîn Fazlullâh, 1960: II, 7-9; Köymen, 1989: I, 79-86; Beyhakî, 1371: 732. “Bişter zırh puş û kemânî be zeh kerde daşt der bazı efkende u se çûbe fir der miyan zede f. selâh tamam ber-daşte”). Ok ve yay işaretleri Tuğrul Bey ve onu takip eden Selçuklu Sultanlarının bastırdıkları paraların üzerinde de yer almıştır (Alptekin 1971: III, 435-593). Öte yandan ilk Selçuklu tuğrası da, Oğuz Türklerinin sembolü olan “ok ve yay” işaretinden ibaretti. Tuğrul Bey, Halifeden aldığı unvanları “yay” işaretinin içine yazdırarak, tuğraya yeni bir mahiyet ve muhteva kazandırmıştır (Ebû'l-Ferec, 1945: I, 298, 305; Cahen, 1943-1945: 167-172). Ayrıca Bizans İmparatoru, Pasinler yenilgisinden sonra (1048) Tuğrul Bey ile anlaşabilmek için Ernevîler zamanından kalan camiye onartıp, mihrabına Oğuz Türklerinin sembolü olan “ok ve yay” işaretlerini koydurmuştur (Ebû'l-Ferec, 1945: I, 305).

"Ey oğullarım, ben çok aştım;
Çok vuruşmalar gördüm;
Çok kargı ve çok ok attım;
Atla çok yürüdüm;
Düşmanlarımı ağlattım;
Dostlarımı güldürdüm;
Ben Gök Tanrıya (borcumu) ödedim".

Görüldüğü gibi Oğuz Kağan, kendisini olağanüstü güç ve yetkilerle donatmak suretiyle başarılı kılan Tanrıya karşı daima sorumlu hissetmiştir. Yaptığı bütün işleri de Tanrının iradesi ve buyruğu olarak değerlendirmiştir. Görevini ve sorumluluğunu tam olarak ve başarıyla yerine getirmiş olmakla, yani Tanrıya olan borcunu ödemiş olmakla da manevî bir haz ve huzur duymuştur. Bu durum da ondaki Tanrı inancının ve sorumluluk duygusunun ne kadar kuvvetli olduğunu gösterir.

4-) Cihân Hâkimiyeti Fikri

Büyük Türk hükümdarları, cihânşümûl (üniversal) bir devlet meydana getirmeyi ve bütün cihâna hükmetmeyi kendilerine başlıca gaye edinmişlerdir. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, cihân hâkimiyeti fikri onların siyasetlerinin ruhunu oluşturuyordu. Hatta onlar, kendilerini, bu gayeyi gerçekleştirmek için Tanrı tarafından seçilmiş ve görevlendirilmiş birer kimse olarak görmekte ve kabul etmekteydiler. Onların bu düşünceleri Göktürk Yazıtlarına şu şekilde yansımıştır: "Üstte gök, altta yağız yer kılındıkta, ikisinin arasında kişiöğlü kılınmış. Kişioğlunun üzerine atam Bumin Kağan, İstemi Kağan oturmuş. Oturarak Türk milletinin devletini töresini tutuvermiş, düzenleyivermiş. Dört taraf¹⁹ hep düşman imiş. Ordu sevk ederek dört taraftaki milleti hep almış, hep tâbi kılmış. Başlıya baş eğdirmiş, dizliye diz çöktürmüş. Doğuda Kadırgan ormanına kadar, batıda Demir Kapıya kadar kondurmuş"²⁰.

¹⁹ Türkler, dünyayı dört köşe olarak görmekte ve kabul etmekteydiler. Dolayısıyla Türk kağanları için dört tarafa (dört bulung) ordu sevk edip, dört taraftaki milletleri tâbi kılmak ve onları düzene sokmak, dünya hâkimiyetini gerçekleştirme anlamına gelmekteydi. Nitekim Bilge Kağan Göktürk Yazıtlarında, "Doğuda gün doğusuna, güneyde gün ortasına, batıda gün batısına, kuzeyde gece ortasına kadar (bütün ülkeleri ve) onun içindeki bütün milletleri (kendime) tâbi kıldım. Bunca milleti hep düzene soktum" şeklindeki sözleriyle âdeta dünya hâkimiyetini gerçekleştirmiş bir hükümdar gibi konuşmuştur.

²⁰ Orhun Âbideleri, 1973: 20.

Görüldüğü gibi, burada gökyüzünü, yeryüzünü ve kişiöğlunu yaratan bir Tanrı'dan söz edilmektedir. Tanrı sadece evreni yaratmakla kalmamış, insanoğlunun üzerine de Türk Kağanlarını hükümdar olarak oturtmuştur. Daha açık bir ifade ile söylemek gerekirse, Tanrı insanoğulları arasında herhangi bir ayırım yapmadan hepsinin idaresini Türk Kağanlarına vermiştir. Göktürk Yazıtlarının ifadesinden de anlaşılacağı üzere, Tanrı tarafından tahta çıkarıldıklarına inanan Türk Kağanları, Türk devletini ve töresini düzene soktuktan sonra bütün milletleri itaat altına alarak, hepsini bir devlet çatısı altında toplamaya çalışmışlardır. Yani onlar, Türk cihân hâkimiyeti dâvâsı gütmüşlerdir. Türk hükümdarları için bu dâvâ kuru bir iddia olarak kalmamıştır; bu hususta zaman zaman büyük başarılar elde edilmiştir. Meselâ Büyük Hun hükümdarı Mete, 26 tane büyüklük-küçüklü devleti ortadan kaldırmak, **"ok ve yay gerebilen toplulukları Hun Devleti çatısı altında toplamak ve onları bir aile gibi birleştirmek"** suretiyle cihân hâkimiyeti dâvâsında büyük bir başarı göstermiştir. Öte yandan, sevk ettiği ordularla Kırım'a ulaşan Göktürk hükümdarı Tardu, 598 yılında Bizans imparatoruna yazdığı mektupta güttüğü dâvânın ifadesi olarak kendisini **"Yedi iklimin ve yedi ırkın hükümdarı olarak"** tanıtmıştır²¹.

Bilindiği gibi, İslâmiyet'ten önce Orta Asya'nın hemen hemen tamamına hükmeden iki büyük Türk devleti olmuştur. Bunlardan biri Hun, diğeri Göktürk Devletidir. Tarihî kayıtlara göre, her iki Türk devletinin de Orta Asya dışında pek fazla faaliyeti ve hâkimiyeti olmamıştır. Hâlbuki Oğuz Kağan Destanında Türklerin Oğuz adıyla anılan ve Orta Asya dışında Roma ülkesini, Orta Doğuyu, Kuzey Hindistan'ı ve Çin'i fetheden cihangir bir hükümdarından söz edilmektedir. Bundan da anlaşılıyor ki, Türklerin Göktürkler ve Hunlardan çok önce yaşamış ve büyük fetihler gerçekleştirerek, cihân hâkimiyetini kurmuş büyük bir hükümdarları vardı. Şimdi, destanda Oğuz Kağan adıyla anılan bu büyük Türk hükümdarındaki cihân hâkimiyeti fikrini ele alıp onun bu fikri nasıl gerçekleştirmiş olduğunu görelim:

Yukarıda belirtildiği gibi Oğuz, yiğit bir delikanlı olunca kavmini tehdit eden vahşi hayvanı öldürür. Bu başarı Oğuz'u kendi toplumunun lideri ve hükümdarı yapar. Bundan sonra Oğuz, Tanrı'dan bir dilekte bulunur. Tanrı dileğini kabul ederek Oğuz Kağana olağanüstü özellikleri olan iki eş gönderir. Bu eşlerden Oğuz Kağanın altı oğlu olur. Bu durum, sadece Oğuz Kağan ailesinin değil, aynı zamanda onun halkının ve ordusunun çoğalıp güçlenmiş olduğunu gösterir. Oğuz Kağan bunu, halkına ve ordusuna büyük bir toy vermek suretiy-

²¹ Chavannes, 1900: 246. *"Le kagan grand chef des sept races et maître des sept climats du monde"*.

le kutlar. Öte yandan Türklerdeki hayat tarzı, hem Oğuz Kağana hem de halkına ve ordusuna büyük bir enerji ve dinamizm kazandırarak, onları büyük bir fütuhâta hazırlamıştır. Artık Oğuz Kağan gücünün ve kudretinin doruk noktasına ulaşmış bulunmaktadır. Siyasî ve askerî bakımdan büyük bir güce ulaşmak, her liderde ve hükümdarda olduğu gibi Oğuz Kağanda da kendi sınırlarının dışına taşma, yeni ülkeler fethetme ve dünya hükümdarı olma düşüncesi ve arzusu uyandırır. Bundan sonra Oğuz Kağan, ordusuna ve halkına bu düşüncesini ve amacını ortaya koyan kısa ve etkili bir nutuk söyler²². O bu nutkunda, halkına ve ordusuna şöyle hitap eder:

**“Ben sizlere oldum Kağan;
Alalım (elimize) yay ile kalkan;
Tamga olsun bize buyan (nişan);
Gök böri (kurt) olsun (bize) uran (savaş narası);
Demir kargı (mızrak) olsun orman;
Av yerinde yürüsün kulan (yabani eşek);
Daha deniz daha müren (nehir);
Güneş tuğ gök kurikan (çadır)”.**

Bu nutuk, cihân fethine çıkacak olan Oğuz Kağan'ın ordusu ile idealine doğru yürüyüşünün âdeta görkemli bir tasviridir. Bu yürüyüşün hedefi ise, bütün milletleri kendi liderliğinde ve bir devlet çatısı altında toplamaktır. Oğuz Kağan bu düşüncesini, **“Güneş tuğumuz, gök çadırımız olsun”** sözü ile ifade eder. Görüldüğü gibi, Oğuz Kağan'ın ideali, bütün dünyayı içine alacak kadar büyük ve geniştir. Zira o, kendisini, sadece mensup olduğu topluluğun değil, bütün dünyanın kağanı olarak görmekte ve kabul etmektedir.

Oğuz Kağanın fikirleri, Türk kültürüne ve geleneklerine uygun olduğu için ordusu tarafından büyük bir coşkunlukla kabul görür. Daha doğrusu bu nutuk, Oğuz Kağanı dinleyenlerin ruhunda büyük bir umut ve heyecan uyandırır. Çünkü büyük bir hükümdardan böyle bir davet ve emir almak, onlar için onurların en yücesidir. Dolayısıyla Oğuz Kağanın bu fikirleri, ordusu tarafından

²² Türk hükümdarları büyük bir harekâta girişmeden önce ordularına hitap ederek, onları, amaçları ve idealleri doğrultusunda fikren hazırlamaya çalışırlardı. Meselâ Büyük Selçuklu Sultanı Alp Arslan, Malazgirt savaşından önce ordusunun psikolojisine ve fikrine uygun kısa, fakat son derece etkili bir nutuk söyleyerek, ordusunun subaylarını ve erlerini coşturmuştur. Bu anlayışın ve geleneğin ilk örneğini Oğuz Kağanda görmekteyiz.

hararetle alkışlanır. Bundan sonra Oğuz Kağan, bu büyük ülküsünü gerçekleştirebilmek için harekete geçer. Onun amacı, rakiplerini yok etmek değil, egemenliği altına almaktır. Daha doğrusu o, barışçı bir hükümdardır. Bunun için o, önce "ikna yöntemini" dener. Bu gaye ile bütün hükümdarlara ayrı ayrı elçiler göndererek, onlardan kendisine tâbi olmalarını (il olma=barış içinde olma, vassal olma) ister. Bunlardan bazıları elçileriyle birlikte hediyelerini ve vergilerini göndererek, Oğuz Kağana boyun eğer. Oğuz Kağan kendisine boyun eğenleri himayesine alır ve onlarla dost olur. Fakat bazı hükümdarlar nezdinde Oğuz Kağan'ın ikna yöntemi etkili olmaz. Bunlar açıkça Oğuz Kağan'ın tâbilik teklifini reddeder. Bunun üzerine Oğuz Kağan, barışçı siyaseti terk ederek, kuvvet, yani silâh yöntemine başvurur ve hemen ordularını harekete geçirir. Böylece, Oğuz Kağan'ın dünya fethi başlar. Bu fetihlerde Oğuz Kağan yalnız değildir. Atalar ruhunu temsil eden "gök tüylü ve gök yeveli bir kurt" (kök böri), ona kılavuzluk etmekte ve yol göstermektedir²³. Daha da önemlisi, Oğuz'un ordusunda uzman subaylar ve birlikler vardır. Bunlar da Oğuz Kağan'ın karşılaştığı güçlükleri birer birer çözmektedir. Artık Oğuz Kağan durmaz, dinlenmez; dağlar ve ırmaklar aşar; bir zaferden diğer bir zafere koşar. Her zafer, kendisine bir ülke kazandırır. Daha da önemlisi her zafer onu ideali-ne bir adım daha yaklaştırır. Hareket daima ileriye doğrudur. Geri dönüş ise, ancak hedefe ulaşmakla mümkün olacaktır. Sonunda Oğuz Kağan Kafkaslar, Azerbaycan, Anadolu, Suriye, Mısır, İran, Irak, Hindistan ve Çin gibi birçok ülke fethederek hedefine ulaşır. Böylece o, dünya fatihi olarak yurduna döner.

Oğuz Kağan'ın her faaliyetinde, her başarısında Tanrının rolü ve etkisi vardır. Görüldüğü gibi, onun hükümdar olmasında ve dünya hâkimiyetini gerçekleştirmesinde de Tanrı başlıca rol oynamıştır. Tanrı, dünya hâkimiyetini ve hükümdarlığını sadece Oğuz Kağana değil, Oğuz Kağandan sonra onun oğullarına ve hatta soyuna da vermiştir²⁴. Tanrı bu husustaki takdirini ve iradesini, bil-

²³ Türkler, atalar ruhunun kurt kılığına girerek, kendilerine yardım edip yol gösterdiklerine inanıyorlardı. Onlar bu inançlarını ve düşüncelerini, İslâm dinine girip İslâm dünyasına hâkim olduktan sonra da devam ettirmişlerdir. Nitekim Süryani tarihçisi Mikail, destandaki kurdun Oğuz Kağana rehberlik ettiği kısmı XII. yüzyılda Türklerin ağzından tespit edip kroniğine kaydetmiştir (Bu hususta bilgi için bkz. Michel le Syrien, 1905: III, 155).

Atalar ruhunun kurt kılığına girerek Türklere kılavuzluk etmesinin gerçek hayatta anlamı ise, tamamen başka idi: Konar-göçer hayat Türklere, coğrafya ve iklim hakkında son derece faydalı bilgiler kazandırmış ve onları bu hususta âdeta uzmanlaştırmıştır. Dolayısıyla Türkler arasında coğrafyayı ve iklimi iyi tanıyan yetenekli kılavuzlar yetişmiştir. Bu kılavuzlar da Türk beylerinin çıktıkları akın ve seferlerde başlıca rol oynayarak, onların bu faaliyetlerinin başarılı bir şekilde sonuçlanmasını sağlamışlardır. İşte Oğuz Kağana ve ordusuna kılavuzluk eden kurt, bu uzman kişilerden biridir.

²⁴ Bu inanç ve anlayış, Selçuklulardan Osmanlılara kadar Oğuzların (Türkmen) İslâmî dönemde kurdukları bütün Türk-İslâm devletlerinde canlı bir şekilde yaşamıştır.

ge bir kişi olan Uluğ Türük'ün gördüğü bir rüya vasıtasıyla Oğuz Kağana ulaştırmıştır²⁵.

5-) Devlet ve Boy Teşkilâtı

Türk devlet teşkilâtının temeli, Türklerin kozmik (evrenin yaratılışı) düşüncelerine dayanmaktadır. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, Türkler devletlerini, evrenin yaratılış düzenine uygun bir tarzda şekillendirmişlerdir. Göktürk Yazıtlarına yansıyan Türk kozmogonisine göre, “Üstte gökyüzü, altta yağız yer, ikisinin arasında insanoğlu yaratılmış; insanoğlunun üzerine de (Tanrı tarafından) Türk Kağanları (Bumin ve İstemi) oturtulmuştur”²⁶. Görüldüğü gibi, “gökyüzü ve yeryüzü”, yani bütün dünya, Türk devletinin mekânını oluşturmaktadır. Türk Kağanları ise, “üniversal” (cihânşümûl), yani bütün dünyanın hükümdarı durumundadırlar. Hiçbir ayırım yapılmaksızın bütün insanlar (kişioğlu) da onların halkıdır. Türk hükümdarları siyasî iktidarı da (kut), doğrudan doğruya Tanrıdan almaktaydılar. İlâhî bağış (kut) yoluyla Türk hükümdarlarına geçen siyasî iktidar, yukarıdan aşağıya doğru inmekte, yeryüzünde ikiye ayrılarak sağa ve sola doğru, yani doğu ve batı eksenini istikametinde yayılmaktaydı. Böylece Türk devletlerinde **ülke, halk, teşkilât ve memuriyetler**, genellikle “doğu-batı, sağ-sol, iç-dış, ak-kara, büyük-küçük” şeklinde daima ikiye ayrılmıştır²⁷.

²⁵ Tanrının iradesini ve mesajını rüya yoluyla ulaştırma inancı ve anlayışı, Selçuklularda ve Osmanlılarda da vardı (bkz. Köprülü, 1972: 40 vdd.). Türklerdeki cihân hâkimiyeti fikrinin destânî, dinî, millî, insanî temellerine dair geniş bilgi almak için bkz. Osman Turan, Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi, c.I-II, Nakışlar Yayınevi, Beşinci Baskı, Tarihsiz.

²⁶ Bu sözler, sadece bir dönemin faaliyetini değil, kökü ve başlangıcı evrenin yaratılışına kadar uzanan binlerce yıllık bir faaliyetin ve çabanın özünü ve özetini ifade etmektedir.

²⁷ Kafesoğlu, 1977: 223, 232; Köprülü, 1981: 51. Eski Türk devletleri, ya başlangıçta ikili sisteme göre teşkilâtlanmışlar ya da sonradan bu sisteme göre ikiye ayrılmışlardır. Meselâ, “Kuzey Hun-Güney Hun Devleti”, “Doğu Göktürk-Batı Göktürk Devleti”, “Doğu Karahanlı-Batı Karahanlı Devleti”, “Akkoyunlu-Karakoyunlu Devleti” gibi.

Aynı şekilde Türk toplulukları ve boyları da, bu ikili sisteme uygun olarak bazen ikiye ayrılmıştır: Meselâ “Sarı Türgiş-Kara Türgiş”, “Ak Kuman-Kara Kuman”, “Ak Hazar-Kara Hazar”, “Ong (Sağ) Kırgız-Sol Kırgız”, “Uluğ Cüz/Yüz-Kiçik Cüz/Yüz” (Kazaklar), “Akkoyunlu-Karakoyunlu”, “Alkaevli (Ak çadırı)-Karaevli (Kara çadırı)”, “Sarıkçılı-Karakeçili” toplulukları ve boyları gibi.

Eski Türk devlet teşkilâtındaki ikili sistem, memuriyet ve unvanlarda da görülmüştür: Meselâ Hunlarda “Sol Bilge Tigin-Sağ Bilge Tigin”, Göktürklerde “Şadpıt Buyruk Beyler-Tarkat Buyruk Beyler”, Oğuzlarda “Kırk Yiğit-Kırk Kız”, Osmanlılarda “Ak Hadım Ağaları-Kara Hadım Ağaları”, “Sağ Ulufeciler-Sol Ulufeciler”, “Sağ Garibler-Sol Garibler”, “Sağ Kolağası-Sol Kolağası” gibi.

Tipki Oğuz Kağanın kurduğu teşkilâta olduğu gibi, Türkiye Selçuklu Devletinin batı uçlarında toplanan Türkmenler de, “sağ ve sol” olmak üzere iki kol hâlinde teşkilâtlanmışlardır. Bunlardan sağ kolun merkezi Kastamonu, sol kolun merkezi ise Ankara idi. Tarihi kayıtlara göre, XII. yüzyılın ilk yarısı içinde, birinci kolun başında “Sağ Kol Uç Beylerbeyi” olarak

Bu sistemin temeli, Oğuzların dip atası olup, büyük bir cihân devleti kurmuş olan Oğuz Kağana dayanmaktadır: Oğuz Kağanın hayatının ilk safhasında gökyüzünü ve yeryüzünü temsil eden iki hanımla evlenmesi, onun ileride teşkilâtını ikili bir sisteme dayandıracağıının ilk işareti olmuştur. Nitekim o, dünya fethini tamamlayıp yurduna döndükten sonra verdiği büyük toyda (ziyafet) da, bu işaretleri vermeye devam etmiştir. Meselâ o, ziyafet meydanının ortasına hâkimiyetinin ve hükümdarlığının sembolü olarak **“altın otağı”**nı kurdurmuş ve bu otağın sağ ve sol taraflarına da kırk kulaç²⁸ uzunluğunda iki direk dik-tirmiştir. Bu direklerin tepesine altın ve gümüş olmak üzere iki tavuk timsali koydurduğu gibi, aynı direklerin diplerine de birer ak ve kara koyun bağlatmıştır. Tepesine **“altın tavuk timsali”** koydurduğu ve altına **“ak koyun”** bağlattığı direğin etrafına **“Gün, Ay, Yıldız”** adlı oğullarını, tepesine **“gümüş tavuk timsali”** ve altına **“kara koyun”** bağlattığı direğin etrafına ise, **“Gök, Dağ ve Deniz”** adlı oğullarını oturtmuştur²⁹. Büyük ziyafetten sonra da devletini ve ülke-

Kayı boyundan Hüsameddin Çoban, ikinci kolun başında da **“Sol Kol Uç Beylerbeyi”** olarak Seyfeddin Kızıl bulunuyordu.

“Sağ ve sol kol” şeklinde olan ikili düzen, Osmanlı Devletinin hem askerî hem de mülki teşkilâtında da uygulanmıştır. Meselâ, Osmanlılarda eyaletlerin en büyük askerî ve mülki amiri olan beylerbeyiler, **“Anadolu ve Rumeli Beylerbeyliği”** olarak iki kısma ayrılmıştır. Aynı şekilde, Kazaskerlik de **“Anadolu ve Rumeli Kazaskerliği”** olmak üzere iki kazaskerlik hâlinde teşkilâtlanmıştır.

Türkler, Anadolu’da, ilk fetihlerden itibaren, başta yerleşim yerleri olmak üzere denizlere, göllere, dağlara, tepelere, ırmaklara, ovalara, yaylalara verdikleri isimlere kültürlerinin bu anlayışını büyük ölçüde yansıtmak suretiyle bu ülkeyi hem maddeten hem de manen Türkleştirmişlerdir. Meselâ **“Akdeniz-Karadeniz”**, **“Akhisar (Akçahisar)-Karahisar (Karacahisar)”**, **“Akşehir (Akçakent, Akçaşehir, Akşar)-Karaşar”**, **“Akpınar (Akçapınar)-Karapınar”**, **“Akdağ-Karadağ”**, **“Akçay-Karaçay”**, **“Akkaya (Sarıkaya)-Karakaya”**, **“Aktaş-Karataş”**, **“Akkışla-Karakışla”**, **“Akburun-Karaburun”**, **“Akköy-Karaköy”**, **“Akkuş-Karakuş”**, **“Aksu-Karasu”**, **“Akova-Karaova”**, **“Aktepe-Karatepe”**, **“Akyazı-Karayazı”**, **“Akkoyunlu (Akçakoyunlu)-Karakoyunlu”**, **“İçel-Taşel (İçil-Dışıl)”**, **“Büyükçekmece-Küçükçekmece”**, **“Keçiborlu/Kiçi/Küçükborlu-Uluborlu”**, **“Sarıkeçili-Karakeçili”**, **“Kışlak-Yaylak (Yayla, Yaylasun, Yayladere, Yaylakent)”**, **“Nevşehir (Yenişehir, Yenişar)-Eskişehir”**, **“Büyük Karalı-Küçük Karalı (Giresun)”**, **“Gölcük-i Ulyâ-Gölcük-i Süflâ (Yukarı Gölcük-Aşağı Gölcük: Harput)”**, **“Büyük Karkın-Küçük Karkın (Kilis)”**, **“Yukarı Bayındır-Aşağı Bayındır (Elmalı)”**, **“Yukarı Karaman-Aşağı Karaman (Elmalı)”**, **“Yukarı Kaçar-Aşağı Kaçar (Hozan)”**, **“Kızıl Elma-yı Atik-Kızıl Elma-yı Cedid (Eski Kızılelma-Yeni Kızılelma: Germasti)”**, **“Kopuz-ı Ulyâ-Kopuz-ı Süflâ (Büyük Kopuz-Küçük Kopuz: Eleşkird)”**, **“Âmid-i Şarkî-Âmid-i Garbî (Doğu Âmid-Batı Âmid: Diyarbakır)”**, **“Kanak-ı Bâlâ-Kanak-ı Zîr (Yukarı Kanak-Aşağı Kanak: Yozgat)”**, **“Sıkıntılı-yı Bâlâ-Sıkıntılı-yı Zîr (Yukarı Sıkıntılı-Aşağı Sıkıntılı: Adana)”**, **“Tercan-ı Ulyâ-Tercan-ı Süflâ (Yukarı Tercan-Aşağı Tercan)”**, **“Tuzla-yı Bâlâ-Tuzla-yı Zîr (Yukarı Tuzla-Aşağı Tuzla)”**, **“Vakf-ı Kebir-Vakf-ı Sagır (Büyük Vakıf-Küçük Vakıf)”**. Bu örnekleri, hiç kuşkusuz bu hususta yapılacak geniş bir araştırma ile daha da artırmak her zaman mümkündür (Koca, 2008: 38 vd.).

²⁸ **“Kulaç”** kelimesi, **“kol”** ve **“aç”** (açmak) kelimelerinin birleşmesi ile meydana gelmiş bir isimdir. Bir kulaç, aşağı yukarı 1,5 metre civarında olan bir uzunluk ölçüsüdür.

²⁹ **“Altın ve gümüş tavuklar”** ile **“ak ve kara koyunlar”**, hiç kuşkusuz Oğuz Kağanın oğullarının sembolleri idi. Bu semboller, Oğuz Kağanın oğullarının bir kısmının **“altın ve ak”**, diğer kısmının da **“gümüş ve kara”** renkli hayvan beslemelerinden ileri gelmiş olabilir.

sini oğulları arasında paylaşdırmak istemiştir. Bunun için o, oğullarını ava çıkarılmıştır. Çünkü onlar nasiplerini (ülüş) bu av sırasında bulacaklardır. Biraz yukarıda belirtildiği gibi, Oğuz Kağan, av yeri olarak Gün, Ay ve Yıldız adını taşıyan oğullarını ülkesinin doğu tarafına, Gök, Dağ ve Deniz adını taşıyan oğullarını da ülkesinin batı tarafına göndermiştir. Gittikleri yerde birinci grup “bir altın yay”, ikinci grup ise “üç gümüş ok” bulmuş olarak geri dönmüştür. Oğuz Kağan, altın yayı üç parçaya bölüp bunları birinci grupta yer alan oğulları arasında paylaşdırmış, gümüş okları da ikinci grupta yer alan oğulları arasında eşit bir şekilde dağıtmıştır. Böylece Oğuz Kağan, ülkesini ve teşkilâtını iki kısma ayırıp bunlardan doğu kısmı birinci grupta yer alan oğullarına, batı kısmını da ikinci grupta yer alan oğullarına vermiştir. Bunlardan payı (ülüş) ülkenin doğu kısmında bulunan oğullarına “Bozok (bozulmuş, parçalanmış yay)”, payı batı kısmında bulunan oğullarına da “Üçok” denmiştir. Bu ikili sistemde hâkimiyet ve üstünlük, doğudaki Bozok koluna bırakılmıştır³⁰. Başka bir deyişle, tıpkı okun yaya tâbi olduğu gibi batı doğuya, yani Üçok kolu Bozok koluna tâbi olmuştur³¹. Bu duruma göre, Bozoklar, yayın fonksiyonunu icra edecekler, Üçoklar da okun gördüğü vazifeyi yerine getireceklerdir. Bu taksimatta yayın fonksiyonu kadar onun temsil ettiği cismin şekli de etkili olmuştur. Çünkü yay, şekil olarak gök yuvarlağına benzemekte ve onu sembolize etmekteydi³². Gök yuvarlağı da, tıpkı hükümdar gibi her şeyin üzerinde ve her şeye hükmeder bir konumdaydı. Ayrıca yayın altından olması, tıpkı “altın otağ (hükümdar çadırı)” örneğinde olduğu gibi onun da hâkimiyet ve hükümdarlık sembolü olduğunu göstermekteydi. Bütün bunlardan çıkan sonuç şudur: Oğuz Kağan, ülkesini ve teşkilâtını iki kısma ayırırken bu hususu, yani “yay ve ok”un fonksiyonları ile “altın ve gümüş”ün sembol olarak anlamlarını göz önüne almış olmalıdır.

Burada bir kere daha belirtelim ki, hâkimiyetin ve üstünlüğün Bozok koluna verilmesi, bu kola mensup oğulların büyük oğul olmalarından değil, annelerinin “Ulu Hatun” ve kendilerinin de uzayı (gün, ay, yıldız) temsil etmelerinden ileri gelmiştir. Çünkü Türklerde, hükümdarın “Ulu Hatun” olmayan eşlerinden doğan oğulları, ne kadar yetenekli olurlarsa olsunlar, taht üzerinde bir

³⁰ Liu Mau-tsai, 1958: I, 43 vdd.; Chavannes, 1900: 48.

³¹ “Ok”, tâbilik sembolü olarak Selçuklu, Harezmlî ve Artuklu beyleri tarafından fiilen kullanılmıştır. Selçuklu, Harezmlî ve Artuklu hükümdarları ve beyleri sefere ve savaşa çıkacakları zaman Türkmen (Oğuz) obalarına birer ok göndermekteydiler. Başlarındaki hükümdarlardan ve beylerden ok alan boy başkanları da silâhları ve azıklarıyla birlikte obalarının bütün savaşçılarını yanlarına alıp onların belirttiği yere gelerek, kendilerine katılmaktaydılar. Ok, burada davet anlamına gelmekteydi (Koca, 2005: 46 vd., 185 vd.).

³² Ögel, 1971: 142 vd.

hak iddia edemezlerdi. Meselâ Göktürk hükümdarı **Mukan Kağanın Ta-lo-pien** (Tapan) adında başka bir eşinden doğmuş son derece yetenekli bir oğlu vardı. Mukan Kağan, annesi "Ulu Hatun" olmadığı için bu oğlunu veliiaht olarak gösterememiştir. Yerine, töre gereğince kardeşi Tapar (T'o-po, Taspar) geçmiştir. Tapar Kağan da ölmeden önce kardeşe vefa ve sadakatin bir nişânesi olarak, kendi oğlu yerine kardeşinin oğlu Ta-lo-pien'i veliiaht göstermek istemişse de, bu tiginin (şehzâde) veliiahtlığı yine devlet büyükleri tarafından aynı gerekçe ile reddedilmiştir

Oğuz Kağanın yapmış olduğu ikili teşkilât, kendisinden sonra devam etmiş midir yoksa etmemiş midir? Bunu bilemiyoruz. Çünkü destanın İslâm öncesi versiyonunun son kısmı eksiktir. Yani kaybolmuştur. Fakat bu kısmı aynı destanın İslâmî versiyonu ile tamamlamak mümkündür. Destanın İslâmî versiyonuna göre, Oğuz Kağanın ölümünden sonra yerini Bozok kolundan **Gün Han** adlı oğlu alarak, ikili sistemi devam ettirmiştir. Fakat Gün Han'ın hükümdarlığı zamanında, Oğuz Kağanın oğullarından dörder oğul daha meydana gelerek, Oğuz Kağan ailesinin erkek evlat sayısı 24'e ulaşmıştır. Bilge bir kişi olan **İrkıl Hoca**, Gün Hana, devlet hayatında anlaşmazlığa ve karışıklığa yol açmaması için teşkilâtın yeniden düzenlenmesini önermiştir. Gün Han, İrkıl Hoca'yı haklı bularak, bu görevi kendisine vermiştir. İrkıl Hoca da, Oğuz Kağanın 24 torununun adlarını, toplantı ve ziyafetlerde oturacakları yerlerini (orun=mevki), ziyafetlerde önlerine getirilecek olan yiyeceklerini (ülüş), damgalarını ve nişanlarını (buyan), ongunlarını³³, yaylak ve kışlaklarını birer birer belirleyerek, kayıt altına almıştır³⁴. Bundan sonra Oğuz Kağanın 24 torunundan 24 Oğuz boyu türemiştir. Oğuz boyları da bu teşkilâtlarıyla siyasî ve sosyal düzenlerini (orun ve üyelüş), XII. yüzyılın ikinci yarısına kadar korumuşlardır³⁵. IX. yüzyılın sonları ile XI. yüzyılın başları arasında, Hazar Denizi ile Seyhun nehrinin orta yatakları arasında 24 Oğuz boyuna ve teşkilâtına dayanan bağımsız bir Oğuzlar Devleti hüküm sürmüştür. Kaşgarlı Mahmûd, XI. yüzyılda biraz eksik ve farklı olarak 22, İlhanlı tarihçisi Reşîdeddîn de XIV. yüzyıl başlarında 24 Oğuz boyunun isimlerini, nişanlarını ve damgalarını, orun ve üyelüşlerini tam olarak tespit etmiştir. Oğuz boyları, Malazgirt zaferinden sonra Anadolu'nun fethine katılarak, topluca bu ülkeye gelmişler ve bu ülkede kurulan Türk devletlerinin temel et-

³³ "Ongun", Moğolca kökenli bir kelimedir. Türkçe karşılığı "töz", Batı dillerindeki karşılığı ise "totem"dir. Ongun, ata kabul edilen ve kutsal sayılan bir hayvan veya kuştur. Bu hayvan veya kuş, avlanmaz, eti de yenmezdi. Oğuz boylarının ongunları "kartal, şahin, tavşacı, sungur, uç kuş ve çakır" gibi yırtıcı kuşlar idi.

³⁴ Togan 1972: 49 vdd.

³⁵ İbnü'l-Esir, 1987: XI, 81.

nik unsurunu oluşturmuşlardır. Bu boylar, Anadolu'da yerleşik hayata geçinceye kadar saf ve karışmamış hâlde kalmışlardır. Fakat yerleşik hayata geçme başlayınca bunların boy teşkilâtları tamamen bozulmuştur. Boyların parçalanmasıyla ortaya çıkan her oymak, kendi boy adıyla veya yeni aldığı ad ile bu ülkede bir yere yerleşmiştir³⁶.

Oğuz Kağan'ın ikili bir sisteme dayanan devlet teşkilâtı ile Oğuzların boy teşkilâtı, bütün Türk tarihi boyunca ölmezliğini korumuş, yeni kurulan Türk devletlerine örnek ve model olmuştur. Dolayısıyla bu sistemin temelini ve özünü hemen hemen bütün Türk devletlerinde ve topluluklarında görmek mümkündür. Meselâ büyük Hun hükümdarı Mete'nin devlet teşkilâtı, ikili bir sisteme dayanıyordu. Hun Devletinin merkezinde "Dört Köşe" ve "Altı Köşe" gibi adlarla anılan büyük memuriyetler bulunuyordu. "Dört Köşe" grubu kendi içinde ikisi sağ, diğer ikisi de sol olmak üzere iki kısma ayrılıyordu. Aynı şekilde "Altı Köşe" grubu da üçü sağ, diğer üçü de sol olmak üzere iki kısım hâlinde bölünmüştü. Ayrıca Hun ordusunun başında 24 komutan bulunuyordu ki, bunların her biri birer büyük birliğe (tümen) komuta ediyordu. Bu komutanlar da hiç şüphesiz birer boy beyi olup, yine her biri, birer boyu temsil etmekteydi.

İkili sistem Göktürklerde de devam etmiştir. Meselâ 552 yılında Göktürk Devletini kuran **Bumin** (Tuman) **Kağan**, devletin doğu bölgelerinin başında kalırken, devletin batı bölgelerini de "Yabgu" unvanı ile kardeşi **İstemi**'ye (Sir Temür Yabgu) bırakmıştır. Kardeşinin emrine de on bey ile birlikte on boy vermiştir³⁷. Öte yandan aynı anlayış memuriyetlerde de görülmekteydi. Meselâ Göktürk Kağanı, devletin merkezinde (ordu) ve otağındaki tahtında otururken, "Şadapıt Beyler ve Tarkat Buyruk Beyler" unvanlarıyla anılan yüksek rütbeli

³⁶ Anadolu'ya Türk topluluklarının hemen hemen hepsinden kitleler gelmiş olmakla birlikte bunların çoğunluğunu Oğuz (Türkmen) boyları teşkil ediyordu. Oğuzlar, Anadolu'da yerleştikleri yerlere genellikle kendi boy adlarını vermişlerdir. Bu hususta Osmanlı arşiv belgelerine (Tahrir Defterleri) dayanılarak yapılmış bir toponimi (yer bilimi) araştırmasına göre, *XVI. yüzyılın ilk yarısı içinde Anadolu'da Oğuzların boy adlarını taşıyan 890 kadar köy tespit olunmuştur*. Daha sonra yapılmış geniş ve kapsamlı bir araştırmada, bu sayı, 1428'e ulaştırılmıştır. Hiç şüphesiz, bu köylerin büyük bir kısmının kuruluşu, Türkiye Selçuklu ve Beylikler devrine dayanıyordu. Bugün bunların bir kısmının adı değiştirilmiş olmakla birlikte birçoğu hâlâ aynı adlar ile anılmaktadır (Bu hususta geniş bilgi için bkz. Sümer, 1972: 211-215, 461; Gümüüşçü, 2002: VI, 361; Köylerimiz, 1982).

³⁷ Chavannes, 1900: 38. Eski Türklerde "bey" unvanını, genellikle boy başkanları kullanmaktaydı. Çünkü İstemi Yabgu'nun emrine verilen on bey, devrin kaynaklarında "On-ok" adıyla anılmıştır. Buradaki "ok" kelimesi "boy" anlamındadır. Bu duruma göre, her boy bir beyle temsil edilmiştir.

subaylar ve devlet adamları sağ ve sol yanlarında, rütbe ve derecelerine göre sıralanmaktaydı³⁸.

“Sağ ve sol kol” şeklinde belirtilen ikili düzen, hem Türkiye Selçuklu Devletinin uç teşkilâtında (msl. Sağ Kol Uç Beylerbeyliği-Sol Kol Uç Beylerbeyliği gibi) hem de Osmanlı Devletinin askerî ve mülkî teşkilâtında uygulanmıştır. Meselâ Osmanlılarda eyaletlerin en büyük askerî ve mülkî amirliği olan Beylerbeyliği, Anadolu ve Rumeli Beylerbeyliği olmak üzere iki kısma ayrılıyordu. Aynı şekilde Kazaskerlik de, Anadolu ve Rumeli Kazaskerliği olarak iki kısma ayrılmış bulunuyordu. Öte yandan Osmanlı Devletinin taşra teşkilâtında da 24'lü düzeni görmek mümkündür. Meselâ Rumeli ve Diyarbakır eyâletleri, 24'er sancaktan meydana geliyordu³⁹. Bu örnekleri daha da artırmak her zaman mümkündür.

6-) Eski Türk Gelenekleri ve Törenleri

Gelenek ve tören, birbirinden farklı iki kelime olmakla birlikte birbirinin varlık sebebi olan ve birbirini tamamlayan iki kavramdır⁴⁰. Bunlardan gelenek, en kısa ifadeyle “bir topluma özgü alışılmış, yerleşmiş ve kökleşmiş kurallar, inançlar ve davranışlar” demektir. Bu kavramı biraz daha geniş olarak “bir toplumda kuşaktan kuşağa geçmek suretiyle yaşatılan ve insanda özel bir ruh ve heyecan uyandıran davranışlar ve kültür değerleri bütünü” şeklinde de tanımlamak mümkündür. Tören kavramı ise, “devlet, toplum ve fert için önemli olan bir olayın veya durumun anılması veya kutlanması” demektir. Bu kavram için daha geniş ve kapsamlı bir tanım yapılacak olursa, şöyle demek

³⁸ Orkun Âbideleri, 1973: 17.

³⁹ Sümer, 1972: 209.

⁴⁰ Gelenek ve tören kelimeleri eski Türkçede bulunmayan ve son devirde yapılmış olan iki yeni kavramdır. Bunlardan gelenek, “gel-mek” fiilinin partisip hâline, yani sıfat fiil formuna “-k” eki getirmek suretiyle yapılmış bir isimdir. Bu kavram, eski Türkçede genellikle “töre” (törü) kelimesiyle ifade edilmiştir. Türkler, İslâmî dönemde “töre” kelimesini kullanmaya devam etmekle birlikte Arapçadan yeni kelimeler de alıp kullanmışlardır. Bunlar “urf (العرف), âdet (عادت), an'ane (عنة), teâmül (تعامل)” gibi eş anlamlı kelimelerdir. Onlar, bunlardan “ufr” kelimesini, Arapçada söylendiği şekilde değil, “örf” şeklinde söylemişlerdir. Bu kelimeyi de yalnız değil, genellikle “âdet” kelimesiyle birlikte, yani “örf ve âdet” şeklinde ifade etmişlerdir. Tören kavramı ise, yine son dönemlerde Arapça “merasim” kelimesinin Türkçe karşılığı olarak yapılmış ve kullanılmış bir sözdür. Bu kavramın inandırıcı ve ikna edici bir etimolojisi henüz yapılamamıştır. Öyle anlaşılıyor ki, bu kavram, eski Türkçe “tör” (tör-en) veya “töre (törü)” (töre-n) kelimeleriyle ilgili gözükmektedir. “Tör”, eski Türklerin konutu olan çadırda aile büyüklerinin oturduğu ve saygı değer kişilerin ağırlandığı “başköşe, kanep, sedir” demektir. “Töre” kelime ve kavramı da yazılı olmayan kanun ile yerleşmiş ve kökleşmiş gelenekler anlamına gelmektedir. Öyle anlaşılıyor ki, “tören” kavramı yapılırken “töre” kelimesinden çok, “tör” kelimesinin anlamı göz önüne alınmış olmalıdır. Çünkü “tör” kelimesi, yapı ve anlam bakımından “tören” kavramına daha uygun düşmektedir.

mümkündür: Tören, “toplum hayatı için anlamı ve değeri önemli olan bir olayın veya şahsın hatırasını canlı tutmak gayesiyle düzenlenen toplantı ve bu toplantıda anma ve kutlama ilgili gösterilen davranışların, kuralların ve geleneklerin tümü”dür. Bu özelliği ile tören, bir bakıma geleneklerin uygulama (pratik) alanıdır. Burada özellikle şunu da belirtmek gerekir ki, gelenekler, törenle icra edildiği gibi törensiz olarak da icra edilebilir. Fakat geleneklerin icra edilmediği hiçbir tören olmaz.

Tarihin kaynakları arasında millî gelenekleri en iyi yansıtan eserler, hiç kuşkusuz destanlardır. Çünkü gelenekler, toplumda daima canlı olarak yaşanan ve uygulanan değerlerdir. Bundan dolayı ne zaman yazıya geçerse geçsinler, bu değerler destanlarda önemli bir unsur olarak daima yerlerini korur. Eksik olmasına rağmen Oğuz Kağan Destanında da önemli Türk geleneklerinden bazılarını görmek mümkündür.

Oğuz Kağan Destanına göre, bazı Türk devlet geleneklerini ve törenlerini ilk icat edip uygulayan hükümdar, Oğuz Kağan’dır. Oğuz Kağan, “ad, toy ve ülüş verme” gibi en önemli Türk geleneklerini hem ihdas etmiş hem de uygulamış bir Türk hükümdardır. Şimdi bu devlet geleneklerini ve törenlerini birer birer ele alıp değerlendirelim.

a-) Ad Verme

Türklerde doğan her çocuğa ismini ya dedesi (büyük babası) ya da bizzat babası ve annesi verirdi. Bu isimlendirmede sadece dede, baba ve annenin tercihi söz konusudur; olağanüstü bir durum yoktur. Ancak bu çocuk, gençlik çağına geldikten sonra bir kahramanlık gösterirse, ona ikinci bir isim daha verilerek kendisi ve ailesi onurlandırılırdı. Bu yeni isim, özellikle gösterilen cesaret, kuvvet ve başarıya uygun bir anlamda olurdu. Yeni isme “er adı” denirdi. “Er adı” önceki ismin yerini alarak, onu tamamen unuttururdu. Daha doğrusu bu genç, bundan böyle ilk ismiyle değil, sonradan aldığı “er adı” ile anılırdı. Gence ikinci ismi veren kişi ise, bu defa dedesi, babası ve annesi değil, toplumun ileri gelenlerinden biri olurdu. Bu kişi bazen Dede Korkut gibi bilge bir kişi, bazen de Oğuz Kağan gibi fatih bir hükümdar olabilmekteydi⁴¹. Bundan da anlaşıla-

⁴¹ Bu anlayış ve gelenek, bütün Türk tarihi boyunca ölmezliğini korumuş, XX. yüzyıla kadar devam etmiştir. Meselâ ikinci Cumhurbaşkanı İsmet İnönü’ye, üçüncü Cumhurbaşkanı Celâl Bayar’a, altıncı Cumhurbaşkanı Fahri Sabit Korutürk’e ve Hatay’ın ilk ve son Cumhurbaşkanı Tayfur Sökmen’e soyadlarını Atatürk vermiştir. Onun soyadı verdiği diğer kişiler de şunlardır: Dr. Tevfik Rüştü Aras, Recep Peker, Hasan Rıza Soyak, Salih Bozok, Nuri Conker, Ali Sâip Ursavaş, İbrahim Nemci Dilmen, Ahmet Cevat Emre, Naim Hazım Onat, Dr. Refik Saydam, Dr. Saim Ali Dilemre, Ali Cânîp Yöntem, Cevat Abbas Gürer, Kâzım Özalp, Ali Çetinkaya, Âfet İnan, Ruşen Eşref Ünaydın ve Vâsif Çınar.

çağı gibi, eski Türk toplumunda her insan, kahramanlara isim verme hak ve yetkisine sahip olamamaktaydı.

Burada önce, Oğuz Kağan Destanının kahramanı olan Oğuz'a bu ismin nasıl verilmiş olduğunu inceleyelim: Oğuz'a bu ismi doğunca dedesi, babası ve annesi mi verdi? Yoksa Oğuz bu ismi, kavmini tehdit eden vahşi hayvanı öldürdükten sonra mı aldı? Her iki hususta da destanda açık bir kayıt bulunmamaktadır. Öte yandan, mevcut tarih belgelerinde, Oğuz adıyla anılan bir tarihî şahsiyete de rast gelinmemektedir. Öyle anlaşılıyor ki, destanı kaleme alan ozanın bu ismi kullanmasında Oğuz Türklerinin XI.-XIII. yüzyıllar arasında Türk dünyasında oynadıkları büyük rol etkili olmuştur. Bilindiği gibi, Oğuz Türkleri XI. yüzyılda Büyük Selçuklu Devletini kurarak, İslâm dünyasında üç asır gibi uzun bir süre başlıca rol oynamışlardır.

Destanı kaleme alan ozan, geleneğe uyararak destan kahramanunun adını Oğuz Kağan olarak gösterdiyse de, kanaatimizce, onun asıl adı "Oğuz" değil, "Boğa" idi. Bu durumu, destanın metni arasında verilmiş olan bir boğa resmi dolaylı olarak desteklemektedir. Yine destanın aynı yerinde Oğuz Kağanın fizikî yapısı bazı hayvanların özellikleriyle tasvir edildikten sonra "**bu onun resmidir**" denmiştir. Bilindiği gibi, M.Ö. 209-174 yılları arasında Hun tahtında bulunan büyük Hun hükümdarının adı da "Boğa-tır" (Mete) idi. Aynı şekilde De-de Korkut Destanlarındaki bir kahramanın adı da "Boğa-ç"tir. Her iki isim de "boğa" sözlere eklenmiş ve aynı fonksiyonu yerine getiren "-tır ve ç" ekleriyle oluşmuş birer kelimedir. Gerçekten Türkler, çocuklarına isim verirken, bu isimlerin bir kısmını belirli özellikleri olan hayvanlar ve kuşlar âleminden seçmiş-

---

Burada ister istemez akla bir soru gelmektedir. O da şudur: Mustafa Kemal Paşaya adı ve soyadı kim tarafından ve nasıl verilmiştir? Bilindiği gibi ona ilk adını babası, ikinci adını da hocası vermiştir. 1934 yılında, "2525 sayılı soyadı kanunu" çıktıktan sonra Mustafa Kemal Paşanın da bir soyadı alması gerekmiştir. Devrin en ünlü tarihçileri ve dilcileri, bu meseleyi Çankaya'da Mustafa Kemal Paşanın huzurunda ve kendi aralarında tartışıp bazı tekliflerde bulunmuşlardır. Onların teklif ettikleri soyadları şunlardır: "Etil (ırmak), Etilalp, Korkut, Arız, Ulaş, Yazır, Emen, Çoğuş (güneş, ışık), Salır, Beğit (sağlam), Ergin (olgun, müttekâmil), Tokuş, Beşe (seçkin), Türkata veya Türkatası". Paşa, bu isimler arasından bir tercih yapmamış, fakat Çankaya sofralarının bir oturumunu bu isimlerin tartışılmasına tahsis etmiştir. Bu oturumda ilk sözü alan büyük üstat Konya milletvekili Naim Hazım Onat, "Türkata ve Türkatası" isimleri üzerinde durmuş, her iki ismin de yazılışında ve söylenişinde bir tuhaflığın bulunduğunu belirterek, Selçuklularda kullanılan "Atabey" unvanı üzerine dikkati çekmiştir. Hoca, "Atabey" unvanı üzerinde yaptığı açıklamadan sonra da tıpkı "Atabey" kelimesi gibi "Ata" ve "Türk" kelimelerini birleştirelim demiştir. Mustafa Kemal Paşa, hocanın bu güzel buluşunu ve açıklamasını uygun bularak kendisine teşekkür etmiştir. T.B.M.M.'in 24 Kasım 1934 tarihli toplantısında 2587 sayılı kanunla Mustafa Kemal Paşanın soyadı "Atatürk" olarak kabul edilmiştir. Bu duruma göre, Mustafa Kemal Paşaya soyadını, Türk milleti vermiştir denilebilir (Bu hususta geniş bilgi için bkz. M. Şakir Ülkütaşır, "Atatürk'e Bu Soyadı Nasıl Verildi ve Bunu Kim Buldu?", Cumhuriyetin 50. Yılına Armağan, TKAE, Ankara 1973, s.1-6).

lerdir. Bunlar; “*arşlan, bürü* (kurt), *pars, buğra* (erkek deve), *boğa, tonga* (kaplan cinsinden bir hayvan), *yagan* (fil), *porsuk, argun* (sıçan cinsinden cesur bir hayvan), *babür* (kaplan cinsinden bir hayvan), *koçgar* (koç), *barak* (köpek), *köpek*, (kara) *tay*” ile “*togrul* (tuğrul), *çagrı* (doğan kuşu), *turumtay* (yırtıcı bir kuş), *sungur, lâçin* (şahin), *bâlaban* (avcı kuşlardan biri)” gibi hâkimiyeti, gücü ve kudreti temsil eden hayvanlar ve kuşlardır. Bunların arasında en çok kullanılanı ve yaygın olanı, “boğa veya buka” idi⁴².

Oğuz Kağan, hükümdar olduktan sonra bizzat ad verme durumuna gelmiştir. O, dünya fethini yaparken, karşılaştığı güçlükleri çözen ordusunun erlerinden her birine başarılarıyla ilgili birer isim vermiştir. Meselâ Oğuz Kağan, bir defasında ordusuyla Etil nehrini aşamamıştı. Erlerinden biri ağaç gövdelerini ve dallarını bir araya getirerek sal yaptı. Ordu bu salları vasıtasıyla karşı tarafa geçti. Bu duruma çok sevinen Oğuz Kağan, salları yapan ere, içi oyulmuş ağaç anlamına gelen **Kıpçak** adını verdi ve onu o bölgenin beyi yaptı.

Başka bir zaman Oğuz’un sevdiği atlarından biri karlı dağlara doğru kaçmıştı. Oğuz Kağanın erlerinden biri atı yakalamak için arkasından gitti. Bu er bir süre sonra atı yakalamış olarak geri döndü. Fakat hem erin hem de atın üzeri kardan bembeyaz idi. Âdetâ her ikisi de birer kar yığını gibi idi. Oğuz Kağan, başarısından dolayı bu erine de kar yığını anlamına gelen **Karluk** adını verdi ve onu bu bölgede bıraktı.

Karlı dağlara kaçan at, kanaatimizce Oğuz Kağana itaat etmeyerek, onun önünden kuzeyde uzak ve karlı bir ülkeye kaçmış olan bir Türk topluluğunu temsil etmektedir. Öyle anlaşılıyor ki, Karluk bey, bu topluluğu yenerek veya ikna ederek, onun Oğuz Kağana itaatini sağlamıştır.

Dünya fethine devam ederken bir gün Oğuz Kağan’ın önüne duvarları altın, pencereleri gümüş, çatısı demir ve kapısı kilitli bir ev çıkmıştı. Oğuz Kağan, evi açmak için vakit kaybetmek istemedi. Bu iş için erlerinden birini görevlendirdi. Ona “**sen burada kal ve evi aç**” dedi. Böylece bu erin adı “**Kalaç**” oldu.

Destanı tespit eden ozanın tarif ettiği bu ev, öyle anlaşılıyor ki, surlarla çevrili (müstahkem) bir şehir veya kaledir. Başka bir deyişle bu ev, müstahkem bir şehri veya kaleyi temsil etmektedir⁴³. Oğuz Kağan, kendisine vakit kaybettirmemesi ve yolundan alıkoymaması için bu yerin fethi görevini kale kuşatmalarına

⁴² Bu hususta çeşitli örnekler için bkz. Stimer, 1999: I, II.

⁴³ Buradaki benzetme çok yerinde ve isabetlidir. Çünkü evlerin çatıları altın rengini, duvarları gümüş rengini ve kapıları da demir rengini andırmaktaydı.

rında uzman olan Kalaç Beye vermiştir. O, kabilesiyle burada kalarak, bu şehri veya kaleyi açmış, yani fethetmiştir.

Yaptığı birçok akın ve savaştan sonra Oğuz Kağanın eline taşınamayacak kadar çok ganimet geçmişti. Erlerinden biri kağrı yaptı. Cansız eşyalar kağrılarına yükletildi. Çekmesi için de kağrılarına öküzler koşuldu. Kağrıları yürüyünce “kanga kanga” diye sesler çıkarıyordu. Oğuz Kağan “kanga kanga ile cansız canlı yürüsün; senin adın Kangalug olsun” dedi. Böylece Kangalug’u o bölgeye bey tayin ederek yoluna devam etti.

Görüldüğü gibi, Oğuz Kağan dünya fethini yaparken bazı güçlüklerle karşılaşmıştır. Bu güçlükler onu hedefine yürümekten hiçbir şekilde alıkoyamamıştır. Zira onun ordusunda bir takım uzman kişiler bulunmaktadır. O, bu uzman kişiler vasıtasıyla karşılaştığı bütün güçlükleri birer birer bertaraf etmiştir. Türk âdeti gereğince de onlara başarılarıyla ilgili birer isim vermiştir. Böylece, **Kıpçak, Karluk, Kanglı ve Kalaç** (Halaç) **Türkleri**, Oğuz Kağanın isim verdiği beylerden türemiştir.

Oğuz Kağan Destanında, Kıpçak, Karluk, Kanglı ve Kalaç gibi büyük Türk topluluklarının tarih sahnesine çıkışları ve bu adlarla anılışları, Türklerde ad verme geleneği ile izah edilmiştir. Bu, uydurma ve tamamen hayal mahsulü bir yorum değildir; aksine tarihî bir temele dayanmaktadır. Meselâ, Bumin Kağan 552 yılında Göktürk Devletini kurunca, “**Yabgu**” unvanı ile devletin batı bölgelerini kardeşi İstemi’ye bırakmıştır. Ayrıca onun emrine de 10 bey vermiştir. İşte bu 10 beyden de 10 boy türemiştir. Batı Türklüğünü oluşturan bu 10 boy “**On-ok**” (On Boy) adı ile anılmıştır. 10 boydan biri olan **Türgişler**, VIII. yüzyılda diğer 9 boy üzerinde hâkimiyet kurarak, Batı Türkistan’da bağımsız bir devlet kurmuşlardır.

Aynı şekilde XI. yüzyılda görülen 24 Oğuz boyu da Oğuz Kağanın aynı adları taşıyan torunlarından türemiştir: Bilindiği gibi, Oğuz Kağanın birinci eşinden Gün, Ay, Yıldız; ikinci eşinden de Gök, Dağ ve Deniz adlarında oğulları olmuştur. Bunların her birinden de dörder çocuk dünyaya gelmiştir. Böylece 24 Oğuz boyu ortaya çıkmıştır. Oğuz Kağanın 24 torunundan her birine de özellikleri ve yetenekleriyle ilgili birer isim verilmiştir⁴⁴.

---

⁴⁴ Ögel, 1971: 327-354; Ercilasun, 2008: 9-25.

“Ak Koyunlu, Kara Koyunlu⁴⁵, Ala Yundlu (ala atlı), Kara Keçili, Sarı Keçili” gibi Türk topluluklarına ve boylarına bu adların verilmesi, onların “ak ve kara koyun, ala at, kara ve sarı keçi” yetiştirmelerinden ileri gelmiştir. Aynı şekilde “Kıpçak ve Kanglı” gibi Türk toplulukları “sal, oluk, kayık, gemi ve kağıt” yapmakta usta olmalarından, “Ağaçeri ve Tahtacı” gibi Türk toplulukları da ormanda yaşamalarından, kereste imal etmelerinden ve bu sahada uzman olmalarından dolayı bu adlarla anılmışlardır.

b-) Toy Verme

Türk hükümdarlarının ve beylerinin çeşitli vesilelerle maiyetlerine ve halka verdikleri büyük ziyafetlere **toy** adı verilir. Türklerden başka Kuzey Amerika ve Hint topluluklarında da görülen ve sonu yağma ile biten bu büyük ziyafetlere, bilim dünyasında “**potlaç**” denmiştir.

Toy kelimesi Türkçe “doymak” fiilinin kökünden yapılmış (to->tod->toy-) bir isimdir. Toy kavramı, Türk tarihinin ve kültürünün İslâmî dönem kaynaklarında bazen “şölen veya şilân”, bazen de “hân-ı yağma” sözüyle ifade edilmiştir. Bunlardan “şölen veya şilân” Moğolca kökenli bir kelime olup, aslı “şule”dir. “Şule”, Moğol kültüründe “sabah çorbası veya yemek” anlamına gelmektedir. Moğollar, daha sonra bu kavramı “yoksullar için toplanan vergi” anlamında kullanmışlardır⁴⁶. Moğolcanın “şule” kelimesi Türkçeye toy kavramının karşılığı olarak “şölen veya şilân” şeklinde geçmiştir. Öte yandan, “hân-ı yağma” kavramındaki birinci kelime, yani “hân” sözü ise, Farsça kökenli bir kelime olup, “yemek” demektir. Fakat terkipteki ikinci kelimenin, yani “yağma” kelimesinin hangi maksatla söylendiği kesin olarak bilinmemektedir. Âdet gereğince, ziyafete (toy) katılanlar, ziyafetten sonra hükümdarın veya beyin sofrası takımını yağma etmekteydiler. Bundan dolayı bu toylara Farsça bir terkip olarak “hân-ı yağma”, yani “yağma yemeği” denmiş olabilir. Öte yandan, bu gelenek daha çok Yağma Türklerinde görüldüğü için onların adı ile (Yağma) anılmış olması da mümkündür⁴⁷.

Toy, Türk beyleri tarafından iktidarı ve hâkimiyeti bir elde toplayabilmek ve bir elden yürütebilmek için icat edilmiş ve uygulanmış bir faaliyet idi. Dola-

⁴⁵ XV. yüzyılda Doğu ve Güney-Doğu Anadolu bölgesinde ortaya çıkan Ak Koyunlu ve Kara Koyunlu toplulukları, iki farklı kitle olmayıp Oğuz boylarından oluşmaktaydı. Bunların iki farklı ad taşımaları ise, temeli Oğuz Kağan zamanına dayanan bir geleneği devam ettirmiş olmalarıdır. Zira Oğuz Kağanın “Gün, Ay ve Yıldız” adını taşıyan oğulları “ak koyun”, “Gök, Dağ ve Deniz” adını taşıyan oğulları ise “kara koyun” beslemekteydiler. Dolayısıyla ak ve kara koyunlar da onların sembolü olmuştur.

⁴⁶ Ögel, 1982: 96 vd.

⁴⁷ İnan, 1968: 646.

yısıyla bu faaliyet, bütün Türk tarihi boyunca hükmetme ve hükümdar olmanın vasıtalarından biri olmuştur. Türk hükümdarları da iktidarlarını ve hâkimiyetlerini kuvvetlendirmek ve devam ettirmek için bu vasıttadan daima yararlanmışlardır. Fakat Türk hükümdarları, toyu, sadece kendilerini iktidara ulaştıran ve hâkimiyetlerini devam ettiren bir vasıta olarak kullanınmışlar, onu sosyal yönü ağır basan bir devlet geleneği hâline de getirmişlerdir. Çünkü Türk devlet geleneğinde daima **“halk devlet için değil, devlet halk içindir”** düşüncesi ve anlayışı hâkim olmuştur. Bu düşüncenin ve anlayışın doğal bir sonucu olarak da, Türk hükümdarları, halkı iktisadî bakımdan bütünüyle refaha ulaştırmayı ve refah içinde yaşatmayı, kendilerine başlıca gaye edinmişlerdir. Bunun için Türk hükümdarları, Göktürk Yazıtlarının ifadesiyle **“aç milleti doyurmak, çıplak milleti giydirmek, fakir milleti zengin yapmak”** gibi kendilerine bir bakıma babalık görevi ve sorumluluğu (velâyet-i pederâne) yüklemişlerdir. Onlar, bu görev ve sorumluluklarının bir kısmını da çeşitli vesilelerle verdikleri toylar vasıtasıyla yerine getirmişlerdir.

Geleneksel devlet toylarında, yani ulu toylarda hiçbir zaman düzensizlik ve karışıklık olmazdı. Çünkü bu toylarda herkesin oturacağı yer (orun=mevki), önüne getirilecek olan et parçası (ülüg veya ülüş=pay, kismet) önceden belliydi⁴⁸. Destana göre, Oğuz boylarının ve beylerinin, toylarda ve kurultaylarda oturacakları yeri ve önlerine getirilecek yemekleri (orun ve ülüş) belirleyen kişi, Oğuz Hanın ve oğullarının bilge danışmanı İrkıl Hoca idi.

Özellikle ulu toylar, Türk hükümdarlarının iktidarlarını ve maddî güçlerini gösterdikleri ve sergiledikleri bir yer olmaktadır. Daha önemlisi Türk hükümdarları, kendilerine destek veren beyler ve halk için ne kadar büyük fedakârlık yapabileceklerini ve onlara nasıl bakabileceklerini bu toylar vasıtasıyla bir bakıma göstermiş ve kanıtlamış olmaktadır.

Ulu toylara herkesin, özellikle beylerin mutlaka katılması lâzım gelmekteydi. Çünkü toya icabet, doğrudan doğruya iktidarın tanınması ve devlet otoritesine (ülü-l-emr) itaat anlamına geliyordu. Aksi durum ise, itaatsizlik ve isyan demektir. Hükümdar tarafından cezalandırılması gerekiyordu. Nitekim Türk hükümdarları da toylarına ve kurultaylarına katılmayan beylerini ve vassallarını, üzerlerine ordu sevk etmek suretiyle cezalandırmışlardır.

Ulu toyların, hem devletin hem de milletin temellerini sağlamlaştırmak ve kuvvetlendirmek bakımından son derece önemli rolleri vardı. Her şeyden önce bu toylar, idare edenlerle idare edilenleri bir araya getiriyor, birbirlerine karşı

---

⁴⁸ İnan, 1968: 241-254.

görev ve sorumluluklarını hatırlatmada önemli bir vasıta oluyordu. Daha d önemlisi, bu toylar, fert ile millet, fert ile devlet arasında kuvvetli bağlar kuru yor, devlet-millet bütünleşmesini (the unification of nation and state) sağlıyo rdu.

Eski Türk devletlerinde ve topluluklarında, “dilek” (hacet), “kutlama veya şükran” ile geleneksel “ulu toylar” çok yaygındı. Ayrıca bunlara, bir çeşit toy olan “düğün⁴⁹ ve ölü yemeği”ni (ölü aşı) de eklemek mümkündür.

Oğuz Kağan Destanında “dilek toyu”na dair herhangi bir kayıt bulunma maktadır. Hâlbuki Manas Destanı ile Dede Korkut Hikâyelerinde bu hususta pek çok bilgi bulunmaktadır. “Dilek toyu”na dair bir fikir edinmek için Dede Korkut’un “Dirse Han Oğlu Boğaç Han Destanı”ndan buraya bir örnek alıyo ruz: Oğuzların büyük hükümdarı olan Bayındır Han, âdet gereğince yılda bir defa ulu toy verir ve bütün Oğuz beylerini bu toya davet ederdi. Bayındır Han, böyle toylardan birinde beylerinden oğlu olanları “ak otağ”da, kızı olanları “kı zıl otağ”da, çocuğu olmayanları da “kara otağ”da ağırlamıştı. Oğlu kızı olma dığı için kara otağda ağırlanan Dirse Han, bu duruma, itibarının sarsıldığı dü şüncesiyle çok üzülmüştü. Dirse Han, çocuk sahibi olabilmek için eşinin de tav siyesi üzerine bir “dilek toyu” vermeye karar verdi. Toy için “Attan aygır, de veden buğra, koyundan koç kestirdi. Tepe gibi et yığdırdı, göl gibi kımız sağdırdı. İç Oğuz, Dış Oğuz beylerini başına topladı. Aç görse doyurdu. Çıp lak görse donattı. Borçluyu borcundan kurtardı”. Toydan sonra herkes el kal dırarak, Dirse Han’a bir çocuk vermesi için Tanrıya dua (alkış) etti. Tanrı toya katılanların dileğini kabul etti ve bir yıl sonra da Dirse Han’ın bir oğlu oldu.

Oğuz Kağan da iki defa toy vermiştir. Fakat bunlar, Dirse Han’da olduğu gibi dilek değil, “kutlama toyları”dır. Bu toylardan birincisi Oğuz’un çocukları nın doğumu ile ilgilidir. Bilindiği gibi, Oğuz eş olarak kendisine iki hanım alır. Bunların her birinden üçer oğlu olur. Bunun üzerine Oğuz bir kutlama toyu verir. Bütün Türk toplulukları bu toya davet edilir. Yemekler, etler yenir, kımız içilerek eğlenilir. Oğuz, bu ziyafet esnasında kağan seçilir. Toy sona erince, Oğuz Kağan, halkına kısa ve etkili bir nutukta bulunur. O, bu nutkunda sadece mensup olduğu milletin değil, bütün dünyanın hükümdarı olması gerektiğini söyler ve onlardan, çıkacağı dünya fethi için hazırlanmalarını ister. Böylece fe tihler başlar.

⁴⁹ Türklükler, XI. yüzyılda düğüne ve düğün yemeğine “küden” demekteydiler (Kaşgarlı Mahmüd, 1939: I, 404).

Oğuz Kağan, “**geleneksel ulu toy**”unu da dünya fethini tamamlayıp yurduna geri dönünce verir. Bu aynı zamanda büyük bir kurultaydır. Bu kurultaya ve toya herkes çağrılır. Burada özellikle belirtelim ki, bu toy ve toplantı (kurultay), Oğuz Kağanın daha önce verdiği ve yaptığı toy ve toplantılarla mukayese edilemeyecek kadar büyük ve görkemlidir. Bu büyük ve görkemli toy ve toplantı kırk gün sürmüş ve bu arada bol bol yenilmiş, içilmiş ve eğlenilmiştir. Devletin ve Oğuz Kağan’ın oğullarının geleceği için de önemli kararlar alınmış ve uygulanmıştır.

Oğuz Kağanın, temelini atıp başlattığı ulu toy verme geleneği, Hunlardan Osmanlılara kadar hemen hemen bütün Türk devletlerinde ve topluluklarında uygulanmıştır. Kaşgarlı Mahmûd’a göre, özellikle Türk beyleri, bayramlarda ve düğünlerde minareler gibi sofralar kurdurmakta, halkı yedirip içirdikten sonra da sofralarını yağmalatmaktaydılar. Bu yağmalı toylara XI. yüzyıl Türk toplumunda “**kençliyü**” denmiştir⁵⁰.

Vezir Nizâmü’l-Mülk’e göre, Büyük Selçuklu sultanı Tuğrul Bey, ordusuyla gezintiye ve ava çıktığı zaman muhteşem sofralar kurdurmak ve türlü yiyecekler hazırlamak hususunda son derece özen göstermekteydi. Yemeğe (toy) katılan maiyeti ve halk, bu sofraların ve yemeklerin ihtişamı karşısında hayretler içinde kalmaktaydı⁵¹.

c-) Ülüş Verme

Türklerdeki egemenlik anlayışına göre devlet, hanedan ailesinin ortak malı sayılmaktaydı. Dolayısıyla her Türk hükümdarı, henüz sağlığında, başta şehzadeler (tigin) olmak üzere her hanedan üyesinin idaresine bir bölge veya şehir vermekteydi. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, her Türk hükümdarı, hanedan üyelerinin idaresine birer bölge vererek, iktidarını bir bakıma onlarla paylaşmaktaydı. Hanedan üyelerinin idaresine bırakılmış yerlere de eski Türkçede “**ülüş**” (pay)⁵² denmiştir. Hanedan üyeleri de bu yerleri, merkeze bağlı (vassal) ve baştaki hükümdarın siyasetine uygun olarak yönetmekteydiler. Ayrıca onlar, bu yerlerin de kendilerinden sonra oğullarına ve sonraki kuşaklarına intikal etmesini arzu etmekteydiler. Bu anlayış ve gelenek, Hunlardan Osmanlı-

⁵⁰ Kaşgarlı Mahmûd, 1941: III, 438.

⁵¹ Nizâmü’l-Mülk, 1976 1982: 135, 163.

⁵² Eski Türkçede “*ülemek* (dağıtmak, yaymak, üleştirmek)”, “*üleşmek* (paylaşmak)” ve “*ületmek* (paylaştırmak, dağıtmak)” gibi fiiller bulunmaktaydı. Bu fiillerden “*pay*, *hisse*, *nasip*, *parça*, *kısım*” anlamına gelen “*ülüğ*, *ülik*, *ülüğlük* ve *ülüş*” gibi birçok isim yapılmıştır. Moğollar, Türklerdeki “*ülüş*” kavramının yerine, yine Türkçe bir kavram olan “*incü* (inci)” kelimesini kullanmışlardır. Türklerdeki “*ülüş*”, Moğollardaki “*incü*” kavramının yerini de Türk-İslâm devletlerinde “*iktâ*’ ve *dirlik*” kavramları almıştır.

lara kadar hemen hemen bütün Türk devletlerinde hâkim olmuş ve uygulanmıştır⁵³. Bütün Türk devletlerinde görülen bu anlayışın ve geleneğin temelini, yukarıda belirtildiği gibi Oğuz Kağan atmıştır: Oğuz Kağan, dünya fethini tamamlayıp yurduna döndükten sonra büyük bir kurultay toplayıp ulu bir toy vermiştir. Türk kozmogoni anlayışına göre, o, bu büyük toydan sonra ülkesini ve teşkilâtını doğu ve batı olmak üzere iki kısma ayırmıştır. Bunlardan doğu kısmını Bozokları temsil eden Gün, Ay, Yıldız adlarındaki oğulları arasında, batı kısmını da Üçokları temsil eden Gök, Dağ ve Deniz adlarındaki oğulları arasında paylaşmıştır.

ç-) Yas ve Yoğ

Türk toplumunun hayatını en çok etkileyen olayların başında hiç şüphesiz ölüm olayı gelmektedir. Özellikle büyük devlet adamlarının ve kahramanların ölümü Türk toplumunu son derece etkilemekte ve âdeta toplumu bütünüyle yasa boğmaktaydı⁵⁴. Daha da önemlisi devlet büyükleri ve kahramanlar, belirli bir cenaze töreni ile defnedilmekteydi. Bu tören Göktürklerde olduğu gibi bazen yabancı elçilerin de katıldığı ve bu elçilerin Türk yas âdetlerini icraya mecbur tutulduğu bir devlet töreni şeklinde de olmaktaydı. Eski Türklerde cenaze törenine, “yoğ” denmekteydi. “Yoğ” kelimesi, bugünkü “yok” kelimesinin eski Türkçedeki söyleniş şeklidir.

Türkler, ölen kahramanları için günlerce süren ağır yaslar tutmaktaydılar. Onların yas ile ilgili âdet ve davranışları, destanlarına da canlı levhalar hâlinde yansımıştır. Zira destanların en önemli kısımlarından birini yas ile ilgili olan bölüm oluşturmaktadır. Dünya fatihi olan Oğuz Kağan için de şüphesiz günlerce yas tutulmuş ve görkemli bir yoğ töreni düzenlenmiş olmalıdır. Fakat destanın son kısmı eksik olduğu için bu hususta neler yapıldığını öğrenemiyoruz. Oğuz Kağan Destanındaki bilgi eksikliğini, diğer destanlardaki bilgilerle tamamlamak mümkündür. Meselâ Saka kahramanı **Alp Er-Tonga**'nın (Afrasyab) İran Pers hükümdarı Kirus tarafından pusuya düşürülerek öldürülmesi, Türk elini (halk) yasa boğmuştur. Alp Er-Tonga Destanının diğer kısımları tamamen

⁵³ Türklerdeki ülüş sistemi için geniş ve esaslı bir değerlendirme ve örnekler için bkz. O. G. Özgüdenli, Ülüş Sisteminden Merkezî Devlete: Selçuklu Devlet Telâkkisinin Teşekkülü, Türkler, c. V, (2002), s. 249-264.

⁵⁴ Türkler, ölüm olayına gerekli özeni göstermeyen akrabalarına genellikle sert bir tepki göstermekteydiler. Meselâ Sultan Melikşâh (1072-1092), babası Alp Arslan'ın ölümüne gerekli önemi ve özeni göstermeyen amcası Kara Arslan Kavurt'a, “*Kardeşinin ölümü için yas tutmadın; mezarına örtülmek üzere elbise göndermedin; yabancılar bile babam için yas tuttu, sen ise vasiyetine önem vermeyip, ölümünden dolayı şenlik yapıp eğlendin*” diye çıkışarak, onu ağır bir dille suçlamış ve eleştirmiştir (Sevim (Sıbt İbnü'l-Cevzi), 1999: XX, 3; Sevim (İbnü'l-Cevzi), 2005: XXVI, 53).

unutulmuş olup, sadece yasla ilgili ağıt kısmı kalmıştır. Kaşgarlı Mahmûd'un XI. yüzyılda tespit ettiği bu ağıtın bir dördlüğünde Türk beylerinin Alp Er-Tonga için tuttukları yas şöyle tasvir edilmiştir:

**"Erler tıpkı kurt gibi uluşuyorlar
Yaka yırtarak bağışıyorlar
Seslerinin çıktığı kadar haykırıyorlar
Gözleri örtülünceye kadar ağlıyorlar"⁵⁵.**

Büyük Oğuz Destanının epizodları (destan parçası) olan Dede Korkut hikâyelerinde de eski Türk yas âdetine dair çeşitli bilgiler bulunmaktadır: Özellikle düşman eline esir düşmek, ölüm gibi kabul edilmekte ve bu durum esir olanın ailesini ve yakınlarını yasa boğmaktaydı. İç Oğuz bahadırlarından Beyrek esir düşünce, ailesi ve bütün yakınları yas havasına girmiştir: "Beyrek'in babası kaba sarığı çıkarıp yere çaldı. Çekti yakasını yırttı. Oğul oğul diyerek böğürdü, feryat figan etti. Ak bürçekli anası boncuk boncuk ağladı, gözünün yaşını döktü. Acı tırnak ak yüzüne aldı çaldı. Al yanağını yırttı. Kargı gibi kara saçını yoldu. Ağlayarak sızlayarak evine geldi. Altın otağına feryat figan girdi. Kızı gelini kah kah gülmez oldu. Kızıl kına eline yakmaz oldu. Yedi kız kardeşi ak çıkardılar kara elbiseler giydiler. Kardeş deyip ağlaştılar böğrüştüler. Beyrek'in yavuklusuna haber oldu. Banu Çiçek kara giydi, ak kaftanını çıkardı. Güz elması gibi al yanağını çekti yırttı. Bunu işitip Kıyan Selçuk oğlu Deli Dündar ak çıkardı kara giydi. Beyrek'in yar ve yoldaşları ak çıkarıp kara giydiler. Kudretli Oğuz beyleri Beyrek için yas tuttular"⁵⁶.

Bir gün Beyrek ile Dış Oğuz beyi olan dayısı Aruz arasında bir tartışma çıkar. Beyrek, bu tartışma sırasında Aruz tarafından ağır bir surette yaralanınca arkadaşları ile Kazan Beye şu haberi gönderir: "Yiğitlerim yerinizden kalkın. Ak boz atımın kuyruğunu kesin. Kazan'ın divanına koşup varın. Ak çıkarıp kara giyin. Sen sağ ol Beyrek öldü deyin"⁵⁷. Böylece Beyrek'in yaralandığı haberi duyulunca, ailesi, oğulları ölmüş gibi hemen yas havasına bürünür: "Beyrek'in babasına, anasına haber oldu. Ak evi eşliğinde feryat (şivan) koptu. Kaza benzer kızı, gelini ak çıkardı, kara giydi. Ak boz atının kuyruğunu kestiler. Kırk elli yiğit kara giyip gök sarındılar. Kazan Beye geldiler. Sarık-

⁵⁵ Kaşgarlı Mahmûd, 1939: I, 189.

⁵⁶ Dede Korkut Kitabı, 1971: 70 vd.

⁵⁷ Dede Korkut Kitabı, 1971: 236.

larını yere vurdular. Beyrek diye çok ağladılar. Sen sağ ol Beyrek öldü dediler"⁵⁸. Kazan Bey, kendisine son derece bağlı olan Beyrek'in ölüm haberine çok üzüldü. O da, "mendilini eline alıp hüngür hüngür ağladı. Divanda feryat figan kıldı. Orada olan beyler ağlaştılar. Kazan vardı odasına girdi. Yedi gün divana çıkmadı, ağladı oturdu"⁵⁹.

İç Oğuz beylerinden Kazan, tutsak düşen oğlu Uruz'u kurtarmak için tek başına düşman eli (toplulukları) üzerine yürür. Baba ile oğul karşılaşıncı, Uruz, tek başına kendisini kurtaramayacağını düşündüğü için babasının hemen geri dönmesini ve üç ay içinde kendi kendini kurtaramazsa, oğlunu ölmüş kabul ederek yas tutulmasını ister. Baba ile oğul arasında geçen konuşmadan sonra Uruz, diğer aile fertlerine ve çevresine şu haberi gönderir: "Bir ayda varmazsam iki ay baksın. İki ayda varmazsam üç ay baksın. Üç ayda varmazsam öldüğümü o vakit bilsin. Aygır atım boğazlanıp aşımı versin. Anam benim için gök giyip kara sarsın. Kudretli Oğuz elinde yasımı tutsun"⁶⁰. Bu sözlere karşılık Kazan Bey, oğluna, tutsak düşmesinden beri ailesinin ve çevresinin yas hâli yaşadıklarını şu şekilde ifade eder: "Sen gideli ağlamam gökte iken yere indi. Gümbür gümbür davullar dövülmedi. Ağır ulu divanım toplanmadı. Seni bilen bey oğulları ak çıkardı kara giydi. Kaza benzer kız gelinim ak çıkardı kara giydi. İhtiyarcık anan kan yaş döktü"⁶¹.

Destan kahramanlarından Seğrek, yeni evlenmiş olduğu hâlde düşman eline tutsak düşmüş olan kardeşini kurtarmadan gerdeğe girmek istemez ve harekete geçmeden önce eşine şu vasiyette bulunur: "Kız sen beni bir yıl bekle, bir yılda gelmezsem iki yıl bekle, iki yılda gelmezsem o vakit öldüğümü bilesin, aygır atımı boğazlayıp aşımı ver"⁶².

Manas Destanının kahramanlarından Kökütey Han ölmeden önce kendi yoğ töreni için şu vasiyette bulunur: "Gözlerimi yumduğum zaman vücudumu kımızla yıkayınız. Keskin kılıçla etlerimi kemiklerimden sıyrınız. Zırhımı giydiriniz. Başımı doğuya koyunuz. Mezarıma gelen kadınlara kumaş dağıtınız. Kara Sart türbemi yapsın. Kullanacağı tuğlaları seksen keçi yağıyla terbiyelesin. Aşımı veriniz"⁶³.

⁵⁸ Dede Korkut Kitabı, 1971: 237.

⁵⁹ Dede Korkut Kitabı, 1971: 238.

⁶⁰ Dede Korkut Kitabı, 1971: 113.

⁶¹ Dede Korkut Kitabı, 1971: 114.

⁶² Dede Korkut Kitabı, 1971: 206.

⁶³ İnan, 1968: 233.

Türklerin yas ve yoğ geleneklerine dair destanlardan verdiğimiz bu tasvirlerden sonra tarihî bilgilerle aynı konuyu burada bir kere daha değerlendirecek olursak, ortaya çıkan durum şudur:

Görüldüğü gibi, Türkler, ölüm olayını sâkin bir şekilde karşılamıyorlardı. Onlar ölüm karşısında duydukları acıyı genellikle paralanırcasına bir çırpınıyla açığa vurmaktaydılar. Ölüm hâlinde birden şivan (feryat, çığlık) kopmakta; yani bağıra çağıra ağlanmakta; saçlar, kulaklar yolunmakta⁶⁴; yüzler bıçakla çizilmekte ve elbiseler yırtılmaktaydı⁶⁵. Hatta saç örgüleri kesilmekte ve cesetle birlikte mezara konmaktaydı. Meselâ Hun Türklerine ait Noin-ula korıganlarında, ipek örtülere sarılmış hâlde 17 adet saç örgüsü bulunmuştur. Geride kalan eşlerin saç örgülerini yarıdan keserek mezara koyma geleneği, Sagay Türklerinde de vardı. Kırgız Türklerinde ise bu geleneğe sadece ölenin eşleri değil, kızları da uymaktaydı. Saç kesme geleneğinin bir benzeri de Anadolu Türklerinde görülmektedir. Meselâ Aydınoğullarından Umur Bey, hem babasının hem de kardeşinin ölümü üzerine saçlarını kesmiştir⁶⁶.

Türklerdeki eski yas âdetlerinden biri de ölenin bindiği atın kuyruğunun kesilmesi idi⁶⁷. Hun Türklerine ait Pazırık korıganlarında bulunan at cesetlerinin kuyruklarının kesilmiş ve yelelerinin de örülmüş olması, bu âdetin çok eskilere dayandığını göstermektedir. Atkuyruğu kesme âdeti, sadece Hun Türklerinde değil, Oğuz, Kırgız ve Kazak Türklerinde de uygulanmaktaydı. Ayrıca ölen kişinin çadırına bayrak asmak ve siyah elbiseler giymek de birer yas alâmeti idi. Bir diğer yas alâmeti de ölü gömme töreni sırasında elbiseleri ve başlıkları ters giymek, eyerleri ters çevirmek ve atlara ters binmek şeklindeydi.

⁶⁴ Liu Mau-tsai, 1958: I, 42; Orkun Âbideleri, 1973: 46, 86. "Bunca bodun saçın, kulakın bıçdı".

⁶⁵ Türklerin bu davranışları, onların Müslüman olmalarından sonra da devam etmiştir: Sultan Alp Arslan'ın ölüm haberini alan Abbasî halifesi *Kaim Biemrillâh*, derhal merhum Sultanın İslâm dünyasına yaptığı büyük hizmetlerini zikreden, ölümünden dolayı da tüzüntülerini bildiren bir bildiri (tevkî) yayınladı. Halifelik veziri de sarayda merhum Sultan için tâziye töreni düzenledi. Tâziye süresince Bağdat'taki bütün çarşılar ve dükkanlar kapalı tutuldu. Halifenin eşi ve Sultan Alp Arslan'ın kardeşi olan *Hatice Arslan Hatun* ile maiyeti, yerli Müslümanları hayretler içinde bırakan ağır yaslar tuttular. Hatun ve onun özellikle Türk kökenli hizmetçileri, saçlarını ve yüzlerini yoldular, elbiselerini yırttılar. Türk geleneklerine yabancı olan halife, eşinin saçunu ve yüzünü yolmasına engel olmak istediysse de başarılı olamadı. Hatun, başka bir Türk âdeti gereğince toprak üzerine oturdu. Kardeşi Alp Arslan'ın ruhunu tazîz etmek için de fakirlere para dağıttı. (Sevim (Sibt İbnü'l-Cevzî), 1998: XIX, 51; Sevim (İbnü'l-Cevzî), 2005: XXVI, 52; İbn Kesîr, 1995: X, 227; Ahmed bin Mahmûd, 1977: I, 114).

⁶⁶ Düstürnâme-i Enverî, 1928: 35. "*Hasta Mehmed Bey ölüür andan gider – Kesdi Paşa (Umur Bey) saçın anda ah eder*". Görüldüğü gibi, İslâmiyet'ten önceki "*saç yolma* (bıçma)" davranışının yerini, İslâmî dönemde "*saç kesme*" davranışı almıştır.

⁶⁷ Yas alâmeti olarak at kuyruğunu kesmek eski Türkçede "*tullamak*" kelimesi ile ifade edilmiştir. Kelimenin kökü olan "*tul*", bugünkü "*dul*" sözünün eski şeklidir. Kuyruğunun kesilmesiyle at, tıpkı eşi ölen kişi gibi "*dul*" hâle gelmiş olmaktadır.

Aynı şekilde Kırgız ve Kazak Türklerinde de yas esnasında ağıt söylenirken yere ters bir şekilde oturulmaktaydı⁶⁸. Diğer taraftan aynı âdete Anadolu Türkleri arasında da rastlanılmıştır. Meselâ Türkiye Selçuklu Devletinin dokuzuncu hükümdarı I. İzzeddin Keykâvus vefat edince, devlet adamları ve komutanlar, eski Türk yas âdeti gereğince başlıklarını ters çevirmişlerdir⁶⁹. Aynı şekilde Candaroğullarından Süleyman Paşanın eşinin cenaze töreni de tamamen Türk âdetlerine göre yapılmıştır. Bu törende Süleyman Paşanın oğlu İbrahim Bey, annesinin cenazesini başı açık ve yaya olarak takip etmiştir. Beyler ve saray görevlileri ise, hem başlarını açmışlar hem de kaftanlarını ters giymişlerdir. Kadı, hatip ve hoca efendiler de elbiselerini ters giymişler; fakat başlarını açmamışlar, sadece başlarına sarık yerine siyah yünden yapılmış bir çevre dolamakla yetinmişlerdir⁷⁰.

Elbiseleri ve başlıkları ters giymek, eyerleri ters çevirmek, atlara ters binmek, mezara karşı ters oturmak ve hatta ölünün şahsî eşyalarını mezara ters koymak gibi âdetlerin bir tek anlamı vardır. O da şudur: Eski Türk inancına göre, öteki dünya bu dünyanın tersi durumundadır⁷¹; öyleyse eşyalar da öteki dünya istikâmetine çevrilmelidir.

Türklerin kendilerine özgü yas âdetleri olduğu gibi, yine kendilerine özgü ölü gömme (defin) törenleri de vardı: Türklerde ölüm olayından sonra hemen ceset yıkanıp temizlenmekte ve “eşük” adı ile anılan bir kefene sarılmaktaydı. Eğer ölen hanedandan veya beylerden biri ise, iç organları alınarak mumyalanmaktaydı. Kefenlenmiş veya mumyalanmış ceset, kişinin kendi çadırına konmaktaydı. Bundan sonra ölünün yakınları çadırın önünde toplanmakta, at ve koyun kesilmekteydi. Ayrıca, çadırın etrafında, at üzerinde yedi defa dönülmekte ve bu arada yüzler bıçakla çizilerek, kanlı yaşlar akıtılmaktaydı⁷².

Ölü için, yerin altında odalardan oluşan bir mezar hazırlanmaktaydı. Bu mezar, “kerekür, keğür, korıgan⁷³, oba, bark (anıt yapı), kara orun, yırçü, sin,

⁶⁸ Günay-Güngör, 1997: 73.

⁶⁹ İbn Bibî, 1956: 209; 1996: I, 228; İbn Bibî, Selçuknâme, 2007: 73; Yazıcızâde, Tevârfih-i Âl-i Selçuk, 1902: IV, 195.

⁷⁰ İbn Batuta Seyahatnâmesi, 1971: 65.

⁷¹ Rasonyi, 1970: 28.

⁷² Eberhard, 1942: 86; Liu Mau-tsai, 1958: I, 42. “Stirbt einer von ihnen, dann wird die die Leiche in seinem Zelt aufgebahrt. Seine Familienen-gehörigen un Verwandten schlachten Rinder und Pferde und bringen sie dem Toten zum Opfer. Sie laufen um das Zelt herum und schreien und heulen dabei. Sie schlitzten ihr Gesicht mit einem Messer auf, so dass Blut und Traenen ineinander fließen. Siebenmal tun sie dies und dann erst hören sie auf”.

⁷³ “Korıgan”, korunan yer demektir. Dolayısıyla bu kelime, hem mezar hem de kale anlamına gelmektedir.

tünerik, tulbu” gibi çeşitli adlar altında anılmaktaydı. Tabuta konulan ceset, araba ile mezara götürülüyordu. Gömme işlemi genellikle ilkbahar ve güz mevsimlerinde yapılmaktaydı. Yazın ölenler güz mevsiminde, kışın ölenler de ilkbaharda defnedilmekteydi.

Türklerde cesedi normal gömmenin dışında hem yakarak hem de mumyalararak gömme âdeti vardı. Hun korıganlarından çıkarılan cesetler hep mumyalanmış vaziyetteydi. Mumyalanmış ceset, ahşap bir sandukaya yerleştirilip, yüzü de doğuya çevrilmiş olarak mezar odalarından birine konmaktaydı. Hanedan üyeleri ve kahramanlar için yapılan korıganlar genellikle iki odalı olmaktaydı. Odalardan birine ölenin ahşap sanduka içinde cesedi, diğerine de onun atları ve şahsî eşyaları yerleştirilmekteydi. Şahsî eşyalar arasında elbise, halı, mücevher, kılıç, içki (kırmızı), koşum takımı, ipekli kumaşlar, kartal pençesi ve geyik dişleri gibi maddeler yer almaktaydı.

Korıgan odalarının duvarları ve tavanı tomruklarla (kalaslarla) kaplanarak berkitilmekteydi. Korıganın üzeri de toprak yığılmak suretiyle küçük bir tümsek hâline getirilmekteydi. Tümseğin etrafı ise, bir daire gibi taşlarla çevrilmekteydi. Ayrıca akrabalar, öleni ululamak için onun ailesine çeşitli kumaşlar göndermekteydiler. Türkçe **“eşük”** adı verilen bu kumaşlar, ölünün mezarı üzerine konmaktaydı. Bu kumaşlar, bir süre mezarın üzerinde kaldıktan sonra yoksullara dağıtılmaktaydı⁷⁴.

Daha önce çadırın çevresinde yapılan törenin bir benzeri korıganın etrafında, bir kere daha tekrarlanmaktaydı. Ayrıca ölünün kurban edilen atlarının derileri veya kafaları birer sırığa geçirilerek, korıganın üzerine dikilmekteydi. Bunlar, ölünün cennete giderken bineceği hayvanlar idi⁷⁵. Eğer ölen kahraman bir kişi ise, korıganın etrafına sağlığında öldürdüğü düşman sayısı kadar **“bal-bal”**⁷⁶ dikilmekteydi. Eski Türk inancına göre, **“bunlar, ölünün uşakları olup cennette ona hizmet edeceklerdir”**⁷⁷.

Korıgan etrafında yapılan törenden sonra topluca ölen kişinin çadırına dönülmekteydi. Burada, ölen kişinin hayvanlarından bir miktarı kesilerek, yas törenine katılanlara yemek verilmekteydi⁷⁸. Bu yemeğe **“yoğ basan”, “yoğ aşı”**

⁷⁴ Kaşgarlı Mahmûd, 1939: I, 72.

⁷⁵ Eberhard, 1942: 86.

⁷⁶ Türkler, öldürülen düşmanın taştan kabaca yontulmuş suretlerini temsil eden heykellere bal-bal adını veriyorlardı. Balbalın sayısı, savaşçının yeteneğine göre, bazen yüze ve hatta bine kadar çıkabilmekteydi (Liu Mau-tsai, 1958: I, 42).

⁷⁷ İbn Fazlan Seyahatnâmesi, 1975: 36.

⁷⁸ Eberhard, 1942: 86.

veya sadece “yoğ” (ölü aşı) adı verilmektedir⁷⁹. Tarihî kayıtlara göre, Oğuzlarda “yoğ aşı” vermek için bazen 100 veya 200 baş koyun ve at birden kesilmekteydi⁸⁰.

Bu konuyu somut bir örnekle kapatmak istiyoruz. Vereceğimiz örnek büyük Hun hükümdarı Attila'nın ölüm töreniyle ilgilidir. Zira bu büyük hükümdarın ölümü dolayısıyla yapılan devlet töreninde, hemen hemen bütün Türk yas ve yoğ âdetleri yerine getirilmiştir. Bu hususta özellikle Lâtin kaynaklarının sağladığı bilgilerin özeti şöyledir: Attila, İtalya seferinden döner dönmez yeni bir seferin hazırlığı içine girmişti. Bu defa hedefi muhtemelen İran idi. Fakat o, bir Germen beyinin kızı olan İlduko ile evlendiği gece burnundan boşanan kanlarla boğularak, şüpheli bir şekilde öldü (453). Bu beklenmedik ölüm karşısında şok olan Hunlar, onulmaz bir yasa büründüler. Ölüm acısının duyguları harekete geçirmesiyle yakınmalar ve dövümler başladı. Kimileri saçlarını, kimileri de yüzlerini yoluyordu. Bu arada Attila'nın cesedi tabutlanarak, Çin ipeğinden yapılmış bir çadıra kondu. Hun beyleri atlarına binip, yoruluncaya kadar çadırın etrafında döndüler. Ozanlar da kopuz eşliğinde Attila'nın hayatta iken gösterdiği kahramanlıkları öven destanlar okumaya başladılar. Lâtince'ye çevrilmiş olarak günümüze ulaşan bu destanların birinde Hun ozanı; “Attila'nın, en ulu Hun kahramanı, Muncuk⁸¹ soyundan gelen en yiğit halkların başbuğu, daha önce eşi görülmemiş yenilmez bir gücün sahibi olduğunu, bu güçle tek başına İskitlerin ve Germenlerin krallık tacını kazandığını, her iki Roma Devletinin şehirlerini alıp, talan ederek veya yakıp yıkarak korku saldığını, (...) yalvarıp yakaranlara karşı merhametli davrandığını, her şeyin yakılıp yıkılmaması için haraç ödenmesini kabul ettiğini, (...) bütün bunları talihin yardımıyla başardığını, ölümünün de düşmanın açtığı yaradan değil, kendi kurduğu tuzağa düşerek de değil, sevinç ve mutluluk içinde, hiç acı çekme-

⁷⁹ Kaşgarlı Mahmûd, 1939: I, 398.

⁸⁰ İbn Fazlan Seyahatnâmesi, 1975: 36.

⁸¹ “Moncuk”, bugünkü “boncuk” kelimesinin eski şeklidir. Eski Türkçede boyuna takılan değerli taş ve mücevher anlamına gelir. Türkler, genellikle insan ve at boynuna takılan değerli taş, arslan tırnağı ve muska gibi nesnelere “moncuk” demişlerdir. Onların inanışına göre, “moncuk takmak”, hem nazar değmesini önlemekte hem de uğur getirmekteydi (Kaşgarlı Mahmûd, 1939: I, 475; 1940: II, 123; 1941: III, 121). Tarihî kayıtlara göre, “moncuk” adını taşıyan ilk tarihî şahsiyet, büyük Hun hükümdarı Attila'nın babası idi. “Moncuk” adı, İslâmî dönemde de kullanılmaya devam etmiştir. Bu dönemde, bayrak ve tuğ gibi hâkimiyet, hükümdarlık ve bağımsızlık sembollerinin tepesine monte edilen hilâl (mahçe) veya topuz gibi nesnelere, “moncuk” denmiştir (İbn Bibî, 1956: 505, 661; 1996: II, 54, 179).

den olduğunu" birer birer sayıp dökerek, Hun beylerinin ve toplumunun duygularına tercüman olmuştur⁸².

"Ölü aşı" adı verilen yemekler yendikten sonra Attila'nın cesedi, altından yapılmış bir sandukaya kondu. Altın sanduka da gümüşten yapılmış bir sandukanın, o da demirden yapılmış diğer bir sandukanın içine yerleştirildi. Bundan sonra mezar için uygun bir yer seçildi⁸³. Burada hazırlanan mezar odasına demir sanduka ile Attila'nın silâhları ve değerli eşyaları gömüldü. Mezar yeri belirsiz hâle getirildikten sonra da, defin faaliyetine katılanlar, bir ihanet ihtimalini ortadan kaldırmak için, hemen orada öldürüldü⁸⁴.

Sonuç :

Oğuz Kağan, bozkır kültürünün ideal insan tipini temsil eder. Bu, hem beden hem ruhen kuvvetli, cesur, atak, kahraman, inançlı, kararlı azimli ve güvenilir bir insandır. Destanda Oğuz Kağanın fizikî yapısı da, gücü ve kudreti temsil eden hayvanların özellikleriyle tasvir edilmiştir. Bu tasvire göre, onun "Ayakları öküz ayağı gibi; beli kurt beli gibi; omuzları samur omzu gibi; göğsü ayı göğsü gibi idi. Vücudu da baştan aşağı tüylü idi". Yine aynı destanda Oğuz Kağanın resmi "boğa" şeklinde verilmiştir. "Boğa" da onun gerçek adı olmalıdır. Çünkü boğa ismi, Türklerde gücün ve kudretin, cesaretin ve kahramanlığın, dayanıklılığın ve kararlılığın bir sembolü idi. Dolayısıyla bu isim, Türklerde gerek İslâmiyet'ten önce gerekse İslâmî dönemlerde çok yaygın olarak kullanılmıştır.

Eski çağlarda, göçebe insanın yetişmesini ve hayata hazırlanmasını sağlayan temel ve pratik eğitim, hiç kuşkusuz onun içinde yaşadığı hayat tarzı ve bu hayatla ilgili olarak göstermiş olduğu faaliyetlerdir. Oğuz Kağan da, göçebe bir topluluğun çocuğu olarak, avcılık, besicilik ve akıncılık yapmak, hayatın zorlukları ve tehlikeleriyle mücadele etmek, yani gençlik yıllarını iyi değerlendirmek suretiyle kendisini yetiştirmiş ve güçlü bir yiğit olmuştur. O, bu gücünü, mensup olduğu toplumu tehdit eden ve onu "ağır bir eziyetle ezen" "iç düş-

⁸² Altheim, 1959: I, 241. "Der Hunnen vornehmster König Attila, Spross des Mundzucus, tapferster Völker Herr, der mit vordem unerhörter Macht allein der Skythen und Germanen Königtümer besass, des römischen Erdkreises doppeltes Reich durch Raub der Staedte schreckte, und, auf dass nicht zur Beute der Rest wüirde, durch Flehen erweicht, jaerlichen Tribut nahm, und der, als er dies alles mit Glückes Hilfe getan, nicht durch Feindes Wunde, nicht durch der Seinen Trug, sondern in der Blüte seines geschlechts, unter Freuden froh, schmerzlos dahinging."

⁸³ Attila'nın mezarı için seçilen yerin bir nehir yatağı olması ve bu yerin de definden hemen sonra sular altında bırakılması kuvvetle muhtemeldir.

⁸⁴ Altheim, 1967: 62 vd. Türklerde yas ve ölü gömme âdetlerine dair ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. Roux, 1994:219-236.

man"dan kurtarmak suretiyle ispat eder. Oğuz Kağan, iç düşmanı bertaraf ederken sadece silâh kullanmaktaki yeteneklerini değil, aynı zamanda aklını ve günlük hayatta edindiği tecrübelerini de kullanmıştır. Onun bertaraf ettiği iç düşman ise, hiç kuşkusuz ya onun hükümdar olan babası ya da o zamanki kötü idarenin başıydı. Çünkü bu büyük başarı, Oğuz Kağanı hemen hükümdarlığa taşımıştır. Böylece Oğuz Kağanın talihi de değişmiştir.

Yeni tahta çıkan her hükümdar için iki önemli faaliyet vardır. Bunlardan birincisi, çeşitli vasıtalarla iktidarını ve otoritesini güçlendirmek; ikincisi ise, ülkesi ve halkı üzerinde tam bir hâkimiyet kurarak, birliği ve bütünlüğü sağlamaktır. Oğuz Kağan her iki faaliyette de başarılı olmuştur: O, her Türk hükümdarının yaptığı gibi akılcı ve pratik bir yol izlemiş, kendisine iki ünlü ve güçlü kabileden eş alarak, bu kabilelerin destek ve yardımını sağlamıştır. Böylece o, bu yardım ve destek sayesinde iktidarını güçlendirmiştir. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, Oğuz Kağan, bu evliliği amacı doğrultusunda kullanarak, kendisi ile kabileler arasındaki rekabeti ve düşmanlığı kaldırmış, yerine yardımlaşmayı ve dayanışmayı ikame etmiştir.

Oğuz Kağan, ülkesi ve halkı üzerinde tam bir hâkimiyet kurup birliği ve bütünlüğü sağlayabilmek için de düzenlediği toyları ve kurultayları bir vasıta olarak kullanmıştır. Çünkü toya ve kurultaya katılmak, mevcut iktidarı onaylamak ve desteklemek anlamına geliyordu. O, bu toylarda ve kurultaylarda gücünü ve servetini etkili bir şekilde ortaya koyarak, iktidarını ve otoritesini boy beylerine ve halkına kabul ettirmiştir. Toylarına ve kurultaylarına katılmayan boy beylerinin davranışlarını da itaatsizlik ve isyan saymış, bunları da silâh gücüyle itaat altına almıştır. Sonunda, aynı soydan ve kültürden olan toplulukları bir devlet çatısı altında tıpkı bir aile gibi birleştirmiştir.

İç meselelerini tamamen halletmiş olan her büyük lider, doğal olarak dış meselelere yönelir. Bu durum, Oğuz Kağanda da ortaya çıkmıştır: İktidarını güçlendirip ülkesinde birliği ve bütünlüğü sağlamış olmak, her büyük liderin olduğu gibi Oğuz Kağanın da ideallerini büyütmüş, ufkunu da son derece genişletmiştir. Artık o, dünya politikasında rol oynamak ve bu politikaya yön vermek arzusunda. Fakat dünya politikasında rol oynayabilmek ve ona yön verebilmek, hiç kuşkusuz içinde yaşanan çağa uygun bazı şartları, vasıtaları ve imkânları gerektirmektedir. Bunları; 1-) Güçlü ve idealist bir lider, 2-) Hazır bir çevre ve uygun bir ortam, 3-) Uzman subaylar ile eğitimli ve profesyonel savaşçılardan oluşan teşkilâtli ve kuvvetli bir ordu ve 4-) Çağın şartlarına uygun savaş araç ve gereçleri şeklinde sıralamak mümkündür. Oğuz Kağan, dünya politikasında rol oynayabilecek liderlik özellikleri ile bu davada kendisi

için gerekli olan bütün vasıtalara ve imkânlarla fazlasıyla sahip olmuştur. Şimdi bunları kısaca açıklayalım:

Güçlü ve İdealist Bir Lider: Oğuz Kağan, bütün gücünü ve enerjisini amacının başarısına adanmış; inançlı, kararlı, dinamik ve idealist bir lider idi. O, amacına ulaşma hususunda engel tanımayan bir karakter ve ruh yapısına sahipti. Kendisinden emin tavrı, kuvvetli bir irade, nefse mutlak hâkimiyet ve ideallerine bağlılık, onun en belirgin özellikleri idi. Tehlike ne kadar büyük olursa olsun âcizlik göstermez, engeller onun cesaretini kıramazdı. Ele aldığı davayı sonuca ulaştırmadan durmaz ve dinlenmezdi. Amacına doğru yürürken yorulmak nedir bilmeyen bir dinamizme sahipti. Cihâna hâkim olma ve cihân hükümdarlığı, onun önüne koyduğu ideallerin başında geliyordu.

Hazır ve Uygun Bir Ortam: Bir lider, ne kadar yetenekli olursa olsun, amacına uygun bir çevre ve ortam bulamazsa, başarılı olamaz. Oğuz Kağanın en büyük şansı, kendisini amacına ulaştırabilecek hazır bir çevre ile uygun bir ortam bulmuş olmasıdır. O da şudur: Konar-göçer hayat tarzı, insanı her türlü tehlikeye ve tehdiye karşı daima hazır tutan “bir kışla hayatı” gibiydi. Bu hayat tarzı, âdeta askerî bir okulun görev ve fonksiyonunu yerine getirerek, eski Türk toplumuna büyük bir enerji ve dinamizm kazandırmıştır. Üstelik topluma hâkim olan askerlik ruhu, kahramanlık tutkusu ve doyumluk (ganimet) elde etme arzusu, eli silâh tutan herkesi savaşa hazır tutmaktaydı. Çin Yıllıklarının tespitine göre, her Türk, “hastalıktan ölmeyi utanç verici saymakta, savaşta ölmeyi de onur verici bulmaktaydı”.

Teşkilâtlı ve Eğitilmiş Bir Ordu: Konar-göçer hayat tarzında; şahsını, ailesini, namusunu, onurunu, töresini, özgürlüğünü, bağımsızlığını, sürüsünü ve otlağını korumak isteyen her Türk, iyi bir savaşçı olarak yetişmek zorundaydı. Bunun için Türklerde askerliğe özel bir meslek gözüyle bakılmazdı. Hemen hemen her Türk eğitilmiş, gönüllü ve profesyonel birer savaşçı idi. Çünkü her Türk erkeği, askerî eğitime henüz çocuk yaşta başlamaktaydı. Bütün aile fertleri için ata binmek, kılıç kullanmak, mızrak fırlatmak, topuz vurmak, ok atmak, bıçak ve kement kullanmak gibi işler, günlük hayatın vazgeçilmez faaliyetleri arasında yer alıyordu. Kadınların, çocukların, hastaların ve yaşlıların dışında herkes, boy beyinin emrinde akına ve savaşa katılmak zorundaydı. Bütün boy başkanları da, kendi boyuna mensup savaşçıların doğal komutanlardı. Her savaşçı, atını ve silâhını kendisi temin etmek durumundaydı. Akın ve savaş boyunca da, silâhını ve yiyeceğini yanında taşımaktaydı. Ganimetten aldığı paydan başka savaşçı unsura maaş veya ücret verme gibi bir usul, bu dönemde henüz yoktu.

Görüldüğü gibi, Oğuz Kağanın hedef edindiği büyük gaye ile sahip olduğu gerçek imkânlar ve vasıtalar arasında tam bir uyum ve denge vardır. Oğuz Kağan için yapılacak tek iş, boy başkanlarına birer “ok” (okun buradaki anlamı davettir) göndererek, onları sefere ve savaşa davet etmekten ibaretti. Böyle büyük bir efendiden davet almak da, onlar için onurların en yücesi olarak görülmekteydi. Dolayısıyla boy başkanları, derhal obalarının savaşçılarını yanına alıp en kısa zamanda emir buyrulan yere gelerek, merkezî orduya katılmaktaydılar.

Çağın Şartlarına Uygun Vasıtalar ve Yöntemler: Savaşlarda karşı tarafa üstünlük sağlayan bir vasıta da, zamanın en ileri askerî tekniklerine sahip olabilmek ve en gelişmiş askerî yöntemlerini bulup uygulayabilmektir. Oğuz Kağan, bu imkânlara ve avantajlara da sahipti: Çünkü Türk savaş anlayışı ve sistemi, “hareket, sürat, süvari tekniği ve uzaktan savaş yöntemleri” üzerine kurulmuştur. Savaşlarda, yüksek hareket ve sürat üstünlüğünün sağladığı avantajı ilk keşfeden ve uygulayan Türkler olmuştur. Türklere, savaşlarda hareket ve sürat üstünlüğünü sağlayan vasıta ise attır. Diyebiliriz ki, onlar, atın sağladığı yüksek sürat ve hareket sayesinde karşı konulmaz bir güce ulaşmışlardır. Türkler, uzaktan savaşma yöntemi sayesinde de, kan kaybını en aza indirmişler ve daima savaş güçlerini korumuşlardır. Onlara uzaktan savaşma imkânını sağlayan silâh ise “ok” idi. Türk savaşçıları, özellikle at üzerinde dörtnala giderken oklarını önlerinde, arkalarında ve yanlarında bulunan hedeflere isabetli bir şekilde atmaktaydılar.

Oğuz Kağan, bazısını hazır bulduğu bazısını da kendisinin hazırladığı bu imkân ve vasıtaları amacı doğrultusunda iyi bir şekilde değerlendirmek ister. Onun amacı dünya hükümdarı olmaktır. Bunun için ordusunu alarak, dünya fethine çıkar. Artık onun davranışlarına iki etken hâkimdir: **Yenmek ve hükmetmek.** Baş döndürücü bir süratle ilerleyen Oğuz Kağan, bir zaferden diğer zafere koşar. Ordularının önünde hiçbir güç ve devlet uzun süre dayanamaz. Her zafer ona büyük bir ülke kazandırır. Sonunda; Kafkaslar, Azerbaycan, Anadolu, İran, Irak, Suriye, Mısır, Hindistan ve Çin gibi büyük ülkeleri birer birer fetheder. Hükümdarlarını da kendisine bağlar. Artık onun ne arkasında ne de önünde kendisine direnebilecek ve kafa tutabilecek bir güç ve irade yoktur. Başka bir deyişle onun arzu edip de ulaşamadığı bir hedef kalmamıştır. Fakat kendisi de yaşlanmış ve yorulmuştur. Oğuz Kağan, sadece bir kavmin ve bir ülkenin hükümdarı olarak çıktığı bu uzun seferden bütün kavimlerin ve ülkelerinin hükümdarı, yani dünya hükümdarı olarak yurduna geri döner ve bu büyük başarısını görkemli bir toyla kutlar.

Oğuz Kağanın sadece bir hükümdarlık devrine sığdırmış olduğu bu fetih hareketi, hiç kuşkusuz insan maharetinin en büyük başarısıdır. Onun bu büyük başarısı, ancak Büyük İskender ile Cengiz Hanın elde etmiş oldukları başarılarla kıyaslanabilir. Bu kıyaslama da, hiç şüphesiz Oğuz Kağanın lehine bir sonuç verecektir.

Oğuz Kağan, sadece dünya fethini gerçekleştirmiş ilk fatih hükümdar olarak değil, aynı zamanda ilk Türk töresini ve devlet teşkilâtını kuran ilk hükümdar olarak da karşımıza çıkar. O, hayatı boyunca karşılaştığı her güçlüğe ve probleme, akılcı, pratik ve kesin çözümler getirmiştir. Bu çözüm şekilleri de Türk karakterine ve ruh yapısına uygun ilkelere dayandığı için ilk Türk töresinin temellerini oluşturmuştur. Bunlar; **“toy verme, ad verme, kurultay toplama, nutuk söyleme, bilge kişilere danışma, dirlik ve ülüş dağıtma, Tanrıya ve halka hesap verme”** gibi geleneklerdir. Bu temel gelenekler, bütün Türk tarihi boyunca ölmezliğini korumuş, Türk hükümdarlarına örnek ve model olmuştur.

©

KAYNAKLAR

- AHMED BİN MAHMUD, (1977); *Selçuk-nâme I*, haz. E. Merçil, I, İstanbul.
- ALPTEKİN, Çoşkun (1971); *Selçuklu Paraları*, SAD, III, s. 435-591.
- ALTHEİM, Franz (1959); *Geschichte der Hunnen, I*, Berlin.
- ALTHEİM, Franz (1967); *Asya'nın Avrupa'ya Öğrettiği*, trc. E. T. Eliçin, İstanbul.
- ARAT, Reşid Rahmeti, (1987); *Makaleler, I*, "Oğuz Kağan Destanı", s. 605-672.
- BEYHAKÎ, (1371); *Târîh-i Beyhakî*, nşr. A. E. Feyyaz, Tehran.
- CAHEN, Claude (1943-45); *La Tuğra Seljukide*, *Journal Asiatique*, 234, s. 167-172.
- CHAVANNES, Edouard (1900); *Documents sur le Tou-kiue Occidentaux*, Paris.
- DE GROOT, J. J. M. (1921); *Die Hunnen der vorchristlichen Zeit*, Berlin-Leipzig.
- DEDE KORKUT KİTABI, (1971); Haz. M. Ergin, İstanbul.
- DİVANÜ LUGATİ'T-TÜRK DİZİNİ, (1972); haz. A. Caferoğlu, Ankara, 1972.
- DÜSTURNÂME-İ ENVERÎ, (1928); haz. M. H. Yinanç, İstanbul.
- EBERHARD, Wolfram (1942); *Çin'in Şimal Komşuları*, Ankara.
- EBU'L-FEREÇ TARİHİ, (1945); I, çvr. Ö. R. Doğrul, Ankara.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican (1986); *Some remarks on the Oğuz Kağan Epic*, Oğuz Kağan Destanı Üzerine Bazı düşünceler, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı (Belleten)*, s. 9-12, 13-16.
- ERCLASUN, Ahmet Bican, (2008); *Oğuz Boy Adlarının Etimolojisi*, *Dil Araştırmaları*, 3, s. 9-25.
- GÜMÜŞÇÜ, Osman (2002); *XVI. Yüzyıl Anadolu'sunda Oğuz Boy Adlı Yerleşmeler*, *Türkler*, VI, s. 358-364.
- GÜNAY, Ü.-GÜNGÖR H. (1997); *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dinî Tarihi*, İstanbul.
- İBN BATUTA SEYAHATNÂMESİNDEN SEÇMELER, (1971); haz. İ. Parmaksızoğlu, İstanbul.
- İBN BÎBÎ, (1956, 1996); *El-Evâmirü'l-Alâ'ie fi'l-Umûri'l-Alâ'ie (Selçuk-nâme)*, çvr. M. Öztürk, Ankara; (2007); *Selçuknâme*, haz. M.H. Yinanç,
- İBN FAZLAN SEYAHATNÂMESİ, (1975); trc. R. Şeşen, İstanbul.
- İBNÜ'L-ESİR, (1987), *El-Kâmil fi't Tarih (İslâm Tarihi)*, XI, çvr. A. Özaydın, İstanbul.
- İNAN, Abdülkadir (1968); *Makaleler ve İncelemeler, I*, Ankara.

- KAFESOĞLU**, İbrahim (1977); *Türk Millî Kültürü*, Ankara 1977.
- KAPLAN**, Mehmet (1985); *Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar, 3, Tip Tahlilleri*, İstanbul.
- KAPLAN**, Mehmet (1987); *Türk Milletinin Kültürel Değerleri*, Ankara.
- KAPLAN**, Mehmet, (1979); *Oğuz Kağan Destanı*, İstanbul.
- KAŞGARLI MAHMUD**, (1939-41); *Divanü'l-Lugati't-Türk, I, II, III*, trc. B. Atalay, Ankara.
- KOCA**, Salim (2008); *Diyâr-ı Rûm'un (Roma Ülkesi) Türkiye Haline Gelmesinde Türk Kültürünün Rolü, Selçuk Türkiyat, 23*, s. 1-53.
- KOCA**, Salim (2010); *Türk Kültürünün Temelleri, II*, Ankara.
- KÖPRÜLÜ**, Mehmed Fuad, (1972); *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, Ankara.
- KÖPRÜLÜ**, Mekmed Fuad, (1981); *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, İstanbul.
- KÖYLERİMİZ**, (1982); T.C. İçişleri Bakanlığı, İller İdaresi Genel Müdürlüğü, Genel Yayın No.:327.
- KÖYMEN**, Mehmet Altay (1989); *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, I*, Ankara.
- LİU MAU-TSAİ**, (1958); *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe), I*, Wiesbaden.
- MANAS DESTANI**, (1972), haz. A. İnan, İstanbul.
- MİCHEL LE SYRIEN**, (1905); *Cronique de Michel le Syrien*, Fr. trc. Chabot, III, Paris.
- NEMETH**, Gyula (*Julius*) (1982); *Attila ve Hunları*, çvr. Ş. Baştay, Ankara.
- NİZÂMÜ'L-MÜLK**, (1976,1982); *Siyâset-nâme*, yay. ve çvr. M. A. Köymen, Ankara.
- ORHUN ÂBİDELERİ**, (1973); haz. M. Ergin, İstanbul.
- ÖGEL**, Bahaeddin (1971); *Türk Mitolojisi*, Ankara.
- ÖGEL**, Bahaeddin (1982); *Türklerde Devlet Anlayışı*, Ankara.
- PELLİOT**, Paul, (1995); *Uygur Yazısıyla Yazılmış Uğuz Han Destanı Üzerine*, çvr. V. Köken, Ankara.
- RASONYÍ**, Laszlo (1970); *Tarihte Türklük*, Ankara.
- RÂVENDÎ**, (1957); *Râhatü's-Sudûr ve Ayetü's-Sürûr, I*, çvr. A.Ateş, Ankara.
- REŞİDEDDİN FAZLULLÂH**, (1960); *Câmiü't-Tevârih, II*, yay. A.Ateş, Ankara.

- ROUX, Jean-Paul** (1994); **Türklerin ve Moğolların Eski Dini**, trc. A. Kazancıgil, İstanbul.
- SEVİM, Ali (SİBT İBNÜ'L-CEVZÎ, İBNÜ'L-CEVZÎ)**, (1998, 2005); "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'âtü'z-Zaman fî Tarihi'l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler, II, Sultan Alp Arslan Dönemi", **Türk Tarih Belgeleri Dergisi**, XIX, 1-51; İbnü'l-Cevzî'nin El-Muntazam Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler, **Türk Tarih Belgeleri Dergisi**, XXVI, s. 1-84.
- SİNOR, Deny** (1950); Oğuz Kağan Destanı Üzerine Bazı Mülâhazalar, çvr. A. Ateş, İ.Ü.E.F. **Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, VI, s. 1-14.
- SÜMER, Faruk** (1972); **Oğuzlar**, Ankara.
- SÜMER, Faruk**, (1960) Oğuzlar'a Ait Destanî Mahiyette Eserler, **DTCFD**, XVIII, 359-455.
- TOGAN, Zeki Velidi** (1972); **Oğuz Kağan Destanı**, İstanbul.
- YAZICIZÂDE Ali**, (1902); **Târîh-i Âl-i Selçuk**, yay. Th Houtsma, *Histoire, des Seldjouicdes, d'Asie, Mineure*, III, Leiden 1902.
- YUSUF HAS HACİB**, (1947, 1974); **Kutadgu Bilig**, yay. ve çvr. R.R. Arat, İstanbul, Ankara.

Selçuklu Anadolu'sunda Bir İnsanîyet Mektebi: Ahilik

Mustafa DEMİRCİ*

A)GİRİŞ:

İnsan hayatının dünyevi-uhrevi ya da maddi-manevi şeklinde ikiye bölünmesi, modern zamanlara, özellikle de batı kültürüne özgü bir durumdur ve büyük oranda da şizofrenik bir şaşkınlık yaratmıştır. Özünde çelişkiler barındıran bu tür dualist kültürler, toplumsal beklentilerle de beslenerek bir zemberek gibi kurulmaktadır. Halbuki İslami bakış açısı böylesi bir yapay bölünmeyi kabul etmediğinden, toplumsal varoluş planında hiçbir ahlaki boşluğa imkan tanımaz. Tevhid inancı, dünyevi olan ile uhrevi olanın, maddi olan ile manevi olanın gerçekte organik olarak bir birine bağlı olduğu inancından hareketle, dini, iktisadi ve toplumsal boyutları bir denge halinde harmanlayıp bütünleştirerek, gerek düşünce planında gerekse kurumlar dünyasında söz konusu yapay ayrımları anlamsızlaştırır. Ayrıca İslami bakış açısından insanın fizyolojik yapısı bu ayrıma imkan vermez; ahlaki ve iktisadi hayat bu kısıtlamalara ve kesintiye fırsat vermeden homojen bir sistem içinde hayati bir denge sağlamak üzere yatay ve dikey olarak bütünlenmiştir. Bundan dolayı İslam dünyasında daima ekonomik hayatın tanzimi ve kontrolü ahlaki sınırlar içinde düşünülmüştür.¹

İşte Türk-İslam geleneği içinde dünyevi olan ile uhrevi olanın ya da maddi olan ile manevi olanın bir bütün halinde düşünülerek ele alındığı ve bir kurum, teşkilat ve zaman içinde de köklü bir gelenek haline gelen yapıların başında Selçuklular zamanında Anadolu'daki Ahilik örgütlenmesinde görülebilir.² Sel-

* Prof. Dr., Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

¹ N.Haydar Nakvi, *Ekonomi ve Ahlak*, trc. İlhan Kutluer, İstanbul 1985, s.23.

² Fütüvvet: Fetâ kökünden gelir; "genç, yiğit, cömert" anlamlarını taşır. Fütüvvet ise "gençlik, kahramanlık, cömertlik" anlamlarına gelir. Tasavvuf kaynaklarında. U. (VIII.) yüzyıldan itibaren önde gelen sûfilerin fütüvvet kelimesini tasavvuf bir terim olarak kullanmaya başladıkları, fedakârlık, diğerlâmlık, iyilik, yardım, insan severlik, hoşgörü ve nefisine söz geçirme gibi ahlâkî nitelikler kastedilir. Başlangıçta tasavvufi bir mahiyet taşıyan XIII. Yüzyıldan itibaren

çuklular Anadolu'ya Maveraiü'n-Nehir ve Horasan'dan göç etmiş kalabalık Türk kitlelerinin eğitimi, meslek sahibi olmaları ve iş hayatında ve üretim sektöründe standartları yükseltmek için Fütüvvet'in Anadolu'ya özgü şekli olan Ahiliği kurup geliştirmişlerdir.³ Burada Ahilik, XIII. yüzyıldan XIX. yüzyıla dek uzun bir süre Anadolu ve Balkanlarda yaşayan Müslüman-Türklerin hem sanat ve meslek alanlarında yetişmelerini, hem de ahlaki yönden gelişmelerini sağlayan bir müessesese olarak karşımıza çıkar. Bu haliyle Ahilik, Türk kültür ve zevkinin Ortaçağ Fütüvveti, töre ve gelenekleri ile beslenmesi ve Anadolu'da Selçuklular devrinin kendine özgü sosyal, kültürel ve siyasi şartların etkisiyle, teşekkül edip gelişen Selçuklu Anadolu'sunun toplumsal, kültürel, ekonomik ve en önemlisi siyasi hayatını yönlendiren müesseselerin başında gelmektedir.⁴ Fütüvvet geleneğinin Anadolu'daki aldığı şekil, İslam dünyasının hiçbir yerinde benzeri görülmediğinden emsalsizdir. Nitekim bu teşkilatın Anadolu'daki banisi Ahi Evren, I. Gıyasettin Keyhüsrev'e sunduğu *Menahic-i Seyfi ve Letaif-i Gıyasiyye* adlı eserlerinde öğütlerini sıralarken; insanları meslek sahibi yapmaya yönlendirmenin ve halkın eğitimi ile yakından ilgilenmenin gerekleri üzerinde durması, Ahiliğin bu saydığımız sosyoekonomik ihtiyaçlara binaen kurulup geliştiğini gösterir. Bu teşkilatın kuruluş gayelerinin başında, göçebe Türkmenleri yerleşik hayata geçirmek, meslek sahibi yapmak ve İslam ahlak değerleri etrafında bir sosyal muâşeret terbiyesi ile toplumsallaşmalarını sağlamaktır. Bu kalabalık kitleleri eğitmek için de sıkı bir teşkilat ve iş hayatı içinde bir eğitim programı uygulamışlardır. Böylece fütüvvet ruhuna bağlı olarak ahilik ortaya çıkmıştır.⁵

Burada Ahiliğin sıkça tekrarlanan ve bildik konularını tekrar etmekten ziyade, Ahilerin kurdukları teşkilat yapısıyla esas olarak neyi hedefledikleri, nasıl bir program uyguladıkları ve bu programla nasıl bir insan tipi yetiştirmeyi amaçladıkları; bu hedeflerine ulaşmak için hangi metotları kullandıklarını tespit

---

Nasır lidinillahın kurumsallaştırmasıyla birlikte içtimaî, iktisadî ve siyasî yapılanmaya dönüşerek iktisadi ve sosyal içerikli bir kurum halini alır. Böylece gerçek yiğitlik, kahramanlık, cesaret ve mertliğin bu ve benzeri niteliklere sahip olmayı gerektirdiği anlatılmak istenir. Bu husus dikkate alındığında sülflerin kendilerine has hümanizm düşüncelerini fütüvvet kavramı çerçevesinde geliştirdikleri görülür. Bkz. A.Yaşar Ocak, "Fütüvvet", *DİA*, C.XIII, s. 261.

³ Araştırmacılar, Ahilik kurumunun oluşumunda, teşkilat yapısında, merasimlerdeki icra edilen usullerde, eğitim metotlarında vs. daha önceki dönemlerdeki pek çok din, kültür ve geleneğin etkili olduğuna dikkat çekerler. Bunlar içinde Zerdüştlük, Hint mistisizmi, Batınlık, Melamilik gibi dini tasavvufi akımlar sayılmaktadır. Geniş bilgi için bkz.

⁴ Mesela; Aşıkpaşazade, Osmanlıyı kuran unsurları sayarken Ahiyan-ı Rum, Gazıyan-ı Rum, Bacıyan-ı Rum ve Abdalan-ı Rum olmak üzere dört ana unsur arasında Ahileri ve Ahilerin kadın kolunu oluşturan Bacıları saymaktadır. Bkz. *Aşıkpaşazade Tarihi*, trc. Atsız, MEB yay., İstanbul, 1992, s.165.

⁵ Mikail Bayram, *Ahi Evren ve Ahilik Teşkilatının Kuruluşu*, Konya 1991, s. 129-130, 135, 38.

etmeye çalışacağız. Buna bağlı olarak Ahilerin geride nasıl bir insan ve toplum bıraktıklarına ve bunun Anadolu tarihine etkilerine kısaca dikkatlerinizi çekeceğiz. Bunun için de Ahilerin uyguladıkları program ve metotları göstermek üzere, Ahiler için genel ve ideal bir çerçeve oluşturan, XIII. asırdan itibaren de Anadolu'da önce Farsça, sonra da Türkçe yazılmaya başlanan "Fütüvvetnamelere" yansıyan dini-ahlaki çerçeveleri dikkate alacağız. Çünkü Fütüvvetnameler, ahilerin zaviyelerinde uydukları ve uyguladıkları ana tüzük ve yönetmeliklerdi. Bu kuralların Ahiler tarafından başarıyla uygulandığı görülür. Ardından bu ideal çerçeveleri değişik meslek dallarına özelleştirerek uygulayan Ahi Şecere-namelerini ve Ahi zaviyelerindeki eğitim-öğretim süreçlerini ve metotlarını inceleyeceğiz. Son olarak bu teorik çerçevenin uygulamasına dair başta İbn-i Batuta seyahatnamesi olmak üzere, diğer kaynaklarda geçen örnekler ile tespit etmeye çalışacağız.

B)Fütüvvetnamelerde Ahi Ahlakı:

Fütüvveti konu alan veya fütüvvetin âdâb ve erkânı hakkında bilgi veren eserler, İslâm dünyasında VIII. yüzyılda Irak ve İran'da başlayıp zamanla tasavvuf çevrelerine ve meslekî teşekküllere nüfuz eden fütüvvet kavramını konu edinen ve giderek bu teşekküllerin bir çeşit nizamnamesi hüviyetine bürünen risalelere genellikle Fütüvvetnâme adı verilmektedir. Tasavvufi anlamdaki Fütüvvet kitaplarından ayrı olarak Fütüvvetnameler; XIII. yüzyıldan başlayarak fütüvvet ve ahî teşkilâtı çerçevesinde bahsedilen meslekî nitelikteki nizâm-nâmeleri ifade eden bir anlam kazanmıştır. Ancak bu nizamnamelerin kaynağının tasavvuf eserlerinde yer alan fütüvvete dair konular olduğu unutulmamalıdır. Bu anlamda bilinen en eski Fütüvvetname de bu kurumu siyasi ve sosyal içerikli bir teşekküle dönüştüren Nasır Lidinillah'ın danışmanı Şihabeddin Sühreverdi'ye (ö. 632/1234) aittir. Ondan sonra özellikle Ortadoğu İslâm dünyasında bu niteliği taşıyan fütüvvetnâ-melerin sayısı giderek arttı; Arapça, Farsça ve Türkçe fütüvvetnâ meler telif edildi. Ahî Loncaları, Fütüvvetnâmeleri (XIII-XVI. yüzyıllar). XIII. yüzyılda Anadolu'da Ahilik teşkilâtının gelişme göstermesiyle birlikte Ahî Fütüvvetnâmeleri ortaya çıktı. Abdülbaki Gölpınarlı bu Fütüvvet-nâmeler üzerine çok iyi bir inceleme, tahlil ve yorum gerçekleştirmiş, belli başlılarının tıpkıbasımını yaparak yeni harflerle yayımlamıştır. Gölpınarlı'nın biri Arapça'dan, biri manzum olmak üzere beşi Farsça'dan çeviri suretiyle yayınladığı metinler, en eski fütüvvetnâmelerdir.⁶ Türkçe fütüvvetnâmelerin ilki bilindiği kadarıyla, Yahya b. Halîl b. Çoban el-

⁶ Abdülbaki Gölpınarlı, "İslam ve Türk İllerinde Fütüvvet Teşkilatı", *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt. II, İstanbul, 1950, s. 205 vd.

Burgazî'nin tahminen XIII. yüzyılda yazdığı Fütüvvet-name'dir. Yine en eski Türkçe Fütüvvetnâmelerden biri de Şeyh Seyyid Gaybî oğlu Şeyh Seyyid Hüseyin'in Fütüvvetnâme'sidir.⁷

Bu eserler, Fütüvvet kurumunun erkân ve âdabını ihtiva eden eserlerdir. Fütüvvet namelere özellikle de Anadolu'da yazılan en eski Fütüvvet-namelerden biri olma özelliğini taşıyan Ahmed b. İlyâs en-Nakkâş el-Harpûtî'nin "*Tuhfetu'l-Vesaya*" adlı eseri ile Nasirî'nin(1290 dolayları) Fütüvvet namesi ilk akla gelenlerdir. Bu Fütüvvet-namelere yansıyan kurallar incelendiğinde Ahiliğin nasıl bir insan tipi hedeflediği ortaya çıkar. Fütüvvet namelere göre ahiler, her şeyden önce cömert, ağır başlı, dürüst, vefalı, mütevazî olmak zorundaydılar. Hırsızlık, yalan, gıybet, hilekarlık ve alkol gibi kötü alışkanlıklardan men edilmişlerdi.

Fütüvvet-namelerde öne çıkan değerler en başta İslam ahlakına dayandırılan umdelerdir. Harputlu Nakkaş İlyas oğlu Ahmed, *Tuhfetu'l-Vesaya* adlı Fütüvvetnamesinde bu konuda şunları söyler:⁸ "*Bil ki fütüvvet hükümleri, şeraitten seçilmiştir; yolu da hakıyqate dahildir. Hükümleri anlayışa taalluk eder. Gidilen yolu alemin nizamına aittir.*" Bunların belli başlıları şunlardır. Dini "İhsan"⁹ boyutunda yaşamayı hedefleyen ve insanların "Kendilerini her an yaratıcının huzurunda hissetmelerini ön şart olarak ortaya koydukları "*Haya ve Edeb*" ilkesidir. Ahiler bunu Allah'tan korkan, kuldân utanan kimse olarak formüle etmişlerdir. Edebi ise İnsanın hemen bütün davranışlarında ölçü ve her an iyilik üzere olma hali olarak tanımlamışlardır. Ahilerin en dikkat çeken özelliklerinden birisi de Mürüvvet'tir ki; mertlik, yiğitlik, iyilik severlik ve misafirperverlik olarak karşımıza çıkar. Bunun yanında, Ahiler, "Eminlik" vasfını çok önemsenmiş

⁷ Her iki Fütüvvetname de Abdülbaki Gölpınarlı tarafından geniş birer inceleme ve tahlil yazısıyla birlikte yayımlanmıştır Bkz. ", İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası, Cilt. II, İstanbul, 1950., XV/1-4, s. 76-154; XVII/1-4, s. 26-72,73-126.

⁸ Abdülbaki Gölpınarlı, "İslam ve Türk İllerinde Fütüvvet Teşkilatı", İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası, Cilt. II, İstanbul, 1950, s. 209.

⁹ "İhsan" kelimesi, Cibril hadis olarak meşhur olan Hz. Peygambere Cebrail'in insan suretinde gelerek sorduğu sorular içinde yer alır. Hz. Peygamber ihsanı burada "*Her ne kadar sen Allah'ı görmüyorsan da onu görüyormuş gibi ibadet etmelidir*" diye tarif etmiştir. İstilahta ise iyilik ve 1 ut uf ta bulunmak, bir işi en güzel şekilde yapmak, Allah'a ihlâsla kulluk etmek anlamlarında tarif edilmiştir. bkz. Râgıb el-İsfahânî, el-Müfredât, "hsn", maddesi; Lîsânu'l-'Arab, "hsn" md.; M. F. Ab-dülbâki, el-Mu'cem, "hsn" md.; Ahmed b. Hanbel, Müsned, 1, 403; VI, 68, 155; Buhârî, "Tefsir", 31/2; "imân", 37; Müslim, "imân", 1; Ayrıca bkz. T. İzutsu, Kur'an'da Dini ve Ahlâkî Kavramlar(trc. Selâhattin Ayaz). İstanbul, ts. (Pınar Yayınları), s. 294-297.

ve bunu; "Müslüman elinden ve dilinden emin olunan kimsedir" hadisi ile özetlemişlerdir.¹⁰

Öte yandan Ahiler yalan'a karşı ahde vefayı kendi ayırıcı vasıfları haline getirmişlerdir. Bu sebepten dolayı, "Müneccimlerin işi yalancılıktır, halka yalan söylerler, yalancıya fütüvvet-ahilik değmez, şed (kuşak) kuşanamazlar" diyerek falcıları ve müneccimleri aralarına almamışlardır. Ayrıca müşterisine yalan söyleyenler, vadesini yerin getirmeyenlere de fütüvvet değmez. Ahi doğru sözlü olmalı, zira doğru sözlü olmak Allah sıfatıdır. Aynı şekilde kötülüğe iyilik ile mukabelede bulunmayı düsturları haline getiren ahiler bunu şu sözle deyimleştirmişlerdir; "Kenduye yaramaz kılan iyilik etmedür" bu ilkeye göre insanların kusurunu arama yerine ayıbı örtmeyi ahlaktan saymışlardır. Bu hasletlerini "Göz ile gördüğünü eteğin ile örtmelisin. Fütüvvet ehl-i setr ola, kimsenin ayıbını yüzüne vurmaya, zira "Settar" Allah'ın sıfatıdır. Bunun için gözü ve kulağı bağlı olmalıdır." diyerek dile getirirler. Kin ve Öfke'ye karşı affetmeyi, hoş görmeyi ve şefkat ile muamele etmeyi benimsemişlerdir. "Ademilerden hiç kimse ondan(Ahiden) incinmeye; gözsüz, kulaksız ve dilsüz ola" sözüyle kurallarını koymuşlardır.

Ahiler hayatın en ince detaylarına ve insan psikolojisinin derinliklerine kadar öylesine iyi düşünülmüş kurallar koymuşlardır ki mesela:Kibir'e karşı Tevazu öğütlemişlerdir. Bunun için "İnsanın aslı toprak, evveli nutfedir. Büyüklenmesi akılsızlıktır. Allah'ın "velekad kerremna ben-i ademe" dediği adem kendini hiçe sayan ademdir. Bunun için, yukarı bakarak, ya da hızlı hızlı yürümeyi kibir alameti saymışlardır. Böyle edenlerin başı göğe erse fütüvvete layık olmazlar" diyerek aralarına almamışlardır. Aynı şekilde hased'e karşı diğergamlığı ve fedekarlığı öğütlemişlerdir. "Kenduye ne sanırsa gayrıya da anı san" kısa deymi ile Ahi meşrebinde olan kimsenin Melamilik yolunda olduğunu ve bu yolun en bariz vasfının diğergamlık olduğunu hatırlatmışlardır. Cimrilik hastalığına karşı insanları cömert olmaya teşvik etmişlerdir. Ahi'nin "eli, sofrası ve kapısı" açıktır. Hz. İbrahim gelene-geçene sofraya açtığı için feta sıfatıyla anılmıştır.

Ahiler umumiyetle orta sınıf esnaf ve zanaatkarlardan oluştuğundan en fazla piyasa işleri ile meşgul olan ve bu alandaki sorunlar ile karşılaşan bir sınıftı. Bunun için ahiler kendi mensuplarına, hırsızlık ve hile'ye karşı helal kazanma ve helal lokma yeme uyarısını pekiştirmişlerdir. Bu mealde "Elin ile koyma-

¹⁰ Aşağıda sayılan ahilere ilişkin özellikler öncelikle Nasiri ve Nakkaş İlyas oğlu Ahmed'ın *Tuhfetü'l-Vesaya* adlı fütüvvetnemelerinden çıkarılmıştır. Bkz. Abdubaki Gölpinarlı, "İslam ve Türk İllerinde Fütüvvet Teşkilatı", *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası, Cilt. II, İstanbul, 1950, s.216-220, 318-323.*

dığını götürme" "Elin kapalı olsun" "Fütüvvet ehl-i uğrı(hırsız) olmaya! Bundan büyük ayıp yok, uğrıya fütüvvet değmez" sözleri ile kurallarını ortaya koymuşlardır. Öyle ki avcılık mesleği tabiatı gereği hile ile avlarını yakaladıklarından bu meslek mensuplarını ahiliğe kabul etmemişlerdir. "Seyyadun müdam işi tuzak ve ağ kurmakdur...Hile ile iş tutmakdur.." Bundan dolayı avcılar avlarını hile ile yakaladıklarından, avcılık yapanlar Ahi olmamışlardır.

Fütüvvetnameler son olarak zina, içki, kumar gibi büyük günahlara karşı ahinin kapalı olması lazımdır. *"Ahi'nin dili-gözü-uçkuru bağlı olmalıdır". İçki "ümmü'l-habis(kötülüklerin anası)dır. "Esrur aklı gider, halk içinde rüsvay olur." denmektedir. son olarak en çok üzerinde durdukları husus ise ana-babaya iyi davranmaktır. Bütün bu fiiller için tarihten ideal örnekler seçilerek sunulmaktadır. Hz. İsmail babasının kurbanı olmaya muhalefet etmeyip kabul ettiği için şed kuşanmayı hak etmiştir. "Kim atasını hoşnut eylese, ben onu yarlığaram eğer günde bana beş kez asi olursa...Kim atasın-anasını azarlarsa benim hışmum ve lanetim onadır, eğer abid dahi olursa..."¹¹*

3-Ahilikten Çıkarılanlar:

Ahlak özelliklerden bazılarını kaybeden ahilerin, Ahîlik yolundan ayrılmış olacakları fütüvvet nâmelerde geniş bir şekilde yer almaktadır. Ahlâkî davranış bozuklukları Ahîlik kurumunda afet olarak kabul edilir ve bunlarla mücadele edilir. Kişiyi Ahî"likten düşüren afetler şunlardır¹²:

- İçki içmek
- Zina etmek(şehvet elinde çaresizdir)
- Livata etmek
- Gammazlık
- Münafıklık(özü daima adamlıktan ayırır, bunlardan cemaat ve dirlik olmaz)
- Kibir
- Hased
- Kin
- Yalancı
- Va"dinde (sözünde) durmamak
- Hiyanet

¹¹ Burada sunduğumuz başlıklarda Ali Torun'un Fütüvvet-nameler üzerine yaptığı çalışmasını esas aldık. Blz. *Türk Edebiyatında Türkçe Fütüvvet-nameler*, Ankara 1998, s. 223-234.

¹² *Nâsırî,age*, 323-325.

- Namahreme bakma
- Ayıp arama
- Nekeslik
- Gıybette bulunma
- Bühtan
- Hırsızlık
- Haram yemek

Görüldüğü gibi; Ahîlik müessesesinde afet olarak sayılan ahlâk bozuklukları, aynı zamanda toplum düzenini sarsan, hatta toplumların yok olmalarına sebep olan hastalıklardır. *Ahi zaviyelerinde günahlar zaviye pirleri tarafından gençlere anlatılırdı.*

4-Ahiliğe Kabul Edilmeyenler:

Nasiri'nin Fütüvvetnâmesinde kimlerin Ahîliğe kabul edilmeyecekleri detaylı bir şekilde açıklanmıştır¹³. Ahîliğin kapısının iyi, ahlâklı olan herkese açık olduğu belirtilmiştir. Ahîliğe kasap gibi kan dökücüler, Tellal gibi bağırıp çağırınlar, Avcılar gibi hileye başvuranlar alınmazlar. Ahîliğe kabul edilmeyenler şu şekilde sıralanmıştır(2):

- Kafirler
- Münafıklar
- Müneccimler
- İçki içenler
- Dellaklar
- Pişe-gar (sözünde durmayanlar)
- Kemgözlüler
- Ayıp arayanlar
- Cimriler
- Gıybet edenler
- Bühtan kılanlar (iftiracılar, yalancılar)
- Seyyad (Avcılar)
- Mühtekirler

¹³ A. gölpınarlı, "İslam ve Türk illerinde Fütüvvet Teşkilatı ve Kaynakları", *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, C.XI (1949-1950), içinde *Nâsîrî, a.g.e., s. 316-317; Burgazî, a.g.e., 1954, s. 121-123.*

- Kasaplar
- Cerrahlar
- Amil-dârlar(vergi toplayıcı)¹⁴

Burada zikredilen meslekler zaman için insanda ahiliğin geliştirmek istediği insani hasletleri yok eden özellikler taşırlar. Mesela, kasaplık merhameti, cerrahlık da acıma duygusunu yok eder. Avcılar sürekli hile kurduklarından zihinlerinde hile ve desise kökleşir diye düşünölmüştür. Karaborsacılar, vurguncular da böyle. Bu mesleği icra edenler, ahiliğe kabul edilmemişlerdir.¹⁵

Elbette Fütüvvet-namelerde ahiler için önerilen kaideler bunlar ile sınırlı değıldi. Fütüvvet namelerde insan hayatı boyunca uyması gereken kuralların tümü 740 kural belirlenmişti. Bunların hangilerini ne zaman ve hangi aşamada öğrenilmesi gerektiğı de kurala bağlanmıştı. Bu eğitim ömür boyu bir eğitim olup, uzun bir zamana yayılmış ve hazmettirilerek öğretilmesi ve insanlarda kişilik haline getirilmesi hedeflenmekteydi. Ama herkesin özellikle yeme, içme, konuşma, giyinme, yürüme, seyahat etme pazara gitme, alış-veriş etme, aldığı eve götürme, misafirliğe gitme gibi hususlara dair asgari 124 kuralı bilmeleri şarttı. Mesela; Nasiri yemek yemenin on beş kuralı vardır, dördü farz, dördü sünnet, yedisi edeptendir diyor: ilki yemeğın helal ve temiz olmalı, şükretmeli, hakka riayet etmeli. Sünnetler; yemekten önce elleri yıkamalı, besmele, önünden yemen, sonunda da elhamdülillah demelidir. Edepten sayılan yedi şart ise sol ayağın üzerine oturmak, başkasının lokmasına bakmamak, kabın kenarından yemek, yemekten sonra elin yıkanması, yemek esnasında kaşınmamak, tükürmemek. Nasiri, Ahinin sofa düzeni ve yemek esnasında olabilecek bütün olaylar karşısında nasıl davranılması gerektiğini, kıyafetleri, toplantı meclisleri vs. konuları detaylı bir şekilde ortaya koymuştur. Çıraklık aşamasında gençler bu 124 kuralı özümsemek zorundaydılar.¹⁶

C) Ahi Zaviyelerinde Eğitim Ve Meslek Ahlakı Terbiyesi:

Fütüvvet-nameler olması gereken ideal ahlaki çerçeveyi çizen metinlerdir. Buna karşılık XIII.asırdan itibaren görölmeye başlanan Farsça ve Türkçe yazılmış Ahi Şecerenameleri ise Fütüvvet-namelerden farklı olarak mesleki gruplarının özel şartlarına yoğunlaşarak, değışik mesleklerin inceliklerini ve standartlarını, her mesleğın toplum için önemini ve yüceliğini, bu mesleğın geçmişteki

¹⁴ Abdölbaki Gölpınarlı, age, s. 324-325.

¹⁵ Neşet Çağatay, *Bir Türk Kurumu Olan Ahilik*, s. 180.

¹⁶ Nasiri, "Fütüvvetnâme", (çev. A Gölpınarlı.), İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası, Cilt. II, İstanbul, 1950, s.344-345.

büyükleri ve önderlerinin mesleki ve manevi bakımdan büyüklüklerini ve Ahi baba ve şeyhlerinin silsilelerini anlatan metinler olarak karşımıza çıkar. Bu metinler her Cuma akşamı ahiler tarafından okunurdu. Herkesin anlaması için de bunlar Türkçe yazılmıştır.¹⁷ Sözüünü ettiğimiz ahi şecerenmeleri bir anlamda işyerlerinin yönetmelikleri ve zanaat hayatının standartlarını ortaya koyan mevzuatlar konumundadır. Bu ahlaki düsturlar aynı zamanda ahi örgütlerindeki usta-çırak ilişkilerindeki eğitimin bir parçasını oluşturuyordu. Bu metinler aynı zamanda Ahilerin diploması ceza ve berat belgeleridirler.

1-Zaviyelerdeki Eğitim:

Konumuzu ilgilendiren XIII. ve XIV. yüzyılda zaviye şöyle tanımlanabilir: Şehir, kasaba, köylerde veya yollar üzerinde kurulmuş olup, içinde belli bir tarikat mensubu şeyh ve dervişlerinin bulunduğu bunların dini ayin ve ibadetlerini yaptıkları aynı zamanda birer hayır kurumu olarak yolcu ve misafirlerin ücretsiz olarak ağırlanıp ihtiyaçlarının giderildiği kurumlardır. XV. yüzyılın sonlarından itibaren zaviye, şehir, kasaba ve köylerdeki küçük tekkelerle geçit ve derbent ve yol üzerinde bulunan misafirhanelere için kullanılır olmuştur.¹⁸ Zaviye tabiri bu kurumların en çok bilinen ismidir. Bundan başka "ribat", "hangah" "tekke" gibi terimlerde zaviye teriminin yerine kullanılmıştır. Ancak Ahi Zaviyeleri konuk ağırlama hizmetlerinin yanı sıra genç kardeşlerin müderris, katip, kadı, vaiz ve ileri gelen devlet ricalinden ders almaları bakımından diğer zaviyelerle farklılık gösterir.

Bu güne kadar Ahi zaviyeleri hakkında en geniş bilgiyi bize İbni Batuta vermektedir; Seyahatname adlı eserinde Anadolu'da misafir olduğu başta Tavvas (Denizli), Muğla, Gerede (Bolu) ve Kastamonu illerindeki 32 zaviyeden söz etmektedir. ¹⁹ İbn Batuta'nın Anadolu'da Ziyaret ettiği Ahi Zaviyeleri şunlardır:²⁰ Antalya Ahi Zaviyesi, Ahi Zaviyesi, Gölhisar, Denizli Ahi Toman Zaviyesi, yine Denizli Ahi Sinan Zaviyesi, Milas Ahi Zaviyesi, Milas (Bercin Köyü) - Ahi Ali Zaviyesi, Konya Ahi Kemalşah Zaviyesi, Aksaray Ahi Şerif Hüseyin Zaviyesi, Niğde Ahi Caruk Zaviyesi, Kayseri Ahi Emir Ali Zaviyesi, Sivas Ahi Bıçakçı Ahmed Zaviyesi, Gümüşhane Mecdüddin Zaviyesi, Erzincan Ahi

¹⁷ Burgazî'nin Fütüvvet namesinde bu durum dile getirilmektedir. Bkz. N. Çağatay, age, s.179.

¹⁸ A. Işık Doğan, *Osmanlı Mimarisinde Tarikat Yapıları Tekke ve Zaviyeler*, İstanbul-1977, s. 58.

¹⁹ a. g. e, s. 21,

²⁰ İsmet Parmaksızoğlu, *İbn Batuta Seyahatnamesinden Seçmeler*, İstanbul-1971, isimli tercüme ve araştırma adlı eserinde yukarıda belirtilen Zaviye isimlerini belirtmiş, eserinin sonuna da harita üzerinde Seyyah'ın güzergahını belirtmiştir. Ayrıca, A. Yaşar Ocak "Zaviyeler", V.D., Ankara-1978 isimli makalesinde yukarıda yapılan sıralamanın bir benzerini İbn Batuta'nun konakladığı bütün zaviyeler için yapmıştır.

Nizamüddin Zaviyesi, Birgi Ahi Toman Zaviyesi, Tire Mevdüddin Zaviyesi, Manisa İsimsiz Bir Ahi Zaviyesi, Balıkesir Ahi Sinan Zaviyesi, Bursa Ahi Şemsüddin Zaviyesi, İznik Ahi Zaviyesi, Yenice Ahi Zaviyesi, Mudurnu Ahi Zaviyesi, Bolu Ahi Zaviyesi, Gerede Ahi Zaviyesi, Sinop İzzeddin Ahi Çelebi Zaviyesi. Bunların dışında Anadolu'da ahiler tarafından kurulan çok sayıda zaviye ismine kaynaklarda gönderme yapılmaktadır.²¹ Zaviyeler bazen kuruldukları şehrin içinde zamanla gelişerek bir mahalle ismin alacak bazen de kuruldukları bozkırda etrafına topladığı insan kümeleri ile de yeni bir köy oluşturacaktır. Mesela; Ahi Celâl (Akşehir), Ahi Osman (Karaman), Ahi Evren (Kırşehir), Ahi Paşa (Niğde), Ahi Musa (Harput) ve Ahi İzzeddin (Kütahya) gibi yerler gelişerek zamanla birer mahalle ismine dönüşecektir. Ayrıca Ahiler ismini taşıyan özellikle Batı Anadolu'da çok sayıda köy ismine rastlamak mümkündür: Ahiboz (Ankara), Ahi Mesud (Ankara), Ahi Mamak (Ankara), Ahili (Kırıkkale), Ahiler (Eskişehir), Ahi Şeyh (Eskişehir) gibi.²²

Ahi zaviyelerinin ne amaçla kurulduğu ve hangi misyonları üstlendiği konusu tam olarak aydınlatılabilmemiş değildir. Genellikle ayende ve ravende (geyip-gidenlere) hizmet etmesi için kurulmuş olduğu ve garip ve yersiz-yurtsuzlara hizmet amacıyla vakfiyeler tahsis edildiği bilinir. Esas görevlerinden biri yolcuları üç gün boyunca misafir etmektir.²³ İbn Batuta'nın bu zaviyeler hakkında geniş malumat vermesinin sebebi de bu durum olsa gerekir. İbn-i Batuta ağırlandığı yerlerdeki Ahi Zaviyelerinin düzen ve tertibinden, işleyişinden, ahilerin yaşayış tarzı zenginliğinden ve dönemin de ne kadar tanınmış olduklarından sürekli söz etmektedir. Antalya'daki zaviyeden bahsederken şu bilgileri vermektedir; *"Bunlar, Anadolu'ya yerleşmiş bulunan Türkmenlerin yaşadıkları her yerde, şehir, kasaba ve köylerde bulunmaktadırlar. Memleketlerine gelen yabancıları karşılama, onlarla ilgilenme, yiyeceklerini, içeceklerini, yatacaklarını sağlama, ihtiyaçlarını giderme, onları uğursuz ve edepsizlerin ellerinden kurtarma, şu veya bu sebeple bu yaramazlara katılanları yer yüzünde temizleme gibi konularda bunların eş ve örneklerine dünyanın hiçbir yerinde rastlamak mümkün değildir."*²⁴

²¹ Bkz. Halime oğru, XVI. yüzyılda Sultanönü Sancağında Ahiler ve Ahi Zaviyeleri, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara-1991, s. 40; Esterabadi, *Bezm u Rezm*, trc. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı yay., Ankara-1990, s. 289; M. Ali Hacıgökmen, "Kadı Burhaneddin Devletinde Ahilerin Rolü", *S.Ü Fen-Edebiyat Fak. Edebiyat Dergisi*, sayı 26, Konya-2006, s. 215-224.

²² Koray Özcan, "Anadolu'da Selçuklu Kentler Sistemi ve Mekansal Kademenleme", *METU JFA*, Konya-2006, s. 42.

²³ Halil İnalçık, "Ahilik, Toplum ve Devlet", *II. Uluslar arası Ahilik Kültürü Sempozyumu Bildirileri*, Kırşehir 1999, s. 191-193.

²⁴ İbn Batuta, *İbn Batuta Seyahatnamesinden Seçmeler*, s.7.

Ahi zaviyelerinin yukarıda sözünü ettiğimiz sosyal fonksiyonunun yanında bir de genç işçi ve zanaatkarların ahlaki ve sosyal davranışlarını düzenleyen Fütüvvetnamelerdeki kuralların uygulandığı bir ocak olması bakımından da önem arz eder. Bu Ahi zaviyelerinde sıkı bir eğitim programı uygulanmaktaydı. Başta ahi teşkilatının işleyişi ve örgütün sürekliliğini sağlamak için, teşkilatın hiyerarşik yapısını ve statüler arasındaki ilişkileri de dini-ahlaki temele göre düzenlemişlerdir. Böylece çırak-kalfa-usta-şeyh ilişkileri tasavvuftakiler gibi kutsal bir hüviyete bürünmüştür. Ahlak eğitimi iş başında ve dışarıda, ferdin hayatının her anını içine alacak şekilde tasarlanmış, ilişkiler saygı ve sevgiye dayanan, ahlaki ve mesleki temellere oturtulmuştur. Ahlak ile zanaatın ahenkli bir birleşimini sunan bu yapı içinde gençler hayatlarını kazanacakları bir meslek öğrenirken, aynı zamanda bu uzun süre boyunca sıkı bir ahlak ve dini eğitiminde geçerek, dürüst, güvenilir, adil ve mükemmel bir kişilik kazanması sağlanır. Bir meslek öğrenmek için ustaya teslim edilen çocuklar, yamaklık, çıraklık, kalfalık ve ustalık eğitimi boyunca hem mesleğin inceliklerini öğrenirken, hem de ahlaki-tasavvufi bir terbiyeden geçirilirlerdi. Bu eğitim sayesinde sınırlı bir pazar için üretim yapan hırfet ve esnaf toplumunun dengeli ve ahenk içinde işlemesini güvence altına alınmaktaydı.²⁵

Mesleğe yeni başlamış olan gençler ise ahi zaviyelerine bağlanarak her çırak için iki "yol kardeşi", bir "yol atası", "bir üstadı", bir de "pir" vardı. Çırak alması gereken ahlaki ve insani değerleri, bu ortam içinde ahi terbiyesini, okuyarak, dinleyerek, kardeşlerle, öğretmen ahilerle ve pirlere birlikte yaşayarak alırdı. Ahi zaviyelerinde gençleri eğiten "muallim ahi" ve "emir" denilen hocalar bulunurdu. Bunlar dini eğitimin yanında Arapça, Farsça gibi dillerin yanında; Kur'an okuma ve tasavvuf büyüklerinin hayatlarını da öğretilirdi. Ayrıca yemek pişirme, oyun oynama, müzik çalma, şarkı söyleme gibi gündelik muşerekle kuralları öğretilirdi. Kısacası Ahiler akli ilimlerin öğrenimini medreselere bırakarak sadece iyi insan olmak için gerekli pratik araçları kullanmışlardır. Bu tecrübeli hocaların elinde eğitim gören gençler kısa zaman sonra birer ahlak abidesi olarak çıkarlardı.²⁶

Nasrî, ahilerin terbiye ve eğitimi ile ilgili şunları söyler: "terbiye ahi'yi fesat ve fitneden uzaklaştırmalı, salah ve zühde donatmalıdır... Terbiye toprağı mercan, taşı la'lı badeşan yapar. Dağ meyvesinin tadı da kokusu da serttir, halbuki bahçe meyvesinin tadı da rengi de sevimli hale gelir. Terbiye ile yapraktan atlas yapılır. Adam olma-

²⁵ Halil İnalçık, "Ahilik, Toplum ve Devlet", s. 192.

²⁶ Neşet Çağatay, *Bir Türk Kurumu Olan Ahilik*, Konya 1981, s. 141-142.

yanlar terbiye ile adam haline getirilir. Allah Muhammed (as) terbiye etti de iki cihan efendisi yaptı. Terbiyeden geçmeyen insanın hayvandan farkı ne?"²⁷

İnsan maddi kavga ve meşgalelerin içinde iken, bu meşgaleler içinde kaybolup gitmemesi ve temel değerlerine yabancılaşmamamsı için onunla paralel olarak toplumsal, manevi, insani değerleri özümseyerek sosyalleşir ve kişilik kazanır. Dolayısıyla Ahiliği bir meslek eğitimi ve esnaf örgütü olarak görmek kesinlikle eksik bir yaklaşımdır; ahilik bunlardan daha öncelikli olarak kamil insan yetiştirmek için gereken değer ve vasıfları yaşayarak öğreten bir insanîyet mektebidir.²⁸ Ahilik, dürüst, güvenilir bir kişilik yetiştirmeyi hedefler. Bu özelliklere sahip bir kimse hem kendini kötülüklerden koruyacak, hem de sevilen ve güvenilen bir insan olacaktır. Ahilik kurumu bu yapısı ile esnaf ve tüccarlar için bir ahlak, emek ve sigorta, tüketici için kaliteli mal, güvenilir bir tüccar ve standartları yüksek bir hayat, toplum için ise bu örgütün terbiyesi altında gelenekselleşmiş ahlak prensiplerinin gölgesinde huzurlu bir hayat yaşama imkanı sunmuştur.²⁹ Bunun yanında Ahiler kendi içlerinde dostluk ve sevgiden bir dünya oluşturarak gerçek anlamda sosyal insanlar olarak hayata dahil olmuşlardır. Bu terbiye ile yetişen insanlar, etrafına karşı duyarlı, güzel konuşan, yerinde espiri ve şaka yapabilen tam anlamıyla bir cemiyet adamıdır.³⁰

Ayrıca tasavvuftaki dünyadan el etek çekme düşüncesinin yaratacağı *tüfeyliliği* - ki o dönemde Anadolu'ya akın etmeye başlayan Rufailer ve Kalenderiler bu tip bir tasavvufî anlayışı sergiliyorlardı- önlemek için Ahilik, Anadolu insanına asalak olmadan ve başkasına el açmadan, kendi alın teri ile bir meslek sahibi olarak, erdemli ve dürüstçe bir hayat yaşayabilmeyi öğretmiş ve bunun mektebi olmuştur.³¹ Nitekim bu konuda bir araştırmacı şu tespitlerde bulunuyor: "Diğer tarikatler tasavvuf hırkası giyerken, ahiler ocak başında demir dövüyorlar, tezgahlarda kumaş dokuyorlar, sağlam mallar satıyorlardı. Bunlar zaviyelerinde ibadet ediyorlar, dini bir hava içinde yaşamakla beraber iş terbiyesiyle de mükemmelleşiyorlardı".³²

²⁷ Nasiri, age, s.219-320

²⁸ Levent Bayraktar, "Ahilik ve Ahlak", *II.Ahi Evran-ı Veli Ve Ahilik Sempozyumu*, Ankara 2007, s. 90

²⁹ Erkan Perşembe, Günümüz toplumunda Meslek Ahlakının Geliştirmede Ahilik Kültürünün Önemi", *I.Ahi Evran-ı Veli Ve Ahilik Sempozyumu*, Kırşehir 2005, s.778-779.

³⁰ Kadir Arıcı, "Glabol Dünyada Yaşamayı Başarmak İçin Bir Anahtar Olarak Ahilik", *II. Ahi Evran-ı Veli Ve Ahilik Sempozyumu*, Ankara 2007, s. 24-25

³¹ M. Bayram, *Ahi Evren ve Ahi Teşkilatının Kuruluşu*, s. 135.

³² Enver Behnam Şapolya, *Mezhepler ve Tarikatler*, İstanbul 1964, s. 210; Burada tarikatler ile Ahiler arasındaki farka da dikkat çekmek lazım. Ahiliğin bir tarikat mi yoksa meslek örgütümü olduğu konusundaki tartışmalar devam ederken, genel olarak Ahiliğin tarikatlerden üç nok-

Ahi vicdanını kendi üzerinde gözcü olarak koyan adamdır; helalinden kazanan, israfa kaçmadan harcayan, doğru ölçü ile ölçen, işinde hileye kaçmayan dürüst bir kimsedir. Nasiri, Fütüvvet ehli nasıl olmalıdır diye sorduğu sorulara şu şekilde cevap verir:³³ *“Ahi canı gönülden cömert olmalıdır. Yüreği tertemiz olması, bilgili olması değilse bunu istemeli, bilgi sahipleri ile düşüp kalkmalıdır, en azından uyanık bir dostu olmalıdır. Ahinin üç şeyi açık, üç şeyi de kapalı olmalıdır. Bilgisiz kimse başı mücevherlerle bezeli eşeğe benzer. Dünyada cahillik kadar büyük bir ayıp yoktur. Bilgi karı-zararı, hayrı-şerri tanıtan bilgidir...”*

Ahiler insanın üçü açık, üçü de kapalı olması gereken özelliklerinden bahsederler:

Açık olanlar:

- Eli açık olmalıdır; cömert olmalı
- Kapısı açık olmalıdır; misafirperver olmalı
- Sofrası açık olmalıdır; aç geleni tok döndürmeli

Kapalı olanlar:

- gözü kapalı; kimseye kötü bakmamalı, ayıbını araştırmamalı
  - Dili bağlı olmalı: kötü söz söylememeli
  - Beli kapalı: kimsenin ırzına, namusuna haysiyet ve şerefine göz dikmemeli.
- “az ye, az konuş, az uyu”

Radavi fütüvvet namesinde ise bu sayı 14' çıkar; sofrası, kapısı, eli, alını, dili, gözü, ayağı, keremi, gönlü, lütfu, sehaveti, ahlakı ve tevekkülü açık olmalıdır. Aynı uzuvları haramlara kapalı olmalıdır. Burada sayılan pek çok özellik, Anadolu'da asırlardır halk arasında deyim olarak da hala kullanılmaktadır. Mesela; hiçbir utanılacak iş yapmamış kimse için *“alını açık”* tabiri kullanılır. Cömertliği vurgulamak için *“eli açık”* ya da *“kapısı açık”*; herkese karşı hoş görülü ve yardım sever kimse için *“gönlü açık”* gibi tabirler kullanılmaktadır.

Ahi terbiyesinden çıkan insanlar her şeyden önce icra ettikleri mesleklerini kişisel becerilerinin ötesinde asırlarca uygulana gelen, defalarca tecrübe edile-

---

tada ayrıldığına dikkat çekilir. 1-tarikatlerdeki uzlet hayatına karşın Ahiler hayatın içinde olmayı öğütlerler, 2-tarikatlardaki evrat-ezkar ve zikir-tesbih gibi kurallar Ahilerde yoktur, 3-Tarikatlere tek zümre girerken, Ahiliğe tarikatlerden insanlar katılabilmektedirler. Ahilik tarikatler üstü ve daha kuşatıcıdır. Ancak bütün bunlara rağmen başlangıç dönemlerinde Ahiliğin bir tarikat havası içinde gelişmekte olduğu, ancak tarikatlaşma sürecini tamamlamadığı, bundan dolayı da sosyal yönü ağır basan bir teşkilat halinde kaldığı görülür. Ahilik-tarikat ilişkileri hakkında bkz. M. Fatih Köksal, *Ahi Evran ve Ahilik*, s. 68.

³³ Nasiri, age, 318-319.

rek geliştirilmiş usullerle öğrenmekteydiler. Bu usullere göre mesleğini öğrenmeyenlerin zanaatkarlığına itibar edilmezdi. Bütün mesleklerin çok eskiden beri icra edip gelen öncüleri, çoğunlukla da peygamberler tarafından yapılmaktaydı. Bu durumu Evhadüddin-i Kirmani'deki bir kuyu kazma hikayesinde görmekteyiz. Malatya'da bulunduğu yıllarda bir seveni Evhadüddin-i Kirmani'yi bahçesine davet eder. Bahçede iken ev sahibi kazdığı bir kuyuyu Evhadüddin'e gösterir. Kuyu gayet güzeldir, fakat Evhadüddin şahsa bu kuyu kazmasını kimden öğrendiğini sorar. Bahçe sahibi kimseden öğrenmediğini, kendi becerisi olduğunu söyleyince, Şeyh Evhadüddin kuyuyu kapattırır. Bunun sebebi herkes kendi becerisine göre iş yapmaya kalkarsa, zanaat hayatının standardı ve kalitesi düşecektir. Her mesleğin kendine göre bir usul ve tekniği vardır ve bu usul ve incelikler sahibinden öğrenilmelidir. Dolayısıyla ahiler, iş hayatında ve üretimde sıkı bir standartlaşma ve kalite sağlamaya çalışmışlardır. İş hayatı ve üretimde standartların altına düşen ya da hileli mal üreten kimseler için *"Pabucu dama atılma"* diye tabir edilen bir dizi cezalandırma şekilleri vardı. Böylece Ahiler, ferdin ahlaki, dini ve mesleki bilgi ve becerilerini artırarak bireyi geliştirmeyi amaçlarlar. Ahi zaviyelerinde verilen eğitimin gayesi, İslam eğitim esaslarıyla paralellik arz eder; kişinin üretici ve yararlı bir seviyeye ulaştırmak, ahlaklı, bilinçli ve dengeli bir birey yetiştirmektir.

D) TARİHİ TEZAHÜRLER:

Ahilerin Anadolu'daki durumu hakkında en canlı ve kapsamlı bilgileri 1330 yıllarında Anadolu'yu ezmiş olan Endülüs asıllı seyyah İbn-i Batuta'dan öğreniyoruz. İbn Batuta, Anadolu'da ilk ayak bastığı Antalya ahileri hakkında; *"köy kasaba ve şehirlere dağılmış vaziyette her yerde bulunurlar, gelen misafirler ile ilgilenirler, onlara yiyecek ve konaklama sağlama, onları eşkıya ve vurgunculardan koruma, haydutlara katılanları temizleme konularında benzerleri yoktur"* demektedir.³⁴

Ahi başı, sanat ve zanaat erbabını toplayan ve işi olmayan gençleri bir araya getiren adamdır. Ahi başı bir tekke yaptırarak orayı donatır. Gün içinde çalışan gençler akşam olunca kazançlarını başkana verirler. Bu para ile tekkeye gelen misafirler ağırlanır ve ortak yemek yerler, sonra da şarkı söyleyip eğlenirler. İbn Batuta, *"ben onlardan daha ahlaklısını hiçbir yerde görmedim. Gerçi İsfahan ve Şiraz halkının davranışları biraz ahi tayfasını andırıyor ama, ahiler yolculara daha fazla ilgi gösteriyor. Muhabbet ve yardımseverlikte de Şiraz ve İsfahan'lılardan daha ilerideler"* tespitinde bulunmaktadır.

³⁴ İbn Batuta et-Tanci, *İbn Batuta Seyhatnamesi*, trc. Sait Aykut, I-II, İstanbul- 2004, I, 406.

Antalya'da bulunduğu sırada 200 adamı bulunan, dericilikle uğraşan aslında varlıklı olmasına rağmen oldukça pejmurde kıyafetli bir ahi reisinin kendisini davet ettiğini de anlatır. Gittiği zaviyenin en güzel kilimler, avizeler ve şamdanlarla süslü, özel kıyafetleri olan bu ahi zaviyesinde mükellef bir ziyafetten sonra ahilerin şarkı söyleyip, oyun oynayarak geceni geç vakitlerine kadar eğlendiklerini anlatır.³⁵

İbn Batuta Denizli'ye vardığında da buradaki ahilerin kendini misafir etmek için nasıl tartıştıklarını anlatır. Yaşadıkları karşısın seyyahımız "bunların yüksek misafirperverliğine şaşmamak gerekir" demektedir. Ayrıca Ramazan bayramı günü Ahilerin sultanın aşkeri ile beraber, davul, zurna ve mesleklerini gösteren filamaları ile tepeden tırnağa silah kuşanmış vaziyette merasim alanına gelmişlerdi. Kestikleri kurbanları fakirlere dağıttıktan sonra toplu bayram yemeği yediklerini anlatır. Gittiği yerlerdeki ahilerin temizliği, misafirperverliği ve zerafetleri İbn-i Batuta'yı çok etkilemiş benziyor.³⁶

Ahi birlikleri uzun bir süre Selçuklu- Osmanlı şehirlerinde dürtüst, ahlaklı insanlar ve esnaflar yetiştirdi. Ancak XVIII. Asırdan itibaren kapitalist üretim tarzının Osmanlı dünyasında etkilerini göstermeye başlaması ile birlikte artık, geleneksel usul ve değerlere bağlı üretim yapan ahi birlikleri bağlı buldukları prensiplerin dışına çıkmaya zorlanmış; üretimde hammaddeden kısımaya, standartları ihlal etmeye, başkalarının çıraklarını ayartmaya, hile ve yalan ile mal satmaya ve müşteri çekmeye yönelmişlerdir. Artık esnaf o eski esnaf olmaktan hızla uzaklaşarak, kısa yoldan köşe dönmececi bir piyasanın ve ticaret ahlakının çarkları arasında hızla asli hüviyetini kaybetmeye yüz tutmuştur. Elbette bu sürece uzun süre direnen ve ahlak ve ilkeleri ile ayakta kalmaya çalışan çok sayıda insan vardı. Ama gün geçtikçe sayılarının azaldığı da bir gerçektir. Artık eski "İstanbul beyefendisi" ve ya "şehir beyefendisi" tabiri ile tanımlanabilecek; oturması-kalkması, konuşması, ticari usulü, güveni ile uzun bir terbiyeden çıkmış şehirli esnaf tipi hızla bedestenlerimizden ve ticaret hayatımızdan kaybolup gittiler.³⁷

E) Sonuç:

Ahiler, Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşması sürecinde Dini-Tasavvufi değerlere dayalı güçlü bir ahlaki sistemi ortaya koymayı, kurumsal-

³⁵ İbn Batuta, *İbn Batuta Seyehatnamesi*, I, s.406-407

³⁶ Age, 410-411.

³⁷ Sebehattin Güllülü, *Sosyolojik Açıdan Ahi Birlikleri*, İstanbul 1977, s.165-174; Adnan Gülerman-Sevda Taşteğil, *Ahi Teşkilatının Türk toplumunun Sosyal ve Ekonomik Yapısı Üzerindeki Etkileri*, Ankara-1993, s. 36-37; 55.

laştırmayı ve gelenek halinde Anadolu halkının sosyal hayatında kökleştirmeyi başarmıştır. Bu ahlak ve gelenekler, Türk toplumun sosyal hayatına o denli kök salmıştır ki daha sonraki asırlarda şehir, kasaba ve köylerin oto-kontrolünün sağlanması, asayiş ve genel ahlakın korunması, beledi hizmetlerin sürdürülmesi gibi alanlarda belirleyici ve yönlendirici bir unsur olmuştur. Bunu ise Ahi teşkilatının öncülüğünde uygulamaya koyduğu, dini-tasavvufi değerler ile çerçevelenmiş, uzun bir sürece yayılmış, hayatın içinde sıkı bir eğitime tabi tutarak oluşturduğu insan ve toplum tipi ile başarmıştır. Ahi teşkilatının öncelikli hedefi başta gençler olmak üzere zanaat erbabını kendi teşkilatı altında toplayarak ve zaviyelere bağlayarak onları manevi, ahlaki, dini ve sosyal yönden olgunlaştırmak ve ahlaklı bir toplum oluşturmaktır. Yoksa buradaki müfredatın nihai hedefi zanaat ve ticaret hayatının kalitesini yükseltmek ve kontrolünü sağlamak değildir. Bunları Ahlaklı ve eğitilmiş insanlar vasıtasıyla sağlamaktır.

Ahiler kurdukları bu teşkilat sayesinde sosyo-ekonomik bakımdan eğitilmiş, iş sahibi, üretken, güçlü bir orta sınıf oluşumuna öncülük etmişlerdir. Bu eğitilmiş ve nitelikli orta sınıfın öncülüğünde dini-ahlaki değerler bakımından mükemmel "*erdemli bir toplum*" oluşturmaya çalışmışlardır. Bu çabalarında da büyük oranda başarılı olmuşlardır; çünkü Anadolu insanı Moğol istilasını Ahi birliklerinin öncülük ettiği bu bilinçli, mücadeleci insanlar ile atlatabilmiştir. Daha da önemlisi altı asır ömür sürecek olan ve dünya tarihinin en büyük siyasi ve toplumsal organizasyonlarından biri olan Osmanlı imparatorluğu bu kültür, bilinç ve terbiyeye sahip insanlar tarafından kurulmuştur. Osmanlının yıkılışa sürüklendiği bir dönemde İttihatçıların Ahiliği yeniden diriltme girişimleri dikate alınrsa bu Ahi insan tipinin Osmanlının yıkılış ve Milli mücadelede de inisiyatif sahibi olduğunu ortaya koyar. Anadolu'da imparatorluklar kuran, kıtalar fetheden, sömürü devletlerine karşı iki asırlık mücadele eden ve Modernizmin bütün sert esintilerine rağmen hala kendi öz değerlerine bağlı bir toplum olarak ayakta kalmasını sağlayan, ahilerin asırlardır sürdürdükleri bu ruh ve insan terbiyesi olmuştur. Anadolu insanını diğer coğrafyalardan ayıran da en temelde bu "*insaniyet mektebidir*" diyebiliriz. Bu insan tipi yakın zamanlara kadar şehirlerimizdeki "*gün görmüş!*" ya da "*umur görmüş!*" diye tabir edilen "*şehir beyefendisi*" tipidir. ©

Büyük Selçuklularda Kent Reisiği*

İlhan ERDEM**

Selçuklular zamanında kentler önemli birer ticaret, sanayi ve kültür merkezleri haline gelerek medeniyetin gelişmesine önemli katkıları olmuştur. Kentler aynı zamanda da siyasî merkezler olarak dönemin tarihine büyük etkide bulunmuşlardır. Gelişen merkezlerde yeni idarî müesseseler de ortaya çıkmıştır. Devleti ve toplumu yönetme-yönlendirme açısından kentlere özgü yapılar büyük önem arz eder. Bu tip kurumlardan biri olan Kent Reisiği makamı ayrıntılı olarak ele alınmamış ve bu konuda mevcut bilgiler yetersiz kalmıştır. Selçuklu kurumlarının en önemli kaynağı konumundaki Nizamülmülk'ün Siyasetnâmesi'nde de çok az değinilen kurum hakkında devrin kaynakları gözden geçirildiği zaman daha geniş malumata sahip olabileceğimiz aşikârdır.¹

Selçuklularda kentlerde devlet ile reaya arasında teması sağlayan ve halkın ihtiyaç ve sorunlarının resmî makamlarda çözülmesine yardımcı olduğunu gördüğümüz reislerin yetki ve sorumluluklarına dair tarihçiler değişik görüşler öne sürerler. Lambton'a göre; reis terimi bir taraftan yerel olarak atanan nispeten önemsiz mahallî bir görevliyi, diğer yandan da bir kent ya da İl'e geniş yetkiler verilerek Sultan tarafından atanmış askerî ve dinsel hiyerarşiye karşın sivil hiyerarşi ile ilgili olan bir görevliyi belirtmek için kullanılır. Bu konuya değişik örnekler ile açıklık getirmeye çalışan müellif, reisin halkı mâlî işlerde, dinî ve genel güvenliğin yönetim ve denetimi ile de görevlendirilmiş olduğundan dem vurur. Daha açık bir ifade ile halktan (yerli veya göçebe) ödemekle yükümlü olduğu vergiler dışında vergi tahsil edilebilmesi, edilecekse de yani zorunlu hallerde mutlaka reisten onay alınması; dinî ve hukukî alanlarda karar verilir-

* Bu çalışma Selçuklu Tarihi'nin büyük ustası, öğrencisi olmakla iftihar ettiğim merhum Prof. Dr. Mehmet Altay Köymen'in aziz hatırasına adanmıştır.

** Prof. Dr., Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

¹ Nizamülmülk, *Siyasetnâme*, Çev. N. Bayburtluğil, İstanbul 1981, s. 76 vd. Burada Reis; Kadı, Şahne ve Amil ile birlikte anılmakta, her üç makam sahibinin kentleri yönetirken çok iyi izlenip denetlenmesi istenmektedir.

ken görüşünün alınması; kadı ve hâkimlerin kendilerinin hükümlerinin yerine getirilmesinde ve hakların geri verilmesinde yol göstermesi, daima onların işlelerinden haberdar olması, mahkemelere iyi yetişmiş, bilgili vekil ataması görev ve yetkileri kapsamında reisten bahsedilmiştir. Mesela, Mazenderan ve Serahs resilerine büyük yetkiler verilmiştir. Ayrıca Mazenderan reisi kamu düzeninin, mal-can emniyetinin sağlanmasından da sorumlu idi. Muhtesib'in görevleri arasında gördüğümüz ölçü, tartı, ayarlar, hırsızlık, kalpazanlık gibi alanlarda da reislerin yetkileri vardı. Köylere reis atamak ve onların faaliyetlerini denetlemek, ödentilerini adaletli bir şekilde temine yardımcı olmak yine kent reislerinin iradesine bırakılmıştı.²

Selçuklu teşkilat tarihi üzerinde otorite olan Kurpalidis'e göre ise şehir reisliği müessesesi Doğu şehir tarihine has bir durumdur. Pek çok araştırma ve incelemeye karşın reisin faaliyet, fonksiyon ve atanması ile ilgili ayrıntılar bilinmemektedir. Büyük tarihçi Türkolog V. V. Barthold'un bu konudaki görüşlerine yer veren Kurpalidis, onun: " Reis, şehrin birinci şahsı olup şehrin menfaatleri için çalışır. Onun aracılığı ile hükümdar halka isteklerini bildirir. Büyük ihtimalle ilk zamanlarda reisler şehir eşrafı arasından seçilir" şeklindeki görüşlerini bize aktarır. Kurpalidis kendi fikri olarak da Reis'in Selçuklu Devleti'nde Sultan hâkimiyetinin şehirdeki temsilcisi olduğunu ve merkezî divan tarafından atandığını belirtir. Reisler kentlerde diğer kamu görevlilerinin üzerinde, onları denetleyen ve gözetten, zaman zaman da müdahale eden Sultan'ın gözü kulağı idi. Vilayet yöneticisi olarak Vali'den sonra gelmekte; ancak doğrudan Sultan'a karşı sorumlu olmakta idi. Emrinde memur kadrosuna da sahip olan Reis, şehirdeki sosyal işleri düzenler, Kadı ile beraber esnafı kontrol eder, Reaya'dan alınan vergi, gümrük işlerinin takibi, paradaki fiyatların belirlenmesi, alış-satışın kontrolü ve yürürlükteki paranın durumundan da sorumlu idi. Bazen askerlerin iktalarını takip etmek gibi Divan-ı Arz işlerini de yürütme, miras ve mülk sahipliğine nezaret etme, alt idarecileri tayin ve azil yetkilerini taşıyordu.³

Genel olarak değerlendirildiğinde Reislik kavramı, görev ve faaliyetleri hususunda Lambton ile Kurpalidis'in görüş ve düşüncelerinin büyük ölçüde uyduğunu görmekteyiz. Bununla birlikte Kurpalidis, Reis'in Selçuklu ülkesinde şehir halkının temsilcisinin değil devletin idarî memuru olduğunu be-

² A. Lambton, "Atabetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğu'nun Yönetimi", Çev. N. Kaymaz, *Belleten*, 37/147, Ankara 1973, s. 386-391.

³ G. M. Kurpalidis, *Büyük Selçuklu Devleti'nin İdarî, Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, Çev. İlyas Kamalov, İstanbul 2007, s. 116 vd.

lirtmekle meslektaşından az da olsa ayrılır. Bunun dışında merkezî hâkimiyetin güçlü olduğu XII. yüzyılda bu sosyal müessesenin gelişme aşamasında olduğu görüşü de ilgi çeker. Yine onun reisliği devletin resmî memuru olarak gördüğü, Horasan ve komşu eyaletlerin tersine Anadolu ve Suriye'deki (Ön Asya) gibi siyasî ve içtimaî bir rol oynamadığını ileri sürmesi de üzerinde durulması gereken ve araştırılmaya değer bir husustur.⁴

Kurpalidis'in öngörülerine rağmen biz, bilhassa büyük kent reislerinin Selçuklular döneminde ekonomik gücün yanı sıra büyük bir siyasî nüfuza sahip olduklarına dair bilgilere sahibiz. Kaynaklarda bu hususta güçlü işaretler mevcuttur. Bu hususta ilk örnek olay Sultan Melikşah'ın ölümünden sonra Selçuklularda yaşanan taht mücadeleleri sırasında ortaya çıkmıştır. Melikşah 1092'de Bağdat yakınında öldüğü zaman tahta aday Mahmud ile Berkyaruk adında iki oğlu vardı. Yaşının büyüklüğü ve devlet erkânının temayülü dolayısıyla Berkyaruk tahta daha yakındı. Ancak Terken Hatun, Bağdat halifesini de ikna ederek ve çok paralar harcayarak oğlu Mahmud'u Sultan ilan ettirdi. Hemen ardından İsfahan'da bulunan Berkyaruk'u bertaraf etmek için harekete geçti. Ancak taraftarları Berkyaruk'u kaçırdılar. Önce Save taraflarına götürüp Atabek'i Gümüştekin Candar'la buluşmasını sağladılar. Ardından hep birlikte Rey'e giderek tahta oturttular. Rey şehrinin reisi olan Ebû Müslim de kıymetli taşlar ve altınla işlenmiş tacı başına koydu. Yirmi bine yakın insan etrafına toplandı.⁵

Kaynaklardaki ifadeye nazaran bir değerlendirme yapacak olursak Sultanlık tacını Berkyaruk'un başına kent reisi Ebû Müslim'in koyması onun kişisel gücünden ziyade kurumsal-makamsal gücünü ve siyasî nüfuzunu işaret eder. Gerçekten de o dönemde büyük kentlerde bozguncu zümrelerin bilhassa Batınîlerin faaliyetleri artmıştı. Rey kenti ise en çok nüfuz etmek istedikleri alandı. Selçuklulardaki taht kavgaları da ortamı müsait kılıyordu. Bununla birlikte Batınîler, Rey'de fazla etkili olamadılar. Bizzat Hassan Sabbah kentin reisi Ebû Müslim'den korkuyordu. Kaynağa göre; el-Hasan b. es-Sabbah, kabiliyetli ve yetenekli bir adamdı. Hendese, Hesap, Astronomi ve sihir gibi ilimler konusunda âlimdi. Rey reisi Ebû Müslim- aynı zamanda Nizamülmülk'ün akrabası idi- Sabbah'ı Mısırlı dâîler (Batınîler) ile işbirliği yapmakla itham etti. Bunun üzerine Hasan b. es-Sabbah ondan korktu. Vezir Nizamülmülk Hasan'a eskiden saygı gösterirdi. Bir gün onun için: "Bu adam çok geçmeden halkın zayıf ve

⁴ G. M. Kurpalidis, *a.g.e.*, s. 121.

⁵ Ravendî, *Rahatü's-Süüdûr ve Ayetüs's-Sürûr*, Trc. Ahmed Ateş, TTK., Ankara 1999, C. I, s. 136-138.

güçsüzlerini yoldan çıkarır.” demiştir. el-Hasan, Ebû Müslim’den korkup kaçtı. Ebû Müslim onu takip ettiyse de yakalayamadı.⁶

Lambton ve Kurpalidis’in kent reislerinin güvenlik ve asayişten de sorumlu olduğu yönündeki görüşü kaynağın verdiği bilgiler ile örtüşüyor. Bunun yanında kent reislerinin tutumlarının veya bir taraftan değişimi tercih etmelerinin çok büyük siyasî ve kültürel sonuçları olduğunu da biliyoruz. Batınîlerin ilk ele geçirdikleri Kayın yakınlarındaki şehir idi. Bunun sebebi şehrin reisinin Batınî mezhebine sahip olmasıdır. Yine Kuhistanlılar da Batınîlere kucak açmıştı. Bunun sebebi Selçukluların bölge valisi Gülsarığ’ın halka işkence ve zulüm etmekten başka, yörenin reisi kabul edilen Münevvere de kötü davranması idi. Selçuklu valisinden çekinen Münevver, Batınîlere iltica etti. Kent reisinin katılımı ile Batınîlerin durumu gün geçtikçe kuvvetlendi. Sonunda bölgeyi ve kentleri el geçirdiler.⁷

Sultan Muhammed Tapar, kardeşi Berkyaruk ile taht mücadelesi yaptığı dönemde 1102 yılında karargâhını Kazvin’de kurmuştu. Kentin reisi de ona destek olmaktaydı. Reis; Sultan ve emirleri bir yemekte buluşturmak istedi. Tapar, Reis’ten iki taraf arasında aracılık yaparak barışı sağlamaya çalışan emirleri de çağırmasını da istedi. Amacı bu emirleri cezalandırmaktı. Kentin reisi başta direnip bu emirler için şefaatçi olduysa da sonunda Sultanın emrine boyun eğip sözü edilen ümerayı çağırdı ve tedbir aldı. Tapar, aracı emirlerden Aytekin ve Besmel’i ziyafet sırasında cezalandırdı. Besmel öldürüldü, Aytekin’in gözlerine mil çekildi.⁸

Selçuklu devrinde kent reislerinin Horasan, İran, Irak, Azerbaycan ve Suriye’de oynadıkları siyasî ve kültürel roller ve gelişen nüfuzlarının yanında iktisadî açıdan da oldukça güçlendikleri görülmektedir. Siyasî ve kültürel alanda kentlerde başlayan mezhep kavgaları, esnaf, tüccar ve çalışanlar arasındaki çekişmeler; parayı kontrol edenler ile yerel yöneticiler arasındaki mücadeleler Devlet yönetimine de yansımakta ve Sultanlık da kent yönetimlerinin iktidarını kaybetme endişesi ile müdahale etmekte idi. Taşra aristokrasisinin güçlü olmadığı bu tarafta kent aristokrasisi gelişmekte ve devletin içine yerleşmekte idi. Bu aristokrasi kentlerdeki mâlî piyasaları ve sermaye gruplarını yönetim altına almakta, vergi ve müsadere yolu ile iktidarını engelleyecek vasıtalara mani olmaktaydı. Bu yolla Ortaçağ’da zenginliğin kaynağı olan Doğu ve İslâm dünyasında “Kapitalizme” giden süreç engellenmiş, küçük bir ticaret burjuvazisi dı-

⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, Çev. A.Özaydın-A. Ağırakça, İstanbul 1987, C. X, s. 260-61.

⁷ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, C. X, s. 258-61.

⁸ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, C. X, s. 272.

şında kent kültürünü besleyip geliştirecek Batıdaki “Burjuva kültürü ve sınıfının” oluşumuna pek sıcak bakılmamıştır. Kent kültürü ve değerlerinin hakim olmaması bağlamında da ulemânın zimmen desteği alınmıştır.⁹

Devletle irtibatlı kent aristokrasisinin gözetimi altında tuttuğu zümrelerin başında da kent reisleri geliyordu. Kent reisleri zamanla şehirlerde devlet otoritesinin temel kaynakları oldular. Onlar, kentlerini devletle birlikte yönettiler. Taraf değiştirdikleri anda Selçukluların bilhassa İran’da otoritesi sarsıldı. Bu açıdan bir yandan onlara büyük imtiyazlar tanırlarken diğer yandan onları kendi memuru gibi kullanmaya çalıştılar. Bu sayede kent reislerinin siyasî, idarî ve ekonomik güçleri arttı. Bu yönde verilebilecek en güzel örnek 47 yıl müddetle Hemedan reisliği yapan Ebû Haşim Zeyd el-Hüseynî el-Alevî idi. O, seyyid soyundan geliyordu ve neredeyse Selçukluların İran’a hâkim oldukları dönem başlangıcından itibaren reisliğini sürdürmüştü. Büyük bir nüfuzu ve serveti vardı. İbnü’l-Esîr’e göre Sultan Muhammed ondan bir defada 700.000 Dinar almıştı. Ebû Haşim, parayı ödememek için ne bir mülk satmış ne de borç almıştı. Ödül olarak Sultan onu, birkaç ay sarayında ağırlamış ve her istediğini yerine getirmişti.¹⁰

Selçuklu iktisadî ve sosyal hayatında olduğu kadar siyasî hayatında da son derece önem arz eden bu olay karşısında diğer Selçuklu devri kaynakları olan Reşidüddin’in Camiü’t-Tevarihî ile Ravendî’nin Rahatü’s-Südûru’nda daha tafsilatlı bilgi vardır. Bu kaynaklarda, merkezî hükümet yani Vezir ile şehir hâkimi- Reis- arasında bir çatışmanın, mücadelenin işaretlerini görürüz. Kaynaklara göre olayın asıl sebebi, Sultan Muhammed’in servet ve mal toplamaya olan düşkünlüğü idi. Dönemin veziri Hace Ahmed b. Nizamülmülk ise Hemedan reisinin büyük bir servete sahip olduğunu biliyordu. O, eğer Sultan izin verirse ve reisi kendisine teslim ederse 500.000 Dinar kazandırmayı taahhüt etti. Vezir izin alarak Hemdan’a gitmeden önce hadiseden haberdâr olan Ebû Haşim hemen İsfahan’a hareket etti. Yanında üç oğlu da vardı. Kente vardığı zaman güçlü dostları vasıtası ile Sultan’ın lalası Karatekin’e ulaştı ve 10.000 Dinar karşılığında aynı gece Sultan’ın huzuruna çıkarak ona Vezirin kendisinden tahsil etmeyi taahhüt ettiği 500.000 Dinar’a karşılık kendisi 800.000 Dinar vermeyi teklif etti. Bunun için tek şart ise Vezir Ahmed b. Nizamülmülk’ün kendisine teslim edilmesi idi. Sultan Muhammed teklifi kaynağın ifadesi ile “Paraya düşkünlüğünden!” kabul etti. Reis Seyyid Haşim Sultan ile anlaştıktan sonra Sultanın

⁹ İbn Haldun, *Mukaddime*, Çev. Z. K. Ugan, İstanbul 1988, C. II, s. 268 vd. Burada ileri sürülen fikir ve öngörülerin büyük bölümü tarafıma aittir.

¹⁰ İbnü’l-Esîr, *a.g.e.*, C. X, s. 378-79.

Hazinedârı (Şihne-yi Hazine) ile birlikte Hemedan'a döndü. Ölçü ve tartılar ile parayı bir hafta ölçtü, saydı. Neticede para tamam olunca odundan sandıklara her bir kâsede 10.000 Dinar olacak şekilde yükledi ve 40 katır ile gönderdi. Servetini harcarken hiçbir mülkünü satmadı ve borç almadı. Kazvin'e Sultan'a ulaşınca Sultan dahi bu kadar servetten hayrete düştü. Yine de sözünde tutarak Veziri, Hemedan Reisi'ne teslim etti.¹¹

Yukarıdaki anlatı bize bazı çağrışımlar yapmaktadır. Bir kere kaynak, açıkça Hemedan Reisi'ni koruma gayreti içinde bilgileri saptırmaktadır. Sultan Muhammed'i para ve servet düşkününü olarak kınarken bir kent reisinin 700.000 Dinar gibi bir servete nasıl sahip olduğu ve servetin kaynağı konusunda susmaktadır. Bunun dışında anlatılanların önemli bir kısmının doğruluğunda şüphe yoktur. Zira İbnü'l-Esîr ve Bundarî'de hikâyenin geri kalan kısmı sarih olarak mevcuttur.

Ravendî'de görmediğimiz veya atlanmış hikâyenin diğer versiyonlarına göre Ahmed b. Nizamülmülk ailesinin başına gelenlerden dolayı Hemedan'daki evine kapanmış iken kent reisi Ebû Haşim kendisine eziyet etmiş o da Sultana reisi şikâyet amacıyla hareket etmiş ve huzura varınca vezir olarak ödüllendirilmiştir. Buradan anlıyoruz ki Vezir ile Hemedan reisi Ebû Haşim arasındaki hadiseler vezirlik öncesine dayanmakta ve burada Ahmed b. Nizamülmülk'ün mağduriyeti söz konusu olmaktadır.¹²

Anuşirvan b. Halid'in hatıralarına dayanan Bundarî'nin eserinde Vezir Ahmed b. Nizamülmülk'ü suçlayıcı herhangi bir rivayet yoktur. Orada Sultan'ın Hemedan Reisi'ne karşı fikrinin değişmesine devlet ricalinden bir cemaat ile Mütevec b. Ebi Sadü'l-Hemedanî'nin neden olduğu ifade edilir. Mütevec, daha önce Hemedan Reisi Ebû Hişam'ın hışmına uğramış ve başına pek çok felaket gelmişti. Bu sebeple reise düşmanlık yapmaya istekli idi. Nihayet onların çalışmaları sonucu Reis Ebû Haşim, pek çok mal ve eşya dışında 700.000 Kızıl Altın (Dinar) ödemeye mahkum edildi.¹³

Hemedan Reisi'nin mallarını müsadere görevi Anuşirvan b. Halid'e verilmiştir. Bu açıdan hadisenin en yakın tanığı ve bizzat içinde bulunmuş biri olarak konuyu en iyi bilen odur. Nitekim o, Sultan'ın emrini yerine getirip malları

¹¹ Ravendî, *a.g.e.*, s. 158-60; Reşidüddin, *Camiü't-Tevarih, Selçuklular Kısmı*, Çev. Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş, İstanbul 2010, s. 164-67.

¹² İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, C. X, s. 350-51.

¹³ Bundarî, *Zubdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Usra-Horasan Selçukluları Tarihi*, Çev. Kıvameddin Burslan, TTK., Ankara 1999, s. 100 vd.

tahsil ettikten sonra Ebû Haşim'in masumluğunu yine hükümdara rapor etmiştir. Onun raporu üzerine Haşim, tekrar seyyidlik mansıbına kavuşmuştur.¹⁴

Yine Sultan Muhammed Tapar devrinde İsfahan Reisi olan Abdullah Hatibî'nin gücü ve nüfuzu yükselmişti. Sultan'ın yanında itibarı büyüktü ve istediğini yaptırmaya muktedirdi. Onun hışmına uğrayanlar arasında Vezir Sadü'l-mülk Ebû'l-Mehasin de vardı. İsfahan Reisi Hatibî, onu Batınî olmakla suçlamış ve sonunda idam edilmesini sağlamıştır. Halbuki kendisinin Batınîler ile ilişkisi vardı ve çok geçmeden o da öldürüldü.¹⁵

Kent reisliğinin Suriye ve Anadolu Selçuklularındaki konumu ve siyasî rolleri hususu başka bir çalışmanın alanıdır. Bununla beraber şunu açık olarak belirtebiliriz ki Suriye Selçukluları ve Atabegler devrinde kent reisleri etkin bir siyasî ve kültürel rol oynadılar. Ancak Anadolu Selçuklularında kent reisliği makamının olup olmadığı meçhul ve araştırmaya muhtaçtır.

Yukarıdaki incelemeler sonucunda Büyük Selçuklularda kentlerin yönetimi ve kent reisleri hakkında daha fazla ve doyurucu malumata sahip olduğumuza şüphe yoktur. Bunların dışında yine onların siyasî nüfuzları ve Selçuklu Tarihi'nde oynadıkları rollerin sandığımızın çok ötesinde olduğuna hükmedebiliriz.

©

---

¹⁴ Bundarî, *a.g.e.*, aynı yer.

¹⁵ Bundarî, *a.g.e.*, s. 94 vd; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, C. X, s. 350.

Danışmendlilerin İskân Politikası

Sefer SOLMAZ*

GİRİŞ

Malazgirt Zaferi'nden sonra Anadolu'da kurulan ilk Türk devletlerinden birisi de Danışmendliler'dir. Orta Anadolu'da kurulan bu devlet kurucusu Danışmend Gazi döneminden itibaren sınırlarını genişletmeye başlamıştır. Emir Gazi ve Melik Muhammed dönemlerinde gerçekleştirilen fetih hareketleriyle devletin doğuda Fırat boylarından batıda Sakarya Nehrine, kuzeyde Kastamonu'dan güneyde Antep dolaylarına ulaşmıştır.

Bilindiği gibi Türklerde fethedilen toprakların bir daha terk edilmemesi ve vatan haline getirilme düşüncesi vardır. Dolayısıyla bu toprakları ilâ-nihaye elde tutmak gerekmektedir. Ancak yeni fethedilen toprakları uzun süre askerî tedbirlerle elde tutmak mümkün değildir. Burada askerî garnizonlar kurularak çok sıkı bir denetim yapılırsa da eğer belli bir iskân politikası uygulanmıyorsa bu toprakların uzun süre elde tutulabilme ve özellikle vatan haline getirilebilme imkânı yoktur. Ne kadar güçlü olursa olsun askerî metodlarla fethedilmiş olan topraklarda kalıcı tesirler meydana getirmek, buraları vatan haline dönüştürmek yani gerçek anlamda fethetmek mümkün değildir. Çünkü askerî güç zayıflayınca da bu topraklar kolayca elden çıkabilmektedir. Bundan dolayı gerçek fetihler fizikî coğrafya olduğu kadar oradaki beşerî coğrafyaya da hâkim olmaktan geçmektedir. İşte bu durum Türk tarihinde fatihleri gerek fetihler sırasında, gerekse fetihlerden hemen sonra belli bir iskân politikası takip etmek zorunda bırakmaktadır¹.

* Yrd. Doç. Dr., Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

¹ Osman Çetin, *Anadoluda İslâmiyetin Yayılışı*, İstanbul 1990², s. 106.

TÜRK FETİHLERİNE KADAR TARİHSEL SÜREÇTE ANADOLU'NUN GENEL DURUMU

Danışmendlilerin Anadolu'daki iskan politikasını daha iyi anlayabilmek için Türk fetihlerine kadar Anadolu'nun genel durumu ile ilgili bir çerçeve çizmek gerekmektedir. Çünkü Türklerin Anadolu'ya geldikleri dönemde burasının genel durumu onların izledikleri iskân politikasıyla ilgili bir takım ipuçları vermektedir. İşte Türkler Anadolu'nun bu durumunu görerek harabe haline gelen şehirleri yeniden inşa ve imar ederek burasını mamur bir hale getirmişlerdir.

Türkler Anadolu'ya geldiklerinde buradaki şehirler harabe halinde idi. Bunun tarihsel kökleri ise çok eskilere, yüzyıllar hatta birkaç bin yıl öncesine dayanıyordu. M.Ö. 800 yıllarına kadar Anadolu'ya hâkim olan Hititler bu tarihte yıkıldıklarında onlardan geriye yakılıp yıkılan şehirler kalmış idi. M.Ö. 620'lere kadar hüküm süren Frigyalılar'dan kalanlar Hititlerden farklı değildi. Bundan sonra Anadolu'ya hâkim olan Lidyalılar Persler tarafından ortadan kaldırıldı (M.Ö. 547) Daha önceki Hitit ve Frig harabelerine bir de Lidya harabeleri eklendi. Bu nedenle Truvalılar, Makedonlar, Bergamalılar, Kapadokyalılar şehirlerini bu harabe haline gelen eski şehirlerin yanına kurdular. Romalılar Anadolu'ya hâkim olduklarında burada bu eski kavimlerin kültürlerini de kapsayan bu harabelerle karşılaştılar. Anadolu adeta bir ölü medeniyetler mezarlığını andırıyordu. Roma İmparatorluğu'nun 395 yılında ikiye ayrılmasıyla Anadolu'da Doğu Roma dönemi başladı. Bu dönemde de Sasanî-Bizans mücadelesinin olduğu görülmektedir. Uzun yıllar süren bu mücadele sırasında Anadolu Sasanî orduları tarafından yağmalandı ve tahrip edildi. Böylece Anadolu'da nüfus azaldığı gibi köy ve kasaba hayatı ortadan kalktı. Buralar emniyetsiz olduğu için halk surlarla çevrili şehirlere akın etti. Köy ve kasabalarla ilişkisi kesilen büyük şehirlerde sosyal ve ekonomik hayat çöktü; açlık ve yokluklar nedeniyle nüfus azaldı².

Bundan sonra Anadolu'da İslâm-Bizans mücadelesi başladı. Sınır boylarında Emevîler döneminde adına Sugûr³ Abbasîler döneminde ise Avâsım⁴ deni-

² Kafalı, age., s. 4-6.

³ Sugûr kelimesi, "yarık, delik, sınır" anlamlarına gelen Arapça 'sagr' kelimesinin çoğuludur (E. Honigmann, "Sugûr" mad., *İA*, XI, İstanbul 1979, s. 2; Hakkı Dursun Yıldız, "Avâsım" mad., *TDVİA*, IV, İstanbul 1991, s. 111) "Hudud başı, iki devlet toprağının birleştiği yer" (Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, III, İstanbul 1983, s. 262) anlamında kullanılır. Hz. Ömer döneminde önce Suriye daha sonra da el-Cezîre'nin fethiyle, İslâm Devleti'nin sınırları Toroslara kadar uzanmıştı. Bizanslılar, sınırda yaşayan halkı, Müslümanların saldırılarından korumak için, daha geriye çekerek ve geniş bir sahayı boş bırakarak bir tampon

len bölgelerde savunma hatları oluşturuldu ve tahkim edildi. Abbasiler döneminde burası müstakil bir bölge haline getirildi ve başına bir de vali atandı. Çoğunluğu Türk olan bu valilerin yönetiminde yılda yaz ve kış olmak üzere Anadolu'ya iki defa akınlar yapılıyordu. Yapılan bu akınlar neticesinde İslâm orduları Eskişehir'e kadar ilerlemişlerdir. Yaklaşık 300 yıl süren bu mücadele esnasında da İslâm ordularının akınlarıyla yeniden tahrip edilmişti. Bu akınlar karşısında ancak surlarla çevrili büyük şehirler kendilerini koruyabilmişti. Daha emniyetli görülen bu şehirlere göçler sonucunda köy ve kasabalar boşaltılmış ve Anadolu ıssız metruk bir ülke haline gelmişti. Köy ve kasabaların terk edilmesinden dolayı ziraat ve hayvancılık, emniyet olmadığından dolayı ticaret yapılamaz hale gelmişti. Sonuçta Anadolu'da hem nüfus azalmış, hem de eko-

---

bölge oluşturular. Müslümanların ilk önce, "ed-davâhî" (dış kısımlar, dış arazi) dedikleri bu bölge, Emeviler döneminden itibaren iskâna açılmaya ve müstahkem kaleler inşa edilmeye başlandı. Askerî amaçlı tahkim edilen bu bölgeye daha sonra "Sugûr" adı verilmiştir. Yani kısaca Sugûr, Suriye ve el-Cezîre'nin Bizans İmparatorluğu tarafından sınır kaleleri bölgesidir. Bazı Arap coğrafyacıları tarafından Sugûr bazen müstakil bir bölge, bazen de Avâsım'a bağlı ikinci derecede bir idarî bölge olarak ifade edilmiştir. Sugûru's-Şâmiyye ve Sugûru'l-Cezîre olmak üzere ikiye ayrılan Sugûr bölgesi, Tarsus-Adana-Misis (Ceyhan)-Maraş-Malatya hattını izledikten ve doğuda Fırat'ı takip ettikten sonra Ahlat'a kadar uzanıyordu. Sugûru's-Şâmiyye'nin merkezi Maraş veya Tarsus, Sugûru'l-Cezîre'nin merkezi Malatya idi. (Yıldız, "Avâsım" mad., *TDVİA*, s. 111-112); Honigmann, "Sugûr" mad., *İA*, s. 2) (Ayrıntılı bilgi için bk. el-Belâzurî, *Fittâh*, el-Belâzurî, *Fittâhu'l-Büldan*, ed. M. J. Goeje, Leiden 1866, s. 163-171, 184-192; trc. çev. Mustafa Fayda, Ankara 1987, s. 186-192, 206-218; Mükrimin Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, İstanbul 1944 s. 19-29; Hakkı Dursun Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, İstanbul 1976, s. 57-61; ayrı mlf., "İslâm Devleti Hizmetinde Türkler", *DGBİT*, III, İstanbul 1992, s. 344-347; Philip K. Hitti, *Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi*, çev. Salih Tuğ, II, İstanbul 1995, s. 316-317; Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, çev. İsmail Yiğit-Yakup Çiçek, III, İstanbul 1992, s. 96)

4 Avâsım, "korumak, engel olmak, sığınmak" anlamlarına gelen, Arapça 'asm' kelimesinin çoğuludur. "Koruyanlar ve müstahkem mevkiiler" demektir. Yani İslâm ordularının cihad maksadıyla sınırdan uzaklaştıkları zaman veya gazadan dönerken ülkeye girmeden önce düşman saldırılarına karşı sığınıp korundukları bölgeler"dir. (Yıldız, "Avâsım" mad., s. 111) bir başka deyişle "halifelerin ülkesi ile Bizans arazisini birbirinden ayıran Suriye-küçük Asya hudud ve müdafaa sahalarına verilmiş isimdir" (Streck, "Avâsım" mad., *İA*, II, İstanbul 1979, s. 19) Abbasiler döneminde, Suriye'de kurulan 5 cünd (askerî bölge) den biri olan Cündü Kinnesrin, hızla büyüyerek geniş bir sahayı kaplamıştır. İşte bunun üzerine, meşhur Abbasî Halifesi Hârûn'ur-Reşîd, 170 / 786-787 yılında Cündü Kinnesrin'i, "Cündü'l-Avâsım" veya kısaca "el-Avâsım" adıyla müstakil bir bölge haline getirmiştir. (el-Belâzurî, a.g.e., s. 144-152, 162-171; trc. s. 188, 206-218) Artık bundan sonra bu bölge "Avâsım" adıyla anılmaya başlamıştır. Avâsım denilen bu askerî bölge, Antakya'dan güneybatıda Asi nehrinin denize döküldüğü yere, güneydoğuda Halep, Menbic ve bunun kuzeyinde bulunan ve Bizans sınırına kadar uzanan, araziyi içine alıyordu. Avâsım bölgesinin merkezi, önce Menbic iken X. asırdan itibaren Antakya olmuştur. (Yıldız, "Avâsım" mad., s. 112) (Ayrıntılı bilgi için bk. el-Belâzurî, a.g.e., s. 144-152, 162-171; trc. s. 186-192, 206-218; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, VI, Beyrut 1386/1966, s. 108; trc. çev. Abdullâh Köşe, 6, İstanbul 1991, s. 100; M. Şemseddin Günaltay, "Abbas Oğulları İmparatorluğunun Kuruluş ve Yükselişinde Türklerin Rolü", *Belleten*, VI/23-24, Ankara 1942, s. 190-191, 202-203; E. Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, trc. Fikret İşıltan, İstanbul 1970, s. 36 vd.; Yıldız, a.g.e., s. 57-61; Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi, Selçuklular Dönemi*, Ankara 1988, s. 15-16.

nomik hayat felç olmuş ve şehirler gittikçe fakirleşmiş durumda idi. İşte Türk fetihleri öncesinde Anadolu ardı arkası kesilmeyen savaşlar sonucunda nüfusu azalmış, köy, kasaba ve şehirleri baştanbaşa tahrip edilmiş, coğrafyası ıssızlaşıp vahşi tabiata terk edilmiş bir ülke görünümünde idi⁵. Buraya gelen Türkler de Anadolu'nun bu durumunu azamî olarak kendi lehlerine kullanmasını bilmişlerdir.

DANIŞMENDLİLER'İN ANADOLU'DAKİ İSKÂN FAALİYETLERİ

Anadolu jeopolitik konumu dolayısıyla tarih boyunca çeşitli kavimlerin tehcir ve iskânına sahne olmuştur. XI. yüzyılda Anadolu'ya gelen Türkler burada bir taraftan fetihler yaparken diğer taraftan da sistematik bir iskân faaliyeti başlatmışlardır⁶. Özellikle Türkler vatan haline getirmek istedikleri bu yeni topraklara sahip olmak ve Türkleşmesini sağlamak amacıyla iskân hareketlerine başvurmuşlardır.

XI. yüzyıldan itibaren yoğun göçlerle Anadolu'ya gelen Türkler ve diğer Müslüman unsurlar farklı sosyal sınıflardan oluşuyordu. Bunların arasında çoğunluk göçebe olsa da aynı zamanda ziraatle uğraşan köylüler, esnaf ve tüccar olan şehirliler, ulema ve dervişler ile bürokratlar da bulunuyordu. Bu farklı sosyal tabakaların kendilerine uygun yerlere iskân edilmeleri gerekiyordu. Bunun sonucunda hem sosyal bütünlük sağlanmış olacak, hem de ekonomik verimlilik artacaktı. Anadolu'ya gelen Türkler bazen bu zorunluluktan dolayı, çoğu zaman da kendi sosyal yapılarına uygun yerlere yerleşmişlerdir. Bu durum Anadolu'da iki farklı iskân sahasının doğmasına neden olmuştur ki, bunlar köyler ve şehirlerdir. Köyler sayıca fazla ve oldukça geniş bir alana yayılmış olmalarına rağmen, şehirler bunlara göre daha az ve sınırlı alanlarda bulunuyordu.

Anadolu'da sistemli bir iskân politikasına Türkiye Selçukluları ve Osmanlılar döneminde rastlanıyorsa da bunun temelleri Danişmendliler tarafından atılmıştır. Çünkü Danişmendliler Anadolu'da kurulan ilk devletlerden olup, bu devletin kurucusu olan Danişmend Gazi Malazgirt Zaferi'nden hemen sonra Melik sıfatı ile Orta Anadolu'ya gelmiş ve fetihlere başlamıştır. Bu fetih hareketleriyle beraber Danişmendliler Anadolu'da iskân politikasını da yürütmüşler-

⁵ Kafalı, age, s. 6-7; Kuban, agm., s. 56-57; Çetin, age., s. 130.

⁶ Tuncer Baykara ("Yeni Bir Ülkede Yeni İnsanlar", *Erdem*, VIII/23; Ankara 1996, s. 451) bu iskân politikası ile ilgili olarak: "Türkler yeni bir ülkeye, toprağa ve diyara gelindiğinde yapılması gereken davranışlar konusunda belirli bir geleneğe sahiptirler. Yeni bir diyara gelindiğinde insanlara nasıl davranılacağı, Türk cihan hakimiyetinin esaslarından olarak zaten biliniyordu" demektedir.

dir. Danişmendliler'in uyguladığı bu iskân politikası sonucunda çeşitli bölgelere Türkmenler yerleştirildikçe bir anlamda buraların Türkleşmesi⁷ de sağlanmışır.

Danişmendliler dönemindeki iskân faaliyetleri ile ilgili Danişmend-nâme'de bazı bilgilere rastlanmaktadır; Burada özellikle fethedilen bölgelerin fetheden emirlere bırakıldığı ifade edilmektedir. Nitekim Çankırı'yı fetheden Emir Karatekin buraya vali olarak atanır⁸. Eflanis Kalesi'ni fetheden Osman b. Apiyye ise buraya yerleşerek bölgede fetihlerine devam eder. Bundan ötürü burasının adı Osmançık olur⁹. Herhangi bir bölgenin fethinden sonra burada vali statüsünde bir idareci bırakılıyordu. İşte bu valilerin yönetimine bırakılan yerlere Türk ahali de yerleştirilmiş olmalıdır.

İhtidaların da iskân faaliyetlerinde önemli rolleri olmuştur. Özellikle bir şehirdeki yöneticilerin ihtida etmesi ile halk da mühtedi olmakta ve bunun sonucunda oraya Müslüman ahali yerleştirilmektedir. Danişmend-nâme'de birçok ihtida olayından bahsedilmiştir¹⁰ ki bunlardan birisi burada şöyle anlatılmaktadır; Danişmend Gazi Niksar'ı ele geçirmek için harekete geçer ve buranın Beyi Gavras ile mücadeleye başlar. Karşı koyamayacağını anlayan Gavras Niksar'ı terk etmek zorunda kalır. Oğulları Nikola ve Yorgi Müslüman olurlar ve kale Danişmend Gazi'nin eline geçer. Oradaki yerli halk da İslâm'ı kabul eder¹¹.

Fethedilen bölgelere Türklerin yerleştirilmesiyle buradaki yerli halka ne olduğu sorusu akla gelmektedir. Şehirlerde Türklerle beraber yaşayan yerli halkların bir kısmı ihtida ederken bir kısmı da kendi dinlerinde kalmışlardır. Bu ihtida etmeyen ahalinin bir bölümü batıdaki Bizans topraklarına doğru çekilmiştir. Yalnız bunu gayrimüslim halkın tamamen batıya göç ettiği ve burada hiç kalmadığı şeklinde anlamak mümkün değildir¹². Çünkü Anadolu'ya gelen Türkler çoğu yerde buranın eski sakinleri olan yerli halk ile bir arada yaşadılar. Türkler tarafından kendilerine gösterilen toleransa rağmen, Bizans'a sığınan Rumların bir kısmı, orada ağır baskı ve ağır vergiden dolayı zulümlere maruz

⁷ Yalnız buradaki "Türkleşme" ifadesiyle, yeni fethedilen bölgelere Türklerin yerleştirilmesi sonucu, nüfus olarak Türk ekseriyetinin sağlanması kast edilmektedir.

⁸ *Danişmend-nâme (Melik Danişmend Tarihi)*, İstanbul Belediye Atatürk Kitaplığı Muallim Cevdet, nr.441, vr. 159^b.

⁹ *Danişmend-nâme*, vr. 223^a.

¹⁰ İhtidalara Danişmend-nâme'de sıklıkla rastlanmaktadır. Bunlara örnek olarak bk. *Danişmend-nâme*, vr. 63^b, 168^b, 227^b.

¹¹ *Danişmend-nâme*, vr. 239^{a-b}.

¹² Claude Cahen, *Anadoluda Türkler*, çev. Yıldız Moran, İstanbul 1984², s. 203; Ahmet Yaşar Ocak, "Bazı Menâkıbnâmelere göre XIII-XV. Yüzyıllardaki İhtidâlara Heterodoks Şeyh ve Dervişlerin Rolü", *OA*, II, İstanbul 1981, s. 31-32.

kalınca, bundan kurtulmak için geri dönmüşlerdir¹³. XVI. yüzyıla kadar süren bu tür olayların Danişmendliler döneminde de geçerli olduğunu düşünüyoruz. Özellikle Danişmendlilerin yerli Hristiyan ahaliye karşı oldukça yumuşak ve adil davrandıklarıyla ilgili dönemin Hristiyan kaynaklarında geçen övgü dolu ifadeler bulunmaktadır¹⁴.

Danişmend İli'nde Türkmen Kolonileşmesi

Anadolu'da Türkleşme İslâmlaşma hareketinin ilk önce Danişmend İli yani genel anlamda Orta Anadolu'da başlamasının nedeni, özellikle bu bölgenin çok erken tarihlerde fethedilmiş olmasından dolayıdır. Danişmendliler izledikleri iskân politikası ile ele geçirdikleri yerlerde kolonizasyon hareketine başlamışlardır. Yoğun göçlerle Anadolu'ya gelen Türkmenler Danişmend İli'ne yerleştirilmek suretiyle burada Türkmen kolonileri oluşturulmuştur. Bunun sonucunda Orta Anadolu bölgesinin daha erken tarihlerde Türkleşmesi sağlanmıştır.

Kolonizasyon hareketinde özellikle Türkistan'dan gelen Yesevî dervişlerinin çok önemli fonksiyonları olmuştur. Danişmend İli'ne gelen kolonizatör Türk dervişleri buralarda tekke, zaviye, imaret gibi dinî ve sosyal müesseseler kurmuşlardır. Bu müesseseler şehirlerin çevresinde, merkezi yollara yakın bölgelerde, eski Bizans yerleşim alanlarında ve uçlarda tesis edilmiştir. Adeta bu müesseseler iskân mahallerinin çekirdeğini teşkil etmiş ve bunların çevresinde yeni köyler, kasabalar şehirler vücuda gelmiştir. Göçlerle gelen Türkmenler de buralara yerleştirilmiş ve böylece Türkmen kolonileri oluşmuştur. Ayrıca burada takip edilen kültürel politikalarla Türkmencilik ülküsü bu bölgede yerleştirilmiştir. Bunun için de tekke, zaviye, medrese vb. kültürel müesseselerin kullanıldığı görülmektedir. Böylece Danişmend İli'nin etnik ve kültürel yönlerden Türkleşmesi ve Türkmencilik ülküsünün burada yerleşmesi sağlanmıştır.

Köylerin Kurulması

Orta Asya'dan Anadolu'ya gelen Türkmenler göçebeler ve yerleşik hayata geçenler olmak üzere iki kısma ayrılıyordu. Bunlardan yerleşik hayata geçenler orada da köy, kasaba ve şehirlerde oturuyorlardı¹⁵. Ancak gelen Türkmenlerin çoğunluğu göçebe olarak yaşayanlardan oluşuyordu. Anadolu Türklerin eline

¹³ Osman Turan, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Târîhi*, II, İstanbul 1994⁷. s. 145-154; Ocak, agm., s. 31-32; Baykara, "Yeni Ülke", *Erdem*, s. 462.

¹⁴ *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, Ankara 1987², s. 225; *Süryanî Keşiş Mihail'in Vekayi-nâmesi*, trc. H. D. Andreasyan, II, TTK Ktp.'nde 44-2 no'lu basılmış nüsha, s. 48, 83; Ermenice nüshadan naklen Süryanî Mihail, *Vekayi-nâme*, s. 49.

¹⁵ Faruk Sümer, "Yunus Emre Devrinde Türkiye'nin Sosyal Durumu" *TDTD*, S. 52, İstanbul 1991, s. 7.

geçtikçe buraya gelen Türk aşiretlerinin bir kısmı göçebeliğe dayanan bozkır hayat tarzını terk ederek yerleşik hayata geçmeye başlamışlardır¹⁶. Bu durum birtakım köylerin, kasabaların ve şehirlerin teşekkül etmesini sağlamıştır.

Türkler Anadolu'ya gelmeden önce, burada bulunan Bizanslıların İranlılar ve Araplar ile yaptıkları mücadeleler köylerin boşalmasına neden olmuştu. XI yüzyılda da savaşların ve karışıklıkların sürmesi köy nüfusunu oldukça azaltmıştı. Ancak Türklerin Malazgirt Zaferi'nden sonra Anadolu'da başlattıkları fetihler ve belli bir plân dâhilinde gerçekleştirdikleri iskân politikaları sonucu yavaş yavaş köyler yeniden teşekkül etmeye başlamıştır. Özellikle Danişmendliler dönemi, Anadolu'da ilk köylerin kurulmaya başladığı dönemdir. Bundan sonra da Anadolu'da köy hayatı gittikçe canlanarak varlığını sürdürecektir. Aslında köyler¹⁷ şehirlere oranla Türklerin daha yoğun olarak oturdukları yerleşim sahaları idi. Çünkü Anadolu'daki gayrimüslim köylü halk, ilk fetih yıllarından itibaren emniyet bakımından kalelerle korunan şehirleri, korumasız olan köylere tercih etmişti¹⁸. Bunun sonucunda da boşalan köylere "Orta Asya'da çok eski zamanlardan beri köy hayatına geçmiş"¹⁹ olan Türkler yerleşmek suretiyle yerleşik hayatın en küçük birimi olan köyleri bazılarını bu şekilde oluşturmuştu²⁰.

XIII. yüzyıl müelliflerinden Necmü'd-din Daye bu dönemde Anadolu'ya gelmiş ve "Mirsâdu'l-ibâd" adlı eserini 620/1223 yılında Danişmend İli'nin önemli merkezlerinden olan Sivas'ta te'lif ederek Anadolu Selçuklu sultanı I. Alâü'd-din Keykubad'a sunmuştur. Bu eserde Anadolu'nun sosyal ve kültürel hayatı ile ilgili son derece kıymetli bilgiler verilmektedir. Bunun sebebi eserin o

¹⁶ Ahmet Caferoğlu, "İlk Anadolu Vatan Kültürü Kurucuları", *TM*, XVII, İstanbul 1972, s. 3-4; Mikâil, Bayram, "Türkiye Selçuklularında Köy Teşkilatı", *Anadolu Selçuklu Şehirleri ve Uygarlığı Sempozyumu*, (Konya, 7-8 Ekim 2008), Selçuklu Belediyesi yay., Konya 2009, s. 53.

¹⁷ Hatta F. Sümer ("Sosyal Durum", *TDTD*, s. 7) ilk zamanlarda kozmopolit şehir halkı veya bürokratların Türk köylülerini "Türk" adıyla andıklarını, böylece "Türk" adının etnik manasının yanında "Köylü" şeklinde sosyal bir mana da kazandığını ifade etmektedir.

¹⁸ M. Fuat Köprülü, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, Ankara 1988³, s. 50; Mehmet Şeker, *Fetihlerle Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslâmlaşması*, Ankara 1991, s. 88, Çetin, age., s. 201-202.

¹⁹ Köprülü, aynı yer.

²⁰ Mustafa Akdağ (*Türkiye'nin İktisadî ve İctimaî Tarihi*, I, İstanbul 1995², s. 21-22) aslında köylülerin göçebe ve yerleşik şeklinde olmak üzere iki kısımda düşünülmesi gerektiğini belirttikten sonra Orta Anadolu ile Sivas-Amasya dolaylarındaki köylülerin yerleşik hayata geçtiklerini ifade etmektedir ki buna göre Danişmendli ülkesindeki köylüler yerleşik hayata geçmiş olmaktadırlar. Ayrıca bk. Bayram, agm., s. 53.

dönem Anadolu'sunda kaleme alınmış olmasındandır. Necmü'd-din Dâye bu eserinde Anadolu'daki iskân faaliyetleriyle ilgili çok önemli bilgiler vermiştir²¹.

Mirsâdu'l-ibâd, dönemin çağdaş yazarlarından birisi tarafından ve üstelik Anadolu'da kaleme alınmasına rağmen, dinî-tasavvufî içerikli bir kitap addedilerek Fuad Köprülü ve birkaç tarihçi dışında pek kullanılmamıştır²². F. Köprülü de bu eserin sadece giriş bölümünden yararlanmıştı. Ancak, bu eserin XIII. yüzyılın ilk yarısında yazılmış olmasına rağmen XII. yüzyıl Anadolu'sunu da tasvir ettiğini düşünüyoruz. Bu bakımdan burada eserin köyler ve köylüler ilgili verdiği bilgiler üzerinde durulacaktır.

Bu eserde "Köy sahipleri, köy ağaları ve çiftçi ve işçilerin uymaları gereken kurallar" başlığı köyler, köylüler ve çiftçilere ayrılmıştır²³. Burada köylülerin kendi işlerini hakkıyla yaparlarsa kulluk vazifelerini de hakkıyla yapmış olacakları ve sonsuz sevap kazanacakları belirtilmek suretiyle bir anlamda onların üzerlerine düşen sorumluluklarını hakkıyla yerine getirmelerinin önemine işaret edilmiştir. Bundan konular dehkânlar (köy sahipleri), köy reisleri ve işçiler ile çalışanlar olmak üzere üç grup altında incelenmiştir²⁴.

Bunlardan birinci grup olan dehkânlar, mülke sahip olan, işçilere ihtiyaç duyan ve ziraatla meşgul olan kısımdır. Burada bunların nasıl olması gerektiği beyan edilirken malları ile mağrur olmamaları ve ona gönül bağlamamaları, kendilerini dünyada bir emanetçi olarak görmeleri ve her şeyin Allah'ın lütfu olduğunu düşünmeleri istenmektedir. Ayrıca mal biriktirme peşinde olmamaları, çalıştırdıkları kişilere iyi davranmaları, ücretlerini tam olarak ödemeleri gerektiği ifade edilerek dünyanın ahiretin tarlası olduğu anlayışına sahip olmaları istenmektedir. Tohumlarını ekerken ahiret tohumunu da ektiklerini düşünmelidirler. Ürünlerinin zekâtını daha harmanda iken vermelidirler. Ayrıca ürettiklerinden gelecek seneye tohumluk ayırmalı ancak Allah'a da tevekkül etmelidirler. Çünkü köylülük bir tevekkül işidir. Evlerindekiyle de fakirlere vermeli ve kapıları onlara kapalı tutmamalıdır²⁵.

İkinci grubu oluşturan köy reisleri ve öncüleri de aynen köylülerin uymak zorunda oldukları kurallara uymalıdır. Ayrıca reisler köylüler arasındaki

²¹ Ayrıntılı bilgi için bk. Necmü'd-din-i Dâye, *Mirsâdu'l-ibâd*, nşr. M. Emin Riyahî, Tahran 1366, s. 513-548.

²² M. Fuad Köprülü, "Anadolu Selçukluları Tarihinin Yerli Kaynakları", *Bellekten*, VII/27, Ankara 1943, s. 447-448.

²³ Necmü'd-din-i Dâye, age., s. 513-521.

²⁴ Necmü'd-din-i Dâye, age., s. 513-519.

²⁵ Necmü'd-din-i Dâye, age., s. 513-517.

toplumsal düzeni korumalı, zayıfı kuvvetliye ezdirmemelidirler. Rüşvet almamalı ve haklının tarafında bulunmalıdırlar. Reayayı müreffeh bir şekilde yavaşlatmalıdırlar. Zulmü kaldırmak için köy idarecilerinin bir görevi de iyiliği emretmeli ve başkalarını da buna uydurmalıdırlar. Uymayanları ise tedip etmelidirler. Özetle reayanın her şeyinin kendilerinden sorulacağını bilmelidirler²⁶.

Üçüncü grubu teşkil eden işçiler ve çalışanların mal-mülkleri oldukça azdır. Bunlar amelelik yapmakta ve başkalarının mülklerini işletmektedirler. Bundan dolayı emanete tam olarak riayet etmeli, hainlik ve fesatçılıktan uzak olmalıdırlar. Bu işi yaparken dayanışma içinde çalışmalıdırlar. İş yaparken ibadet ve kul-luk vazifeli ihmal etmemelidirler. Bunlar yaptıkları işleri kendilerinden değil de Allah'tan bilmelidirler. Çünkü bunlar işlerini Allah'ın verdiği uzuvlarla yapmaktadırlar. Tohumlarını Allah bitirmekte ve bire yedi yüz misli vermektedir²⁷.

Yukarıda verilen bilgilerden de anlaşıldığı gibi Mirsâdu'l-ibâd'da köyler ve köylülerin durumu gayet ayrıntılarına inilerek müstakil bir başlık altında incelenmiştir. Burada köyde hayatın nasıl düzenleneceği, köylülerin de hangi metotlarla eğitilmesi ve organize edilmesi gerektiği açıklanmaya gayret edilmiştir. Yani Necmü'd-din-i Dâye'nin bu eserinde bir anlamda o günkü şartlara göre ideal bir köy ve köylü tipini yaratmaya çalıştığı görülmektedir²⁸.

Danışmendliler de dâhil Anadolu'da kurulan ilk Türk devletleri ilk zamanlardan itibaren azalan köylü nüfusunu çoğaltmak ve özellikle yoğun şekilde göçebelerin gittikleri bölgelere verdikleri zararları önlemek için yeni köylerin kurulması için uğraşmışlardır. Ancak bu köyler daha ziyade ticaret yolları üzerinde, büyük şehirler ile kasabaların etrafında ve maden çıkarılan bölgelerde yoğunlaşıyordu. Orta Asya'dan Anadolu'ya gelen köylü sınıfı beraberlerinde hem ziraat kültürlerini hem de oralardaki köy adlarını getirmişlerdir. Bunun sonucunda da Orta Asya'daki birçok köy adının Anadolu'da yeni kurulan köylere verildiği görülmektedir. Böylece bunlar Anadolu'nun kültürel yönlerden de Türkleşmesine büyük katkıda bulunmuşlardır²⁹.

Anadolu'da ilk defa köyler Danışmend İli'nde kurulmuş olmalıdır. Köylerin yerleşik hayatın temel taşları ve ilk numuneleri olduğu ve Anadolu'da ilk iskân faaliyetlerinin de Danışmend İli'nde gerçekleştirildiği göz önüne alındığında, ilk köylerin de Danışmendliler döneminde kurulduğu sonucuna ulaşılır.

²⁶ Necmü'd-din-i Dâye, age., s. 517-519.

²⁷ Necmü'd-din-i Dâye, age., s. 519-520.

²⁸ Necmü'd-din-i Dâye, age., s. 513-520.

²⁹ Köprülü, age., s. 50-51; Mustafa Kafalı, *Anadolu'nun Fethi ve Türkleşmesi*, Ankara 1998, s. 23-24.

Şehirlerin Kurulması

Türklerin Anadolu'ya gelmeden çok önceleri yerleşik hayata geçtikleri ve bunun sonucunda da bir şehircilik geleneklerinin olduğu bilinmektedir³⁰. Zaten Orta Asya'dan Anadolu'ya gelen Türkmenlerin bir kısmı yerleşik hayata geçip şehirlerde oturanlardan oluşuyordu. Bunlar Anadolu'ya gelince de aynı hayat tarzını yani şehirlerde oturmayı tercih etmişlerdir. Bu durum Anadolu'da birtakım şehirlerin oluşmasına³¹ ve buna bağlı olarak da şehir hayatına başlamasına neden olmuştur³². Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslâmlaşmasında şehirlerin de büyük bir rolü olmuştur. Çünkü Türk-İslâm kültürünün yayılma merkezleri şehirler idi.

Orta Asya'dan Anadolu'ya gelip yerleşik hayata geçen Türklerin içinde okumuşlu, şehir hayatına alışmış olanların bulunması³³, buradaki şehirlerin oluşmasında çok önemli rol oynamıştır. Bunlar Anadolu'ya sahip oldukları yerleşik hayat kültürünü de getirmişlerdir. Bunun sonucunda aynı sanatlarını burada da icraya devam etmişler ve yeni kurulan şehirlerin oluşmasında, yetişmiş kalifiye eleman olarak büyük rol oynamışlardır. Aynı zamanda şehirlerde gündelik hayatın sürebilmesi için gerekli olan birtakım dünyevî ihtiyaçların karşılanması da sağlamışlardır.

Anadolu'da bir taraftan fetih hareketleri devam ederken bir taraftan da fetih edilen yerlerde iskân faaliyetleri sürdürülmüştür. Bu amaçla birtakım şehirler kurulmuş, idarî, dinî ve sosyo-kültürel, iktisadî birtakım müesseseler vücuda getirilmiştir. Anadolu'daki şehirlerin Türk-İslâm şehircilik geleneğine göre ve bir plân dâhilinde teşekkül ettiği görülmektedir. Öncelikle yeni kurulan bu şehirlerde şehrin merkezine adına Cami-i Kebir denilen bir Ulu Cami, bunun etrafında medrese, kütüphane, imarethane gibi dinî, ilmî ve sosyal yönden hizmetler veren birtakım kurumlardan meydana gelen bir külliye inşa edilmiştir³⁴. Yine şehrin merkezindeki caminin karşısına eğer başkent ise saray, değilse oranın idarecisinin konağı yapılmıştır. Caminin etrafında ise sırası ile pazar yeri, alış-veriş merkezleri ve mahalleler bulunuyordu. Şehirlerdeki bu camilerin ve

³⁰ Türklerdeki şehircilik geleneği ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Faruk Sümer, *Eski Türklerde Şehircilik*, Ankara 1994; Tuncer Baykara, "Türkler'de ve Anadolu'da Şehir Hayatı", *Tarihte Türk Devletleri*, I, Ankara 1987, s. 397-406.

³¹ Ayrıntılı bilgi için bk. Doğan Kuban, "Anadolu - Türk Şehri Tarihî Gelişmesi, Sosyal ve Fizikî Özellikleri Üzerine Bazı Gelişmeler", *VD*, VII, İstanbul 1968, s. 53-73.

³² Salim Koca, "Türkiye Selçuklularında Ekonomik Politika", *Erdem*, VIII/23, Ankara 1996, s. 475.

³³ Ayrıntılı bilgi için bk. Faruk Sümer, "Anadolu'ya Yalnız Göçebe Türkler mi Geldi?", *Belleten*, XXIV/96, Ankara 1960, s. 567-594.

³⁴ Koca, agm., s. 477.

diğer kurumların etrafında Orta Asya'dan yoğun göçlerle gelen Türk kitlelerinin yerleşmesi ve bazı yerlerde yerli halkın da ihtidası sonucu Türk-İslâm mahalleleri oluştu. Zamanla bunlar daha da büyüyerek tüm şehre hâkim oldu. Bunun sonucunda da burada bulunan yerli gayrimüslim halk azınlık durumuna düştü. Böylece şehirlerin Türkleşmesi ve İslâmlaşması sağlanmış oluyordu³⁵.

Anadolu'daki Türk şehir geleneğinde şehirlerin sarp bir tepe üzerine inşa edilen bir kalesi bulunuyordu³⁶. İşte şehir bu kalenin etrafına kuruluyordu. Özellikle güvenlik amaçlı olarak inşa edilen bu şekildeki şehirleri savunmak son derece kolay idi.

Kurulan şehirlerde camilerin dışında medrese, tekke-zâviye, han, hamam, çarşı, bedesten ve kale gibi birtakım dinî, sosyal, kültürel, ekonomik kurumlar ve alt yapı tesisleri yapılmıştır. Böylece şehirlere Türkler kendi kültürel damgalarını vurmasını bilmişlerdir³⁷. Bu durum, şehirlerin birer siyasî, ekonomik ve kültürel merkezler olması sonucunu doğurmuştur.

Danışmendlilerin Şehir Politikası

Danışmendliler'in kurulduğu bölge bir anlamda Anadolu'nun ortasında insan yaşamına en uygun bölgelerdi. Bu özelliğinden dolayı tarih boyunca burada çeşitli şehirler kurulmuştur. Türkler Anadolu'ya geldiklerinde de bu bölgede büyük ve önemli şehir bulunuyordu. Bundan dolayı bölgeyi fethedince büyük çapta şehirler kurmak ihtiyacını duymadılar. Sadece duruma göre bazen ele geçirdikleri eski Bizans şehirlerini imar ettiler³⁸, bazen de bu eski şehirlerin yakınına yenilerini inşa ettiler. Böylece fethettikleri bölgelerde bulunan önemli Bizans şehirlerini iki şekilde de yeniden imar ederek onlara yeni bir veçhe kazandırdılar³⁹. Meselâ Sivas, Tokat, Niksar, Amasya, Çankırı, Kayseri, Malatya⁴⁰, Maraş gibi önemli şehirler fethedilerek camiler, medreseler, tekke ve zaviyeler, imaretler, bedestenler gibi dinî sosyal ve kültürel kurumlar inşa edilmek suretiyle o beldeye Türk-İslâm kimliği kazandırılmıştır. Nitekim Danışmend-nâme'de bu duruma temas edilmekte ve fetihten sonra Sivas⁴¹, Niksar⁴²,

---

³⁵ Koca, aynı yer.

³⁶ Koca, aynı yer.

³⁷ Koca, agm., s. 475.

³⁸ Cahen, age., s. 157.

³⁹ Çetin, age., s. 131-132.

⁴⁰ Koca, agm., s. 476.

⁴¹ *Danışmend-nâme*, vr. 7^a-9^a.

⁴² *Danışmend-nâme*, vr. 258^{a-b}

Gümenek⁴³, Çankırı⁴⁴ ve Amasya'nın⁴⁵ yeniden imar edildiği belirtilmektedir. Süryanî Mihail⁴⁶ ve Abû'l-Farac⁴⁷ ise Melik Muhammed döneminde Kayseri'nin yeniden imar edildiğini ifade etmektedirler.

Anadolu'daki köy ve kasaba isimleri genellikle Türkçe olmasına rağmen bazı şehirlerin eski isimlerinin Türkçeleştirilerek kullanıldığı görülmektedir⁴⁸. İşte Danişmendli ülkesindeki Sivas (Sebastia)⁴⁹, Tokat (Dokeia)⁵⁰, Niksar (Neocaisareia)⁵¹, Amasya (Amaseia)⁵², Çankırı (Gangra)⁵³, Kayseri (Caesaria)⁵⁴, Malatya (Melitene)⁵⁵ Maraş (Marasion)⁵⁶ gibi şehirlerin hâlâ eski adlarının Türkçeleşmiş şekilleri kullanılmaktadır.

Danişmendliler tarafından fethedilen bazı şehirlerin adları değiştirilerek buralara Türk adları verildiği gibi, bazılarında da doğrudan Türk adları verilmiştir. Bunlar daha ziyade biraz daha küçük çaptaki şehir ve kasabalardır. Danişmend-nâme'de⁵⁷ Osman b. Apiyye Eflanus Kalesi'ni fethedip oraya yerleştiğini ve daha sonra buranın adının Osmancık şeklinde değiştirildiği ifade edilmektedir. Günümüzdeki Çorum İli'ne bağlı Osmancık ilçesinin adı Danişmend-nâme'de geçen bu tarihî şahsiyete dayanmaktadır.

Günümüzde Kastamonu'nun Karatekin adlı bir ilçesi vardır. Bu ad Danişmend-nâme'nin tarihî şahsiyetleri arasında yer alan Emir Karatekin'den mülhem olmalıdır. Destanda Emir Karatekin'in Çankırı'yı fethettiği ve buraya vali olarak atandığı belirtilmektedir. Fakat aslında Süleyman-şah'ın valilerinden

⁴³ *Danişmend-nâme*, vr. 76^b. Gümenek (Sisiyye) Tokat-Niksar karayolunun 10. kilometresinde bulunan yerleşim yerinin adı olup günümüze sadece harabeleri gelmiştir.

⁴⁴ *Danişmend-nâme*, vr. 159^b

⁴⁵ *Danişmend-nâme*, vr. 194^a, 258^{a-b}.

⁴⁶ *Süryanî Keşiş Mihail'in Vekayi-nâmesi*, s. 103; Ermenice nüshadan naklen, *Süryanî Keşiş Mihail'in Vekayi-nâmesi*, s. 105.

⁴⁷ *Abû'l-Farac Tarihi*, II, Ankara 1987², s. 367.

⁴⁸ Kafalı, age., s. 28

⁴⁹ Wittek, Paul, "Bizanslılardan Türklere Geçen Yer Adları", *SAD*, I, Ankara 1970, s. 195; Mehmet Önder, "Anadolu Şehir Adları Üzerine Efsaneler ve Niksar'ın Fethi", *Niksar'ın Fethi ve Danişmendliler Döneminde Niksar Bilgi Şöleni Tebliğleri*, (Niksar, 8 Haziran 1996), Tokat 1996, s. 94.

⁵⁰ Wittek, agm., s. 230-236. Tokat adının menşei ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Sargon Erdem, "Tokat Kelimesi Üzerine Düşünceler" *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu*, (Tokat 2-6 Temmuz 1986), Ankara 1987, s. 11-16.

⁵¹ Wittek, agm., s. 195; Besim Darkot, "Niksar" mad., *İA*, IX, İstanbul 1988, s. 273.

⁵² Wittek, agm., s. 196; Mükrimin Halil, Yinanç, "Amasya" mad., *İA*, I, İstanbul 1988, s. 394.

⁵³ Wittek, agm., s. 218; J. H. Mordtmann, "Çankırı" mad. *İA*, III, İstanbul 1988, s. 357.

⁵⁴ Wittek, agm., s. 195.

⁵⁵ Besim Darkot, "Malatya" mad. *İA*, VII, İstanbul 1988, s. 227.

⁵⁶ E. Honigmann, "Maraş" mad. *İA*, VII, İstanbul 1988, s. 311.

⁵⁷ *Danişmend-nâme*, vr. 223^a.

Emir Karatekin Çankırı, Kastamonu ve Sinop'un fatihi olup bugün Çankırı'da kendi adını taşıyan türbede medfun bulunmaktadır⁵⁸. Kastamonu'nun bir ilçesine adı verilmek suretiyle bugün Karatekin'in hatırası yaşatılmaktadır.

Tokat'ın şu andaki ilçelerinden birisi olan Artova adını (Artuk-âbâd / Artukova) Anadolu fatihleri arasında yer alan ünlü komutan Artuk Bey'den almıştır. Artuk Bey'in Danişmend-nâme'deki tarihî şahsiyeti ise Artûhî olup Anadolu'da gaza faaliyetlerini sürdüren komutanlar arasında geçmektedir.

Bugün İç Anadolu Bölgesinde Niğde yakınlarında Hasandağ denilen bir dağ vardır. Bu ad Danişmendliler döneminin ilk Kayseri valisi olan ve Ereğli yakınlarında Haçlılar ile yapılan savaşta şehit düşen Emir Hasan'ın adına izafeten konulmuştur⁵⁹. Bu kişi Danişmend-nâme'ye ise Battal Gazi'nin torunu ve Danişmend Gazi'nin yakın arkadaşı Turasan şeklinde aksetmiştir⁶⁰.

Bugün Sivas yakınlarındaki Köse-dağ da adını bir tarihî şahsiyetten almıştır. Bu da Danişmendli emirlerden olan Köse adlı bir kişidir. Yine Danişmend İli'ndeki bir diğer dağ olan Ilgaz Dağı da adını İl Gazi'den almıştır. Bozok yaylası da Oğuzların Bozok kolundan ilham alınarak adlandırılmıştır.

Danişmendliler fethettikleri şehirlerin ellerinden çıkmaması için özellikle bunların kale ve surlarla tahkim edilmesine de son derece önem vermişlerdir. Nitekim Sivas, Tokat, Niksar⁶¹, Turhal, Zile, Amasya, Çorum, Çankırı, Kayseri, Malatya gibi Danişmendli şehirlerinin hepsinin kaleleri bulunmaktadır. Hatta bu şehirler içinde özellikle Niksar, Tokat ve Turhal kaleleri oldukça sarp ve adeta bir kartal yuvasını andırmaktadır. Tüm Danişmendli şehirleri bu kalelerin etrafında kurulmuştur. Ancak yukarıda belirtildiği gibi bu şehirlerin çoğu ilk defa Danişmendliler tarafından kurulmamıştır. Danişmendliler buraları ele geçirdikten sonra yeniden inşa, imar ve tahkim etmişlerdir. Yine bu şehirlerden Sivas, Niksar, Tokat, Amasya, Kayseri ve Malatya'da şehrin merkezinde bir Ulu cami veya kalesinde bir cami bulunmaktadır. Mahalleler bunların etrafını saraçak şekilde kurulmuştur.

⁵⁸ Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye Siyasî Tarih Alp Arslan'dan Osman Gazi'ye (1071-1318)*, İstanbul 1993, s. 67; Sevim, age., s. 83.

⁵⁹ Osman Turan, "Selçuk Türkiyesi Din Tarihine Dair Bir Kaynak" *Köprülü Armağanı*, İstanbul 1953, s. 546-547, dn. 41.

⁶⁰ Danişmend-nâme, vr. 200b.

⁶¹ Niksar Kalesi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Tuncer Baykara, "Niksar, Kalesi ve Tarihi", *TKA*, XXIV/2, Ankara 1986, s. 77-95.

Danişmendli Başkentleri

Danişmendliler'in başkent edindikleri şehirler ile ilgili kaynaklarda bazı bilgilere rastlanmaktadır. Danişmend-nâme⁶²'de cihad ve gaza için yola çıkan Danişmend Gazi ve arkadaşlarının Sivas'a geldikleri ve harap durumda bulunan bu şehri yeniden imar ettikleri belirtilmektedir. İşte bu bilgilere göre Danişmendliler'in ilk başkentleri Sivas olmalıdır⁶³.

Bundan sonra Niksar'ın Danişmend Gazi tarafından fethi ile başkent buraya taşınmıştır. Niksar'ın stratejik mevki ve Niksar Kalesi'nin askerî bakımdan çok iyi bir konumda olması Danişmend Gazi'nin burasını başkent olarak seçmesinde etkili olmuş olmalıdır. Niksar'ın Danişmendliler'in başkenti olmasından dolayı burada onlardan kalan pek çok mimarî eser bulunmaktadır.

Emir Gazi döneminde ise başkentini Danişmendliler'in bir diğer önemli kenti olan Malatya olduğu düşünülebilir. Çünkü Süryanî Mihail⁶⁴ Emir Gazi'den Malatya hükümdarı şeklinde bahsetmekte ve Selçuklu sultanı ile Abbasî halifesinin elçilerinin Emir Gazi'yi Melik ilân etmek için Malatya'ya geldikleri ve babasının ölümü üzerine Melik Muhammed'in Malatya'da tahta oturduğu vs. gibi birtakım bilgiler vermektedir. Bütün bu bilgilerden Emir Gazi döneminde devletin başkentinin Malatya olduğu sonucuna varılabilirse de Kayseri'nin daha merkezî bir yer olmasından dolayı buranın başkent olarak kullanıldığını düşünmek gerekir. Melik Muhammed döneminde Kayseri imar ve inşa edilmek suretiyle⁶⁵ Danişmendliler'in başşehri olmuştur. Ancak Danişmendliler'in gaza faaliyetleri onların sabit bir merkezî başkent edinmelerine engel teşkil etmiştir. Gaza amacı ile hangi yöreye yönelmişler ise o yöreye en yakın olan merkezî bir şehri başkent olarak kullanmışlardır. Devletin üç bölünmesinden sonra da Kayseri, Sivas ve Malatya bu bölümlerin başkentleri olmuştur.

⁶² *Danişmend-nâme*, vr. 7^a-9^a.

⁶³ Y. Öztuna (*Başlangıçtan Zamanımıza Türkiye Tarihi*, II, ?, 1964, s. 119) Başlangıçta Danişmendliler'in merkezlerinin Niksar, sonlarda da Sivas olduğunu öne sürmüştür.

⁶⁴ Süryanî Mihail burada (age., s. 103-104) Emir Gazi'den Malatya hükümdarı şeklinde bahsetmekte Selçuklu sultanı ve Abbasî Halifesinin elçilerinin Emir Gazi'yi Melik ilân etmek için Malatya'ya geldikleri ve babasının ölümü üzerine Melik Muhammed'in Malatya'da tahta oturduğu vs. gibi birtakım bilgiler vermektedir. Bütün bu bilgilerden Emir Gazi döneminde devletin başkentinin Malatya olduğu sonucuna varılır.

⁶⁵ Süryanî Mihail, age., s. 103.

SONUÇ

Tarihse süreçte pek çok medeniyete merkezlik yapan Anadolu jeopolitik konumu dolayısıyla çeşitli devlet ve kavimlerin hâkim olmak için mücadele ettikleri bir bölge olmuştur. Bu mücadeleler ise Anadolu'nun birbiri ardına pek çok tahribata uğramasına sebep olmuştur. Bundan dolayı Anadolu'ya gelen Türkler burada tahribata uğramış bir coğrafya ile karşılaşmışlardır. Dolayısıyla Türkler Anadolu'da bir taraftan fetih hareketlerini sürdürürken, diğer taraftan da Türk nüfusunu yerleştirerek burasını bir Türk yurdu haline getirmek için planlı bir iskân politikası takip etmişlerdir. Malazgirt Zaferi'nden sonra Anadolu'da kurulan ilk Türk devletlerinden birisi olan Danişmendliler Anadolu'da ilk iskân faaliyetlerini başlatan devletlerden birisidir. Devletin kurucusu olan Danişmend Gazi döneminden itibaren bir taraftan fetihler yapılırken diğer taraftan da bu fethedilen bölgeler Türk nüfusu iskân edilmiştir. Bunun sonucunda tahrip edilmiş şehirler yeniden inşa edilerek, yeni şehirler ve köyler kurularak ve bu coğrafyaya Türk isimleri verilerek Anadolu'nun Türkleşmesi sağlanmıştır. Kurulan sosyal, kültürel, ilmî ve dinî müesseselerle Anadolu mamur ve bayındır hale getirilmiştir. ©

BİBLİYOGRAFYA VE KISALTMALAR

- ABÛ'L-FARAC, Gregory Bar Hebraeus, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, TTK yay., Ankara 1987.
- AKDAĞ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadî ve İctimaî Tarihi*, I, Cem yay., İstanbul 1995.
- AKM : Atatürk Kültür Merkezi
- AKMB : Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı
- BAYKARA, Tuncer, "Niksar, Kalesi ve Tarihi", *TKA*, XXIV/2, TKA yay., Ankara 1986, s. 77-95.
- _____, "Türklerde ve Anadolu'da Şehir Hayatı", *Tarihte Türk Devletleri*, I, Ankara Üniversitesi Rektörlüğü yay., Ankara 1987, s. 397-406.
- _____, "Yeni Bir Ülkede Yeni İnsanlar", *Erdem*, VIII/23, AKM yay., Ankara 1996, s. 451-464.
- BAYRAM, Mikâil, "Türkiye Selçuklularında Köy Teşkilatı", *Anadolu Selçuklu Şehirleri ve Uygarlığı Sempozyumu*, (Konya, 7-8 Ekim 2008), Selçuklu Belediyesi yay., Konya 2009, s. 41-49.
- el-BELÂZURÎ, *Fütûhu'l-Büldan*, ed. M. J. Goeje, Leiden 1866; *Fütûhu'l-Büldân*, çev. Mustafa Fayda, Kültür Bakanlığı yay., Ankara 1987.
- CAFEROĞLU, Ahmet, "İlk Anadolu Vatan Kültürü Kurucuları", *TM*, XVII, İstanbul 1972, s. 1-12.
- CAHEN, Claude, *Osmanlılardan Önce Anadoluda Türkler*, çev. Yıldız Moran, E yay., İstanbul 1984.
- ÇETİN, Osman, *Anadoluda İslâmiyetin Yayılışı*, Marifet yay., İstanbul 1990.
- çev. : çeviren
- Danışmend-nâme*, İstanbul Belediye Atatürk Kitaplığı Muallim Cevdet, nr.441, vr. 1^b-262^b.
- DARKOT, Besim, "Malatya" mad., *İA*, VII, MEB yay., İstanbul 1988, s. 225-232.
- _____, "Niksar" mad., *İA*, IX, MEB yay., İstanbul 1988, s. 273-275.
- DGBÎT : Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi
- DİB : Diyanet İşleri Başkanlığı
- ERDEM, Sargon, "Tokat Yöresindeki Camilerin Kültürümüzdeki Yeri", *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu*, (Tokat, 2-6 Temmuz 1986), Gelişim Matbaası, Ankara 1987, s. 295-312.

GÜNALTAY, M. Şemseddin, "Abbas Oğulları İmparatorluğunun Kuruluş ve Yükselişinde Türklerin Rolü", *Bellekten*, VI/23-24, TTK yay., Ankara 1942, s. 177-205.

HASAN, Hasan İbrahim, *İslâm Tarihi*, çev. İsmail Yiğit-Yakup Çiçek, III, Kayahan yay., İstanbul 1992.

HİTTİ, Philip K., *Siyâsi ve Kültürel İslâm Tarihi*, çev. Salih Tuğ, II, M.Ü. İlahiyat Fakültesi yay., İstanbul 1995.

HONIGMANN, E., *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, trc. Fikret Işıltan, İÜEF yay., İstanbul 1970.

_____, "Maraş" mad. İA, VII, MEB yay., İstanbul 1988, s. 310-315.

_____, "Sugûr" mad., İA, XI, MEB yay., İstanbul 1979, s. 2.

İA : *İslâm Ansiklopedisi*

İBNÜ'L-ESİR, *el-Kâmil fi't-târih*, VI, Beyrut 1386/1966; trc. çev. Abdullah Köşe, 6, İstanbul 1991.

KAFALI, Mustafa, *Anadolu'nun Fethi ve Türkleşmesi*, AKMB yay., Ankara 1998.

KOCA, Salim, "Türkiye Selçuklularında Ekonomik Politika", *Erdem*, VIII/23, AKM yay., Ankara 1996, s. 465-484.

KÖPRÜLÜ, M. Fuad, "Anadolu Selçukluları Tarihinin Yerli Kaynakları", *Bellekten*, VII/27, TTK yay., Ankara 1943, s. 379-522.

_____, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, TTK yay., Ankara 1988³.

Ktp. : *Kütüphanesi*

KUBAN, Doğan, "Anadolu-Türk Şehri Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerine Bazı Gelişmeler", *VD*, VII, VGM yay., İstanbul 1968, s. 53-73.

mad. : *maddesi*

MEB : *Milli Eğitim Bakanlığı*

MORDTMANN, J. H., "Çankırı" mad., İA, III, MEB yay., İstanbul 1988, s. 357-359.

NECMU'D-DİN-İ DÂYE, Ebubekir b. Muhammed b. Şaver b. Anuşirvan Razi, *Mirsâdu'l-ibâd mine'l-mebde' ile'l-ma'âd*, nşr. M. Emin Riyahî, Tahran 1366.

nr. : *numara*

OCAK, Ahmet Yaşar, "Bazı Menâkıbnâmelere göre XIII-XV. Yüzyıllardaki İhtidâlara Heterodoks Şeyh ve Dervişlerin Rolü", *OA*, II, İstanbul 1981, s. 31-42.

OA : *Osmanlı Araştırmaları*

ÖZTUNA, Yılmaz, *Başlangıcından Zamanımıza Kadar Türkiye Tarihi*, II, Hayat yay., ?, 1964.

PAKALIN, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, III, MEB yay., İstanbul 1983³.

s. : sayfa

S. : Sayı

SAD : *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*

SEVİM, Ali, *Anadolu'nun Fethi, Selçuklular Dönemi*, TTK yay., Ankara 1988.

STRECK, "Avâsım" mad., *İA*, II, MEB yay., İstanbul 1979, s. 19-20.

SÜMER, Faruk, "Anadolu'ya Yalnız Göçebe Türkler mi Geldi?", *Belleten*, XXIV/96, Ankara 1960, s. 567-594.

_____, *Eski Türklerde Şehircilik*, TTK yay., Ankara 1994.

_____, "Yunus Emre Devrinde Türkiye'nin Sosyal Durumu" *TDTD*, S. 52, TDAV yay., İstanbul 1991, s. 3-8.

Süryanî Keşiş Mihail'in Vekayi-nâmesi, trc. H. D. Andreasyan, II, TTK Ktp.'nde 44-2 no'lu basılmamış nüsha.

ŞEKER, Mehmet, *Fetihlerle Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslâmlaşması*, DİB yay., Ankara 1991.

TDAV : *Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı*

TDTD : *Türk Dünyası Tarih Dergisi*

TKA : *Türk Kültürü Araştırmaları*

TKAE : *Türk Kültürü Araştırmaları Enstitüsü*

TM : *Türkiyat Mecmuası*

trc. : tercüme eden

TTK : *Türk tarih Kurumu*

TURAN, Osman, "Selçuk Türkiyesi Din Tarihine Dair Bir Kaynak" *Köprülü Armağanı*, TTK yay., İstanbul 1953, s. 532-564.

_____, *Selçuklular Zamanında Türkiye Siyâsi Tarih Alp Arslan'dan Osman Gazi'ye (1071-1318)*, Boğaziçi yay., İstanbul 1993³.

_____, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Târîhi*, II, Boğaziçi yay., İstanbul 1994⁷.

Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162), TTK yay. Ankara 1987².

VD : *Vakıflar Dergisi*

VGM : *Vakıflar Genel Müdürlüğü*

vr. : varak

WITTEK, Paul, "Bizanslılardan Türklere Geçen Yer Adları", *SAD*, I, TTK Basımevi, Ankara 1970, s. 193-240.

yay : yayını, yayınları

YILDIZ, Hakkı Dursun, "Avâsım" mad., *TDVİA*, IV, İstanbul 1991, s. 111-112.

_____, "İslâm Devleti Hizmetinde Türkler", *DGBİT*, III, Çağ yay., İstanbul 1992, s. 333-357.

_____, *İslâmiyet ve Türkler*, İstanbul 1976.

YİNANÇ, Mükrimin Halil, "Amasya" mad., *İA*, I, MEB yay. İstanbul 1988, s. 392-396.

_____, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, İÜEF yay., İstanbul 1944.

Sultan I. Alâeddîn Keykubâd'dan Sonra Türkiye Selçuklu Devleti İdaresinde Ortaya Çıkan Otorite Zâfiyeti ve Emîr Sadeddîn Köpek'in Selçuklu Saltanatını Ele Geçirme Teşebbüsü

Salim KOCA*

Giriş

Siyasî bir kavram olarak otorite, en kısa şekliyle “*iktidar*”, yani “*devleti idare etme güç ve kudreti*” olarak tanımlanabilir. Siyasî otorite, büyüklü küçüklü hemen hemen her siyasî teşekkülde hükümdarların şahıslarında toplanmış ve daima bir elden yürütülmüştür. Dolayısıyla hükümdarlar, devlet teşkilâtını oluşturan “*saray, hükümet, ordu ve adliye*” gibi dört kurumun da başdırlar. Devletin ve teşkilâtın başı olarak onlar, bu kurumlar ile halk üzerinde tam bir emretme hak ve yetkisine sahip olmuşlardır¹. Fakat hükümdarlar, bu hak ve yetkilerini bazen tam olarak kullanmışlar bazen de yeteri kadar kullanamamışlardır. Bu duruma göre, hükümdarların devlet idaresi ve teşkilâtı üzerindeki etki dereceleri göz önüne alınarak, onların iktidarları genellikle “*güçlü otorite ve zayıf otorite*” şeklinde değerlendirilmiştir. Bunlardan güçlü otoritelerin idaresinde devlet kurumlarının işleyişinde tam bir düzen ve disiplin hâkim olurken, zayıf otoritelerin idaresinde de genellikle siyasî mücadeleler ve iç karışıklıklar hüküm sürmüştür. Bunun sonucu da, zayıf bir otoritenin idaresindeki ülkenin, genellikle kendisinden daha güçlü bir otoritenin hâkimiyeti altına düşmesi ile devletin ve teşkilâtın çökmesi şeklinde kendisini göstermiştir.

* Prof. Dr., Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

¹ Türk hükümdarları, sahip oldukları hak ve yetkileri, daima Tanrı bağışığı şeklinde değerlendirmişlerdir. Dolayısıyla onlar kendilerini, Tanrı'nın yeryüzündeki en yüksek temsilcisi (Zill'ullâhi fi'l-Arz=Allâh'ın Dünya Üzerindeki Gölgesi) olarak görmüşlerdir. İktidarlarını da Tanrı kudretinin kendilerine bahşettiği hukuka dayanarak kullanmışlardır.

Ortaçağ Türk-İslâm hükümdarları, devletlerinin ve ülkelerinin bir kısmını doğrudan, diğer kısmını da vasıta ile yönetmişlerdir. Doğrudan yönettikleri yerler, merkeze bağlı vilâyetler ve eyaletlerdir. Onlar bu yerlere, idarecileri merkezden ve kendi iradeleriyle atayarak, doğrudan hükmetmişlerdir. Vasıta ile yönettikleri yerler ise, hanedan üyelerinin idaresine bırakılan bölgeler² ile yabancı soydan ve kültürden tâbi (vassal) hükümdarların idaresindeki bölgelerdir. Onlar bu yerlere de dolaylı olarak hükmetmişlerdir.

Türk-İslâm hükümdarları, devleti hanedan ailesinin ortak mülkü sayan anlayışa göre, diğer hanedan üyelerinin idarelerine ülkelerinin bir şehri veya bölgesini vererek (ülüş), iktidarlarını onlarla bir bakıma paylaşma yoluna gitmişlerdir. Bu uygulama, hanedan üyelerinin devletin başındaki hükümdarların yüksek otoritesini tanıdığı, kendileriyle uyumlu ve işbirliği içinde bulunduğu ve itaatsizlik anlamına gelebilecek her türlü davranıştan ve hareketten özenle kaçındığı sürece geçerliliğini korumuştur. Aksi takdirde devletin başındaki hükümdarlar, kendilerine rakip olan veya kendileriyle bağımsızlık ve iktidar mücadelesine girişen bütün hanedan üyelerini ya ortadan kaldırmışlar ya da hapse koymak veya sürgüne göndermek suretiyle onları etkisiz hâle getirerek, ülkelelerinde otoritelerini sağlamışlar ve iktidarlarını güvenlik altına almışlardır³.

Öte yandan bazı devlet adamları ve komutanlar tarafından da hükümdarların otoritesine zaman zaman muhâlefet edildiği ve hatta onların iktidarını değiştirme gibi teşebbüslerin yapıldığı durumlar da görülmüştür. Böyle durumlarda hükümdarlar, örfî ve İslâmî hukukun kendilerine verdiği hakka ve yetkiye dayanarak, bu devlet adamlarını ve komutanları ya ölüm cezasıyla (siyâset veya siyâseten katl)⁴ bertaraf etmişler ya da hapis ve sürgün gibi cezalarla

² Türkiye Selçuklu sultanları, hanedan üyelerini iki şekilde görevlendirmişlerdir. Bunlardan biri bölgenin valisi olarak, diğeri ise vassal hükümdar (melik) olarak görevlendirmedir.

³ Türk hükümdarları, diğer hanedan üyelerini bertaraf etme veya etkisiz hâle getirme faaliyetlerini, genellikle saltanatlarının başında yapmaktaydılar. Çünkü Türk hâkimiyet anlayışı, kendilerine olduğu kadar onlara da aynı hakkı, yani tahta çıkma hakkını tanımaktaydı. Dolayısıyla Türk hükümdarları, diğer hanedan üyelerinin asla ikinci derecede kalmaya razı olmayacaklarını ve haklarının gasp edildiği düşüncesine kapılmak suretiyle her an harekete geçebileceklerini düşünerek, onları daha saltanatlarının başında bertaraf etme veya etkisiz hâle getirme faaliyetine girişiyorlardı.

⁴ Devletin ve bütün teşkilâtın başı olan Türk hükümdarları, aynı zamanda adâlet teşkilâtının da başıydılar. Şahıslarına, devlete ve topluma karşı suç işleyenler için en büyük yargıç sıfatıyla bizzat yargıda bulunabilirler, çeşitli cezalar verebilirler ve uygulatabilirlerdi. Cezaların en ağırı, bedenî bir ceza olan ölümdü. Türk-İslâm devletlerinde hükümdarların verdikleri ölüm cezasına, "siyâset" veya "siyâseten katl" denmiştir. "Siyâseten katl", hükümdarın mutlak yetkileri-ne ve örfî dayanan bir ceza idi. Örfî hukuk ile İslâm hukukunu bağdaştıran İslâm hukukçuları, bu cezanın İslâm hukukuna da uygun ve meşru bir ceza olduğunu düşünmüşlerdir. Daha doğrusu onlar bu cezanın meşruiyetini "fitne, katlden (öldürme) daha kötüdür" ayetine dayan-

onları işbaşından uzaklaştırmışlardır. Böylece onlar, mutlak otoritelerini hâkim kılmak suretiyle devlet idaresinin tekrar düzenli, uyumlu ve sağlıklı bir şekilde işlemlerini sağlamışlardır⁵.

Türk hükümdarlarının, kendilerine tâbi olup yüksek otoritelerini tanıyan yabancı hükümdarlara karşı da tavırları aynı olmuştur. Onlar, tâbilik yükümlülüklerini tam olarak yerine getirdikleri, dış siyasetlerine uygun bir şekilde hareket ettikleri ve yeteri kadar itaatkâr davrandıkları müddetçe, bu tâbi hükümdarların idarelerine ve icraatlarına müdahâle etmemişlerdir. Aksi durumlarda ise, bu hükümdarları ya silâh kuvvetiyle tekrar itaate zorlamışlar ya da onların idarelerine son verip topraklarını ilhâk etmişlerdir.

Türkiye Selçuklu hükümdarları, otoritelerini tam olarak kullandıkları uzun ve parlak bir dönem yaşadıkları gibi, tâbi ve otorite zâfiyeti içinde buldukları bir çöküş ve zillet dönemi de yaşamışlardır. *Bu bakımdan Türkiye Selçuklu tarihini, devletin ve hanedanın tam bağımsız olduğu dönem (1092-1243⁶) ve Moğol hâkimiyetinde bulunduğu dönem (1243-1308) olmak üzere ikiye ayırmak mümkündür.* Bu iki dönemi birbirinden ayıran en önemli fark, Selçuklu hanedan üyelerinin iktidara gelişlerinde ve iktidarlarını kullanışlarında görülmüştür. Bunlardan birinci dönemde Selçuklu hanedan üyelerinin iş başına gelişlerinde ve iktidarlarını kullanışlarında iç siyaset şartları, ikinci dönemde ise dış siyaset şartları hâkim ve

---

dırılmışlardır (Bakara: 191). Türkiye Selçuklu sultanları, iktidar ve saltanatlarının tehdit edilme-leri, devlete isyan, ihanet, düşman ile işbirliği yapma, halka zulümde bulunma, devlet görevi- ni ve yetkisini kötüye kullanma, hanedan üyelerine tecavüz etme, iftirada bulunma, zina, eş- kıyalık ve hırsızlık yapma gibi durumlarda "siyâseten katl", yani ölüm cezası vermişlerdir (Geniş bilgi için bkz. F. Ş. Arık, Türkiye Selçuklu Devletinde Siyaseten Katl, Belleten, LXIII- 236, (1999), s. 43-93).

⁵ Bu hususta somut örnek için bkz. Koca, 2009: 25, 1-38.

⁶ Bu döneme Türkiye Selçuklu Devletinin kurucu hükümdarı olan Süleyman-şâh'ın saltanatını dâhil etmek mümkün görünmemektedir: Süleyman-şâh, kardeşi Mansur ile İç Anadolu ve Sa- karya havzasının fethini gerçekleştirip kardeşini bertaraf ettikten sonra yeni bir devlet kurma- nın ve hanedan üyesi olmanın verdiği hukuka dayanarak hükümdar olmuştur (1078). Başka bir ifade ile o, yeni bir ülke fethetmek ve burada yeni bir teşkilât oluşturmak suretiyle, yani devlet kurucusu olarak tahta çıkmıştır. Fakat ne Süleyman-şâh'ın kendisi tam bağımsız bir hü- kümdar ne de kurduğu devlet tam bağımsız bir devlet olabilmıştır. Büyük Selçuklu Sultanı Melikşâh, bu hükümdarı ve yeni devleti kendisine tâbi (vassal) bir hükümdar ve devlet olarak kabul etmiştir. Süleyman-şâh, iç siyasette tam bağımsız bir hükümdar gibi hareket etmiş; dış siyasette ise büyük Sultanın metbu'luk iddiasına açıkça karşı çıkamamıştır. Dolayısıyla o, ne "sultan" unvanı alabilmiş ne de kendi adına hutbe okutup para bastrabilmiştir. Tâbi bir hü- kümdarın metbu' bir hükümdara göstermesi gereken itaati, o da Sultan Melikşâh'a göstermek zorunda kalmıştır. Fakat Süleyman-şâh'ın, 1086 yılında itaatten çıkıp Kuzey Suriye'de Büyük Selçuklu Devletinin vassallarıyla çatışması ve bu çatışmada hayatını kaybetmesi üzerine bü- yük Sultan Melikşâh tarafından onun tâbilik statüsüne de son verilmiştir. Vassalını cezalandı- ran Sultan Melikşâh, Anadolu'yu Süleyman-şâh'ın oğullarına vermemiştir. Kılıç Arslan ve Ku- lan Arslan (Davut) adlı oğullarını tutsak alıp, devletin merkezinde hapse koymuştur. Anado- lu'yu da, arka arkaya gönderdiği ordularla merkeze bağlamak istemiştir (Koca 2003: 53-57).

belirleyici olarak rol oynamıştır. Yine birinci dönemde Selçuklu sultanları, iç ve dış siyasetle ilgili karar ve icraatlarında tam bağımsız birer hükümdar olarak hareket etmişlerdir. Başka bir deyişle onlar, bu dönemde kendilerinin üstünde ve altında iktidarlarını sınırlandıran veya tehdit eden hiçbir güç tanımadıkları gibi idare ve icraatlarında da daima sağlam ve taviz vermez bir tutum içinde olmuşlardır. Devletlerini ve ülkelerini de tam bir otorite ve dirayetle yönetmişlerdir. İkinci dönemde tahta çıkarılan Selçuklu hükümdarlarında ise, bu güç ve vasıf hemen hemen hiç görülmemiştir. Onlar, devrin özeliğine uygun bir şekilde, yani hükmetmekten çok hükmedilen hükümdar olarak tahta bulunmuşlar ve icraatlarını da metbu' hükümdarın istekleri ve politikaları doğrultusunda yapmak zorunda kalmışlardır.

Devletin ve hanedanın tam bağımsız olduğu dönemde, Türkiye Selçuklu Devletini, kurucu hükümdar Süleyman-şâh (1078-1086) istisna edilecek olursa, sırayla I. Kılıç Arslan (1092-1107), Şahinşâh veya Melikşâh (1110-1116), I. Mesud (1116-1155), II. Kılıç Arslan (1155-1192), I. Gıyâseddîn Keyhüsrev (1192-1196), II. Süleyman-şâh (1196-1204), III. Kılıç Arslan (1204-1205), II. Gıyâseddîn Keyhüsrev (ikinci defa: 1205-1211), I. İzzeddîn Keykâvus (1211-1220) ve I. Alâeddîn Keykubâd (1220-1237) gibi hükümdarlar idare etmişlerdir. Bu sultanlardan da III. Kılıç Arslan istisna edilirse⁷, her biri kendi devrine kalıcı damgasını vurmuş dirayetli ve muktedir hükümdarlar idi. Devlet adamları ve komutanlar da, bu dönemde Selçuklu sultanlarının bu yüksek otoritelerinin mükemmel bir aracı ve yardımcıları olarak görev yapmışlardır. Fakat Sultan I. Alâeddîn Keykubâd'ın ölümünden sonra tahta çıkan II. Gıyâseddîn Keyhüsrev'in idaresinde büyük bir otorite zâfiyeti başlamıştır (1237). Bu zâfiyet, aynı hükümdarın Köseadağ bozgunundan (1243) sonra başlayan Moğol hâkimiyeti ile tamamen kalıcı hâle gelmiştir. Artık Selçuklu sultanları, Moğol hükümdarlarına tâbi (vassal) birer hükümdar durumuna düşmüşlerdir. Devlet ve ülke de Selçuklu sultanları tarafından değil, Moğol hükümdarları ve onlarla işbirliği hâlinde olan yerli beyler tarafından, kendi arzularına göre idare edilmiştir. Bu yüzden Türkiye Selçuklu hanedanı kendi kaynağında eski gücünü ve saygınlığını tamamen yitirmiştir. Daha da kötüsü Selçuklu hükümdarları, devletin ve ülkenin çıkarlarına göre değil, Moğol hükümdarları ile yerli beylerin politika ve çıkarlarına göre hareket etmek zorunda kalmışlardır. Dolayısıyla onlar, devleti ve ülkeyi idare etmekten çok, otoritesiz ve sembolik bir şekilde, hiçbir şeye karışmadan, sadece temsil etmekle yetinmişlerdir. Bu durum da Türkiye Selçuklu hanedanı-

⁷ III. Kılıç Arslan, tahta çıkarıldığı zaman iktidarın gerektirdiği görevleri ve sorumlulukları yerine getirebilecek durumda değildi, yani 4 veya 5 yaşlarında bir çocuktur.

nın kendi içinde tükenişine kadar devam etmiştir (1308). Türkiye Selçuklu tarihinin yürekler karartan bu dönemi, devletin ve saltanatın çözülmesinin ve çöküşünün tamamen son sahnesini teşkil etmiştir. Burada şu kadarını söyleyelim ki, bu sahne, en sabırlı ve en dayanıklı insanı bile isyan ettirecek derecede kötüydü. Çünkü bütün bu dönem boyunca musibetlerin ve karışıklıkların ardı arkası hiç kesilmemiştir.

Bu kısa girişten sonra Türkiye Selçuk Devletinin on birinci hükümdarı Sultan II. Gıyâseddîn Keyhüsrev'in (1237-1246) şahsından kaynaklanan otorite zâfiyetini ve Moğol hâkimiyeti ile kalıcı hâle gelip kendisinden sonra devletin çöküşüne kadar gittikçe artarak devam edecek olan bu zâfiyetin, iç ve dış politikaya yansıyan ilk etkilerini ele alabiliriz:

1-) Sultan II. Gıyâseddîn Keyhüsrev'in Vesâyet Altında Başlayan İktidarı

Sultan I. Alâeddîn Keykubâd'ın üç oğlundan en büyüğü olan Gıyâseddîn Keyhüsrev, Türkiye Selçuklu tahtına normal şartlar altında çıkarılmış bir hükümdar değildi. O, kendisinin de katıldığı bazı devlet adamlarının tertibi, yani babası Sultan Alâeddîn Keykubâd'ın zehirlenmesi ve yine babasının veliaht olarak tayin etmiş olduğu kardeşi İzzeddîn Kılıç Arslan'ın da hak ve hukukunun gasp edilmesi sonucunda işbaşına getirilmiş bir hükümdardı⁸. Bu duruma göre, hükümdarlık mevki ona, vesâyet altında, yani bazı devlet adamları ve komutanların destek ve teşebbüsleri sayesinde sağlanmıştı. Bu vesâyeti sağlayanlar, hiç kuşkusuz kendisinden bütün saltanatı boyunca aynı vesâyetin devamını da isteyeceklerdi. Öte yandan Gıyâseddîn Keyhüsrev, seve seve girmiş olduğu bu vesâyet altından kolayca kurtulacakmış gibi gözüküyordu. Çünkü o, tahta çıkarıldığında henüz 14 yaşındaydı, yani çocukluk çağını bile aşmış bulunmuyordu. Başka bir deyişle Keyhüsrev, bu sırada, iktidarın gerektirdiği sorumluluğu yerine getirebilecek durumda değildi. Hükmetmekten çok hükmedilmeye, idare etmekten çok idare edilmeye muhtaç bir vaziyetteydi. Oluşum safhasında olan karakteri de son derece zayıf, tutarsız ve dengesizdi. Zekâsı ise, politik meseleleri kavrayabilecek kapasitede değildi. Görev ve sorumluluğunun gerektirdiği idarî ve politik meselelere değil, basit zevklere ve eğlenmeye ilgi duymaktaydı. O, özellikle sultan unvanının gerektirdiği otoriteden de yoksundu. Kısaca söylemek gerekirse, bir milletin kendisini idare eden hükümdarda görmek istediği ve beklediği özelliklerden hiçbiri kendisinde yoktu.

⁸ Bu hususta geniş bilgi ve değerlendirme için bkz. Koca 2010: 27, s.347-369; Kaymaz 2009: 31 vdd.

Gıyâseddîn Keyhüsrev, kendisiyle işbirliği yapan bazı devlet adamları ve komutanların tertibiyle kolayca Türkiye Selçuklu tahtına oturmuş ise de, onun bundan sonraki işi son derece zor idi. Onun için en büyük tehlike, karakterinden kaynaklanan otorite zâfiyeti idi. Özellikle cinayet işleyen bir ekibin destek ve himayesiyle iktidara gelenler, bu mevkide tutunabilmeleri için kendilerine yardım edenleri ya sıkı bir şekilde kontrol altında tutmak veya bertaraf etmek ya da onlara devamlı diyet ödemek zorundaydılar. Fakat Sultan Gıyâseddîn Keyhüsrev'in otoritesi, biraz yukarıda belirtildiği gibi, ne bu devlet adamlarına ve komutanlara boyun eğdirebilecek ne de onları bertaraf edebilecek derecede kuvvetli idi. Bu duruma göre, onun bu hususta kendisine yardım eden devlet adamlarının ve komutanların isteklerini yerine getirmekten ve gözlerini doyurmaktan başka çaresi yoktu. Aksi takdirde, cinayet işlemek suretiyle kendisini iktidara taşımış olan bu güç, onu her an iktidarından ve hatta hayatından mahrum edebilirdi.

Gıyâseddîn Keyhüsrev'in önündeki ikinci önemli mesele, devlet adamları ve komutanların kendi aralarında kaçınılmaz görünen hesaplaşması idi. Çünkü Selçuklu devlet adamları ve komutanları, daha önce Sultan Alâeddîn Keykubâd'ın saltanatı sırasında, Sultanın karar ve icraatını uygun bulanlar ve buna karşı olanlar şeklinde âdetâ kendi aralarında iki rakip gruba ayrılmışlardı. Sultan Keykubâd'ın karar ve icraatını uygun bulanlar ve destekleyenler, *Beylerbeyi Kemâleddîn Kamyar, Sivas valisi Kayır Han ve Hüsâmeddîn Kaymerî* idi. Desteklemeyip karşı olanlar ise, *Atabey Şemseddîn Altunapa, Tâceddîn Pervâne, Üstâdî'd-dâr Lala Cemâleddîn Ferruh, Sadeddîn Köpek ve Gürcüoğlu Zahîreddîn* gibi iktidar yetkisine sahip büyük devlet adamları ve komutanlardı⁹. Bunlardan ikinci grup, ellerini daha çabuk tutup, Sultan Alâeddîn Keykubâd'ı bertaraf etmek suretiyle kendi adayları olan Keyhüsrev'i tahta çıkarmıştı. Birinci grup ise, bu oldu-bittiye önce muhâlefet edip karşı bir hareketle veliaht İzzeddîn Kılıç Arslan'ın hak ve hukukunu savunacaktı gibi göründü ise de, buna cesaret edememişti. Daha doğrusu bu iki grup arasında meydana gelebilecek tehlikeli ve kanlı bir iç çatışma, tecrübeli komutan Kemâleddîn Kamyar'ın basireti ve sağduyusu sayesinde ve tam zamanında önlenmişti. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, bu kriz, muhalif devlet adamları ve komutanların gelip Gıyâseddîn Keyhüsrev'e biat etmeleri, yani diğer devlet adamları ve komutan-

⁹ Bu devlet adamları ve komutanlar, Sultan I. Alâeddîn Keykubâd'ın kararlarına ve icraatına olan muhâlefetlerini, sağlığında Sultana gösterdikleri sahte bir saygı örtüsü altında ustalıkla gizlemişlerdir. Onların bu muhalif tavırları, Sultan Keykubâd'ı zehirleyip yerine oğlu Gıyâseddîn Keyhüsrev'i tahta çıkarırken açıkça ortaya çıkmıştır.

ların kararına katılmalarıyla atlatılabilmmişti¹⁰. Buna rağmen bu iki grup arasındaki rekabet ve düşmanlık tamamen giderilmiş değildi; için için devam ediyordu.

Sultan Gıyâseddîn Keyhüsrev'in saltanatının ilk günlerinde, kısa bir süre, fırtına öncesi bir sessizlik ve hareketsizlik yaşandı. Devlet adamları ve komutanların her biri aynı göreve devam ediyordu. Bunlardan hiçbiri görevinden alınmadığı gibi, hiç kimsenin görev yeri de değiştirilmemişti. Fakat bunun böyle sürüp gitmesi, hiç kuşkusuz beklenmiyordu. Çünkü veliaht olmamasına rağmen Keyhüsrev'i iktidara taşıyan taraftar ekibin, kendilerine muhâlefet eden ekibi tasfiye etmesi kaçınılmaz görünüyordu. Fakat yeni sultana taraftar ekipte, Keyhüsrev'i tahta çıkarırken görülen kuvvetli iç dayanışma ve sıkı işbirliği, şimdi görülmüyordu. Muhafız ekip de aynı durumdaydı. Üstelik bunlardaki, eski veliaht İzzeddîn Kılıç Arslan'ı, karşı bir darbe ile tahta çıkarma fikri de pörsümüş bulunuyordu. Her iki gruba mensup devlet adamları ve komutanlar, tabiri caizse pusuya yatmış bir vaziyette birbirlerinin hareketlerini ve davranışlarını kontrol ediyorlardı. Bu arada onların tek yaptıkları iş, yeni hükümdarın nezdinde mevkilerini ve çıkarlarını koruma ve devam ettirme faaliyetiydi. Bu hususta onlar, yeni Sultana sahte bir saygı ve yakınlık göstermekte âdeta birbirleriyle yarış ediyorlardı.

2-) Merhum Sultan I. Alâeddîn Keykubâd'ın Denge Politikasının Terk Edilmesi ve İlk Tasfiye

Sultan II. Gıyâseddîn Keyhüsrev'in etrafı, kendisini tahta çıkaran devlet adamları ve komutanlar tarafından çepeçevre sarılmıştı. Bunlardan komutan (emîr) Sadeddîn Köpek, çocuk Sultanı en çok etkileyen ve yönlendiren devlet adamı olarak birden ön plana çıkıvermişti. Onun ne Sultan Keykubâd devrinde ne de oğlu Keyhüsrev'in saltanatının başlangıcında hangi mevkide bulunduğu, hangi mevkiye dayandığı ve hangi mevkiden güç aldığı bilinmemektedir. Devrin en ayrıntılı kaynağı olan İbn Bîbî de bu hususta kesin bir şey söyleyememiştir. O, ilk defa, bir tertiple Sultan I. Alâeddîn Keykubâd'ın zehirlenmesi ve yerine oğlu Keyhüsrev'in tahta çıkarılması olayında kendisini göstermiş ve yeni Sultanın yakın çevresi arasında ve en ön safta yer almıştı.

Sadeddîn Köpek, insanı daima arkadan vuran sinsi ve tedhişçi bir karakter yapısına sahipti. Devrin kaynağı İbn Bîbî, Sadeddîn Köpek'in adını ilk defa, Sultan I. Alâeddîn Keykubâd devrinde, bu karakterini yansıtan bir olay vesile-

¹⁰ İbn Bîbî 1956: 465 vd.; 1996: II, 20 vd.; Selçuknâme (İbn Bîbî) 2007: 153; Yazıcızâde 2009: 618 vd.; Müneccimbaşı 2001: II, 80.

siyle anmıştır¹¹. Onun bu özelliği, asıl bundan sonra Sultan Gıyâseddîn Keyhüsrev'in saltanatının ilk yıllarında, Türkiye Selçuklu tarihine damgasını vuran iktidar mücadelesinde kendisini gösterecektir. Dolayısıyla Sultan Keyhüsrev'in saltanatı, Sultan ile devlet adamlarının ilişkileri bakımından hiç de umut verici bir dönem olmamıştır. Aksine bu dönem, felaketlerle başlamış, felaketlerle devam etmiş ve felaketlerle sona ermiştir.

Sultan II. Gıyâseddîn Keyhüsrev'in saltanatının ilk yıllarında Türkiye Selçuklu Devletinin iç politikasını iki esash faktör etkilemiş görünmektedir. *Bunlardan biri emîr Sadeddîn Köpek'in iktidar tutkusununun yol açtığı meşum faaliyetler, diğeri ise sosyo-politik bir olay olan "Babaîler ayaklanması"dır.* Burada hemen belirtelim ki, bu iki olay sebep-sonuç ilişkisi bakımından birbirine sıkıca bağlıdır. Çünkü bunlardan ilki hemen hemen ikinci olayın sebep ve gerekçesini oluşturmuştur.

Sadeddîn Köpek, ilk olarak Harezmi beylerinin en büyüğü olan *Kayır Hanı* hedef almakla işe başlamıştır. Bunun sebebini oluşturan olaylar, Sultan I. Alâeddîn Keykubâd devrine kadar geriye gitmekteydi: Sultan Keykubâd, Yassıçemen savaşında (1230) Harezmsâhlar hükümdarı Celâleddîn Mengüberti'ye, bir daha altından kalkamayacağı ağır bir darbe vurarak ordusunu dağıtmıştı. Sultan, dağılmış olan Harezmsâhlar ordusundan *Kayır Han, Bereket Han, Küçlü Sengüm ve Yılan Boğa* gibi büyük Harezmi beylerini Türkiye Selçuklu Devletinin hizmetine alarak, onları maiyetleriyle birlikte Erzincan, Amasya, Larende (Karaman), Niğde gibi Kuzey ve Güney Uçlarındaki şehirlere yerleştirmişti. Her bir beye de bu şehirlerden zengin iktâ'lar vererek, onları kendisine sıkıca bağlamıştı¹². *Sultan Keykubâd'ın bundan maksadı, ülkesinin savunma sistemini kuvvetlendirmek, özellikle Moğol istilâsına karşı ordusunu Harezmi birlikleriyle takviye etmek ve bu hususta onların gücünden ve tecrübesinden yararlanmaktı. Onun başka bir amacı da iç siyasette Harezmi beylerinin gücüyle yerli beylerin gücünü dengelemek ve kontrol etmektir.* Bunun için Sultan, 1237 yılında Kayseri'de yaptığı büyük toplantıda, Kayır Hanı Erzincan valiliğinden alıp Sivas valiliğine getirerek, yakın çevresini daha da kuvvetlendirmişti. Öte yandan Sultan Keykubâd'ın idaresinde ve himayesinde *"yüksek makamlara, itibara, servete, rahata, huzura, mutluluğa ve tam bir güvenliğe kavuşmuş olan"* Harezmi beyleri ve birlikleri, Sultanın son zamanlarında onun bütün seferlerine ve savaşlarına katıl-

¹¹ İbn Bibî 1956: 482; 1996: II, 35 vd.; Selçuknâme 2007: 140; Yazıcızâde 2009: 592; Münecimbaşı 2001: II, 74.

¹² İbn Bibî, 1956: 429-435; 1996: I, 429-434; Selçuknâme 2007: 139 vd.; Yazıcızâde 2009: 592; Münecimbaşı 2001: II, 74.

muşlar ve Türkiye Selçuklu ordularının başarıya ulaşmasında başlıca rol oynamışlardı. Fakat Sultanın bu politikası, itibarlarının ve çıkarlarının zedelendiği kanaatine varan bazı yerli beyleri son derece kışkırtmış ve kızdırmıştı. Bunlar, devletin yüksek makamlarını ve servetlerini, yabancı olarak gördükleri Harezmi beyleriyle paylaşmak istemiyorlardı¹³. Üstelik bu devlet adamları ve komutanlar, Sultanın bu davranışından, ileride kendilerinin kolayca tasfiye edilebileceği şeklinde bir reform kokusu da almış bulunuyorlardı. Bu yüzden onlar, menfur bir cinayetle Sultan Keykubâd'ın güçlü otoritesinden kurtulup, gayelerini kolayca gerçekleştirebilecekleri oğlu Keyhüsrev'i tahta çıkarmışlardı. Sadeddîn Köpek'in Harezmi beylerini ilk hedef olarak seçmesinin başlıca sebebi bu idi.

Sadeddîn Köpek'in, Kayır Hanı bertaraf etme hususunda çocuk Sultanı ikna etmesi hiç de zor olmadı. Çünkü o, siyasi faaliyetlerdeki hile ve kurnazlığın Doğu ülkelerinde kullanılan en etkili yöntemlerini çok iyi biliyordu. Üstelik Sadeddîn Köpek, rakibini bertaraf edebilmek için sebep ve bahane bulmakta ve uydurmakta son derece usta ve yetenekli idi. Öte yandan Sultan Keyhüsrev, hükümdar olarak kalmak istiyorsa, kendisini tahta taşıyan ekibin isteklerine uymak ve onları daima memnun etmek zorundaydı. Durum böyle olmasına rağmen Sadeddîn Köpek'in, yine de hayali bir senaryo ile çocuk Sultanı korkutarak, onu ikna etmesi gerekmektedir. Onun, Kayır Hanı bertaraf edebilmek için tasarladığı ve ileri sürdüğü sebep ve gerekçe şu idi: Sadeddîn Köpek, Sultana *"Kayır Han, siz cihan padişahımızın itaatinden ayrılacaktır. Eğer o, bu ülkeden başka bir yere giderse, ordumuzun sayısı ve gücü hakkında bilgi sahibi olduğu için düşmanları devletinize karşı kışkırtacaktır. Beldeleri zor duruma sokacaktır. O zaman saltanatı zayıflama görülecektir"* dedikten sonra *"Onun tutuklanmasının iyi olacağı görüşündeyim. Kayır Han tutuklanırsa, diğer Harezmi beylerinin kaçış yolları kapanır. Korkup çekinerek doğru yola girerler ve sizden ayrılmaya kalkışmazlar"* gibi sözlerle bu husustaki niyetini ve tavrını açık bir şekilde ortaya koydu¹⁴.

Sadeddîn Köpek'in maksadı, devletin ve saltanatın güvenliğini sağlamak değildi; çocuk yaşta ve tecrübesiz olan Sultanı kullanarak rakiplerini bertaraf etmek ve Selçuklu idaresi üzerinde tam bir hâkimiyet kurmaktı. Sadeddîn Köpek'in gayesine ulaşabilmek için Sultan Keyhüsrev'e vermiş olduğu bu korku, dirençsiz ve zayıf bir karaktere sahip olan Sultanın üzerinde son derece etkili

¹³ Yerli beylerin bu durumu, sahip olamadıklarına kin besleyen insanların ruh halini yansıtıyordu. Onlar bu hususta, tabiri caizse, tıpkı oyuncaklarını paylaşmak istemeyen kışkırtıcı çocuklar gibi ilkel bir duygu ve davranış içine girmişlerdir.

¹⁴ İbn Bibi 1956: 468; 1996: II, 23; Selçuknâme 2007: 154; Yazıcızâde 2009: 620; Müneccimbaşı 2001: II, 81.

oldu: Derhal harekete geçen Sultan, Kayır Hanın tutuklanması için bir ferman çıkarttı. Bu ferman hükmüne göre, Kayır Han tutuklanıp Kayseri yakınlarındaki Zamantı (Zemendu=Elbaşı=Pınarbaşı) kalesine kapatıldı. Kısa bir süre sonra da burada öldü. Fakat Sadeddîn Köpek'in bu planı, daha ilk adım atılır atılmaz büyük bir tepkiyle karşılandı. Bu haberi duyup, Kayır Hana yapılan haksızlığı içlerine sindiremeyen bütün Harezmi beyleri, aynı âkıbetin kendi başlarına gelmesinden korkarak, topluca isyan ettiler. Maiyetleriyle birlikte ıktâ'larını terk edip, kendilerine yapılan haksızlığın kızgınlığı içinde önlerine çıkan şehirleri ve köyleri yağma ve tahrip ederek, Doğu Anadolu bölgesine yöneldiler¹⁵.

Olayın bu şekilde gelişmesi, hiç kuşkusuz bu öneriyi yapan Sadeddîn Köpek'in aleyhine bir durumdu. Fakat o, başarısızlıktan bile kendi lehine yararlanabilecek derecede keskin bir politik zekâyâ sahipti. Bu işin sorumluluğunu üzerine almayan Sadeddîn Köpek, Harezmi beylerinin ve birliklerinin ikna edilip geri getirilmesi için onlara yakınlığı ile tanınan ve onlarla iyi ilişkiler içinde olan Kemâleddîn Kâmyar'ı görevlendirdi. Onun bundan amacı, görevinde başarılı olsa da olmasa da, kendisine rakip olarak gördüğü Kâmyar'ı bertaraf edebilmek için bir sebep ve bahane yaratmaktı. Kâmyar, büyük bir Selçuklu birliğinin başında harekete geçerek, Malatya'ya geldi. Harezmi beyleri ve birlikleri, bu sırada Arapkir yolundan Fırat nehrine ulaşmışlar ve nehri geçmekle meşguldüler. Beylerbeyi Kâmyar, emrindeki Selçuklu birliğini Malatya sübaşısı Seyfüddevle Ertokuş ile Arapkir sübaşısı Şemseddîn Bayram'ın emrine vererek, onları Harezmi beylerine gönderdi. Selçuklu sübaşıları, gösterdikleri büyük gayrete rağmen, Harezmi beylerinin Selçuklu idaresine karşı duydukları güvensizliği ve kızgınlığı giderip, onları geri dönmeye ikna edemediler. Bunun üzerine Selçuklu sübaşıları, bu işi silâh kuvvetiyle yapmak istediler. Bunun için hemen saldırıya geçtiler. Fakat Harezmi beyleri, kısa sürede Selçuklu birliklerini bozguna uğrattılar. Şemseddîn Bayram'ı öldürüp Seyfüddevle Ertokuş'u da tutsak aldılar. Bundan sonra Harezmi beyleri ve birlikleri, Güney-Doğu Anadolu bölgesine inerek Harran, Urfa (Ruhâ), Rakka ve Suruç gibi şehirleri ele geçirdiler ve bu yörelere yerleştiler¹⁶.

Öte yandan, yapılacak bir şey kalmadığını gören Kemâleddîn Kâmyar, büyük bir endişe içinde Kayseri'ye dönerek, durumu Sultana arz etti. Bu durum Selçuklu sarayında şok etkisi yaptı. Çünkü Selçuklu birliğinin ağır yenilgisi,

¹⁵ İbn Bîbî 1956: 468; 1996: II, 23; Selçuknâme 2007: 154; Yazıcızâde 2009: 620 vd.; Müneccimbaşı 2001: II, 81.

¹⁶ İbn Bîbî 1956: 469; 1996: II, 23 vd.; Selçuknâme 2007: 155; Yazıcızâde 2009: 621 vd.; Müneccimbaşı 2001: II, 82.

komutanlarından birinin ölümü ve diğerinin de tutsak alınması, Türkiye Selçuklu Devletinin ve ordusunun itibarına vurulmuş ağır bir darbe idi. Artık Harezmi beyleri ve birlikleri, Türkiye Selçuklu Devletinin hizmetinden tamamen çıktıkları gibi devletin de en azılı düşmanı hâline gelmişlerdi. Tarihçi, bu olayın müsebbibi olan Sadeddîn Köpek'i mi, yoksa kendisine kasıtlı olarak verilen görevde başarısızlığa uğrayan Kâmyar'ı mı sorumlu tutacaktır? Hiç kuşkusuz, Kâmyar bu işi tecrübesiz komutanlara bırakmakla görevini biraz savsaklamış gözükmektedir. Fakat Kâmyar, görevini ciddiye almış olsaydı bile bu işte başarılı olabileceği şüpheli idi. Öte yandan bu olaydan en çok sorumlu olan kişi, hiç kuşkusuz Sadeddîn Köpek ile ona inanmış olan Sultan Keyhüsrev idi. Fakat ne Sadeddîn Köpek ne de Sultan bu olayın sorumluluğunu kendi üzerlerine aldılar. Aksine olayın sorumlusunu, kendilerinin dışında ve başka yerlerde aradılar. Bunlardan özellikle Sadeddîn Köpek, suçu, her zamanki kurnazlığı ile Kâmyar'ın beceriksizliğine ve hatta ihanetine bağlayarak, işin içinden sıyrılıp çıktı. Üstelik o, rakip olarak gördüğü Kâmyar'ı görevinden aldıracağı gibi Sultanın gözünden tamamen düşürüp bertaraf edebilmek için de onun hakkında sistemli bir karalama kampanyası başlattı¹⁷.

Buraya kadar verilen bilgiden ve yapılan değerlendirmeden çıkarılması gereken sonuç şudur: Lâyık olmadığı bir mevkiye getirilmiş olan Sultan II. Gıyâseddîn Keyhüsrev'in geleceğe yönelik ne bir amacı ve ne de belirli bir politikası ve tasarısı vardı. Üstelik onun siyasî kavrayışı ve otoritesi de son derece zayıf ve yetersizdi. Bu yüzden o, kolayca Sadeddîn Köpek'in etkisi ve kontrolü altına girivermiştir. Böylece o, iç politikada ilk büyük hatasını, babasının denge politikasını terk ederek, yani Kayır Hanı tasfiye etme kararıyla yapmış oldu. Bu karar, tahta yeni çıkan bir hükümdar için hiç de iyi bir başlangıç olmamıştır. Görüldüğü gibi, bu meşum kararın sonucu, devletin maddeten ve manen büyük bir güç ve itibar kaybetmesi şeklinde ortaya çıkmıştır. Bu güç ve itibarın da telafisi bir daha mümkün olmamıştır. Daha da kötüsü olayın bu şekilde sonuçlanması, Sadeddîn Köpek'i zayıflatacağı yerde daha da kuvvetlendirmiştir.

3-) İktidar Gücünün Sadeddîn Köpek'in Elinde Tam Bir Zulüm ve Cınayet Aracı Hâline Dönüşmesi

Selçuklu hükümdarlarının âdetine uyan Sultan II. Gıyâseddîn Keyhüsrev, maiyetini ve Sadeddîn Köpek'i de yanına alıp, 1238 yılı kış mevsiminin iki ayını

¹⁷ İbn Bibî 1956: 470; 1996: II, 24; Selçuknâme 2007: 155; Yazıcızâde 2009: 622; Müneccimbaşı 2001: II, 82. Beylerbeylik makamına Kemâleddîn Kâmyar'ın yerine, onun gibi muhalif gruptan olan Hüsâmeddîn Kaymerî getirilmiştir. Kâmyar ise "Saltanat Naibliği" (Naibü's-Saltanat) görevine atanmıştır.

Antalya Kışlağında geçirdi. Bu durum, Sadeddîn Köpek'in çocuk Sultanı tamamen etkisi ve kontrolü altına alabilmesi için iyi bir fırsat oldu. O, talihin önüne çıkardığı bu fırsatı, kendi amacı için çok iyi bir şekilde değerlendirdi. Özellikle Sultan Keyhüsrev'in çocuk yaşta ve aklının yetersiz olması, onun her türlü safsataya inanması ve korkması için büyük bir kolaylık sağlamaktaydı. Bu durumdan yararlanan Sadeddîn Köpek, bir taraftan devlet adamları ve komutanların kötü niyet içinde oldukları tehlikesiyle çocuk Sultanı korkutuyor, diğer taraftan ona, kendisini devlet hizmetine adanmış, millî çıkarları daima göz önünde tutan ve şahsî ihtirası olmayan ideal bir devlet adamı gibi gösteriyordu. Bu yoğun telkinlerin ve propagandanın sonucunda Sadeddîn Köpek, kendisini Sultana, onun tek sadık ve samimi dostu ve danışmanı olduğuna inandırmış ve kabul ettirmiştir.

Sultan, erişilmesi güç yüksek bir makamda oturmaktaydı. Fakat Sultan, diğer devlet adamlarıyla teması kesip Sadeddîn Köpek'i tek ve güvenilir danışman yapmakla kendisine gerçeği ulaştırabilecek yolları, bizzat kendisi kapamış bulunmaktaydı. Artık o, devlet meselelerini, çevresini tamamen kuşatmış olan Sadeddîn Köpek'in gözleriyle görmekte ve ona göre hareket etmekteydi.

Böylece ortaya şöyle bir gerçek çıkmıştır: Vaziyete, yönetme ve hükmetme açısından bakıldığında bütün ülke Sultan Keyhüsrev'in yüksek ve itiraz kabul etmez otoritesi altında gibi görünüyordu. Fakat gerçekte ise durum tamamen farklıydı. Devleti idare etme güç ve yetkisi yavaş yavaş Sultanın elinden kayıp gitmekte ve bu güç ve yetki Sadeddîn Köpek'in şahsında toplanmaktaydı. Sultan Keyhüsrev'in bu hususta gösterdiği gafleti ve zâfiyeti, aşırı bir sertlik göstererek, pek fazla yadırgamamak ve eleştirmemek gerekir. Çünkü o, kendi gücünün sınırlarını aşan büyük bir görev üstlenmişti.

Bu arada Sultan Keyhüsrev, otoritesini sarsan yanlış bir adım daha attı. Hükmetme ve hükümdarlık sembolü olan yüzüğünü Sadeddîn Köpek'e verme gafletinde bulanarak, kendisini her türlü faaliyette tam yetkili hâle getirerek, onun istediği gibi serbestçe hareket etmesini sağladı. Sadeddîn Köpek'in de istediği bu idi. Zira Sultanın yüzüğü, ona, yapacağı işlerde ve göstereceği faaliyetlerde sağlam bir hukukî temel ve tam bir meşruiyet sağlayacaktı¹⁸. Böylece Sultan, kendisine verebileceği her şeyi istemeden ona vermiş, yani iktidarını

---

¹⁸ Türkiye Selçuklu hükümdarları devlet işlerini sadece menşur, ferman ve misaller (*yazılı veya sözlü emir*) vasıtasıyla görmüyorlardı; onlar bazı durumlarda yüzüklerini bir devlet adamına vererek, onu yapılması gereken iş için görevlendiriyorlardı. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, kendisine saltanat yüzüğü verilmiş kişi, özel ve resmî bir işin yapılması için Sultan tarafından memur edilmiş demektir.

onunla paylaşmıştır. Fakat Sultan, böyle davranmakla, yani Sadeddîn Köpek'i olağanüstü yetkilerle donatmak suretiyle hiç kuşkusuz kendi önüne aşılması güç bir engel koymuş olmaktadır. Artık bundan sonra Sadeddîn Köpek, Sultana sormadan ve bilgi vermeden kararlar alacak ve uygulayacaktır. Bunları da, daima tahtın güvenliği ve devletin yararına yaptığını söyleyecektir. Fakat onun asıl gayesi bu değildi. Sadeddîn Köpek'in davranışlarına yön veren gerçek duygu, devletin ve saltanatın güvenliği olmayıp, rakiplerini bertaraf etmek suretiyle devletin ve saltanatın üzerinde tam bir hâkimiyet kurma tutkusu idi. Fakat Sadeddîn Köpek'in devletin ve toplumun yararına gibi gösterdiği bütün sebep ve bahaneler, onun asıl niyetini daima peçelemiştir.

a-) Atabey Şemseddîn Altunapa'nın "Siyaset (Ölüm Cezası) Yöntemi"yle Ortadan Kaldırılması

Sadeddîn Köpek'in ektiği fitne tohumları yavaş yavaş büyüyüp gelişmeye ve iktidarın gücü de onun elinde tam bir zulüm ve cinayet aracı hâline dönüşmeye başlamıştı. Onun gösterdiği aşırı faaliyetler, özellikle sorumluluk sahibi devlet adamlarını ve komutanları endişe ve dehşet içinde bırakıyordu. Fakat Sadeddîn Köpek'e muhâlefet edenlerin ihtiyatsızlığı, çoğu kere kendilerinin suçlu ve tehlikeli durumlara düşmelerine yol açıyordu. Buna rağmen Atabey Şemseddîn Altunapa, Sadeddîn Köpek'in göstermiş olduğu küstahlıklar karşısında kendisini daha fazla tutamadı ve vicdanî sorumluluğu onu derhal harekete geçirdi. O, başta Kemâleddîn Kâmyar olmak üzere sorumluluk sahibi devlet adamlarına ve komutanlara, böylesine büyük bir fitnenin ve tehlikenin derhal önüne geçilmesinin gerekliliğini anlattı. Kâmyar, gidişi tehlikeli görmesine rağmen, aşırı derecede korku içinde olduğu için onun bu uyarısına kulak asmadı; bu duruma duyarsız ve ilgisiz kaldı¹⁹. Hatta onu haklı davasında ve Sadeddîn Köpek'in karşısında yalnız ve yarımsız bıraktı. Öte yandan her yeri kontrol altında tutmuş olan Sadeddîn Köpek'in casusları, Şemseddîn Altunapa'nın sözlerini anında ona ulaştırdılar. Artık Sadeddîn Köpek'in bundan sonraki hedefi, yani yeni kurbanı, Şemseddîn Altunapa idi²⁰.

Altunapa, Sadeddîn Köpek'in yaratmış olduğu büyük fitne yangınına söndüreyim derken kıvılcımın kendi üzerine atmasına sebep oldu: Sadeddîn Kö-

¹⁹ İbn Bibî 1956: 470; 1996: II, 25;

²⁰ Sadeddîn Köpek'in Kayır Handan sonra ilk hedefi Kemâleddîn Kâmyar idi. Çünkü Kâmyar, onun gözüne Selçuklu devlet adamları arasında en tehlikelisi olarak gözükmekteydi. Fakat Şemseddîn Altunapa'nın birden ortaya çıkan tepkisi, Sadeddîn Köpek'e planını değiştirmek zorunda bırakmışır (İbn Bibî 1956: 470). Öte yandan Kemâleddîn Kâmyar'ın son derece dikkatli olması ve olayların başka türlü gelişmesi, onun âkibetini bir süre geciktirmiştir.

pek, Altunapa'yı sahte senaryolarla affedilmez suçların faili gibi göstererek, onu kısa sürede Sultanın gözünden düşürdü. O, bununla da kalmadı; bir gün Tâceddîn Pervâne'yi de yanına alarak, ansızın Saltanat Dîvânını (Bakanlar Kurulu) bastı. Altunapa, böyle bir baskını ne beklemiş ve ne de bunun için bir tedbir alabilmişti. Yine Sadeddîn Köpek'in elinde, Sultanın fermanı hükmünde olan yüzüğü bulunuyordu. Bu sırada Altunapa Dîvân fermanlarına nişan (emsile) koymakla meşguldü. Sadeddîn Köpek, Dîvân üyelerine Sultanın yüzüğünü gösterdikten sonra Altunapa'yı ak sakalından tutup, oturduğu yerden aşağı çekerek, onu "yatakçı cândârlar" a teslim etti. Cândârlar da Altunapa'yı şehrin dışına götürerek öldürdüler. Dîvânda bulunan diğer devlet adamları ve komutanlar, bu dehşet verici manzarayı korku ve şaşkınlık içinde seyretmekten başka bir şey yapamadılar. Başka bir deyişle onlar olayın dehşeti karşısında âdeta yerlerinde donup kaldılar; ne sözle ve ne de hareketle herhangi bir müdahâlede bulunabildiler. Hatta ne o zaman ve ne de daha sonra bu yargısız infazın sebebini sormaya cesaret edebildiler²¹. Yüreklarine düşen büyük korkudan dolayı sessiz ve hareketsiz kaldılar.

b-) Tâceddîn Pervâne'nin Devletin Merkezinden (Dârü'l-Mülk=Konya) Uzaklaştırılması

Görüldüğü gibi, devlet adamları ve komutanlar, Sadeddîn Köpek'in gösterdiği bu vahşet karşısında bir şey yapamadılar. Fakat aradan çok zaman geçmeden onların ruhları, bu âcizliğin ve çaresizliğin verdiği utancın ve acının ağırlığı altında ezilmeye başladı. Özellikle bunlardan vezir Şemseddîn İsfahânî'nin aklı başına geldi; şaşkınlığı, kısa sürede pişmanlığa dönüştü. Korkaklığı da, sonunda yerini cesarete bıraktı. Vezire göre, bütün devlet adamlarının ve komutanların, bu tehlikeli sapıklığa karşı birlikte ve hemen harekete geçmeleri gerekmektedir. Erdemli devlet adamı bu görevi yerine getirme sorumluluğunu da cesaretle kendi üzerine aldı. Bunun için o, Kemâleddîn Kâmyar ile görüşerek, kendisine "Sadeddîn Köpek kötü işlere başladı. Eğer onun önünü almazsak, başkaları da bundan zarar görür. Hemen birlikte Sultana gidelim onu bu siyasetten döndürelim" dediyse de onu ikna edemedi. Korku, insanî erdemlerin en üstünü olan cesaret, vefa, minnet ve sorumluluk duygusunu âdeta ondan alıp götürmüştü. Kâmyar, tıpkı merhum Şemseddîn Altunapa'nın uyarısında olduğu gibi onun bu önemli uyarısına da aldırmadı²². Daha doğrusu o,

²¹ İbn Bîbî 1956: 471; 1996: II, 25 vd.; Selçuknâme 2007: 155; Yazıcızâde 2009: 623; Müneccimbaşı 2001: II, 82.

²² İbn Bîbî 1956: 471; 1996: II, 26; Selçuknâme 2007: 155 vd.; Yazıcızâde 2009: 624.

Şemseddîn İsfahânî'nin teklifini reddetmekle kalmadı, onun Sultan nezdinde yapmayı düşündüğü teşebbüse de engel oldu.

Kamyar, Sadeddîn Köpek'in gazabından korkuyordu. Bu korkusunda da haklıydı. Kâmyar'a göre, Sadeddîn Köpek'i durdurabilecek tek çare, onu kızdırmamaktı. Fakat Kâmyar'ın Sadeddîn Köpek ile ilişkilerinde son derece dikkatli ve ihtiyatlı davranması, onun kaçınılmaz akıbetini geciktirmekten başka bir işe yaramayacaktır.

Sadeddîn Köpek, iktidar tutkusunu tatmin edebilmek için âdeta rakip avına çıkmış bulunuyordu. O, bu defa gözlerini, bir süre kendi amacı doğrultusunda kullandığı Tâceddîn Pervâne'nin üzerine çevirdi. Bunun sebebi, Tâceddîn Pervâne'nin onunla yollarını ayırması idi. Daha doğrusu, Pervâne'nin onun dostluğundan ve ittifakından ayrılması, itibarına çok düşkün olan Sadeddîn Köpek'i en duyarlı yerinden vurmuş ve onu yatışma bilmez bir kin ve öç alma duygusu içine itmişti. Bu yüzden o, ittifakından ayrılmakla kendisini küçük düşürmüş olan Pervâne'ye benzer bir bedel ödetmek niyetinde ve düşüncesindeydi.

Sadeddîn Köpek bu defa saldırısını Tâceddîn Pervâne'nin hayatı üzerine değil, morali üzerine yöneltti. Pervâne üzerinde öyle tehdit ve baskılarda bulundu ki, kısa sürede devletin merkezini ona zindan etti. Bu tehditler ve baskılar, Tâceddîn Pervâne'nin tasfiye edileceğinin âdeta kaçınılmaz bir ilanı gibiydi. Çünkü kendisine duyduğu öfke ve kin, Sadeddîn Köpek'in bütün ruhunu sarmış bulunuyordu. Artık Tâceddîn Pervâne, Konya'da kalmayı hayatı için tehlikeli görmeye başladı. Daha doğrusu Konya sarayı, kendisine tehlikeli bir gelecekte başka bir şey vaat etmiyordu. Bundan dolayı o, görevini bırakıp Sultan'dan izin alarak, ıktâ' bölgesi olan Ankara şehrine çekilmek zorunda kaldı²³. Sadeddîn Köpek'in istediği de bu idi.

c-) Sultan Gıyâseddîn Keyhüsrev'in Üvey Annesini ve Kardeşlerini Bertaraf Etmesi

Gıyâseddîn Keyhüsrev, kendisinin de karıştığı menfur bir cinayet sonucunda Türkiye Selçuklu tahtına oturtulmuş bir hükümdar idi. Başka bir deyişle Keyhüsrev'in babasına yaptığı ihanet, ona, ulaşılması güç yüksek bir mevki sağlamıştı. Fakat o, bu makama lâıyk değildi. Onun ürkek ve suçlu ruhu yersiz şüpheler, endişeler ve korkular içinde kıvrılmaktaydı. Çünkü hakkını gasp ettiği üvey kardeşleri İzzeddîn Kılıç Arslan ve Rükneddîn ile üvey annesi Adiliyye

²³ İbn Bibî 1956: 471; 1996: II, 26; Selçuknâme 2007: 156; Yazıcızâde 2009: 624.

Sultan hâlâ hayatta idiler. Onlar, her an muhalif güçlerin odağı hâline gelebilirler ve tahtı için tehlike yaratabilirlerdi. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, muhalif devlet adamları ve komutanlar tarafından kendisi her an alaşağı edilerek, üvey kardeşlerinden biri tahta çıkarılabiliirdi²⁴. Hâl böyle olunca, Sultan Keyhüsrev için iktidarının korunması ve devam ettirilmesi birinci planda gelmekteydi. Bu yüzden o, büyük bir ihtimalle Sadeddîn Köpek'in tavsiyesi üzerine üvey kardeşleriyle üvey annesini tasfiye etmeye karar verdi. Görevin ifasını da, bu hususta son derece usta bir kişi olan Sadeddîn Köpek'in yetenekli ellerine bıraktı. Sadeddîn Köpek, Adiliyye Sultan ile oğullarını Kayseri'deki Keykubâdiye sarayından alıp, Ankara'ya getirdi. Burada Adiliyye Sultanı, eski Türk âdetine uygun olarak yay kirışı ile boğdurmak suretiyle öldürttü²⁵. Onun bu işi burada yapmaktan amacı, hâlâ büyük bir öfke ve kin duyduğu Tâceddîn Pervâne'ye bir kere daha gözdağı vermektir.

Sadeddîn Köpek, melikleri (İzzeddîn Kılıç Arslan ve Rükneddîn) de Uluborlu kalesine götürüp, buraya kapattı. Hayatlarına ise dokunmadı. Melikler, burada bir süre hapis kaldılar. Sultan Keyhüsrev'in, kendisine rakip olarak gördüğü melikleri hemen öldürtmemesinin sebebi neydi? Bunun sebebi, hiç kuşkusuz onun ileride yerini alabilecek oğullarının henüz doğmamış olması idi. Dolayısıyla o, hanedanın geleceğini tehlikeye sokmak istemiyordu. Daha doğrusu Sultan Keyhüsrev, hanedanlarının devamı için kendi hâlefini beklemekteydi. Melikleri ise, kendisine hâlef olarak bırakmak niyetinde ve düşüncesinde değildi. Nitekim aradan çok zaman geçmeden Sultan Keyhüsrev'in ilk oğlu İzzeddîn Keykâvüs dünyaya geldi. Sultan, Keykâvüs'ün atabeyliğine *Üsdâdü'd-dâr*²⁶ *Mübârizeddîn Armağansâh*'ı tayin etti. Ayrıca Armağansâh'a, Uluborlu kalesinde tutuklu bulunan üvey kardeşlerini öldürme emrini de verdi. İbn Bibî, bir rivayete göre, Armağansâh'ın verilen emri yerine getirdiğini, başka bir rivayete göre de melikleri salıverdiğini, onların yerine de iki gulâm öldürerek, Sultanı

²⁴ Burada açık ve net olan bir gerçek vardı. O da şu idi: Melik İzzeddîn Kılıç Arslan, babası Alâeddîn Keykubâd'ın seçim ve tercihinin kendisinin üzerine olmasına rağmen, hükümdarlık için kardeşi Keyhüsrev ile bir rekabete ve mücadeleye girmekten kaçınmıştır. Hal böyle olmasına rağmen Sultan Keyhüsrev, kardeşlerinin varlığını yine de kendi iktidarı için tehlikeli görmüştür.

²⁵ İbn Bibî 1956: 472; 1996: II, 27; Selçuknâme 2007: 156; Yazıcızâde 2009: 624 vd.; Münecimbaşı 2001: II, 83.

²⁶ "Üstâdü'd-dâr", Türkiye Selçuklu Devletinde subay kökenli ve yüksek rütbeli saray görevlilerinden biri olup, bu görevli Abbâsî, Harezmsâh ve Eyyûbî Devletlerinde de vardı. Üstâdü'd-dâr, Selçuklu hanedanına ait bütün özel malların gelirini toplamak ve gerekli yerlere harcamakla görevli idi. Dolayısıyla o, saraydaki mutfak ve şarabhâne gibi hükümdara hizmet veren birimlerin de en büyük amiriydi. Ayrıca o, hanedana ait vakıfların denetim ve gözetiminden de sorumluydu (Uzunçarşılı 1970: 80).

aldattığını söylemiştir²⁷. Daha doğrusu o, bu hususta ne bir yargıya varabilmiş ve ne de bir tercih yapabilmiştir. Öyle anlaşılıyor ki, İbn Bîbî, bu hususta halk arasında sürdürülen söylentilere kanmış, basit bir araştırma sonucunda kolayca ortaya çıkabilecek gerçeğe sırtını çevirmiştir. Hâlbuki gerçek, Armağanşâh'ın verilen emri derhal yerine getirmesi şeklindedir. Aksi olsaydı, bu meliklerin adlarının ilerideki olaylarda mutlaka zikredilmesi gerekirdi. Çünkü meliklerin adları, bu emirden sonra hiçbir olayda ve yerde bir daha geçmemiştir.

ç-) Tâceddîn Pervâne'nin "Recm (Taşlama) Yöntemi"yle Bertaraf

Edilmesi

Sadeddîn Köpek'in entrikalarından duyduğu korku, Tâceddîn Pervâne'yi devletin merkezinde boğulma noktasına getirmişti. Yukarıda belirttiğimiz gibi, Sadeddîn Köpek'in baskı ve tehditlerine dayanamamış olan Tâceddîn Pervâne, hükümetteki görevinden ayrılarak, gelip Ankara'ya yerleşmişti. Ankara, Tâceddîn Pervâne'ye, Sadeddîn Köpek'in gölgesinden uzak ve onun her zaman elinin ulaşım zararının dokunamayacağı bir güvenlik havası bahşeder gibi gözükmekteydi. Fakat bu hayal uzun sürmedi. Sadeddîn Köpek'in intikam tutkusunu, Ankara'ya kadar uzanma imkânı buldu. Olayın hikâyesini devrin kaynağı İbn Bîbî şöyle anlatmaktadır:

Selçuklu meliklerini Uluborlu (Uluborgulu) kale²⁸ komutanına teslim edip, gerekli tedbirleri almış olan Sadeddîn Köpek, Konya'ya dönmekteydi. Yolu üzerindeki Akşehir'de kısa bir süre kalarak dinlendi. Bu arada Sadeddîn Köpek'in muhbirleri kendisine "*Tâceddîn Pervâne, Ankara'ya gelince, Harput Melikinin çalgıcı ve şarkıcıları arasından bir cariyeyi satın almadan yatağına aldı*" şeklinde bir haber verdiler²⁹. Sadeddîn Köpek, bu haber üzerine Pervâne'ye olan düşmanlığını tekrar başlattı. Çünkü onun Pervâne'ye karşı duyduğu öfke ve kin, silinmez kara bir leke olarak hâlâ kalbinde durmaktaydı. Üstelik bu öfke ve kin, aradan epey zaman geçmesine rağmen onun kalbinde ne azalmış ve ne de yok olmuştu.

²⁷ İbn Bîbî 1956: 473; 1996: II, 27 vd.; Selçuknâme 2007: 156; Yazıcızâde 2009: 625; Müneccimbaşı 2001: 83.

²⁸ "Uluborlu", Türkiye Selçuklu Devletinde Batı Anadolu sınırlarını koruyan ve üç tarafı uçurumlu ve silâh kuvvetiyle düşürülmesi son derece zor olan bir kale idi. Kelimenin kökü olan "bor", eski Türkçede "süçi, şarap ve üzüm suyu" demektir. Eski Türk devletlerinde "halk, ülke, teşkilât ve memuriyetler", genellikle ikili sisteme göre düzenlenmiştir. Türkler, Anadolu coğrafyasını Türkleştirirken yeni isimlere de bu anlayışlarını yansıtmuşlardır. Meselâ onlar bu kaleye "Uluborlu derken, bu kalenin yakınında başka bir yerleşim yerine de "Kiçi (küçük) Borlu" (Keçiborlu) demişlerdir.

²⁹ İbn Bîbî 1956: 473; 1996: II, 28; Selçuknâme 2007: 156 vd.; Yazıcızâde 2009: 626.

Sadeddîn Köpek, derhal şehrin kadı ve imamlarını huzuruna çağırıp, olay ve isim zikretmeden onlara “*Velinimetinin bir mensubuyla zinada bulunan kimseye şeriata göre ne yapmak gerekir*” diye sordu. Onlar da “*Evlî birinin zinada bulunmasının cezası recm, yani taşlama yoluyla ölümdür*” dediler. Böylece Tâceddîn Pervâne’yi bertaraf edebilmek için yeteri kadar sebep ve bahane bulmuş olan Sadeddîn Köpek, bu hususta şehrin kadı ve imamlarından bir fetva alarak, şeytanî bir haz içinde Konya’nın yolunu tuttu. Sadeddîn Köpek, ilk fırsatta bu fetvayı Sultana arz ederek, ona “*Eğer siz cihan padişâhu bu suça göz yumar, ona müsamaha gösterirseniz, bütün maiyetiniz haddini aşıp efendilerinin ve velinimetlerinin evlerine göz dikerler ve edepsizliği ele alırlar. Bu olaylardan doğacak kötü ad, siz efendimizden başkasının olmaz*” diyerek, kendisini Pervâne’nin cezalandırılması hususunda etkili bir şekilde tahrik ve teşvik etti³⁰.

Görüldüğü gibi, Sadeddîn Köpek, Tâceddîn Pervâne’yi bertaraf etme gerekçesini iki temel düşünceye dayandırmıştır. *Bunlardan biri devlet otoritesinin ve toplum ahlâkının korunması, diğeri ise o zaman Müslüman Türk toplumunda hâkim ve geçerli olan şariat hükümlerine uyulması ve bunun uygulanması idi.* Ona göre, Tâceddîn Pervâne’nin cezasız kalması, devlet otoritesini ve toplum ahlâkını derinden zedeleyebilirdi. Çünkü onun bu davranışı, tam bir ahlâkî suç oluşturuyor ve şariat hükmü gereğince de “*recm yöntemi*”yle ölüm cezasını gerektiriyordu. Eğer Sadeddîn Köpek’de intikam duygusu ile rakibini bertaraf etme fikri olmasaydı, belki onun bu gerekçesine hak vermek veya inanmak mümkün olabilirdi. Fakat o, amansız bir intikam duygusu ile rakip tanımaz bir iktidar tutkusuna kendisini tamamen kaptırmuş bulunuyordu.

Artık Sadeddîn Köpek’in kirli işlerinin ve cinayetlerinin basit bir âleti hâline gelmiş olan Sultan Keyhüsrev, onun telkinlerine kolayca inandı; işin aslını araştırmaya ve öğrenmeye bile gerek görmedi. Sultan, Pervâne’nin şariat hükümlerine göre cezalandırılması, malının da müsadere edilmesi, yani devlet hazinesine alınması hususunda Sadeddîn Köpek’e yine yüzüğünü ve tuğrası çekilmiş bir ferman (fermanî be tevkî’ resid) vererek, onu bu işte tam yetkili kıldı³¹.

Olup-bitenden haberi olmayan Tâceddîn Pervâne için artık sonun başlangıcı belli olmuştu. Öte yandan bütün hazırlığını kısa sürede tamamlamış olan Sadeddîn Köpek, bundan sonra hızlı ve kanlı bir şekilde öç alma yoluna gitti. Bunun için bir müfreze ile kısa sürede (iki veya üç gün) Ankara’ya geldi. Tıpkı

³⁰ İbn Bîbî 1956: 473; 1996: II, 28; Selçuknâme 2007: 157; Yazıcızâde 2009: 626.

³¹ İbn Bîbî 1956: 474; 1996: II, 28; Selçuknâme 2007: 157; Yazıcızâde 2009: 626.

bir hükümdar gibi buradaki Saltanat sarayına yerleşti. Başta Tâceddîn Pervâne olmak üzere şehrin sübaşısını, kale komutanını, kadısını, imamlarını ve ileri gelenlerini huzuruna çağırdı. Bunlara Sultan Keyhüsrev'in yüzüğünü gösterip; fermanını okudu. Bundan sonra Tâceddîn Pervâne'yi tutuklayıp, zincire vurdu. Tâceddîn Pervâne ise, kendisini savunmak ve kurtarmak için hiçbir gayret göstermedi; kaderine razı oldu. Sadeddîn Köpek, birkaç gün işkence ettirip sorguya çektirerek, onun bütün parasını ve gayr-i menkulünü tespit ettirdi. Bunları bir liste hâlinde defterlere kaydettirdi. Sadeddîn Köpek, müsadere işini tamamladıktan sonra Tâceddîn Pervâne'yi şehrin meydanında göğsüne kadar toprağa gömdürtüp, beldenin ayak takımına taşlatmak suretiyle onu öldürttü. Bu, Türkiye Selçuklu tarihinde kayda geçmiş tek "recm" olayı idi. Tâceddîn Pervâne bazı yönlerden karakter zâfiyeti ile malul bir devlet adamı olmasına rağmen, başta Arap dili ve fıkıh olmak üzere bütün bilimlerde bilgi sahibi yetenekli bir kişiydi³².

e-) Hüsâmeddîn Kaymerî, Kemâleddîn Kâmyar ve Celâleddîn Karatay'ın Tasfiye Edilmeleri

Sadeddîn Köpek'in rakip bertaraf etme faaliyeti bu üç devlet adamı ve komutan (Kayır Han, Şemseddîn Altunapa ve Tâceddîn Pervâne) ile sınırlı kalmadı. O, bu defa Beylerbeyi Hüsâmeddîn Kaymerî ile Saltanat Naibi Kemâleddîn Kâmyar'ı hedef aldı. Onları, önce affedilmez suçların ve saygısızlığın faili gibi göstermek suretiyle işe başladı. Yaptığı yoğun propagandalar sonucunda da onları Sultanın gözünden düşürdü. Böylece her ikisi de Sultan tarafından görevinden alındı. Bunlarda Hüsâmeddîn Kaymerî Malatya'ya, Kemâleddîn Kâmyar da Gevâle (Konya) kalesine gönderilerek, hapse konuldu. Bu devlet adamları ve komutanların şahsî malları da müsadere edilerek, devlet hazinesine alındı. Bunlardan Kaymerî'ye imtiyazlı davranıldı. Hayatına dokunulmadığı gibi şahsına özel bir yiyecek tahsisatı bile yapıldı. Fakat Kemâleddîn Kâmyar'ın alın yazısı, tıpkı Kayır Han, Altunapa ve Pervâne'ninki gibi acı oldu; kapatıldığı kalede derhal idam edildi. Bu cezalandırmadan onun ailesi ve akrabaları da nasibini aldılar³³.

Kemâleddîn Kâmyar, meslek hayatının ilk yıllarında geçirdiği acı bir tecrübeden³⁴ sonra Sultan Alâeddîn Keykubâd'ın takdirini ve güvenini kazanmış, "Beylerbeyi (Ordu Komutanı=Genel Kurmay Başkanı) ve Saltanat Naibi" olarak

³² İbn Bibî 1956: 474; 1996: II, 28 vd.; Selçuknâme 2007: 157; Yazıcızâde 2009: 626 vd.

³³ İbn Bibî 1956: 478 vd; 1996: II, 32 vd.; Selçuknâme 2007: 159 vd.; Yazıcızâde 2009: 630-632; Müneccimbaşı 2001: II, 83 vd.

³⁴ Bu acı tecrübe için bkz. Koca 2009: 30 vd.

devlete uzun yıllar hizmet etmiş değerli bir devlet adamıydı. Huy ve karakter olarak yumuşak başlı, düşüncesi demir gibi sağlam, güzel yazı yazmada ve söz söylemede (belagat) usta, şair ruhlu, sabırlı, kararlı, ihtiyatlı, sağduyulu, uzağı gören, sözüne güvenilir ve itibarlı bir insandı. Ayrıca o, güçlü ve iyi bir silâhşördü. Onun yayını kimse geremezdi. "Yüz men"³⁵ ağırlığında olan gürzünü kimse yerinden kaldıramaz ve kullanamazdı. Felsefe ve İslâm hukukunda da derin bilgi sahibiydi³⁶. Bütün bu özelliklerine rağmen o, Sadeddîn Köpek'in gazabından kendisini kurtaramamıştır.

Öte yandan Sadeddîn Köpek'in onur kırıcı baskılarına ve tehditlerine daha fazla dayanamayan erdemli devlet adamı *Celâleddîn Karatay*, kendi isteği ile görevinden ayrılıp, bir cami köşesinde inzivaya ve ibadete çekildi³⁷. Böylece devlet adamları ve komutanların önemli bir kısmı, kendisinden başka büyük görmek istemeyen ve tanımayan Sadeddîn Köpek'in tatmin olmaz iktidar tutkusunun kurbanı olarak harca dılar. Diğerleri de ona boyun eğmek suretiyle kaderlerine razı oldular. Sadeddîn Köpek ise, bütün bunları kendi hesabına elde edilmiş büyük bir başarı olarak görmekte ve değerlendirmekteydi. Çünkü o, kendisine dikensiz bir gül bahçesi yaratmak istemiş ve bu gayesine de birçok kanlı cinayet sonucunda ulaşmış bulunuyordu. Artık hükümet teşkilâtında, onun kendi üstünde ve altında otoritesine karşı çıkabilecek bir güç ve irade kalmamıştır.

f-) Sadeddîn Köpek'in İktidar Gücünü Bir Zaferle Taçlandırmak İstemesi

İktidar tutkusunda ölçü ve sınır tanımayan Sadeddîn Köpek, Sultan Keyhüsrev ile Selçuklu devlet adamları ve komutanları üzerinde kurduğu egemenliği kendisi için yeterli bulmuyordu. Bu egemenliği başkomutan sıfatıyla elde edeceği bir zaferle taçlandırmak istiyordu. Günümüzde olduğu gibi Ortaçağ insanı da, iç politikadan çok dış politikada elde edilen başarıya önem vermektedir. Hiç kuşkusuz Sadeddîn Köpek böyle bir başarıyla halk arasında şahsına karşı büyük bir itibar ve sempati toplamış olacaktı. Ayrıca devlet adamlarının ve komutanların gizliden gizliye duydukları kendisinden kurtulma umut-

³⁵ "Men", üç ile altı kilo arasında değişen eski bir ağırlık ölçüsüdür. Bu duruma göre, Kâmyar'ın gürzü (topuz) 300 veya 600 kilo ağırlığındaydı. Bu, hiç kuşkusuz epeyce abartılmış bir ağırlıktır.

³⁶ İbn Bîbî 1956: 478 vd.; 1996: II, 32 vd.; Selçuknâme 2007: 159 vd.; Yazıcızâde 2009: 630 vd.; Müneccimbaşı 2001: II, 83 vd.

³⁷ İbn Bîbî 1956: 482; 1996: II, 36; Selçuknâme 2007: 161; Yazıcızâde 2009: 635; Müneccimbaşı 2001: II, 84. Celâleddîn Karatay, görevinden ayrılmadan önce Sultanın "Taşhâne ve Hassa Hazinesi"nin başında idi. Hükümdarın temizlik işlerini yürüten daireye taşhâne denmekteydi. Bu dairenin başında bulunan görevliye "Taştdâr" ve onların emirlerinde çalışan hizmetlilere de "taştı" denmekteydi.

larını da tamamen ortadan kaldıracaktı. Bunun için o, Güney-Doğu Anadolu bölgesi üzerine bir sefer planladı. Onun bundan maksadı, elde edeceği başarıyla Sultanın otoritesini iyice zayıflatmak, buna karşılık kendi gücünü ve kudretini daha da arttırıp sağlamlaştırmaktı.

Sadeddîn Köpek, kısa sürede hazırlığını tamamladı. *"Beylerbeyi"* (Emîrû'l-Ümerâ/Melikü'l-Ümerâ) sıfatıyla Türkiye Selçuklu ordusunun başına geçti. Bu orduyla Güney-Doğu Anadolu bölgesine indi. Sınırdaki, gözüne kestirdiği Sümeysat (Samsat) kalesini kuşattı. Kale savunucuları, birkaç gün direndilerse de sonunda onların iradeleri kırıldı. Onlar, Sadeddîn Köpek'e elçi göndererek, *"hayatlarına, kutsal eşyalarına, mallarına dokunmamak ve istedikleri yere gitmek"* şartıyla kaleyi kendisine teslim edeceklerini bildirdiler. Teklifi memnuniyetle kabul eden Sadeddîn Köpek, onlara isteklerini garanti eden bir belge (sevgend-nâme) gönderdi. Bunun üzerine kale burçlarına Selçuklu bayrağı çekilerek, Sümeysat'ın fethi tamamlanmış oldu³⁸. Böylece amacına ulaşmış olan Sadeddîn Köpek, erişilmez ve büyük bir zafer kahramanı edasıyla Konya'ya döndü. Hâlbuki onun elde ettiği olağanüstü değil, sıradan ve normal bir başarıydı.

4-) Emîr Sadeddîn Köpek'in Keyhüsrev'i Devirme ve Türkiye Selçuklu Tahtına Çıkma Planı

Sultan II. Gıyâseddîn Keyhüsrev'in saltanatının ilk yıllarına dair verdiğimiz bilgileri burada bir kere daha değerlendirecek olursak, ortaya şöyle bir manzara çıkmaktadır: Sadeddîn Köpek, Sultan II. Gıyâseddîn Keyhüsrev'in şahsında itaatkâr ve her şeye boyun eğen bir hükümdar bulmuştur. Bu durumdan yararlanan Sadeddîn Köpek, arka arkaya işlediği cinayetlerle rakiplerini birer birer bertaraf etmiş, geriye kalan bütün devlet adamlarını ve komutanları da korkutup sindirmiştir. Sultan Keyhüsrev'in otoritesi ise, sıfıra inmiştir. Bütün devlet teşkilâtı Sadeddîn Köpek'in emri altına girmiştir. Artık o, gücünün ve kudretinin doruk noktasında bulunuyordu. O, bundan böyle gururunu okşayan ya da aşırılıklarını bir marifetmiş gibi öven dalkavuk devlet adamlarının ve komutanların işbaşında kalmalarına müsaade ediyordu. Kendisini de, devletin ve Sultan Keyhüsrev'in bakanı ve danışmanı olmaktan çok, âdeta tahtın ve tacın bir ortağı olarak görüyordu. Devlet adamları ve komutanlar arasında ona muhâlefet etmeye cesaret edebilecek ve haddini bildirecek bir güç yoktu. Daha da kötüsü, devletin başı olarak en büyük sorumluluğa sahip olan Sultan Keyhüsrev'de ise, Sadeddîn Köpek'in gücünü ne ortadan kaldıracabilecek ne de dizginleyebilecek

³⁸ İbn Bîbî 1956: 476; 1996: II, 30 vd.; Selçuknâme 2007: 158; Yazıcızâde 2009: 28 vd.; Müneccim-başı 2001: II, 83. Bu sefer sırasında sadece Sümeysat kalesi değil, o çevrede bulunan birkaç kale daha ele geçirildi. Bu kalelerin hepsi Eyyûbî meliklerine aitti.

irade ve cesaret vardı. O, hiçbir şeye karışmadan devleti sadece sembolik olarak temsil etmekle yetiniyor, tamamen dalmış olduğu basit dünya zevki ve eğlencesi içinde gününü gün ediyordu. Devleti idare etme güç ve yetkisini de tamamen Sadeddîn Köpek'in ellerine bırakmış vaziyetteydi. Öte yandan Sadeddîn Köpek'den kurtulmak isteyen devlet adamlarının ve komutanların sayısı her geçen gün artıyordu. Fakat bunlardan hiçbiri harekete geçme ve ona karşı koyma cesaretini kendinde bulamıyordu. Başka bir deyişle onlar, kişiliklerini zedeleyen Sadeddîn Köpek'in davranışları karşısında boyun eğmekten başka bir şey yapamamaktaydılar. Bu durum özellikle devleti ve Sultan Keyhüsrev'in idaresini kaçınılması mümkün olmayan bir felakete doğru süratle sürüklemekteydi.

Görüldüğü gibi, Sadeddîn Köpek, Sultanın çocuk yaşta ve karakterce zayıf olmasından yararlanarak, kendisine güçlü bir mevki yaratmış bulunuyordu. Fakat o, kendisi için bunu da yeterli görmüyordu. Çünkü onun iktidar tutkusu, sınır ve ölçü tanımıyordu. Başka bir ifade ile onun iktidar tutkusu hâlâ yükseklerden uçmaya devam ediyordu. Artık o, daha büyük bir hedef olarak gözünü Selçuklu tahtına çevirmiş, bu yüksek mevkiye çıkma, yani sultan olma hevesine ve tutkusuna kapılmıştı. Çünkü Sadeddîn Köpek'in gücü, iktidarı değiştirebilecek bir seviyeye ulaşmış bulunuyordu.

Ortaçağ Türk-İslâm devletlerinde tahta ancak hanedan üyeleri çıkabilmekteydi. Ortada, devlet kurmuş ve uzun süre devleti idare etmiş ünlü bir hanedan varken, mevkii ve yeteneği ne kadar yüksek olursa olsun hanedandan olmayan birinin tahta çıkması mümkün gözük müyordu. Bu hususta Türk egemenlik anlayışı, kesin ve açık bir hükme sahipti. Bu duruma göre Sadeddîn Köpek'in Türkiye Selçuklu tahtına çıkması ve hükümdar olması imkânsızdı. Fakat göz boyama tekniğinde son derece yetenekli ve usta olan Sadeddîn Köpek'in bu sorunu çözmesi, hiç de zor olmadı. O, ispat edilmesi mümkün olmayan ve inanılıp inanılması son derece güç olan bir hikâye ve iddia ile ortaya çıktı. Devrin kaynağı İbn Bîbî'de "*alaylı ve alçaltıcı*" olarak nitelendirilen bu hikâye ve iddia şöyle nakledilmiştir: Sadeddîn Köpek'in annesi *Şehnaz Hanım*, Konya'nın ileri gelen ve saygın ailelerinden birinin kızıydı. Son derece etkili bir güzelliğe sahipti. Keyhüsrev'in büyük babası Sultan I. Gıyâseddîn Keyhüsrev, bir rastlantı sonucu bu kızı görmüş ve âşık olmuştu. Kızın büyük annesi, aracılık ederek, Sultan ile kızı buluşturmuş idi. Bundan sonra arka arkaya devam eden bu buluşmalardan da kız hamile kalmıştı. Bunun üzerine kurnaz büyük anne, kızı, derhal Konya eşrafından birinin oğluyla evlendirerek, olayı kapatmıştı. Kız, evlendirildiğinde iki aylık hamile idi. Damat, bu hilenin farkına varamamıştı. Böylece Sadeddîn Köpek bu evlilikten yedi ay sonra dünyaya gelmişti. Şehnaz

Hanımın beyi, farkına varmadan Sultan I. Gıyâseddîn Keyhüsrev'in oğlunu kendi oğlu gibi büyütmişti. Büyük anne ise, ölmeden az önce bu sırrını torunu Sadeddîn Köpek'e anlatmıştı³⁹.

İbn Bîbî'nin anlattığı bu hikâyeye inanılacak olursa, büyük annesi Sadeddîn Köpek'e ailesi ile ilgili bir sır vermiştir. Bu sır, Sadeddîn Köpek'in amacına ulaşabilmesi için iyi bir fırsat olmuştur. Ailesinin adını lekelemekte hiçbir mahsur görmeyen ve hiç çekingen davranmayan Sadeddîn Köpek, bu sırrı açığa vurarak, bundan yararlanma yoluna gitmiştir. Daha açık bir ifade ile söylersek, o bu olayı, kendi davasına haklılık ve meşruiyet kazandırabilmek için kullanmak istemiştir. Fakat onun bu tutumu, hiç kuşkusuz ahlâka ve geleneklere uygun olmadığı gibi hoşgörü ile karşılanabilecek bir nitelikte değildi.

Burada hemen belirtelim ki, Sadeddîn Köpek'in ortaya atmış olduğu bu hikâye basit bir dedi-kodu değil; ileride meydana gelmesi muhtemel bir darbenin âdeta ön hazırlığı idi. Daha doğrusu bu uydurma masalın altında alçakça bir hainlik yatmaktaydı. Çünkü Sadeddîn Köpek, bu hikâyeyi yaydıktan sonra kendisinin açıkça Selçuklu ailesine mensup bir hanedan üyesi olduğunu ilan ve iddia etmeye başlamıştır.

Sadeddîn Köpek'in amacına ulaşmak için gösterdiği faaliyetler bununla da sınırlı kalmamıştır: Abbasî halifelerinin bayrakları ve çetirleri hep siyah renkte idi. Türkiye Selçuklu hükümdarları da, Abbasî halifelerine bağlılıklarından ve saygılarından dolayı çetirlerini⁴⁰ hep aynı renkte kumaştan imal etmekteydiler. Sadeddîn Köpek, çocuk Sultanı kandırarak, bu rengi maviye çevirtmiştir. Bundan sonra o, halifeye de, "*Selçuklu Sultanı Abbasîlerin bayrağının renginden utan-
dığı için saltanat çetirinin rengini maviye çevirdi*" şeklinde bir haber göndermiştir⁴¹. Onun bundan maksadı, Sultan Keyhüsrev'i Abbasî hanedanının rakibi ve düşmanı gibi göstererek, onu halifenin gözünden düşürmek ve kendi gayesine de uygun zemin hazırlamaktı. Dolayısıyla onun bu faaliyeti, daha önceden tasarlanmış büyük bir planın parçasıydı.

³⁹ İbn Bîbî 1956: 475; 1996: II, 29; Selçuknâme 2007: 157; Yazıcızâde 2009: 627.

⁴⁰ "Çetr", Türkçe çadır (çaçır, çadır, çatır) kelimesinde bozma bir sözdür. Sefer, savaş ve seyrân (gezinti) sırasında hükümdarın başı üzerinde, "çetirdâr" unvanlı bir görevli tarafından tutulan şemsiyeye "çetr" denir. "Çetr", Ortaçağ Türk-İslâm devletlerinde hâkimiyet ve hükümdarlık sembolü olarak kullanılmıştır. Karahanlı Devletinden itibaren Türk hükümdarlarının çetirleri, Türklerin rengi olan kırmızı renkte idi. Bu özelliğinden dolayı çetr, uzakta bile olsa hemen fark edilirdi. Çetri uzaktan gören, gelenin hükümdar olduğunu hemen anlar ve atından inmek suretiyle saygı duruşuna geçer, hükümdar tam karşısından geçerken de yere kapanırdı. Bu saygı duruşu da, hükümdar oradan geçinceye kadar devam ederdi.

⁴¹ İbn Bîbî 1956: 475; 1996: II, 29; Selçuknâme 2007: 158; Yazıcızâde 2009: 628.

Sadeddîn Köpek'in küstahça tavırları ve tehditleri, onun Sümeysat'ı fetihmesinden sonra epeyce artarak, haddini aşmıştı. Artık o, geleneklere aykırı olarak Sultanın huzuruna kılıcını çıkarmadan girip çıkmaktaydı⁴². Papanın elçisi olarak 1245 yılında Moğolistan'a giden Saint Quentin'li Simon'un verdiği bilgiye inanılacak olursa, o, Sultan Keyhüsrev'i boğmak için yanında devamlı bir ip taşımaktaydı⁴³. Bu durum, Sultanı hem endişelendiriyor hem de gururuna dokunuyordu. Sadeddîn Köpek'in gücü dizginlenemez veya ortadan kaldırılamazsa, Sultan Keyhüsrev'in hayatı ve tahtı ciddî bir şekilde tehlikeye girmiş bulunuyordu.

Görüldüğü gibi, Sultan II. Gıyâseddîn Keyhüsrev, ona devletin temel direği olarak bakarken, bu kurnaz ve düzenci devlet adamı gizliden gizliye Sultanı devirme ve tahta çıkma planları ve hazırlığı yapmakla meşgul olmuştu. Sultan Keyhüsrev ise, rakip olarak karşısına çıkan bu kişiyi, arka arkaya verdiği tavizlerle bizzat kendisi büyütmiş ve güçlendirmişti. Tarihçi, taviz verenin mi, yoksa taviz alıp bunun sonucundan yararlananın mı sorumlu tutulacağı hususunda daima yanılmıştır. Bu hususta hiç kuşkusuz, taviz alandan çok, taviz veren, yani Sultan Keyhüsrev sorumlu idi. Çünkü otorite, kısa süre bile olsa gaflet, ihmal, zayıflık ve boşluk kabul etmemektedir. Biri gelip bu boşluğu mutlaka doldurmaktaydı. İşte Sadeddîn Köpek de, Sultanın verdiği tavizler sonucunda ortaya çıkmış bir devlet adamıydı.

Sultan Keyhüsrev ise, iş işten geçmiş olarak en tehlikeli düşmanının yakın çevresinde bulunduğunu anladı. Böylece o, kendi eliyle beslemiş olduğu canavar karşısında büyük bir korkuya ve paniğe kapıldı. Başka bir deyişle o, bu ürkütücü tehdit ve tehlike karşısında tereddüt içine düştü. Ne yapacağını bilmiyordu. Sadeddîn Köpek'in tavrı onu şaşkına çevirmişti. Sonunda Alâeddîn Keykubâd'ın bu değersiz oğlunun aklı yavaş yavaş başına gelmeye ve bu tehlikeden nasıl kurtulması gerektiğini düşünmeye başladı⁴⁴. Fakat Sadeddîn Köpek'in gücü küçümsenecek nitelikte değildi. Devletin bütün idarî mekanizması onun elindeydi. Üstelik o, davasından ve amacından da vazgeçmeyecek kadar kararlı ve azimliydı. Amacına ulaşmak üzereydi. Bunun için o, devlete el koyacağı en uygun zamanı ve fırsatı sabırsızlıkla beklemekteydi. Fakat bu son başarı, ona nasip olmayacaktır.

⁴² İbn Bîbî 1956: 480; 1996: II, 34; Selçuknâme 2007: 160; Yazıcızâde 2009: 632 vd.

⁴³ Simon de Saint Quentin 2006: 52.

⁴⁴ İbn Bîbî 1956: 480; 1996: II, 33 vd.; Selçuknâme 2007: 160; Yazıcızâde 2009: 632.

5. Sadeddîn Köpek'in Bertaraf Edilmesi

Sadeddîn Köpek'in ihaneti, Selçuklu sarayının üzerine âdeta ilâhî bir ceza gibi çökmüş bulunuyordu. Bu lanet, Sultanı tatlı eğlencesinden alıkoymuş ve dünyasını karartmıştı. Bu yüzden Sultan, hayatını ve tahtını tehdit eden bu tehlike üzerine ciddiyetle eğilmek zorunda kaldı. Fakat o, Sadeddîn Köpek'i ne görevinden alabilecek iradeye ne de onu ortadan kaldırabilecek cesarete sahipti. Fakat bir kimse, zayıf ve korkak karakterli bile olsa, hayatı tehlikeye düştüğü zaman, o kişinin zekâsı ve cesareti son derece artar. İşte Keyhüsrev'in Sadeddîn Köpek karşısında tutumu böyle oldu.

Sultan Keyhüsrev, Sadeddîn Köpek'in hayatını ve iktidarını tehdit edici tavrı karşısında son derece sinirlendi ise de, gerekli adımı atamadı, yani onu meşru bir yöntemle görevden alamadı. Buna rağmen onun Sadeddîn Köpek'i bertaraf etmesi hiç de zor olmadı. Çünkü bir zamanlar kendisini, baba ve devlet adamları katili yapan cinayetler, Sultan Keyhüsrev'e ondan nasıl kurtulabileceğini öğretmiş bulunuyordu.

İktidar ve şöhret tutkusuyla dopdolu olanlar, hiçbir ahlâkî kural ve engel tanımazlar. Onlar, talihin önlerine çıkardığı imkânları ve fırsatları kendi amaçları için sonuna kadar kullanmakta hiçbir mahsur görmezler. Dolayısıyla onlar, bütün güçlerinin yutulacağı uçurumun kenarına gelmiş olduklarını da hiçbir zaman fark edemezler. İşte Sadeddîn Köpek'in sonu da böyle olmuştur. Bu olayın hikâyesini, devrin kaynağı İbn Bîbî şöyle anlatmıştır:

Sultan II. Gıyâseddîn Keyhüsrev, Sadeddîn Köpek'i bertaraf etmek için kararını verdi. Bunu uygulamak için de en uygun yer olarak Beyşehir gölünün kenarındaki Kubâdâbâd sarayını seçti. Sultan Keyhüsrev, 1238 yılının sonbaharında başta Sadeddîn Köpek olmak üzere maiyetini yanına alarak Kubâdâbâd sarayına geldi. Sultan Keyhüsrev, burada has adamlarından birine (gulâm-ı has) konuyu açarak, içinde bulunduğu tehlikeyi ona anlattı. Bundan sonra onun gizlice Sivas şehrine gidip şehrin sübaşısı *Hüsâmeddîn Karaca*'ya durumu anlatmasını ve Karaca'nın da derhal Kubâdâbâd'a gelmesini buyurdu. Sultan Keyhüsrev'in adamı görevini başarıyla tamamladı; Hüsâmeddîn Karaca aynı gizlilik içinde ve kısa sürede Kubâdâbâd'a geldi⁴⁵.

Sivas sübaşısı Hüsâmeddîn Karaca, Sadeddîn Köpek'in Selçuklu devlet adamları ve komutanları arasında çekindiği ve korktuğu tek komutandı. Buna rağmen o, böyle ansızın gelişinden dolayı Sadeddîn Köpek'i şüphelendirmek

⁴⁵ İbn Bîbî 1956: 480; 1996: II, 33 vd.; Selçuknâme 2007: 160; Yazıcızâde 2009: 633.

istemiyordu. Geldiğini gizlice Sultana bildirip, önce Sadeddîn Köpek'in konağına gitti. Sadeddîn Köpek, "Cihan padişâhını mı görmeye geldin?" diye sorunca, o, "Sizin izniniz almadan ben nasıl Sultanın huzuruna çıkabilirim ve kendimi onun yakını sayabilirim. Kendim için sığınacak ve yardım istenecek makam olarak sizin makamınızı görüyorum" şeklinde kulağa hoş gelen ve onun gururunu ve itibarını yükselten sözlerle, şüphelerini dağıttı. Sultan ile görüşme isteğini de, onun uygun bulacağı bir zamana bıraktı⁴⁶.

Hüsâmeddîn Karaca, Sadeddîn Köpek'in güvenini daha da pekiştirmek için birkaç gün onun yemeğine ve eğlence meclisine katıldı. Bu arada Sadeddîn Köpek, Karaca Beye iyice güvenmiş olmalı ki, onu bir gün Sultanın huzuruna çıkardı. Sultan Keyhüsrev, Karaca Bey ile gizlice görüşüp, onunla Sadeddîn Köpek'i bertaraf etme planını yaptı. Bu plana göre, Sultan Keyhüsrev, sarayda birkaç gün Sadeddîn Köpek ve Hüsâmeddîn Karaca'nın da katılacağı ziyafetler ve eğlence meclisleri (bezm) düzenleyecekti. Böylece Sadeddîn Köpek'in şüpheleri tamamen dağıtılıp, güveni kazanılacaktı. Son ziyafet ve eğlence meclisinden çıkarken Sadeddîn Köpek, Karaca Bey ve adamları tarafından bertaraf edilecekti. Bu plan iyi bir şekilde uygulandı. Sadeddîn Köpek hiçbir şeyden şüphelenmedi. Hüsâmeddîn Karaca, daha önce planlandığı gibi son ziyafette ve eğlence meclisinde def-i hacette bulunmak bahanesiyle Sultandan izin alıp dışarı çıktı. Sofada, yani kapının önünde elinde sopa ile yerini aldı. Bir süre sonra da Sultanın huzurundan Sadeddîn Köpek ayrıldı. Karaca Bey, kapıdan çıkar çıkmaz birden Sadeddîn Köpek'in karşısına çıkarak, elindeki sopayı onun kafasına kuvvetlice indirdi. Fakat sopa onun kafasına değil, yüzünü sıyrarak omzuna isabet etti. Darbenin etkisiyle afallayan ve yüzü kan içinde kalan Sadeddîn Köpek, birden kendisini toparlayıp, sarayın içinde kaçmaya başladı. Karaca Beyin yanında bulunan Emîr-i Alem Togan, kılıcını çekip, Sadeddîn Köpek'in peşine düştü. Sadeddîn Köpek, can korkusuyla kendisini sarayın şarabhânesine⁴⁷ attı. Fena halde yaralanmış olan Sadeddîn Köpek, burada Karaca ve Togan beyler henüz kendisine yetişmeden şarabhâne görevlileri tarafından bıçak, kılıç ve gürzle paramparça edilerek öldürüldü⁴⁸. Böylece onun bütün tasarıları da kendisinin bertaraf edilmesiyle göçüp gitti.

Sadeddîn Köpek'in bertaraf edilmesi, hem Sultanı hem de devlet adamlarını korkunç bir kâbustan kurtardı. Böylece rahat bir nefes alan Sultan

⁴⁶ İbn Bibî 1956: 480; 1996: II, 34; Selçuknâme 2007: 160; Yazıcızâde 2009: 633.

⁴⁷ Ortaçağ Türk devletlerinde hükümdarların içi ve meşrubatının hazırlandığı ve korunduğu daireye "şarabhâne", bu dairenin başında bulunan görevliye de "Şarabdâr" denmekteydi.

⁴⁸ İbn Bibî 1956: 481; 1996: II, 34 vd.; Selçuknâme 2007: 161; Yazıcızâde 2009: 633 vd.; Müneccimbaşı 2001: II, 84

Keyhüsrev, görenler ibret alsın ve zararı dokunduğu kişilerin yakınlarının da kalpleri soğusun diye onun cesedinin demir bir kafese konup, yüksekçe bir yere asılmasını emretti. Sultanın bu emri derhal yerine getirildi⁴⁹.

Sadeddîn Köpek'in cesedinin bir kafeste ve yüksekçe bir yerde halka teşhir edilmesiyle, onun Sultan I. Alâeddîn Keykubâd döneminde müsebbibi olduğu acı bir olay hatırlandı. İlâhî cezanın âdetâ bir ibret levhası olan bu olay şöyle cereyan etmiştir: Vaktiyle Kubâdâbâd sarayının malî işlerinden sorumlu (müşrif) Kemâl adında bir görevlisi vardı. Alâeddîn Keykubâd, Sadeddîn Köpek'in gammazlaması sonucunda Kemâl'i burada idam ettirmişti. Cesedini de demir kafese koydurarak, yüksekçe bir yere astırmıştı. Fakat Sultan, daha sonra yaptığına pişman olmuştu. Kemâl'in yakınları, cesedi kafesten indirip defnetmek için Sultana yalvarıp yakardılarsa da o bunu kabul etmemişti. Sultan onlara, *"Onun ölümüne sebep olan kimse, burada asılıncaya kadar bu ceset yerinde kalacaktır"* demişti. Şimdi âdetâ Sultan Alâeddîn Keykubâd'ın kehaneti gerçek olmuş, Kemâl'in ölümüne sebep olan Sadeddîn Köpek burada asılmıştır. Kemâl'in akrabalarına da onun cesedini yerinden alma ve defnetme izni verilmiştir⁵⁰.

Bu arada Sadeddîn Köpek'in cesedinin içinde bulunduğu kafes ile ilgili de son derece sürpriz ve ilginç bir olay meydana gelmiştir. O da şu idi: Halktan bazı kimseler, bu dehşet verici kişinin cesedini görmek için grup grup Kubâdâbâd sarayına geliyordu. Bir gün ansızın kafesi tutan zincir koptu ve kafes yere düştü. Onun cesedini görmek için gelenlerden biri bu kafesin altında kalıp, ezilerek öldü. Bu meşum olayı duyan Sultan Keyhüsrev, *"Onun kötü ruhu, öteki dünyaya gitmesine rağmen, âdetâ kötülüğe doymamış gibi zaman zaman bu dünyaya dönüyor ve kötülük yapmaya devam ediyor"* diyerek⁵¹, kendisinin eski cinayet ortağı olan bu kişi hakkında son derece doğru ve isabetli bir değerlendirmede bulundu.

Sultan Keyhüsrev, Sadeddîn Köpek'ten kurtulduktan sonra, Sivas sübaşısı Hüsâmeddîn Karaca'yı, cesaretinden, bağlılığından, vefalı oluşundan ve fedakârlığından dolayı yakın çevresi içine alarak, yani onu *"Emîr-i Cândâr"lık*⁵² görevine getirmek suretiyle ödüllendirdi. Bundan sonra Sultan Keyhüsrev, Sadeddîn Köpek olayından aldığı ders ile bazı yeni düzenlemeler ve tayinler yaptı: Vaktiyle Sadeddîn Köpek'in davranışlarına dayanamayıp bir cami köşesinde

⁴⁹ İbn Bîbî 1956: 482; 1996: II, 35; Selçuknâme 2007: 161; Yazıcızâde 2009: 634.

⁵⁰ İbn Bîbî 1956: 482; 1996: II, 35 vd.; Selçuknâme 2007: 161; Yazıcızâde 2009: 634 vd.

⁵¹ İbn Bîbî 1956: 482; 1996: II, 36; Selçuknâme 2007: 161.

⁵² Hükümdarı ve sarayını korumakla görevli muhafızlar cândâr, bu muhafızların komutanı da *"emîr-i cândâr"* unvanı ile anılıyordu.

inzivaya ve ibadete çekilmiş olan erdemli devlet adamı Celâleddîn Karatay'ı tekrar göreve çağırarak gönlünü aldı ve onu "*Taşhâne ve Hassa Hazinesi*"nin başına getirdi. Vezirlik görevine ise, Mühezzibeddîn Ali'yi tayin etti. Kemâleddîn Kâmyar'dan boşalmış olan Saltanat Naibliğini de Şemseddîn İsfahânî'ye verdi. Sadeddîn Köpek'ten boşalan "Pervâneçilik" makamına da Veliyeddîn Tercümân'ı oturttu. Dîvân tercümanlığına ise, İbn Bîbî'nin babası Mecdeddîn Muhammed el-Ca'feri atadı⁵³.

Böylece Sultan II. Gıyâseddîn Keyhüsrev, Sadeddîn Köpek meselesini halledip, yaptığı yeni tayin ve düzenlemelerle devleti istikrara ve huzura kavuşturmuş olmanın verdiği mutluluk içinde Konya'ya döndü. Sultan bu mutluluğunu, Gürcü kraliçesi Rosudan'ın kızı ile ikinci evliliğini yaparak⁵⁴, daha da artırdı. Böylece Sultan Keyhüsrev için bütün felaketler sona ermiş ve yeni bir dönem açılmış gibiydi. Artık o, Sadeddîn Köpek yüzünden bir ara terk etmek zorunda kaldığı tatlı eğlencelerine ve gaflet uykusuna rahatça dönebilirdi. Fakat durum Sultan Keyhüsrev'in düşündüğü ve sandığı gibi değildi. Bundan sonra, Sadeddîn Köpek'in devlet hayatında yaptığı tahribatın etkileri birer birer ortaya çıkacak, tekrar Sultanın hayatını karartacaktır.

6-) Sadeddîn Köpek'in Karakteri

Sadeddîn Köpek'in hayatı ve faaliyetleri üzerinde, hiçbir zaman derin ve ciddî bir araştırma yapılmamıştır. O, Türkiye Selçuklu tarihinde, iki sene süren kanlı ve dehşet verici bir dönem yaratmıştır. Daha da kötüsü, onun Selçuklu idaresi üzerinde yapmış olduğu tahribatın etkileri, bir daha giderilememiş, devleti ve ülkeyi felakete sürüklemiştir.

Selçuklu devrinin en ayrıntılı kaynağı İbn Bîbî Sadeddîn Köpek'in milliyeti hakkında bir şey söylememiştir. O, köken olarak büyük ihtimalle Türk değildi. O halde Sadeddîn Köpek, devşirme yoluyla saraya alınarak, gulâmhâne adı verilen askerî okulda, Türk-İslâm terbiye ve eğitimiyle yetiştirilmiş, ordu kademelerinde de emîrliğe kadar yükseltilmiş bir kişiydi. Onun özellikle ikinci adı (Köpek) bize kökenini göstermektedir. Çünkü gulâm olacak devşirme çocuklara, genellikle gulâmlık özellikleriyle ilgili bir isim verilirdi. Bu duruma göre, onun "Köpek" ismi "*hakaret, horlama ve küçümseme*" gibi anlamlara değil, "*itaat, bağlılık, içtenlikle hizmet etme ve vefalı olma*" gibi anlamlara gelmektedir. Eğer bu isim, onun için birinci anlamda, yani tahkîr ve tezyîf anlamında kulla-

⁵³ İbn Bîbî 1956: 482; 1996: II, 36; Selçuknâme 2007: 161 vd.; Yazıcızâde 2009: 635. Müneccimbaşı, Sultanun Celâleddîn Karatay'ı Atabey olarak atadığını söylemiştir.

⁵⁴ Bu evlilik, Sultan I. Alâeddîn Keykubâd zamanında kararlaştırılmıştır.

nılmış olsaydı, Sadeddîn Köpek'in yaptırmış olduğu "Zazadin⁵⁵ Hanı"nın kitabesinde Köpek adının zikredilmemesi gerekirdi. Öyle anlaşılıyor ki, Sadeddîn Köpek bu addan utanıp rahatsız olmadığı gibi, onu övünerek kullanmıştır⁵⁶.

Kaynaklar, Sadeddîn Köpek'in taşımış olduğu unvanlar ile üstlenmiş olduğu görevler hakkında da açık ve kesin bir bilgi vermemiştir. Bazı tarihçiler, hiçbir delil göstermeden onun Türkiye Selçuklu tarihinde oynadığı role bakarak, Sultan Keyhüsrev'in veziri (sahib) olduğunu söylemişlerdir. Devrin kaynağı İbn Bîbî, onun için sadece "Emîr, Saltanat Naibi, Melikü'l-Ümerâ (Beylerbeyi) ve Pervâne" gibi unvanlar kullanmıştır. Burada hemen belirtelim ki, İbn Bîbî vasıtasıyla onun hiçbir zaman vezir olmadığını kesin olarak biliyoruz. Diğer unvanlara gelince, Sadeddîn Köpek, Sultan Alâeddîn Keykubâd devrinde (1220-1237), kayda değer bir başarısı olmayan bir "Emîr"di. Yine onun Sultan Keyhüsrev'in saltanatının ilk zamanlarında (1237) unvan ve görevinin ne olduğu hakkında kesin bir yargıya varmak güçtür. Öyle anlaşılıyor ki, Sadeddîn Köpek, 1238 yılında, önce Saltanat Naibliğine, sonra da Pervâne (Pervâneğî=Pervânecilik) görevine getirilmiştir. Melikü'l-Ümerâ unvanı da, onun Sümeysat'ın fethinde Selçuklu ordusuna komuta etmiş olmasından dolayı kullanılmıştır⁵⁷.

Burada akla gelen soru şudur: Sadeddîn Köpek, gösterdiği faaliyetleri ve başta Sultan Keyhüsrev olmak üzere bütün devlet adamları ve komutanlar üzerinde kurduğu egemenliği hangi unvan ve güce dayanarak gerçekleştirmiştir? Bu sorunun cevabı hemen hemen açık ve kesindir: Sadeddîn Köpek'in kendi amaçları için elde ettiği başarı herhangi bir unvana ve makama dayanmıyordu. Onu başarıya ulaştıran tek sebep, Sultanın çocuk yaşta ve otorite zâfiyeti içinde bulunması ile kendi zekâsı, kurnazlığı ve yetenekleri idi.

Sadeddîn Köpek'in karakterinin başka özellikleri de vardı: Kendisini beğenmişlik ve karşısındakini küçük görme, onun en belirgin özelliği idi. O, devlet adamlarına ve komutanlara karşı daima yüksekte bakan kibirli bir tavır içinde olmuştur. Kendisini, bütün devlet adamları ve komutanları üzerinde hâkim bir güç ve kudret olarak görmüştür. Rakip ve düşmanlarına karşı da daima müsamahasız ve acımasız olmuştur. Onlarla mücadele ederken hiçbir esneklik göstermemiştir. Başka bir deyişle o, devlet adamları ve komutanlar üzerinde

⁵⁵ Rumlar, Sadeddîn adını "Zazadin" şeklinde söyleyebilmişlerdir. Dolayısıyla Sadeddîn Köpek'in yaptırmış olduğu hanın adı, günümüze kadar Rumların söylediği şekilde gelmiştir.

⁵⁶ Farsça kaynaklarda "Köpek" adı, "k.p.k" (کپک) harfleriyle yazılmıştır. Hâlbuki bu kelimenin "k.p.k" değil, "k.v.p.k" (کوکپ) harfleriyle yazılması gerekirdi. Bu duruma göre, bu kelime "kepek" şeklinde de okunabilir.

⁵⁷ İbn Bîbî 1956: 470, 476, 480; 1996: II, 25, 30, 34; Kaymaz 2009: 50 vd.

devamlı bir korku ve ümitsizlik yaratabilmek için hiçbir zaman aman ve müsamaha tanımamıştır. Adı bile rakip ve düşmanlarını korkutmaya yetmiştir. Buna karşılık o, harem mensuplarına, kendi adamlarına ve dostlarına daima lütufkâr, şefkatli ve koruyucu olmuştur.

Sadeddîn Köpek'in, âdeta bir hükümdar gibi hüküm sürdüğü iki yıl içinde rakiplerini bertaraf etmekten, korkutmaktan ve sindirmekten başka dikkate değer bir başarısı yoktur. Onun devlet için tek olumlu başarısı Sümeysat'ı almış olmasıdır.

Sadeddîn Köpek'in şahsiyeti gibi, devlet adamı olarak gösterdiği faaliyetler de büyük çelişkilerle doluydu. Görünürde onun gösterişi, dünya zevklerine, mal ve servete karşı pek düşkünlüğü yoktu. O, kendisini, adaletin en yüce hakemi ve yargıcı olarak görmekteydi. Onun halka karşı tutumu, genellikle ılımlılık ve adalet temeline dayanmaktaydı. Gittiği her yerde, halkın en fakir ve en güçsüzleriyle konuşur, onların istek ve şikâyetlerini sabırla dinler, ihtiyaçlarını cömertçe karşılar, suçluları da rütbe ve makamlarına bakmadan ibret olacak bir şekilde cezalandırırdı⁵⁸.

Sadeddîn Köpek zamanında Türkiye Selçuklu ordusunda tam bir düzen ve disiplin hâkim olmuştur. Özellikle iktâ' sahipleri (mukta), hiçbir şekilde halktan belirlenmiş verginin dışında "bir tavuk kanadı" dahi istemeye cesaret edememişlerdir. Öte yandan o, ordu mensuplarının kayıp eşyalarını ve mallarını toplamak ve sahiplerine vermek için özel görevliler tayin etmiştir. Halkın zayıf ve düşkün kesimi de, onun zamanında rahat, huzur ve güven içinde yaşamıştır⁵⁹.

©

⁵⁸ İbn Bîbî 1956: 477 vd.; 1996: II, 31; Selçuknâme 2007: 158 vd.; Yazıcızâde 2009: 629 vd. Sadeddîn Köpek'in adaletine ve hoşgörû tanımaz sert tutumuna dair garip hikâyeler anlatılmıştır. Bunlardan biri de şudur: Bir sefer sırasında Selçuklu askerlerinden birinin yük devesi, bir çiftçinin ekin tarlasına girmiş ve bir hayli zarar vermişti. Çiftçi, bu deveyi Sadeddîn Köpek'in huzuruna getirip, sahibinin cezalandırılmasını ve zararının karşılanmasını istedi. Deve ordugâhta gezdirilip sahibi arandıysa da, korkusundan kimse ona sahip çıkmadı. Bunun üzerine Sadeddîn Köpek, cezadan kimsenin kurtulamayacağını göstermek için devenin bir ağaca asılmasını emretti.

⁵⁹ İbn Bîbî 1956: 477 vd.; 1996: II, 31; Selçuknâme 2007: 159; Yazıcızâde 2009: 630.

KAYNAKLAR

- ANONİM SELÇUK-NÂME (1952), Târîh-i Âl-i Selçûk der Anadolu, Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi, III, yay. ve çevr. F. N. Uzluk, Ankara.
- ARIK, Feda Şamil (1999), Türkiye Selçuklu Devletinde Siyaseten Katl, Belleten, LXIII, S. 236, s. 43-93
- EBU'L-FEREC (1950), Ebû'l-Ferec Tarihi, II, çevr. Ö. R. Doğrul, TTK, Ankara.
- FAHRNER, Rudolf (1957) Alaeddin Keykubad, Robert Boehringer eine Freundesgabe, s. 193-230, Tübingen.
- İBN BİBÎ (1956, 1996), el-Evâmîrû'l-'Alâ'iyye fî'l-Umûri'l-'Alâ'iyye, TTK, Ankara.
- İBN BİBÎ (2007), Selçuknâme (muhtasar İbn Bîbî), çevr. M. H. Yınanç, Ankara.
- KAYMAZ, Nejat (1970), Pervâne Mu'înü'n-ddîn Süleyman, Ankara.
- KAYMAZ, Nejat (2009), Anadolu Selçuklu Sultanlarından II. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev ve Devri, Ankara.
- KOCA, Salim (2003), Türkiye Selçukluları Tarihi, Çorum.
- KOCA, Salim (2009), Selçuklu İktidarının Belirlenmesinde Rol Oynayan Güçler ve Alâeddîn Keykubâd'ın Türkiye Selçuklu Tahtına Çıkışı, Türkiyat Araştırmaları Dergisi, S. 25, s. 1-38.
- KOCA, Salim (2010), Türkiye Selçuklu Tarihine Damgasını Vuran Menfur Bir Cınayet: Sultan I. Alâeddîn Keykubâd'ın Zehirlenmesi, Türkiyat Araştırmaları Dergisi, S. 27, s. 347-369.
- MÜNECCİMBAŞI (2001), Câmîü'd-Düvel, yay. ve çevr. A. Öngül, II, İzmir.
- SİMON de SAİNT QUENTİN (2006), Tatarlar ve Anadolu, Antalya.
- TURAN, Osman (1971), Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul.
- UYUMAZ, Emine (2003), Sultan I.Alâeddin Keykubâd Devri, Türkiye Selçuklu Devleti Siyasî Tarihi,TTK, Ankara.
- YAZICIZÂDE Ali (1902), Tevârîh-i Âl-i Selçûk, muhtasar İbn Bîbî'nin Osm. çevr., Histoire des Seldjoudes d'Asie Mineure, IV, yay. Th. Houtsma, Leiden.
- YAZICIZÂDE Ali (2009), Tevârîh-i Âl-i Selçuk, haz. A. Bakır, İstanbul.

*Selçuklu Dönemi Hakkında İran'da Yapılan Farsça Akademik Çalışmalar**

Ali TEMİZEL**

Giriş: Bu çalışmayı hazırlamaktan amacımız, Selçukluların ilk kurulduğu coğrafya olan bugünkü İran topraklarındaki üniversitelerde ve akademik çevrelerde Selçuklularla ilgili yapılan lisansüstü Farsça tezleri Türk bilim dünyasına ve konuya ilgi duyan Ortaçağ ve Selçuklu dönemi tarih araştırmacılarının dikkatine sunmaktır.

Çalışmanın hazırlanması sırasında Tahran'daki bulunan bazı üniversitelerin kütüphanelerinde ve diğer bazı kütüphanelerde bulunan konuyla ilgili tezlere bizzat ulaşarak yerinde inceleme yapıldı.

---

* Bu makale, 27-30 Eylül 2010 tarihlerinde Kayseri'de Erciyes Üniversitesinde düzenlenen I. Uluslararası Selçuklu Sempozyumunda Yrd. Doç. Dr. Ali Temizel tarafından sunulan "Selçuklular Hakkında İran'da Yapılan Lisansüstü Çalışmalar" başlıklı bildiriye bazı ilavelerin yapılmasıyla hazırlanmıştır.

** Yrd. Doç. Dr., Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Fars Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi.

**Selçukluların Ortaya Çıkışından Moğol Saldırısına Kadar Rey'in
Sosyal Durumu**

اوضاع اجتماعی ری از بر آمدن سلجوقیان تا هجوم مغول

Ovzâ'i İctimâ'i-yi Rey ez ber âmeden-i Selcûkiyân ta hucûm-i Mogol

نگارش: سید محمد حسین محمدی

تهران - 1386 بهمن / 2008 (دانشگاه تهران، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، رشته تاریخ شناسی)

تهران - کتابخانه موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، قسمت رساله های پژوهشی، شماره:

307839.

استاد راهنما: دکتر شهرام یوسفی فر

استاد مشاور: دکتر پروین ترکمن آذر

Yazar: Seyyid Muhammed Hüseyin Muhammedî

Tezin yapıldığı yer: Tahran Üniversitesi Edebiyat ve İnsani İlimler Fakültesi, Tarih Bölümü, YLT, Kış 2008, Tahran Kitabhane-yi Müze ve Merkez-i Esnad-i Meclis-i Şura-yi İslami, Araştırma Tezleri Bölümü, Nr. 307839.

Danışman: Dr. Şehram Yusifî Fer

Müşavir: Dr. Pervin Türkemen Azer

Türkçe anahtar kelimeler: Selçuklular, Rey, Moğol

Bu çalışmada Selçuklular ve Harezmsahlılar döneminde Rey şehrinin sosyal durumu incelenmektedir. Bu dönemde buradaki Müslümanları etkisi altına alan fikrî-kültürel atmosfer içindeki Rey şehrinin sosyal durumuna dikkat çekilmektedir.

Rey şehrinin, İran'ın eski şehirleri arasında çok önemli bir yere sahip olduğu, bu şehrin tarih boyunca siyasal, askeri, iktisadi ve kültürel bakımdan sahip olduğu şartlardan dolayı tarihi bir şehir kabul edildiği, bu özelliklerinin ve yaşam seviyesinin Selçuklular ve Harezmsahlılar döneminde en yüksek noktaya ulaştığı vurgulanmaktadır.

Eserin Birinci bölümde, Rey şehrinin coğrafyası başlığı altında; Rey'in bugünkü coğrafyası, tarihî coğrafyası, Rey şehrinin ismi, ülkenin coğrafi taksimatında Rey şehrinin yeri, Orta Çağda Rey'in tabii coğrafyasının özellikleri, su

kaynakları, iklimi, madenleri, Rey'in tarihi, Araplar tarafından fethi, Emeviler, Abbasiler, Büveyhoğulları'nın sonu ve Selçukluların başına kadar olan dönemler gibi konular incelenmiştir.

İkinci bölümde, tarihî etnografik, eski sanayi ve iktisadi durumu, dini merkezler, camiler, hangahlar, ilim ve öğretim merkezleri ve örgün yapısı hakkında bilgi verilmiştir.

Üçüncü bölümde, "Rey şehrinin sosyal yapısı" başlığı altında Selçuklular ve Harezmşahlılar döneminde İran toplumunun durumu, Rey'in sosyal yapısı, sosyal ilişkilerde Ehl-i Sünnet, Şia İmamiyesi, İsmaililer, Zeydiler ve Ayyarlar gibi dinî ve meslekî ideolojik grupların varlığına dikkat çekilerek bunların etkileri hakkında açıklamalar yapılmıştır. Ayrıca Rey halkının ahlaki özellikleri ve sosyal davranışları gibi konularda da bilgi verilmiştir.

Dördüncü bölümde, "Rey şehrinde iktisadi durumun incelenmesi" başlığı altında bağcılık, ziraat, sanat ve meslek sahiplerinin faaliyetleri, çanak-çömlekçilik, dokumacılık, ticari durum ve ticaret yolları gibi konulara değinilmiştir.

Tezin genel içeriğinde ise özetle aşağıdaki noktalara dikkat çekilmek istenmiştir:

1. Rey'de bu dönemde çok çeşitli dinler ve kavimler yaşamaktaydı, buna rağmen Rey çok büyük bir şehir değildi.

2. Kültürel alanda, şairlerin ortaya çıkması ve İslam dünyasında şairlik ruhunun varlığı, hicrî 5. (miladî 11.) asırda Reydeki dinî taassubu ve fikir donukluğunu ortadan kaldırmıştır.

3. Siyasi alanda, Selçuklu devleti itikat ve dini işlerde gereğinden fazla müdahale ediyordu ve bundan dolayı da şehirde zaman zaman karışıklıklar ortaya çıkıyordu.

4. Kendilerini dinin tebliğcisi sayan Reyli alimler ve fakihler, dinî taassubun etkisi altında diğer din ve fırkaların büyükleri ve ileri gelenleri ile kelam ve fıkıh konularında tartışıyorlardı.

5. Yukarıdaki ve benzeri bazı sebeplerden dolayı şehirde gereken güvenlik yoktu. Bundan dolayı şehirdeki sıkıntılı iş adamları, ticaret ve ağır ekonomi koşulları altında çalışanlar ve tahrip edilmiş merkezlerdeki yatırımcılar buradan ayrılarak güvenli ve daha güçlü çalışabilecekleri yerlere göç ediyorlardı. Bu sebeple, Rey şehri iktisadi gücünü kaybetmiş gibi gözüküyordu.

Selçuklular Döneminde Hilafet ve Saltanat Değişiminin Tarihi Esasları

مبانی تاریخی تحولات خلافت و سلطنت در دوره سلجوقیان

Mebânî-yi târîhî-yi hilâfet ve saltanat der dovre-yi Selcûkiyân

پژوهش و نگارش: حمید اسدپور

سال: 1372-73 / 1993-94، دانشگاه شهید بهشتی دانشکده ادبیات و علوم انسانی رشته تاریخ، کارشناسی ارشد، 247 ص.

کتابخانه مرکزی و اسناد دانشگاه شهید بهشتی تهران، شماره 42 اد.

استاد راهنما: دکتر الهیار خلعتبری

Yazar: Hamid Esad Pur

Tezin yapıldığı yer: Tahran Şehid Behiştî Üniversitesi Edebiyat ve İnsani İlimler Fakültesi, Tarih Bölümü, YLT, 247 sayfa, 1994, Kitabhane-yi Merkezî ve Esnad-i Daneşgah-i Şehid Behiştî, Tezler Bölümü, Nr. 42.

Danışman: Dr. Allahyar Hil'atber

Türkçe anahtar kelimeler: Selçuklular, Hilafet

Bu çalışmada;

1. Bölümde: Hilafet, tarihi kökeni ve değişim süreci.
2. Bölümde: Abbasiler döneminde hilafet.
3. Bölümde: Ehl-i sünnet teorisyenlerinin düşüncelerindeki hilafet.
4. Bölümde: Saltanat ve İran tarihinde uygulanışı.
5. Bölümde: İran Büyük Selçukluları döneminde hilafet ve saltanat.

Burada, Selçukluların ortaya çıkışı esnasında Abbasî halifeliğinin genel durumu, Selçukluların ortaya çıkış şekli ve gücünün şekillenmesi, Selçukluların sosyal ve dinî özellikleri, Abbasî hilafeti ve Selçukluların saltanatı gibi konular hakkında açıklama yapılmıştır. Bu iki gücün durumu, özellikleri ve ilişkileri, Tuğrul, Alparslan, Melikşah ve Melikşah sonrası dönemler göz önünde tutularak incelenmiştir.

Son bölümde ise, Selçuklular döneminde hilafet ve saltanatın ideolojik rekabetleri anlatılmıştır.

Büyük Selçuklular Döneminde Güç (Erk) ve Meşruiyet Hakkında Bir İnceleme

مطالعه ای در مناسبات قدرت و مشروعیت در دوره سلجوقیان بزرگ

Motâle'e-î der monâsebât-i kodret ve meşrû'fiyet ber dovre-yi
Selcûkiyân-i Bozorg

نگارش: نور احمد بلند اختر نشتیغانی

تهران- 1383 شهریور / 2004 (دانشگاه تهران، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، رشته تاریخ شناسی)

تهران- کتابخانه موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، قسمت رساله های پژوهشی، شماره:

266473

استاد راهنما: دکتر عزت الله رادمنش

استاد مشاور: دکتر شهرام یوسفی فر

Yazar: Nur Ahmed Bulend Ahter Neştiganî

Tezin yapıldığı yer: Tahran Üniversitesi Edebiyat ve İnsani İlimler Fakültesi, Tarih Bölümü, YLT, 206 sayfa, Eylül 2004, Tahran Kitabane-yi Müze ve Merkez-i Esnad-i Meclis-i Şura-yi İslami, Araştırma Tezleri Bölümü, Nr. 266473.

Danışman: Dr. İzzetullah Radmeniş

Müşavir: Dr. Şehram Yusifî Fer

Türkçe anahtar kelimeler: Selçuklular, Meşruiyet

Bu çalışmada özetle aşağıdaki iki soruya cevap bulunmaya çalışılmıştır:

1) Selçukluların meşruiyetini doğuran politikaların din ve devlet işlerinde nasıl bir etkisi olmuştur?

2) Selçukluların dinî meşruiyet olgusunun fikir ve ilim hayatında ve Selçukluların hilafetle ilişkilerinde ne tür bir etkisi olmuştur?

Adı geçen tezde; birinci soruya cevabına "Selçuklular döneminde siyaset" başlığı altında; Selçukluların siyasi meşruiyetinin olgulaşması ve din ve gücün (Erk'in) meşruiyeti hakkında çeşitli açıklamalar yapılarak cevap verilmeye çalışılmıştır.

İkinci soruya ise, "Selçukluların meşruiyetinin esas referansları veya metotları" başlığı altında fikir ve ilim hayatı, Maverdî, Gazali ve Hâce Nizamu'l-

Mülk gibi siyasi teorisyenlerin görüşleri, Selçuklular ve hilafet konusu, Selçukluların siyasetini meşrulaştıran olumlu ve olumsuz sebepler ortaya konularak cevap verilmiştir.

Ayrıca, fikir ve ilim hayatı kısmında; güce (erke) ait fikir hayatına, tasavvufun gelişmesine ve yaygınlaşmasına, Eş'ârî kelamının varlığına, fikrî hayatın merkezden kaçışına, İsmailiye düşüncesine, medreseleşme hareketine ve medreselerin siyasi ve ilmi yapısına işaret edilmiştir.

Selçuklular ve hilafet konusunda ise siyasi hizmetlere ve Selçukların hilafete olan itikatlarına, Selçuklu sultanları döneminde Bağdat halifeleriyle var olan siyasi uyumluluğa ve işbirliğine değinilmiştir.

4

Siyâset-nâme'de Selçuklular Devletinin Siyasi Meşruiyet Olgusunun Değerlendirilmesi Hakkında Bir İnceleme

مطالعه ای در باب ارزیابی الگوی مشروعیت سیاسی حکومت سلجوقیان در سیاست نامه

Motâle'e-î der bâb-i erzyâbî-yi olgu-yi meşrû'iyet-i siyâsî-i hukûmet-i Selcûkiyân der Siyâset-nâme

نگارش/ پژوهش: فریدون عوض پور

تهران - 83-84 / 2005

تهران - کتابخانه موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، قسمت رساله های پژوهشی، شماره:

337578

استاد راهنما: دکتر عزت الله رادمنش

استاد مشاور: دکتر شهرام یوسفی فر

Yazar: Faridan Evazpour

Tezin İngilizce adı: A Study on evaluating political legitimacy of Saljoughiyan Government in Siyaset-Nâmeh

Tezin yapıldığı yer: Tahran Üniversitesi Edebiyat ve İnsani İlimler Fakültesi, Tarih Bölümü, YLT, 2005, Tahran Kitabhane-yi Müze ve Merkez-i Esnad-i Meclis-i Şura-yi İslami, Araştırma Tezleri Bölümü, Nr. 337578.

Danışman: Dr. İzzetullah Radmeniş

Müşavir: Dr. Şehram Yusifî Fer

Türkçe anahtar kelimeler: Selçuklular, Meşruiyet

Bu tezde İslamiyet'in gelmesinden sonra İran'da kurulan devletlerde ve bu devletlerin siyasi yapısındaki önemli meselelerden birisinin meşruiyet sorununun olduğu vurgulanmaktadır. İslamî dönemde İran'da kurulan devletlerde, dinin mezhebe bağlı yeni değerler açısından ve zamana hakim olmanın bağlayıcı ölçüleri bakımından hükümetlerin meşruiyetinin temelini teşkil ettiği açıklanmaktadır. Her ne kadar erk ve nesep gibi etkili unsurlardan birinde ve benzerlerinde din, hükümetlere meşruiyet bahşetmede etkili olsa da Moğol saldırılarına kadar İranlı hanedanların çoğunluğunun hükümetlerine meşruiyet bahşetmek için hilafet sancağını kendi egemenliklerinde tutmakta fayda gördükleri dile getirilmektedir. Selçuklular döneminde de Tuğrul'un halifeden emir aldığı ve Alparslan ve Melikşah'ın da bu şekilde hareket ettiği ifade edilmektedir.

Çalışmanın esası "meşruiyet" ve "meşruiyet krizi" kavramlarından meydana gelmektedir. Bu kavramlar şu şekilde açıklanmıştır:

Meşruiyet: Egemenliğin esası ve temelidir.

Meşruiyet krizi: Hükümet olmanın esası meşruiyet olduğuna göre, hükümet ne kadar zayıf olursa ve çevreden başka güçler ne kadar nüfuz ederse hakim (halife) de o kadar zayıflar ve durumu devam ettirmek tehlikeli olur ve bu da "meşruiyet krizini" meydana getirir.

Aslında çalışmada şu sorulara cevap aranmaktadır:

- 1) Belirli bir dönemde Hâce Nizamü'l-Mülk tarafından Siyaset-nâme'nin yazılış sebepleri nelerdir?
- 2) Acaba Siyaset-nâme'de Selçuklu devleti için meşruiyetin yeni bir olgusu sunulmuş mudur?
- 3) Nizamü'l-Mülk'ün Siyaset-nâme'de Selçuklu devleti için hazırladığı siyasi meşruiyet olgusu nelerle karşılaşmıştır?

Bu sorulara cevap verilirken şu yargıya varılmıştır:

Hâce Nizamü'l-Mülk'ün Siyaset-nâmesi gerçekten Selçuklular döneminin şaheserlerinden biri sayılır. Seyrü'l-Mülûk isimli eser, iktisat, kültür, toplum, din, siyaset ve benzeri alanlarda etkili olurken Siyaset-nâme'de konulara tamamen siyasi açıdan bakılmıştır ve bu eser özel amaçlarla yazılmıştır. Büyük Selçuklu İmparatorluğunun yönetimi için yeni bir proje ortaya koymak; devle-

tin meşruiyetini tehlikeye sokan krizlere karşı koymanın yollarını belirlemek; Selçuklu sultanının kudretinin meşruiyeti için yeni bir olgu sunmak, Siyaset-nâme'nin yazılış sebeplerinden sayılabilir. Ayrıca Siyaset-nâme, siyasetçilerin ve yöneticilerin yalnızca 30 yıllık bir dönemde yararlanması için değil, belki de 1000 yıllık bir dönem için yazılmıştır.

Yukarıdaki sorulara aşağıdaki başlıklar çerçevesinde cevap verilmeye çalışılmıştır:

Birinci bölümünde, Siyaset-nâme'nin yazılış sebepleri.

İkinci bölümünde, Selçuklu devletinde meşruiyet problemlerinin varlığı ve sebepleri.

Üçüncü bölümde, Selçuklu devletinin kuruluşu esnasında ortaya konulan meşruiyetin siyasi olgularına bakış.

Dördüncü bölümde, Siyaset-nâme ve benzeri eserlerde meşruiyet olgusunun teklifi.

Beşinci bölümde, Siyaset-nâmede yöneticilerin düşüncelerinin yeniden ortaya konulması.

5

Selçuklular ve Fars Körfezi (Kirman Selçukluları ve Fars Atabekleri Odaklı)

سلجوقیان و خلیج فارس (با تاکید بر سلجوقیان کرمان و اتابکان فارس)

Selcûkîyân ve Helîc-i Fârs (bâ te'kîd ber-Selcûkîyân Kermân ve Atâbekân-i Fârs)

نگارش/ پژوهش: علیرضا متصدی زرندی

تهران - 1387 / 2008 دانشگاه تهران دانشکده ادبیات و علوم انسانی رشته تاریخ شناسی

تهران- کتابخانه موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، قسمت رساله های پژوهشی، شماره:

1303011

استاد راهنما: دکتر محمد ابراهیم باستانی پاریزی

استاد مشاور: دکتر محمد باقر وثوقی

Yazar: Alirza Mutesaddi Zorandi

İngilizce adı: Selguqi's and Persian Gulf (with focus on Kermanian Selguq & Farsian Atabak's).

Tezin yapıldığı yer: Tahran Üniversitesi Edebiyat ve İnsani İlimler Fakültesi, Tarih Bölümü, 163 sayfa, YLT, Eylül 2008, Tahran Kitabhane-yi Müze ve Merkez-i Esnad-i Meclis-i Şura-yi İslami, Araştırma Tezleri Bölümü, Nr. 1303011.

Danışman: Dr. Muhammed İbrahim Bastanî Parzî

Müşavir: Dr. Muhammed Baker Vusugi

Türkçe anahtar kelimeler: Selçuklular, Meşruiyet

İran toprakları hicrî 5. (miladî 11.) yüzyılda kendi tarihinin en büyük ve önemli devletlerinden birini ortaya çıkarmıştı. İslam medeniyetinin oluşumunda önemli görev üstlenen Selçuklu Türkleri, kendi siyasi hayatlarını iki devre olarak geçirdiler. Onların birinci dönemleri iktidarları dönemidir ki, İslam dünyasında en büyük kudret ve İslam dünyasının hamisi sayılan Abbasi hilafetine egemen oldular. Bu dönemde Selçuklular, topraklarını (Bugünkü Pakistan'da) Sind ırmağı kenarından Akdeniz kıyılarına kadar genişlettiler. Doğu Roma imparatorluğu karşısında durarak onları egemenlikleri altına aldılar.

İkinci dönem, Selçuklu Türkmenlerinin devletinin yıkılışı asrıdır. Bu dönem Melikşah'ın ölümüyle başladı ve bu durumda Selçuklular birbirleriyle düşman oldular ve topraklarının kaybını hazırladılar.

İran'da Büyük Selçukluların ortaya çıkışından sonra, İran'ın her tarafını Büyük Selçukluların egemenliğinde tutabilmek için onların yardımıyla Selçuklu hanedanının şehzadeleri tarafından çeşitli mahalli hükümetler kuruldu. Bu hükümetlerin en büyük ve en önemlilerinden birisinin Kirman Selçukluları olduğunu belirtmek gerekir. Kirman Selçuklularının etki alanı İran'ın güney bölgelerinden Fars Körfezi'ne ve güney kıyılarına kadar geniş bir alanı kapsıyordu.

Aynı dönemde Fars eyaleti (Şiraz) topraklarında da Selçuklulara bağlı bir grup, "Atabekler" adıyla ortaya çıkmıştı. Bu hanedan, yalnızca Fars eyaletini değil, aynı zamanda Fars Körfezi'nin kıyılarını, limanlarını, güney ve kuzey adalarını kendi egemenliklerine almışlardı.

Yukarıda kısa bir özeti verilen bu çalışmada aşağıdaki sorulara cevap aranmaktadır:

1. Kirman Selçukluları ve Fars Atabekleri zamanında Fars Körfezi'nde siyasi ve iktisadi durum nasıldı?

2. Kirman Selçuklularının Fars Körfezi'nin siyasi değişiminde ne kadar etkisi vardır?

3. Fars Atabekleri'nin Fars Körfezindeki siyasi ilişkilerin gelişmesinde ne gibi etkisi vardır?

4. Fars Körfezi'ndeki ticari değişimin Kirman Selçuklularının iktisadi hayatında nasıl etki etmiştir?

5. Fars Körfezi'nin iktisadi ve ticari şartlarının Fars Atabeklerinde ne tür etkisi vardır?

Bu tezin; Birinci bölümünde, Büyük Selçukluların siyasi tarihinden, Kirman Selçuklularından ve siyasi tarihinden, Fars Atabekleri ve siyasi tarihlerinden,

İkinci bölümünde, Fars Körfezi'nde Kirman Selçuklularının siyasi-iktisadi alanından,

Üçüncü bölümünde, Fars Körfezi'nde Atabeklerin siyasi ve iktisadi etkilerinden, bahsedilerek yukarıdaki sorulara özet olarak şu cümlelerle cevap bulunmaya çalışılmıştır:

Selçuklular, kendi iktidarları boyunca Fars Körfezi'nin siyasi ve iktisadi değişiminde etkin bir şekilde var olmuşlardır. Selçuklular, Fars Körfezi'nde kendi varlıklarını daha çok kendilerine bağlı iki güç olan Kirman Selçukluları ve Fars Atabekleri aracılığıyla sağlamışlardır.

Kirman Selçukluları, özellikle Umman ve Fars Körfezi'nin güney kıyılarını ve kuzey limanlarını egemenliklerine alarak Fars Körfezi'nin siyasi ve iktisadi çehresini kendi menfaatlerine döndürdüler. Onlar güçlü siyasetiyle İran'ın bu-
radaki menfaatlerini de korudular. Selçuklular döneminde Kirman'ın iktisadi hayatı deniz ticaretine dönüştü ve Kiş limanında özellikle de Hürmüz ve Tiz'de, Kirman Eyaleti ve Fars Körfezi tacirleri arasında ticari değişim başladı.

**Oğuz Türklerinin İran Topraklarına Nasıl Nüfuz Ettiği ve Selçuklu
Hanedanının Kuruluşu**

چگونگی نفوذ ترکان غز به سرزمین ایران و تشکیل سلسله سلجوقیان

**Çegûnegî-yi nufûz-i Türkân-i Guz be-serzemîn-i Îrân ve teşkîl-i
silsile-yi Selcûkiyân**

نگارش: غلامرضا مقدس

تهران - بهمن 1998/1376، دانشگاه شهید بهشتی دانشکده ادبیات و علوم انسانی- کارشناسی ارشد- گروه تاریخ، کتابخانه مرکزی و اسناد دانشگاه شهید بهشتی تهران، شماره 165 اد.

استاد راهنما: دکتر الهیاری حلعتبری

استاد مشاور: دکتر پرویز الیبرز

Yazar: Gulamriza Mokaddes

Tezin yapıldığı yer: Tahran Şehit Behiştî Üniversitesi, Edebiyat ve İnsani Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü YLT, 145 sayfa, Şubat 1998. Kitabhane-yi Merkezî ve Esnad-i Daneşgah-i Şehid Behiştî, Tezler Bölümü, Nr. 165.

Danışman: Dr. Allahyari Hiletberi

Müşavir: Dr. Perviz Elburz

Türkçe anahtar kelimeler: Selçuklular, Meşruiyet

Eser mukaddimeden sonra beş ana bölümden meydana gelmektedir:

1. Bölümde; "Orta Asya ve Türklerin Yerleşime Genel Bir Bakış" başlığı altında Orta Asya'nın coğrafi durumu, burada yaşayan milletler, Türk kavimleri, Oğuz Türkleri ve yerleşim alanları konusunda çeşitli açıklamalar yapılmıştır.

2. Bölümde; "Türklerin Çevre Topraklara Göçleri" başlığı altında Türklerin sosyal ve kültürel durumları ve gelir düzeyleri, Türklerin İslam dinine verdikleri önem ve Selçukluların iktidara geldiklerinde Horasan'ın siyasi durumu gibi konularda çeşitli bilgiler verilmiştir.

3. Bölümde; Selçuklular ve İran'daki Hakim Grupların Siyasi Çatışmaları" başlığı altında, Selçukluların Samaniler ve Gazneliler ile ilişkileri, Dandanakan zaferi ve Türklerin Horasan'a hakimiyeti gibi konularda bilgi sunulmuştur.

4. Bölümde; “Tuğrul ve Selçuklu Devleti’nin Kuruluşu” başlığı altında, Tuğrul Bey’in hayatı, askeri ve siyasi kişiliği, iç siyaseti ve din politikası gibi konular anlatılmıştır.

5. Bölümde; “Tuğrul Bey’in Dış İlişkileri” başlığı altında, Tuğrul Bey’in Büveyh Oğulları, Abbasî Halifeliği ve Mısır-Fatimî halifeleri ile ilişkileri konularında açıklamalar yapılmıştır.

7

Selçuklular Döneminde İran’da Şehir Ekonomisinin Yapısı

ساختار اقتصاد شهری در ایران دوره سلجوقیان

Sâhtâr-i iktisâd-i şehri der-Îrân dovre-yi Selcûkiyân

نگارش: غلامرضا مقدس

تهران - بهمن 1376/1998، دانشگاه شهید بهشتی دانشکده ادبیات و علوم انسانی- پایان نامه مقطع دکتری- گروه تاریخ، کتابخانه مرکزی و اسناد دانشگاه شهید بهشتی تهران، شماره 527 اد.

استاد راهنما: دکتر اللهیاری حلعتبری

اساتید مشاور: دکتر شیرین بیانی، دکتر علی اصغر مصدق

Yazar: Gulamriza Mokaddes

Tezin yapıldığı yer: Tahran Şehit Behiştî Üniversitesi, Edebiyat ve İnsani Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü, Doktora Tezi, 648 sayfa, 1376/1998, Kitabhane-yi Merkezî ve Esnad-i Daneşgah-i Şehid Behiştî, Tezler Bölümü, Nr. 527.

Danışman: Dr. Allahyari Hiletberi

Müşavirler: Dr. Şirin Beyani, Dr. Ali Asger Mosaddek

Türkçe anahtar kelimeler: Selçuklular, Meşruiyet

Bu çalışmada; Birinci Bölümde, “Selçuklular Döneminde İran-İslam Şehircilik Olgusu” başlığı altında, eski İran’da şehrin siyasal ekonomisi ve şehir hayatı olgusu, İslam’ın ilk yıllarında şehirlerin durumu, İslamî şehir olgusu, Selçuklular döneminde İran-İslam şehir olgusu hakkında bilgi verilmiştir.

İkinci bölümde; “İran’da Şehir: Gelişme, Şekillenme ve Kimlik Bulma” başlığı altında, İran’da şehir kavramının ve kelimesinin kimlik anlamı, şehir mef-

humu, şehrin tarihsel mefhumu, Selçuklular döneminde İran'da şehir kelimele-ri, Orta Çağ İran'ında "City System" kavramı ve şehrin içyapısı hakkında açıklama yapılmıştır.

Üçüncü bölümde; "Selçuklular Döneminde Şehrin Şekil (morphology) Bilgisi" başlığı altında Selçuklular döneminde şehrin şekli, şehrin şekil bilgisi ve İran şehirlerinin iktisadi gelişmesi ve morfolojisi konuları ile ilgili olarak şunlara işaret edilmiştir:

Selçuklular döneminde İran şehirlerinde üretim mallarının durumu, üretim usulü olgusu, üretim olgusunda sosyal ve teknik paylaşım durumu, üretim şekli, üretim sektörünün ticari sektörle olan ilişkileri, zanaat teşkilatları.

Zanaat teşkilatları değerlendirilirken "esnaf sistemi (Guild system), sanatsal üretimin sosyal yapısı, sanat teşkilatının iç yapısı" gibi ara başlıklar altında "sanat teşkilatlarının özelliklerine, şehir toplumunda sanat teşkilatlarının çalışmalarına, sanat teşkilatlarına ve devlete, devletin üretim faaliyetlerini ve sanat teşkilatlarını kontrol altında tutmasına, işin toplumsal birleştiriciliğine ve üretim koşullarına, sanat teşkilatlarının esnaf sistemi (Guild system) ile farklılıklarına, sanat sisteminin tarifine, üretim mallarına ve bölümlerine, şehir ortamında zanaatkarların yerleşme ve mekan bulma olgusuna, şehirlerde kalkınma, zanaat ve toplumsal üretimde etkili alanlara değinilmiştir.

Dördüncü bölümde; "Selçuklular Döneminde İran Şehirlerinde Alış-Veriş ve Dağıtım Durumu" başlığı altında, pazarın durumu ve şekli, tüccarlar, pazarlar, pazar ilişkileri, pazar ilişkilerinde yatırım durumu, tüccar-pazar ve devlet, pazarda mülkiyet ve Pazar ekonomisinin dinamikleri konusunda bilgi verilmiştir.

Büyük Selçukluların Abbasi Hilafeti İle İlişkileri (431-485/1039-1092)

مناسبت سلاجقة بزرگ با خلافت عباسی (431-485 هـ.ق)

Monâsebet-i Selâcike-yi Bozorg bâ Hilâfet-i Abbâsî (431-485 h.k)

نگارش: مسلم محمدی

تهران - شهریور 2007/1386، دانشگاه شهید بهشتی دانشکده ادبیات و علوم انسانی- پایان نامه جهت دریافت درجه کارشناسی ارشد- گروه تاریخ، کتابخانه مرکزی و اسناد دانشگاه شهید بهشتی تهران، شماره 911 اد.

استاد راهنما: دکتر اللهیاری حلعتبری

اساتید مشاور: دکتر شهرام یوسفی فر

Yazar: Moslem Mohammadi

Tezin İngilizce adı: The Relationships of the Great Saljuqs with Abbasid caliphate (431-485/1039-1092)

Tezin yapıldığı yer: Tahran Şehit Behiştî Üniversitesi, Edebiyat ve İnsani Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü YLT, 128 sayfa, Eylül 2007, Kitabhane-yi Merkezî ve Esnad-i Danesğah-i Şehid Behiştî, Tezler Bölümü, Nr. 911 اد

Danışman: Dr. Allahyari Hiletberi

Müşavir: Dr. Şehram Yusifi Fer

Türkçe anahtar kelimeler: Büyük Selçuklular, Abbasi hilafeti, İranlı divansalarlar, Halifelik makamı.

İngilizce anahtar kelimeler: The Great Saljuqs, Abbasid caliphate, Iranian ureaurates, The institution of caliphate.

Genelde Selçuklular ve Abbasiler arasındaki siyasi ve idari ilişkileri ve bu ilişkilerdeki etkili amilleri ve özelde ise Saltanat yönetiminin yerinin ve etkisinin; iki tarafın münasebetlerinde Bağdat'taki dini makamların tesirinin ve düzeyinin ve bu ilişkilerde Selçuklularla Abbasi halifeleri arasındaki akrabalık bağlarının tesirinin ele alındığı bu çalışma altı bölümden meydana gelmektedir.

Birinci bölümde; "Siyasi Düşünürler Açısından Hilafet ve Saltanatın Meşruiyeti" başlığı altında, İslam'ın ilk halifeleri ve hilafet değişiklikleri, Maverdi ve

hilafetin meşruiyeti, Hace Nizamü'l-mülk ve saltanatın meşruiyeti, Gazali, Halife ve Sultanın barışı gibi konular incelenmeye çalışılmıştır.

İkinci bölümde; "İslam Dünyasında Selçukluların Ortaya Çıkışı" başlığı altında, "Selçuklu Türklerinin aslı ve kökeni, Selçukluların Horasan'a girişi, Horasan'da Selçukluların ve Gaznelilerin karşılaşması, Horasan'da Gazneli devletin yıkılışı, Selçukluların Horasan'da iktidarı ele geçirme sebepleri, Selçukluların İran'a hakim olmaları" gibi konular değerlendirilmiştir.

Üçüncü bölümde; "Büveyhoğulları Döneminde (334-447 h.) Abbasi Hilafeti" başlığı altında, Türklerin egemen olmaya başladığı dönemde hilafetin durumu, Büveyhoğullarının Abbasi hilafetine egemen olmaları, Bağdat'ta İzdevlenin halefleri, Büveyhoğulları hükümetinin yıkılışı, Büveyhoğulları hükümetinin yıkıldığı dönemde hilafetin durumu gibi konular açıklanmıştır.

Dördüncü bölümde; "Tuğrul Zamanında Hilafet ve Saltanat İlişkileri" başlığı altında ilişkilerin başlangıcına, Tuğrul'un Bağdat'a ilk seferine, Halife ve Sultanın görüşmelerine, Tuğrul'un Abbasi halifelerinin kurtarıcısı rolüne, Tuğrul'un halifenin mali işlerine egemenliğine, Tuğrul'un halifenin kızıyla evlenmesine, Kundurî'nin halife ve sultan ilişkilerindeki yerine değinilmiştir.

Beşinci bölümde; "Alparslan Döneminde (455-465 h.) Hilafet ve Saltanat İlişkileri" başlığı altında Alparslan'ın tahta çıkışı, Bağdat Nizamiye Medresesinin kuruluşu ve Halife-Sultan ilişkilerindeki etkisi, Halifelik işlerinden Fahrüddeve'nin azli, Malazgirt zaferi ve sonrası halife-sultan ilişkileri, El-Kasım ve Alparslan adına Mekke'de hutbe okunması, hilafet ve saltanat hanedanının birleşmesi gibi konular değerlendirilmiştir.

Altıncı bölümde; Melikşah döneminde (465-485/1073-1092) Hilafet ve Saltanat Münasebetleri" başlığı altında Melikşah'ın tahta çıkışı, halifeden yetki alması, Muktedibillah'ın tahta çıkışı, Fahrüddeve'nin halifelikten azli, Melikşah'ın Bağdat'a birinci, ikinci ve üçüncü seferleri, halifenin sultanın kızıyla evlenme merasimi, Ebu Şuca'nın halifelikten azli, Nizamü'l-mülk ve Abbasi halifeleri gibi konular incelenmiştir.

Selçuklular Dönemi İnan'ında Camilerin Siyasal-Sosyal Faaliyetleri
(431-590/1040-1194)

کارکردهای سیاسی – اجتماعی مساجد در ایران عصر سلجوقیان (431-590 ه.ق)

Kârkerdhâ-yi siyâsî-ictimâ'î-yi mesâcid der-Îrân-i 'asr-i Selcûkiyân
(431-590 h.k)

نگارش: ابراهیم اصلانی ملایری

تهران: نیمسال اول سال تحصیلی 2008/1387، دانشگاه شهید بهشتی دانشکده ادبیات و علوم انسانی- پایان نامه دکترى- گروه تاریخ، کتابخانه مرکزی و اسناد دانشگاه شهید بهشتی تهران، شماره 1064 اد، ص 204.

استاد راهنما: دکتر اللهیاری حطیبری

اساتید مشاور: دکتر علی بیگدلی، دکتر علی اصغر مصدق

واژگان کلیدی: سلجوقیان، مسجد، کارکردهای سیاسی، کارکردهای اجتماعی، ساختار قدرت

Yazar: İbrahim Aslani Melayiri

Tezin İngilizce adı: Political and Social Functions of the Mosque in the Saljuqid Period (431-590/1040-1194)

Tezin yapıldığı yer: Tahran Şehit Behiştî Üniversitesi, Edebiyat ve İnsani Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü, Doktora, 204 sayfa, 2008, 1. yarıyıl, Kitabhane-yi Merkezî ve Esnad-i Daneşgah-i Şehid Behiştî, Tezler Bölümü, Nr. 1064 ad

Danışman: Dr. Allahyari Hiletberi

Müşavirler: Dr. Ali Beygdili, Dr. Ali Asger Mosaddik

Türkçe anahtar kelimeler: Büyük Selçuklular, Abbasi hilafeti, İranlı divansalarlar, Halifelik makamı.

İngilizce anahtar kelimeler: Saljuqs, Mosque, Political functions, Social functions.

Camilerin, tarih boyunca sadece ibadethane olarak kullanılıp kullanılmadığı, Selçukluların camileri özel amaçları için kontrol altında tutup tutmadıkları, Camilerin Selçuklular döneminde faaliyetlerinin ne olduğu ve Selçuklular döneminde camilerin sosyal bütünleşmeye mi, yoksa bölünmeye ve düşmanlığa mı sebebiyet verdiği sorularına cevap aranan çalışma, aşağıdaki başlıklar ve konular çerçevesinde hazırlanmıştır:

Birinci bölümde; "İslam Tarihinde ve Selçuklular Döneminde Camilerin Yeri ve Çeşitleri" konusu üç başlık halinde incelenmiştir.

a) Selçuklular dönemine kadar İslam'da camiler.

b) İslam tarihinde camilerin çeşitleri konusu; şahsî camiler ve mescitler, kabile camileri, devlet camileri ve şehir merkezindeki büyük camiler olarak değerlendirilmiştir.

c) Camilerin (mescitlerin) çalışmaları ise; ibadet faaliyetleri, siyasal ve sosyal faaliyetler, eğitim-öğretim faaliyetleri olarak incelenmiştir.

İkinci Bölümde; "Selçuklular ve Cami (Mescit)" konusu dört başlık altında incelenmiştir.

a) "Selçukluların dinî siyaseti" başlığında Selçuklular ve İslam dini, Selçuklular döneminde alimlerin ve fakihlerin yeri gibi konulara işaret edilmiştir.

b) "Camiler ve egemen dini mezheplerin siyasal-sosyal faaliyetleri" başlığında Şiiler, Hanefiler ve Şafilerin çalışmalarından bahsedilmiştir.

c) "Camii çeşitleri ve Selçukluların bakış açısı" başlığı altında, hükümet camilerine, halk camilerine, Selçukluların camilere bakış açısına ve Cuma imamlarının şartlarına ve durumlarına yer verilmiştir.

d) "Camiler ve mimari özellikleri" başlığında ise cami yapma seferberliğinden, önemli camilerden, diğer camilerden ve camilerin mimari üslûbundan bahsedilmiştir.

Üçüncü bölümde; "Selçuklular Döneminde Camilerin Siyasal ve Sosyal Çalışmaları" başlığı altında;

a) Siyasal faaliyetlerden, siyasal idamlardan, bu tür idamların içeriğinden, siyasal idamların yapılma yeri olarak camilerin seçilme sebeplerinden,

b) Camii ve cihat konusunda; camilerin Malazgirt zaferi, Haçlı seferleri ve Kafkas savaşlarındaki yerinden ve öneminden,

c) "Hutbe okuma ve siyasî-dinî meşruiyet kazanma" başlığında ise Cuma namazında hutbe okunmasının öneminden, camilerin siyasi başkaldırıların ve adalet istemenin yeri olmasından, camileri savunmanın öneminden, camilerin sosyal faaliyetlerdeki yerinden, eğitim öğretim faaliyetlerinden, dinî tartışma mekanı olmasından, halifelerin, sultanların ve büyüklerin defin yeri olarak kullanılmasından söz edilmiştir.

**Nizamiye Medreseleri ve Hicrî Altıncı (miladî 12.) Yüzyılda İslami
İlimlere Etkileri**

مدارس نظامیه و تأثیرات آن بر علوم اسلامی در قرن ششم هجری قمری

**Medâris-i Nizâmiye ve te'sîrât-i ân ber-'ulûm-i İslâmî der-karn-i şeşum-i
hicrî kamerî**

نگارش: سید هاشم خوشنود مقدم

تهران - دی 2009/1387، دانشگاه شهید بهشتی دانشکده ادبیات و علوم انسانی- پایان نامه دکتری- گروه تاریخ، کتابخانه مرکزی و اسناد دانشگاه شهید بهشتی تهران، شماره 1065 اد، ص 138.

استاد راهنما: دکتر حجت رسولی

استاد مشاور: دکتر عبدالعلی فیض الله زاده

واژگان کلیدی: سلجوقیان، مسجد، خواجه نظام الملک، مدرسه نظامیه، ادبیات

Yazar: Seyyid Haşim Hoşnud Mokaddem

Tezin yapıldığı yer: Tahran Şehit Behiştî Üniversitesi, Edebiyat ve İnsani Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü, YLT, 138 sayfa, Ocak 2009, Kitabhane-yi Merkezî ve Esnad-i Daneşgah-i Şehid Behiştî, Tezler Bölümü, Nr. 1065 ad

Danışman: Dr. Hoccet Rasoli

Müşavir: Dr. Abdulali Fayzullahzadeh

Türkçe anahtar kelimeler: Büyük Selçuklular, Abbasi hilafeti, İranlı divansalarlar, Halifelik makamı.

İngilizce anahtar kelimeler: Khaje Nezamol molk, Saljooghiyan, Nezamiyeh schools, Literature.

Nizamiye Medreseleri, İslami ilimlere etki etmiş midir, etmişse olumlu veya olumsuz yönleri nedir, ne dereceye kadar kendi coğrafi alanlarında nazım ve nesir bakımından edebiyata etki etmiştir ve neden Fars edebiyatına Arap edebiyatından daha çok etki etmiştir sorularına cevap aranan bu çalışma aşağıdaki şu bölümlerden meydana gelmektedir.

Birinci bölümde; Selçuklular döneminin sosyal ve siyasal durumu kısa bir şekilde özetlenmektedir.

İkinci bölümde; "Nizamiye Medreselerinin Ortaya Çıkış Sebepleri ve Bu Medreselerin Kurucusu" başlığı altında, medreselerin ortaya çıkış sebepleri, Hacı Nizamü'l-Mülk'ün hayatı, dini inançları, Selçuklu hükümetindeki önemi ve yeri ve eserleri hakkında bilgi verilmektedir.

Üçüncü bölümde; "Nizamiye Medreselerinde Eğitim ve Yönetim Sistemleri" başlığı altında Nizamiyelerdeki hocaların ilmi ve ahlaki durumları, öğretim usulleri, eğitim-öğretim dönemleri, bu medreselerdeki yönetim birimleri, medreselerin gelir kaynakları, medreselerdeki memurlar ve diğer çalışanlar ve medreselerin dağılıma sebepleri konusunda çeşitli açıklamalar yer almaktadır.

Dördüncü bölümde; "Bazı Nizamiyelere ve onların hicrî altıncı (miladî 12.) yüzyılda topluma etkisine bakış" başlığı altında Bağdat, İsfahan, Herat, Merv, Belh, Haf (Hereder), Nişabur, Musul ve Amul Nizamiye Medreseleri hakkında bilgi sunulmaktadır.

Beşinci bölümde; "Hicrî altıncı (miladî 12.) yüzyılda İslam İlimlerinde Medreselerin Etkileri" başlığı altında ise Nizamiye Medreselerinin Arap ve Fars edebiyatına etkisi, hicrî altıncı (miladî 12.) yüzyılda edebi ekollerin ortaya çıkışına ve bu alanda birkaç edebi eserin incelenmesine yer verildikten sonra, hicrî altıncı (miladî 12.) yüzyılda Nizamiye Medreselerinde Arapçanın resmi dil olmasının tesiri, yine bu yüzyılda Nizamiyelerin İslami ilimlere olumlu ve olumsuz etkileri ortaya konulmaktadır.

11

Ahilik Teşkilatı ve Tarihi Seyri

تشکیلات اخیان و سیر تاریخی آن

Teşkilât-i ehiyan ve seyr-i târîhî-yi ân

نگارش: علیرضا مقدم

تهران: زمستان 2010/1388، دانشگاه شهید بهشتی دانشکده ادبیات و علوم انسانی- پایان نامه کارشناسی ارشد- گروه زبان و ادبیات فارسی، کتابخانه مرکزی و اسناد دانشگاه شهید بهشتی تهران، شماره 1170 اد، ص 196.

استاد راهنما: دکتر منصور ثروت

استاد مشاور: دکتر محمد تقی امامی خوبی

واژگان کلیدی: سلجوقیان، اخگر، عثمانیان، مولویه، اخی اوران، فتوت

Yazar: Alirza Mokaddem

Tezin yapıldığı yer: Tahran Şehit Behiştî Üniversitesi, Edebiyat ve İnsani Bilimler Fakültesi Fars dili ve Edebiyatı Bölümü, YLT, 196 sayfa, Kış 2010, Kitabhane-yi Merkezî ve Esnad-i Daneşgah-i Şehid Behiştî, Tezler Bölümü, Nr. 1170 ج.

Danışman: Dr. Mansur Sarvat

Müşavir: Dr. Mohammad Taki Emami Khoyi

Türkçe anahtar kelimeler: Selçuklular, Osmanlılar, Ahilik, Mevlevilik, Ahi Evren, Fütüvvet

Birinci bölümde; "Tarih İçinde Fütüvvet (Civanmerdî)" başlığı altında "Fütüvvet" kelimesinin anlamı ve kökeni, Kur'ân ve hadiste fütüvvet, İslam'dan önceki Arap edebiyatında ve toplumunda fütüvvet, klasik şarkta civanmertler, İslamî (Emevi-Abbasi) dönemde fütüvvet ve teşkilatı, fütüvvet-tasavvuf ilişkisi, İslamî dönemde civanmertlerin çeşitli grupları hakkında bilgi verilmiştir.

İkinci bölümde; "Ahi Kelimesinin Kökeni ve Anlamı" başlığı altında "Ahi" kelimesinin Türkçe mi, Arapça mı olduğu açıklandıktan sonra, Ali Fereci Zencani, Ahi Şerafeddin, Ahi Ali Mir, Ahi Mohammad Dehistani, Ahi Ali Desti, Ahi Ali Kutluşah, Ahi Hayreddin Tebrizî, Ahi Sadeddin, Gazi Ahi Mezhebi, Ahi Halife Hemedani, Ahi Merem Şervani, Ahi Şehabeddin gibi İran tarihindeki bazı ahiler hakkında bilgi sunulmuştur.

Üçüncü bölümde; "Anadolu'daki Ahiler" başlığı altında;

a) Ahilerle ilgili olarak Anadolu'daki Farsça metinlerden örnek gösterilerek Mevlanâ'nın eserlerine, Menâkıbu'l-ârifin'e, Sultan Veled'in Divanına ve Evhadî Meragaî'nin Cam-ı Cem'i gibi eserlere kaynak olarak işaret edilmektedir.

b) İbn-i Batuta'nın Sefernâmesine göre Ahiler hakkında bilgi verilmektedir.

c) Selçuklular döneminde Ahilik teşkilatının kuruluşu konusunda, Anadolu Selçuklu Devleti ve Ahilerle ilişkilerinden, Ahilik teşkilatının genel durumundan, Ahilerin Evhadüddin-i Kirmani ve Mevleviler ile ilişkilerinden söz edilmektedir.

d) Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşunda Ahilerin yeri, Osmanlı'da ilk ahiler ve Ahiliğin sona ermesinden bahsedilmektedir.

Dördüncü bölümde; "Ahi Evren (Anadolu'da Ahiliğin Kurucusu): Kaynaklara göre Ahi Evren" başlığı altında aşağıdaki kaynaklar gösterilmiştir: Tevârih-i Âl-i Osman, Şakayik-i Nu'maniyye, Kunhu'l-Ahbar, Hacı Bektaş-ı Veli Vilayetnâmesi, Evliya Çelebi Seyahat-nâmesi, Ahi Evren Vakıf-nâmesi, Şecere-nâme-yi Ahi Evren, Ahi Evren Menâkıb-nâmesi ve benzeri eserler.

12

Selçuklular Döneminde İsfahan

اصفهان در عصر سلجوقیان

İsfahân der-'asr-i Selcûkiyân

نگارش/تحقیق: حسن مظاهری

تهران - بهمن 2002/1380، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی- پژوهشکده تاریخ- پایان نامه تحصیلی جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد در رشته تاریخ، شماره 47522، ص 130.

استاد راهنما: دکتر اللهیار خلعتبری

استاد مشاور: دکتر خانم الهامه مفتاح

واژگان کلیدی: سلجوقیان، اصفهان.

Yazar: Hasan Mezahiri

Tezin yapıldığı yer: Tahran İnsani Bilimler ve Kültür Araştırmaları Enstitüsü Tarih Araştırmaları, YLT, 130 sayfa, Kış 2002, Ktp. Nr. 47522

Danışman: Dr. Allahyari Hiletberi

Müşavir: Dr. Elhame-i Miftah

Türkçe anahtar kelimeler: Selçuklular, İsfahan

Selçukluların İsfahan'ı başkent olarak seçmelerinden sonra İsfahan'da meydana gelen siyasal ve sosyal değişimlerin, İsfahan'ın iktisadi durumunun ve Selçuklular dönemi İsfahanındaki ilmî, kültürel ve dini hareketliliğin araştırıldığı eserde, mukaddimeden sonra İsfahan tarihi ve Selçuklu devleti ile ilgili kaynaklar iki başlık altında verilmiştir.

Daha sonra yukarıdaki konular; İsfahan'ın tarihî coğrafyası, İslam öncesi İsfahan tarihine bir bakış, Selçuklular dönemine kadar ve Selçuklular döneminde İsfahan, İsfahan Saltanat yetkilileri ve Bağdat halifelik yönetimi ile ilişkileri, Selçuklular döneminde divan ve divanın etkinliği, pazar, ticaret ve tarım bakı-

mundan İsfahan'ın iktisadi durumu, din ve mezhep durumları ve mezhebe bağlı siyasetler, İsmaililer ve İsfahan, Alevi Medeni macerası (İsfahan'da İsmaili vahşeti ve korkusu), kültürel meseleler ve merkezler ve İsfahan'ın meşhurları, Ömer Hayyam, takvimin ıslahı ve Celali tarihinin başlaması, İsfahan'da Selçuklu mimari eserleri gibi konu ve başlıklar incelenmeye çalışılmıştır.

13

Selçuklular Dönemi Yapılarının Kitabelerinde Kufi Yazısında Harflerin Grafikselsel Usulünün İncelenmesi (Kazvin Mescid-i Cami Kebir, Erdestan Mescid-i Cami ve Damgan Pır Alemdar Türbesi yapıları örneği)

بررسی اصول گرافیکی حروف در خطوط کوفی کتیبه های ابنیه دوره سلجوقیان

(با تأکید بر بنا های مسجد جامع کبیر قزوین، مسجد جامع اردستان و مقبره پیر علمدار دامغان)

Berresî-yi usûl-i grâfikî-yi hurûf der-hutût-i Kûfî ketîbehâ-yi ebniye-yi dovre-yi Selcûkiyân (bâ te'kîd ber binâhâ-yi Mescid-i Câmî'-i Kebîr-i Kazvîn, Mescid-i Câmî'-i Erdîstân ve Makbere-yi Pîr 'Alemdâr-i Dâmgân)

نگارش / تحقیق: علی بختیاری

تهران - بهار 2002/1381، دانشگاه تربیت مدرس دانشکده هنر - پایان نامه دوره کارشناسی ارشد ارتباط

تصویری، شماره 42343، ص 260.

استاد راهنما: سید ابو تراب احمد پناه

استاد مشاور: دکتر محمد خزانی

واژگان کلیدی: هنر اسلامی، هنر ایرانی، کتیبه، سلجوقیان، خط کوفی، اصول گرافیکی حروف

Yazar: Ali Bahtiyari

Tezin yapıldığı yer: Tahran Terbiyet-i Moderris Üniversitesi Sanat Fakültesi, Görsel İletişim Bölümü, YLT, 260 sayfa, Bahar 2002, Ktp. Nr. 42343

Danışman: Seyyid Ebû Turab Ahmed Penah

Müşavir: Dr. Muhammed Hazaf

Türkçe anahtar kelimeler: Selçuklular, Kufi Yazısı, İslam Sanatı, İran Sanatı, Kitabe, Harflerin Grafikselsel Üslûbu,

Birinci Bölümde; "Kûfî yazısının ortaya çıkışı ve İslam sanatında süslemedeki yerinin incelenmesi" başlığı altında; İslam öncesi eski İran'da yazının ta-

rihçesi, Arap yazısının kökeni, İslamî dönemde İran'da yazının değişimi, İslam sanatının ilk yükseliş döneminde Kûfi yazısı, Kûfi yazısının ortaya çıkış yeri olarak Kûfe şehri, Kûfi yazısının yayılması, Kûfi yazısında şekillerin, i'rabın, noktanın ve ses işaretlerinin ortaya çıkışı, Arap Kûfi yazısının görsel niteliği, Kûfi yazısında görsel değişiklikler, Kûfi yazısının belirleyicileri, Kûfi süslemeciliği, Kûfi süslemecilik harflerinin kökeni, İran Kûfisi, Yapı Kûfisi, Cismi sanatlarda yazıların görsel kullanımı, Güzel yazı (hattatlık), İbn-i Mukle'ye göre güzel yazının kural ve kaideleri gibi konular açıklanmıştır.

İkinci Bölümde; "İslam mimari süslemeciliğinde kitabe kullanımı" başlığı altında İran mimarisi, Selçuklular devrinde mimari, mimari ve süslemecilik, ekoller ve metotlar, süsleme konuları, meani, Selçuklu dönemi mimarisine ait bazı süsleme örneği, mimari ve kitabecilikte İran süslemeciliğinin anlamı ve kullanımı, kitabecilik, İslami eserlerde yazı, bitki motifi, İslami dönemde alçı sanatı, alçıyla yapılan kabartma çeşitleri, süsleme türleri ve benzeri konular hakkında açıklamalar yapılmıştır.

Üçüncü Bölümde; "Selçuklular dönemine bir bakış ve Kazvin Mescid-i Cami-i Kebir, Erdestan Mescid-i Camii ve Damgan Pir Alemdar Türbesi yapılarının mevcut kitabeleriyle birlikte tanıtımı" başlığı altında Türk, Gazneli ve Selçuklu devletleri, Selçuklu döneminde medeniyet ve kültürün seyri, Selçuklular döneminde kitap süslemeciliği ve kitap yapımıcılığı, Kazvin'in tarihi coğrafyası, binaların yapımına nasıl başlandığı ve tamamlandığı, Kazvin Mescid-i Cami-i Kebir, çeşitli yapılara ait kitabelerin Farsça tercümeleri, Erdestan Mescid-i Camisi, mihrabı, mihrabının süslemesi, yan mihraplar, Damgan şehrinin tarihi coğrafyası, Damgan Pir Alemdar Türbesi ve benzeri konular hakkında bilgi verilmiştir.

Dördüncü Bölümde; Grafikteki harf şekillerinin usul ve kökeninin yukarıda adı geçen binaların Kûfi harfli kitabelerinin harf şekillerine etkin olan çizim üslubu ile birlikte incelenmesi" başlığı altında harf ve grafik çiziminin üslup ve kökeni, görsel ilk unsurlar, görselliğin kalitesi, harflerin çiziminde nokta, çizgi, yüzey, ölçü, istif, feza, harflerin birbirleriyle bağlantıları ve uyumu, durum ve yön değişiklikleri, ritim bakımından tekrar, zıtlık, yükseklik, durum ve yapı gibi dikkat edilmesi gereken hususlar ve kurallar, kitabe harflerinin çizimine hakim olan grafiğin donanımı ve usulünün incelenmesi, Kazvin Mescid-i Camindeki Caferi kubbe içi kitabenin özellikleri, kitabenin güzel sanatlardaki önemi, harflerin ve zemininin süslenmesi, kitabedeki harflerin görsel çeşitleri ve kullanılan harflerin çizim türleri, Damgan Pir Alemdar Türbesinin iç kitabesi gibi konular; yukarıda adı geçen üç yapının kitabelerinin birbirleriyle karşılaştı-

rılması yapılarak açıklanmıştır. Eser çok sayıda resimle görsel bakımdan zenginleştirilmiştir.

14

Selçuklular Tarihinin İsimleri

اعلام تاريخی سلجوقیان

E'lâm-i târîhî-yi Selcûkiyân

نگارش / تحقیق: مرضیه پروندی

تهران - تیرماه 1370 / 1991، دانشگاه تهران دانشکده الهیات و معارف اسلامی، گروه تاریخ و تمدن ملل اسلامی- پایان نامه دوره کارشناسی ارشد تاریخ و تمدن ملل اسلامی، شماره 74172، ص 120.

استاد راهنما: دکتر کسانى

واژگان کلیدی: سلجوقیان

Yazar: Merziyeh Porvendî

Tezin yapıldığı yer: Tahran Üniversitesi İlahiyat ve İslami İlimler Fakültesi, İslam Ülkeleri Tarih ve Medeniyeti Bölümü, YLT, 120 sayfa, Yaz 1991, Ktp. Nr. 74172.

Danışman: Dr. Kesât

Türkçe anahtar kelimeler: Selçuklular

Bu çalışmada Selçuklu tarihine ait önde gelen 172 devlet adamının ismi Farsça harflere göre alfabetik sırayla sıralanarak haklarında açıklamalar yapılmıştır. Örneğin 6. sayfada Aksungur Kasım ed-Devle ve Altuntaş, 14. sayfada Atsız bin Muhammed Harezmsah, 20. sayfada Arslan İsrail bin Selçuk, 22. sayfada Arslan Şah bin Tuğrul, 31. sayfada Ayaz bin Alparslan, 35. sayfada Berkiyarık, 41. sayfada Türkan Hatun, 54. sayfada Zübeyde Hatun, 60. sayfada Sencer bin Melikşah, 65-66. sayfada Tuğrul bin Alparslan, 79. sayfada Karaca Saki ve Kara Sungur, 93. sayfada Muhammed bin Melikşah, 115. sayfada Nureddin bin Zengi ve 118. sayfada Yusuf Çavuş hakkında çeşitli bilgiler verilmiştir.

Hicrî 5. ve 6. (miladî 11. ve 12.) Yüzyılda İrân'da Dinî Durum

اوضاع مذهبی ایران در قرون پنجم و ششم هجری

Ovzâ'i mezhebî-yi İrân der-karn-i pencum ve şeşum-i hicrî

نگارش / تحقیق: محمد رضا قلیزاده

تهران - بهار 1377 / 1998، دانشگاه شهید بهشتی دانشکده ادبیات و علوم انسانی، گروه تاریخ - پایان نامه: برای دریافت درجه کارشناسی ارشد رشته تاریخ، شماره 25732، ص 220.

استاد راهنما: دکتر اللهیار خلعتبری

استاد مشاور: دکتر عزیزالله بیات

واژگان کلیدی: سلجوقیان

Yazar: Muhammed Rıza Kalizadeh

Tezin yapıldığı yer: Tahran Şehid Behiştî Üniversitesi Edebiyat ve İnsanî İlimler Fakültesi, Tarih Bölümü, YLT, 220 sayfa, Bahar 1998, Ktp. Nr. 25732.

Danışman: Dr. Allahyar Helatberî

Müşavir: Azizullah Beyat

Türkçe anahtar kelimeler: Selçuklular

Giriş kısmından sonra başlayan birinci bölümdeki "İrân, İslam ve Değişim" başlığı altında "Siyasi Hareketlilik" konusu; Şahinşahlığın yıkılışı ve Hilafetin İrân'a egemen olması, Halkın ve ileri gelenlerin Cahil Arap hakimiyeti karşısındaki tepkisi, Abbasîoğullarının ortaya çıkması ve hilafet yönetiminin siyasal yapısında İrânlılarla ortaklıkları" gibi meseleler anlatılarak açıklanmıştır.

Aynı başlık altındaki "Fikrî Hareketlilik" konusunda ise, "Şia, Hariciler, Merca', Mu'tezile, Ehl-i sünnet gibi İslami ilk fırkaların ortaya çıkışına, Şii ve Sünnî ilk sülûler, Arapları aşağı görme çerçevesinde ırkçı ayrılık" meselelerine değinilmiştir.

İkinci Bölümde; "Hicrî 4. (miladî 10.) asırda İrân'da İslami mezheplerin ve fırkaların coğrafi dağılıklığı" başlığı altında Şiilerin tahaccümündeki halifelik makamı, hicrî 4. (miladî 10.) asırda Şiilerin sosyal konumu, İrân'da Sünnilerin en önemli etkili merkezleri ve birbirleriyle ilişkilerinin şekli, Rasyonelizmin hakimiyeti, Şii düşüncesi ve Ehl-i sünnetle mücadelesi, Rasyonelizm okullarının karşısında Ehl-i sünnetin fikri hareketleri, Ehl-i sünnetin etkili en önemli mer-

kezlerinin birinde tasavvufun gelişmesi ve yayılması gibi konular açıklanmaya çalışılmıştır.

Üçüncü bölümde; "Selçuklular dönemi İran'ının dini düşüncesinde Sünni hakimiyeti ve değişim" başlığı altında; Selçuklu devletinin hakimiyeti ve Sünnilerin siyasal başarıları, Selçuklular, yönetim ve halifelik makamı, Selçukluların dinî siyaseti ve fırkaların kavgalarının sürekliliği, Selçuklu devletinin dinî siyasetinde yöneticilerin etkisi, Sünni egemenliğin siyasî-dinî hedeflerine ulaşma aracı olarak Nizamiye Medreseleri, Ehl-i sünnetin Şiiilerle ilişkileri ve karşı karşıya gelmeleri, Sünni egemenliğin karşısında Nasiriye, Zeydiye, İsmailiye ve İmamiye gibi şii fırkaların yeni metodu, fıkıhın esaslarına bağlı sufilerin ortaya çıkması ve tasavvufun meşrulaşması için yapılan çabalar, Sünnilik ve tasavvuf arasında bir bağ kurmak için Kuşeyri, Hucveri ve Ensarî'nin çalışmaları, dinî ilimlerin ihyasına araç olarak tasavvuf ve benzeri konular incelenmiştir.

Dördüncü bölümde; Hilafet yönetiminin Selçuklu ve Harezmsahlar ile ilişkileri, Harezmsahlar devletinin kuruluşu ve yıkılışı, Harezmsahların İran'ın iç bölgelerine yönelmesinden, Gurluların ve Karahıtayların Harezmsahlara karşı nüfuz baskısının son bulamsından, Sultan Muhammed Harezmsah'ın Halifelik makamıyla karşılaşması, Harezmsahlar döneminde İran'ın sosyal durumundan, Ehl-i sünnet ileri gelenlerinin Şiaya siyasal ve fikri açıdan yakınlaşmasından, Fahreddin Razi'nin mezhepler arasında yakınlaştırma faaliyetlerinden, siyasal ve fikrî alanlarda şii nüfuzun yaygınlaşmasından, tasavvufun yaygınlaşmasından ve büyük tarikat şeyhlerinin ortaya çıkmasından, hicrî altıncı (miladi 12.) yüzyıl sonlarında Harezmsah ve Horasan'da tasavvuf durumundan ve halifelik makamının siyasi yapısında tasavvuf etkisinin yaygınlaşmasından bahsedilmiştir.

**Selçuklular Devletinin Kuruluşunun Başından Melik Şah'ın Ölümüne
(485/1092) kadar İran'da Siyasî ve İktisadî Durum**

اوضاع سیاسی و اقتصادی ایران از بدو تشکیل دولت سلجوقیان تا مرگ ملکشاه «485 ه.ق»

**Ovzâ'i siyâsî ve iktisâdî-yi İrân ez bedv-i teşkîl-i devlet-i Selcûkiyân
tâ merg-i Melik Şâh (485 h.k)**

نگارش / تحقیق: زرین شریفان پور

تهران - بهمن 1383 / 2005، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد محلات - پایان نامه: برای دریافت درجه کارشناسی ارشد، شماره 92055، ص 240.

استاد راهنما: دکتر امیر تیمور رفیعی

استاد مشاور: دکتر حسین زمانی

واژگان کلیدی: سلجوقیان

Yazar: Zerrin Şerifiyan Pur

Tezin yapıldığı yer: Azadi İslami Üniversitesi- Mehallat Yerleşkesi, YLT, 240 sayfa, Kış 2005, Ktp. Nr. 92055.

Danışman: Dr. Emir Teymur Refî'i

Müşavir: Dr. Hüseyin Zemani

Türkçe anahtar kelimeler: Selçuklular

Bu çalışma mukaddimeden sonra iki asıl bölümden meydana gelmektedir.

Birinci bölüm "Selçuklular devletinin kuruluşunun başından 485/1092'ye kadar İran'da siyasî ve iktisadî Durum" başlığı altında 5 fasla ayrılmıştır.

Bunlardan "Selçuklu devletinin ortaya çıkışı ve nasıllığı" konulu birinci fasılda; Selçukluların ortaya çıkışından ve kökeninden, aslından, nesebinden ilk işlerinden, Merv'i ele geçirmelerinden, Nişabur'un fethinden, Dandanakan savaşından bahsedilmiştir.

"Tuğrul zamanında İran'ın siyasi durumu" konulu ikinci fasılda; Tuğrul'un başa geçmesinden, Gurgan ve Taberistan'ın (443/1052) ve Harezm, Rey ve Hemadan'ın (434/1043) fethi, Azerbaycan'ın ele geçirilmesi (446/1054), Tuğrul ve Buveyhoğulları ile ilişkisi, Arslan Besa Sirî'nin ayaklanmasının bastırılması

(415/1024), İbrahim Yenal'ın isyanı ve Tuğrul'un ahlaki özellikleri hakkında bilgi verilmiştir.

“Alparslan döneminde İran'ın siyasi durumu” başlıklı üçüncü fasılda; Alparslan'ın başa geçmesi, iç isyanların bastırılması, Alparslan'ın fetihleri, Malazgirt'in fethi, Alparslan'ın öldürülmesi ve Alparslan'ın ahlaki özellikleri gibi konular açıklanmıştır.

“Melikşah devrinde İran'ın siyasi durumu” başlıklı dördüncü fasılda; Melikşah'ın başa geçmesi, Kaverd isyanının bastırılması, Şam'ın fethi (468/1076), Antakya'nın fethi (477/1084), Haleb'in fethi (479/1086), Melikşah'ın ahlaki özellikleri ve Hacı Nizamülmülk Tûsî hakkında bilgi verilmiştir.

“Selçuklular ve İsmaililer” başlıklı beşinci fasılda; İsmailiye hareketinin ortaya çıkışı, İran İsmailileri ve Kuhistan (dağ) katliamı hakkında açıklamalar yapılmıştır.

İkinci bölüm “Selçuklular döneminde İran'da iktisadî Durum” başlığı altında 7 fasla ayrılmıştır.

“Arazi mülkiyetinin kısımları” başlıklı birinci fasılda “özel mülkiyet, devlet mülkiyeti (hassa), vakıf malları, bağış malları ve çeşitleri hakkında bilgi verilmiştir.

“Sulama şekillerinin çeşitleri” başlıklı ikinci fasılda “kanal açarak sulama, su bentleri ve köprüler, kuyular arasındaki yer altı su kanalları, kuyular ve su depoları, sulama şebekelerinin mülkiyeti ve korunması gibi konular açıklanmıştır.

“Tarım ürünleri” başlıklı üçüncü fasılda; tarım ürünlerine, gübre teminine, bağlara ve meyve ağaçlarına, hayvancılığa, tarımda Selçukluların yerine ve çiftçilerin çalışmalarına değinilmiştir.

“Ticaret ve pazarlama” başlıklı dördüncü fasılda; iç ve dış ticaret ve para konuları açıklanmıştır.

“Devletin vergi gelirleri” başlıklı beşinci fasılda arazi vergileri ve çeşitleri, vergi çeşitleri, devletin diğer gelirleri konusunda bilgi verilmiştir.

“Selçuklular döneminde sanat” başlıklı altıncı fasılda; çömlekçilik, madencilik, dokumacılık, halıcılık, mimari ve oymacılık konularına değinilmiştir.

“Selçuklular döneminde şehrin yapısı” başlıklı yedinci fasılda; cami, pazar, kervansaray, meslek mahalleri, mahalle, şehri çevreleyen kale ve sur gibi şehir-

deki asli merkezler, şehir nüfusu gibi konular, Selçuklular döneminde Şiraz, Isfahan ve Nişabur gibi yerler hakkında açıklama yapılmıştır.

17

Türklerin İran Topraklarına Yönelmesinin ve Türk Soylu Hanedanlıklarının Kurulma Sebeplerinin İncelenmesi

بررسی علل توجه ترکان به سرزمین ایران و تشکیل سلسله های ترک نسب

Berresî-yi 'ilel-i teveccuh-i Türkân be-serzemîn-i Îrân ve teşkîl-i silsileha-yi Türk-neseb

نگارش و تدوین: محمد باقری

تهران - شهریور 1376 / 1997، دانشگاه فردوسی مشهد، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دکتر علی شریعتی - پایان نامه: برای دریافت درجه کارشناسی ارشد، شماره 22862، ص 125.

استاد راهنما: دکتر ابوالفضل نبی

استاد مشاور: دکتر حسین الهی

واژگان کلیدی: سلجوقیان

Yazar: Muhammed Bageri

Tezin yapıldığı yer: Meşhed Firdevsi Üniversitesi Dr. Ali Şeriatî Edebiyat ve İnsani Bilimler Fakültesi, YLT, 125 sayfa, Eylül 1997, Ktp. Nr. 22862.

Danışman: Dr. Ebu'lfazl Neb'î

Müşavir: Dr. Hüseyin İlahî

Türkçe anahtar kelimeler: Selçuklular

“Tarihi kaynakların rivayetine göre Türkler’in ortaya çıkışı” başlıklı birinci bölümde; Orta Asya ve Türkistan toprakları, İslam kaynaklarında Türk kelimesi, Türklerin ortaya çıkışı ve Türk kavimlerinin efsaneleri, Asya kıtasındaki Türk kavimleri ve coğrafi dağılımları hakkında çeşitli açıklamalar yapılmıştır.

“Türklerin İranlı Hanedanlarla İlişkileri” başlıklı ikinci bölümde İslam’dan önce Sasaniler döneminde Türklerin İranlı hanedanlarla ilişkileri, Türklerin Müslümanlarla ilişkileri, Türklerin Maverünnehr’e girişi, Türklerin Samaniler hükümetinde yer almaları, Türklerin hilafet yönetiminde yer almaları gibi konular hakkında bilgi verilmiştir.

“Türkler hakkında ortaya atılan olumlu ve olumsuz düşünceler” başlıklı üçüncü bölümde, doğal ve siyasi olan olumlu ve olumsuz düşünceler hakkında bilgi verilmiştir.

“İran’da Türk soylu devletlerin kurulması” başlıklı dördüncü bölümde Gaznelilerin, Selçukluların ve Harzemşahler devletlerinin ortaya çıkış şekilleri anlatılmaktadır.

18

İsfahan Şehrindeki Selçuklu Dönemi Minarelerinin Mimari Sanatının İnceleme ve Araştırılması

بررسی و مطالعه هنر معماری مناره های عهد سلجوقی در شهر اصفهان

Berresî ve motâla’e-yi honer-i mi’mârî-yi minârehâ-yi ‘ahd-i Selcûkî
der şeh-r-i İsfahân

نگارش و تدوین: شهباز نوری الفشارکی

تهران - تیر 1379 / 2000، تهران دانشگاه تربیت مدرس، دانشکده علوم انسانی، رشته باستان شناسی-
پایان نامه: برای دریافت درجه کارشناسی ارشد، شماره 31139، ص 224.

استاد راهنما: دکتر سوسن بیانی

استاد مشاور: الیاس صفاران

واژگان کلیدی: مناره، سلجوقی، آجرکاری، اصفهان، معماری، دوران اسلام

Yazar: Şehbaz Nuri Elfeşarekî

Tezin yapıldığı yer: Tahran Terbiyet-i Moderris Üniversitesi İnsani İlimler
Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, YLT, 224 sayfa, Yâz 2000, Ktp. Nr. 31139.

Danışman: Dr. Susen Beyani

Müşavir: Dr. İlyas Seffaran

Türkçe anahtar kelimeler: Minare, Selçuklu, tuğlacılık, İsfahan, mimari, İslam dönemleri

Birinci bölümde; konu hakkında açıklama bulunmaktadır.

İkinci bölümde; “Minarenin ortaya çıkışı” başlığı altında; giriş, minarenin isimlendirme şekli, İslam’dan önceki dönemde fener ve minare, İslam’ın ilk dönemlerinde fener ve minare, İslam’ın ilk asırlarında minarenin yapılış tarihi,

İran'da minarenin ortaya çıkışı ve gelişmesi, İran minarelerinde genel değişim gibi konular yer almaktadır.

Üçüncü bölümde; "Minarenin mimarisi" başlığı altında minarenin yeri ve yapısının üslûbu, temeli, bedeni, tacı ve başı, minarenin yapımında kullanılan malzemeler, minarenin yapıldığı nokta, minarelerin şekilleri, şerefelerin süsleme şekli, cami ile irtibatı noktasında minarenin yer alış çeşitleri, İran İslam süslemeciliğinin minareleri ve dinî metinlere göre cami minaresinin yapımı gibi konular açıklanmıştır.

Dördüncü bölümde; Minare konusundaki tarihi incelemelere değinilmiştir.

Beşinci bölümde; "Selçuklu dönemini mimarisinin temel özellikleri" başlığı altında, tarihî önemi, İran'da Selçuklu mimarisi ve Selçuklu minareleri gibi konularda açıklamalar yapılmıştır.

Altıncı bölümde; "Tuğlacılık sanatı" başlığı altında İslamî dönemlere ait binaların süslemesindeki malzeme, boya ve motif gibi esas unsurlar, tuğlacılık ve tarihi dönemleri, İslami ilk dönemlerden hicrî yedinci (miladi 13.) yüzyıla kadar tuğlacılık üslûbunun çeşitleri ve tuğla türleri ve tek ve çift minareler bakımından tuğla, çini ve alçı gibi süslemelerin minarenin şekliyle ilgisi gibi konular açıklanmıştır.

Yedinci bölümde; "İsfahan'ın tarihi coğrafyası" başlığı altında su, toprak, iklim, savunma stratejisi ve coğrafi konumu bakımından İsfahan şehrinin var oluş sebepleri, İsfahan'ın isimlendirilme şekli, Selçuklular döneminde İsfahan, ham kerpiç, tuğla, alçı, çini, demir ve beton dönemleri bakımından mimarinin öneme ve çeşitli asırlara göre İsfahan binaları hakkında bilgi verilmiştir.

Sekizinci bölümde "İsfahan Selçuklu minarelerinin incelenmesi ve tanıtılması" başlığı altında "Ali minaresi, Sarban minaresi, Çehl dohtaren (kırk kızlar) minaresi, Mescid-i Şu'ya minaresi ve Güldeste minaresi gibi beş adet minare; açıklama ve tanıtımı, süslemeciliği ve tezyinatı, kitabelerinin açıklaması ve yapılaş tarihleri bakımından incelenerek tanıtılmıştır.

Dokuzuncu bölümde; "Görülen tahribatlar ve koruma ve yeniden yapma, tamir üslûpları" başlığı altında rutubet, deprem, rüzgâr gibi yapılara doğal zarar veren etkiler ve koruma ve tamirat üslupları konularında açıklama yapılmıştır.

Selçuklular Dönemine Kadar Şairin Önemi ve Şairlik

مقام شاعر و شاعری تا دوره سلجوقی

Makâm-i şâ'irî tâ dovre-yi Selcûkî

نگارش و تدوین: ابراهیم کاظمی مقدم

تهران - پاییز 1379 / 2000، تهران دانشگاه تربیت معلم، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، - پایان نامه:
برای دریافت درجه کارشناسی ارشد، شماره 35542، ص 162.

استاد راهنما: دکتر عباس ماهیار

استاد مشاور: دکتر محمود عابدی

واژگان کلیدی: شاعر، شاعری، سلجوقیان

Yazar: İbrahim Kazım Mokaddem

Türkçe anahtar kelimeler: Şair, şairlik, Selçuklular

Tezin yapıldığı yer: Tahran Terbiyet-i Moallim Üniversitesi Edebiyat ve İnsani İlimler Fakültesi, YLT, 162 sayfa, Sonbahar 2000, Ktp. Nr. 35542.

Danışman: Dr. Abbas Mahiyar

Müşavir: Dr. Mahmud Abdî

Farsça söyleyen şairlerden Nasır-ı Hüsrev, Mes'ud Sa'd-i Selman, Senayî, Enverî, Hakanî, Nizâmî-yi Gencevî ve fıkıh ehli ve benzerlerinin eserlerine ve şiirlerine göre şairin ve şairliğin değerlendirilip incelendiği bu eser mukaddimeden sonra sekiz ana bölümden meydana gelmektedir. Bu bölümlerde sırasıyla şu konulara yer verilmiştir: Şairliğin şartları, şair ve memduhun karşılıklı istekleri, şair-memduh ilişkisinin şekli, fıkıh ehli şiir ve şairlik, tasavvuf ehli ve şiir ve şairlik, tezkire yazarları ve şiir ve şairlik, genel halk ve şairler ve şairlik.

**Dandanakan Savaşından Gazneli Behramşah'ın Saltanatının Sonuna Kadar
Gazneli-Selçuklu Siyasi-Sosyal İlişkileri (431-552/1040-1157)**

روابط سیاسی - اجتماعی غزنویان و سلجوقیان از نبرد دندانقان تا پایان سلطنت بهرامشاه غزنوی (552-
431 ه.ق./1040-1157 م)

**Revâbet-i siyâsî-ictimâ'î-yi Gazneviyân ve Selcûkiyân ez neberd-i
Dandanakân ta pâyân-i saltanat-i Behramşah-i Gaznevî
(431-552 h.k/1040-1157 m)**

نگارش و تدوین: مجتبی خلیفه

تهران - شهریور 1380 / 2001، دانشگاه شیراز، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، رشته تاریخ- پایان نامه:
برای دریافت درجه کارشناسی ارشد، شماره 38497، ص 142.

استاد راهنما: دکتر سید ابوالقاسم فروزانی

استاد مشاور: دکتر عبدالرسول خیراندیش

واژگان کلیدی: غزنویان، بهرامشاه غزنوی، سلجوقیان، نبرد دندانقان

Yazar: Moctebî Halife

İngilizce anahtar kelimeler: bahramshah, dandanghan, Ghaznavids

Tezin yapıldığı yer: Şiraz Üniversitesi Edebiyat ve İnsani İlimler Fakültesi,
Tarih Bölümü, YLT, 142 sayfa, Sonbahar 2001, Ktp. Nr. 38497.

Danışman: Dr. Seyyid Ebu'l-Kasım Furuzanî

Müşavir: Dr. Abdu'l-Resul Hayrendiş

Türkçe anahtar kelimeler: Selçuklular, Gazneliler, Dandanakan Savaşı,
Gazneli Behramşah.

Eserin birinci bölümünde konuyla ilgili birinci ve ikinci derecedeki kaynaklar ve kaynak değerindeki edebi eserler, şiir divanları ve resmi yazışmalar hakkında bilgi verilmiştir.

İkinci bölümde; "Dandanakan savaşı öncesi Gazneli-Selçuklu ilişkileri" başlığı altında Selçukluların ortaya çıkışından, Gazneli Sultan Mahmud ve Gazneli Sultan Mesud'un Selçuklularla ilişkilerinden ve Gaznelilerin Selçuklular tarafından yenilme sebepleri hakkında açıklamalar yapılmıştır.

Üçüncü bölümde; “Dandanakan savaşından Ferahzad saltanatının sonuna kadar Gazneli-Selçuklu ilişkileri” başlığı altında; Dandanakan savaşından Abdurreşid’in ortaya çıkışına kadar Gazneli-Selçuklu ilişkileri, Sultan Mesud ve Sultan Muhammed’in Selçuklularla karşı karşıya gelmeleri ve sonrası olaylar ve Abdurreşid’in saltanatından Ferahzad’ın saltanatının sonuna kadar Gazneli-Selçuklu ilişkileri anlatılmıştır.

Dördüncü bölümde; “Sultan İbrahim döneminden Behramşah’ın saltanatının sonuna kadar Gazneli-Selçuklu ilişkileri başlığı” altında Sultan İbrahim Gaznevi ve Selçuklularla barış çabası, üçüncü Sultan Mesud ve Sultan Şirzâd’ın Selçuklularla ilişkileri, Arslanşah’ın Selçuklular’a bağlılığı ve Gazneli Behramşah’ın Selçuklulara tâbi olması konularında bilgi verilmiştir.

Beşinci bölümde; “Gaznelilerle Selçukluların kültürel ilişkileri” başlığı altında, Gazneli ve Selçuklu sultanlarının Farsça şiir ve edebiyatla ilişkileri, Ebu’l-Ferec-i Rûnî, Mes’ûd Sa’d Selman, Osman Muhtarî Gaznevî, Senâyi-i Gaznevî, Seyyid Hasan-ı Gaznevi gibi Gazne saray şairlerinin Selçuklularla ilişkileri, Emir Mu’izzî, Abdu’l-Vasi’ Cebelî ve Ebu’l-Feth Muhammed b. Ali Muhammed Natanzî gibi Selçuklu saray şairlerinin Gazne sarayı ile ilişkileri ve Gazneli ve Selçuklu sultanlarının lakap ve unvanları ve birbirlerine etkisi konusunda açıklama yapılmıştır.

Altıncı bölümde; “İki devlet ilişkilerinde divan salarlığın ve vezir makamının yeri ve önemi” başlığı altında; Gazneli ve Selçuklu döneminde devlet teşkilatı ve divanlar, Gazneli bürokratların Selçukluların hizmetinde çalışmaları, Gazneli divan salarlığın tespitinde Hacı Nizamülmülk’ün yeri ve Selçuklu vezirlerinin Gazne sarayı ile ilişkileri gibi konular incelenmiştir.

Yedinci bölümde ise sonuç, konu ile ilgili Farsça, Arapça, İngilizce ve Fransızca kaynaklar yer almaktadır.

Sonuç:

Bu çalışmada; Selçuklular konusunda yakın dönemde İran’da hazırlanmış 20 adet Farsça lisansüstü tezin özeti veya içeriği hakkında Türk bilim dünyasına ve konuya ilgi duyan Ortaçağ ve Selçuklu dönemi tarih araştırmacılarının dikkatine bilgi sunulmuştur. Bunları konularına göre ana başlıklar olarak şu şekilde sıralamamız mümkündür:

Selçuklular ve Rey şehri, halifelik ve hilafet, meşruiyet, Kirman Selçukluları ve Fars Atabekleri, Selçukluların kuruluşu ve tarihi, şehircilik, sanat tarihi, gü-

zel sanatlar ve hat, Nizamiye medreseleri, Ahilik teşkilatı, din, siyaset ve iktisat, edebiyat, sosyal ve siyasal ilişkiler.

İran'da Selçuklular konusunda yapılan ve tespit edilen çalışmaların sayısı 20 adetle sınırlı değildir ve bir makale ölçüsünden daha büyüktür. Fakat bu çalışma bir makale şartları çerçevesinde hazırlanmış olduğundan bu sayıyla yetinilmek durumunda kalındı. Konuyla ilgili diğer çalışmalar yakın gelecekte hazırlanarak Türk bilim dünyasının hizmetine sunulacaktır.

Bu vesile ile bu çalışmamızın, Türk bilim çevrelerince Selçuklular alanında bundan sonraki yapılacak çalışmalara bir katkı sağlayacağını umuyorum. ©

Sultan Hatun Hakkında

Ahmet AKŞİT*

Selçuklu sultanlarının eş ve çocukları hakkında kaynaklarda yeterli bilgi yoktur. Bu durum bazı konuların aydınlatılamaması yanında, birtakım karışıklıklara da yol açmaktadır. 1303 tarihli bir belgede IV. Kılıç Arslan'ın Sultan Hatun ismindeki bir kızından bahsedilmektedir. Belgeyi yayınlayan M. Zeki Oral, Sultan Hatun'un kimliği hakkında bazı görüşler öne sürmüştü ve adı geçen hanımın Kılıç Arslan'ın Cimri ile evlendirilmeye çalışılan kızı olduğunu belirtmiştir. Burada ileri sürülen bu görüşün tartışmaya açık olduğu gösterilecek ve Sultan Hatun'un aslında Selçukî Hatun olduğu ispatlanmaya çalışılacaktır.

Sultan Hatun ismine 1303 tarihli resmî bir belgede rastlanılmaktadır¹. M. Zeki Oral tarafından yayınlanan bu belgede IV. Rükneddin Kılıç Arslan'ın kızı Sultan Hatun'un Tokat'taki bir mezraayı satın aldığı bildirilmektedir. Adı geçen prenses hakkındaki bilgilerimiz bundan ibarettir. İbn Bibi, Aksarayî ve anonim Selçuknâme gibi yerli kaynaklarda Sultan Hatun'a dair bir bilgi bulunmamaktadır. Zeki Oral'ın İbn Bibi'nin bir rivayetinden hareketle Sultan Hatun'un kimliğini tespit etmeye çalıştığı görülmektedir. Onun istinad ettiği rivayet esas itibarıyla Karamanoğulları ve Cimri'nin faaliyetleriyle ilgilidir. Ana hatlarıyla belirtmek gerekirse İbn Bibi, 1277 yılında Konya'yı ele geçiren Karamanoğlu Mehmed Bey'in Cimri'yi Kılıç Arslan'ın bir kızı ile evlendirmek istediğini ve gelin adayını annesi Gazalya Hatun'dan istediğini bildirmektedir². İbn Bibi'nin bu rivayetine istinad eden Zeki Oral Cimri ile evlendirilmek istenen bu kızın 1303 tarihli belgede ismi geçen Sultan Hatun olduğunu ileri sürmektedir³. Ancak, Oral'ın bu Selçuklu prensesi ile Sultan Hatun arasında kurmuş olduğu iliş-

* Yrd. Doç. Dr., Niğde Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

¹ M. Zeki Oral, "Selçuklu Devri Vesikaları: Sultan Hatun Senedi", *Bellekten*, XIX / 75 (1955), s.385-394 (Bundan sonra "Sultan Hatun" olarak kısaltılacaktır).

² İbn Bibi, *El-Evamirü'l-Ala'ıye Fi'l-Umuri'l-Ala'ıye* (çev. Mürsel Öztürk), C.II, Ankara 1996, s.210.

³ Oral, "Sultan Hatun", s.392.

ki iki bakımdan inandırıcı gelmemektedir. Kuşku uyandıran ilk husus İbn Bibi'nin eserinde gelin adayının isminin geçmemesidir. İbn Bibi'nin mufassal metni yanında muhtasar nüshası⁴ ve Yazıcızade Âli tarafından yapılan⁵ ilaveli tercümesinde de Kılıç Arslan'ın kızının ismi zikredilmemektedir. Bu sebeple İbn Bibi'nin rivayetine istinad etmek suretiyle Cimri ile evlendirilmek istenen Selçuklu prensesinin Sultan Hatun olduğunu ileri sürmek oldukça güçtür.

İkinci husus ise Oral'ın Sultan Hatun ile ilgili ileri sürmüş olduğu düşüncelerini Kılıç Arslan'ın Selçukî Hatun ismindeki bir diğer kızının konumundan hareketle teyid etmeye çalışmasıdır. Devrin kaynaklarında Kılıç Arslan'ın Selçukî Hatun ismindeki bir kızından bahsedilmektedir. İbn Bibi, Selçukî Hatun'un 1276 yıllarında Argun ile evlendirildiğini bildirmektedir⁶. Karamanoğulları 1277'de Konya'yı ele geçirip Cimri'yi tahta çıkardıkları zaman Selçukî Hatun Anadolu'da bulunmuyordu. Bu kronolojiye dikkat çeken Oral, Cimri ile evlendirilmek istenen kızın Selçukî Hatun görüşü ispata kâfi değildir. Nitekim Zeki Oral'ın da Sultan Hatun hakkında ileri sürdüğü bu görüşten emin olamadığı ve bu durumu "*Cimri için istenilen kızın -aksi sabit oluncaya kadar- bu Sultan Hatun olduğunu kabul etmek mümkündür*"⁷ şeklinde ifade ettiği görülmektedir. Bunların yanında Oral'ın ileri sürdüğü görüşlerin ilim adamları arasında da ihtiyatla karşılandığı fark edilmektedir. Görebildiğimiz kadarıyla Oral'ın bu araştırmasına sadece Nejat Kaymaz'ın atıfta bulunarak Sultan Hatun ismini zikrettiği⁸ diğerlerinin ise Cimri'nin evlendirilmesiyle ilgili hususa temas ettikleri halde Sultan Hatun'un ismine yer vermedikleri dikkat çekmektedir.⁹

Kanaatimize göre, Oral'ın araştırması sayesinde isminden haberdar olduğumuz Sultan Hatun'un aslında Rükneddin Kılıç Arslan'ın kızı Selçukî Hatun ile aynı kişi olması kuvvetle muhtemeldir. Sultan Hatun ile Selçukî Hatun'un

⁴ İbn Bibi, *Selçuknâme* (çev. M. Halil Yinanç, haz. Refet Yinanç-Ömer Özkan), İstanbul 2007, s.246.

⁵ Yazıcızade Ali, *Tevârih-i Âli Selçuk (Oguznâme-Selçuklu Tarihi)*, haz. Abdullah Bakır, İstanbul 2009, s.834.

⁶ İbn Bibi, II, s.179-180; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, (çev. Mürsel Öztürk), Ankara 2000, s. 77.

⁷ Oral, "Sultan Hatun", s.393.

⁸ Nejat Kaymaz, *Pervane Mu'înü'd-dîn Süleyman*, Ankara 1970, s.123, not 93.

⁹ Mesela bkz. M. C. Şehabeddin Tekindağ, "Karamanlılar", *İA*, VI, s.319; İbrahim Artuk, "Sahte Selçuklu Sultanı Cimri", *İÜ. Tarih Dergisi*, IX / 13 (1958), s.156; Ali Sevim, "Cimri Olayı Hakkında Birkaç Not", *Belleten*, XXV / 97 (1961), s.63-74; M. C. Şehabeddin Tekindağ, "XIII. Yüzyıl Anadolu Tarihine Aid Araştırmalar Şemsüddin Mehmed Bey Devrinde Karamanlılar", *İÜ. Tarih Dergisi*, XIV / 19 (1964), s.92; Cevriye Artuk, "III. Keyhüsrev ve Sahte Selçuklu Sultanı Cimri Adına Kesilen Sikkeler", *Malazgirt Armağanı*, Ankara 1993, s.294; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1996, s.563.

aynı kişiler olduğunu düşündürten ilk husus, Sultan Hatun'un vekili ile Selçukî Hatun'un kocası olduğu tahmin edilen kişinin isimlerindeki benzerliktir. Zeki Oral'ın yayınlamış olduğu belgede Abdullah oğlu Şücaüddin Uğurlu¹⁰ ismindeki bir kişinin Sultan Hatun'un vekili olduğu bildirilmektedir. Sultan Hatun adına Tokat'ın İsa Meşhet köyündeki bir mezrayı satın alan bu şahıs hakkında bilgi yoktur.

Aynı şekilde Selçukî Hatun'un çevresinde de Şücaüddin isminde bir şahıs görülmektedir. Selçukî Hatun'un türbesindeki¹¹ mezar taşlarından birinde Paşa Hatun ismindeki bir kadının emir Şücaüddin'in kızı olduğu bildirilmektedir¹². Diğerleri gibi 1344 tarihinde ölen ve Selçukî Hatun'un türbesine defnedilen Paşa Hatun'un da kim olduğu bilinmemektedir. Ancak, aynı türbeye defnedilmesi onun Selçukî Hatun'un kızı veya başka bir akrabası olduğunu akla getirmektedir. Bu varsayımlardan ilki doğru ise Paşa Hatun'un mezar taşında ismi zikredilen emir Şücaüddin de Selçukî Hatun'un kocası olmalıdır¹³. Paşa Hatun ile ilgili mezar kitabesi dışında diğer kaynaklarda bu varsayımı teyid edecek herhangi bir kayıt yok ise de, Argun'un ölümünden (1291) sonra Anadolu'ya dönen Selçukî Hatun'un burada tekrar evlenmesi kuvvetle muhtemeldir.

Sultan Hatun'un Selçukî Hatun olduğunu düşündürten ikinci husus ise hem Sultan Hatun'un hem de Selçukî Hatun'un Tokat şehriyle olan bağlarıdır. Yukarıda da belirtildiği üzere, Sultan Hatun Tokat'ın İsa Meşhet köyündeki bir mezrayı satın almıştı¹⁴. 1292 tarihli bir kitabeden¹⁵ Selçukî Hatun'un da Argun'un ölümünden hemen sonra Anadolu'ya geldiği ve bir süre Tokat'ta ikamet ettiği anlaşılmaktadır. Selçukî Hatun'un Tokat'ta ne kadar kaldığı belli değildir.

Onun adı geçen şehirden ayrıldıktan sonra Niğde'ye geldiği ve burada bir zaviye ile imaret tesis ettiği görülmektedir¹⁶. Bu eserler yanında ölümünden 20

¹⁰ Oral, "Sultan Hatun", s.387.

¹¹ 1332 tarihinde vefat eden Selçukî Hatun'un türbesi Niğde'de bulunmaktadır. Türbe için bkz. M. Zeki Oral, "Selçuk Sanatına Ait Bir Saheser Hudavend Türbesi", *Akpınar*, 39 (1939), s.1-15; Hakkı Önkal, *Anadolu Selçuklu Türbeleri*, Ankara 1996, s.174-182.

¹² "Merhum emir Sücaüddin'in kızı merhume, magfure Pasa Hatun, 744 senesi zilkade ayında vefat etmiştir. Allah ona rahmet eyleye" (Önkal, age., s.181).

¹³ Wittek emir Sücaüddin'in Selçukî Hatun'un kocası olduğunu bildirmektedir. Bkz. Besim Darkot, "Niğde", *İA*, IX, s.254.

¹⁴ Oral, "Sultan Hatun", s.387.

¹⁵ Söz konusu kitabede Sultan Hatun devrin hükümdarı II. Gıyaseddin Mesud ile birlikte zikredilmektedir. Bkz. Kaymaz, age., s.144; Oral, agm., s.12-14; Sedat Emir, *Erken Osmanlı Mimarlığında Çok-İşlevli Yapılar: Kentsel Kolonizasyon Yapıları Olarak Zaviyeler I. Öncül Yapılar: Tokat Zaviyeleri*, İzmir 1994, s.43

¹⁶ F. Nafiz Uzluk, *Fatih Devrinde Karaman Eyaleti Vakıfları Fihristi*, Ankara 1958, s.148; M. Akif Erdoğan, "Karaman Vilâyeti Zaviyeleri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, IX (1994), s.150.

sene evvel (1312) Niğde'de kendisi için bir türbe inşa ettirmesi de şehirle olan bağını göstermektedir. Bu bağ yukarıda da işaret edildiği üzere, onun burada bir evlilik yapmasıyla ilgili olmalıdır.

Sonuç olarak, M. Zeki Oral'ın Sultan Hatun'un kimliğine dair ileri sürmüş olduğu görüşleri teyid etmek mümkün görünmemektedir. Devrin kaynaklarında ona dair herhangi bir bilgi bulunmaması, Oral'ın görüşleri hakkında tereddüt uyandırmaktadır. İsmi ilk kez 1303 tarihli resmi bir belgede geçen Sultan Hatun'un Rükneddin Kılıç Arslan'ın kızı Selçukî Hatun ile aynı kişi olması kuvvetle muhtemeldir. ©

BİBLİYOGRAFYA

- Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, (çev. Mürsel Öztürk), Ankara 2000.
- Artuk, Cevriye, "III. Keyhüsrev ve Sahte Selçuklu Sultanı Cimri Adına Kesilen Sik-keler", *Malazgirt Armağanı*, Ankara 1993, s.287-296.
- Artuk, İbrahim, "Sahte Selçuklu Sultanı Cimri", *İÜ. Tarih Dergisi*, IX / 13 (1958), s.151-160.
- Darkot, Besim, "Niğde", *İA*, IX, s.253-256.
- Emir, Sedat, *Erken Osmanlı Mimarlığında Çok-İşlevli yapılar: Kentsel Kolonizasyon Yapıları Olarak Zaviyeler, I, Öncül Yapılar: Tokat Zaviyeleri*, İstanbul 1994.
- Erdoğan, M. Akif, "Karaman Vilâyeti Zaviyeleri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, IX (1994), s.89-157.
- İbn Bibi, *El-Evamiirü'l-Ala'ie Fi'l-Umuri'l-Ala'ie*, (çev. Mürsel Öztürk), C.II, An-kara 1996.
- İbn Bibi, *Selçuknâme*, (çev. M. Halil Yinanç, haz. Refet Yinanç-Ömer Özkan), İstanbul 2007.
- Kaymaz, Nejat, *Pervane Mu'inü'd-din Süleyman*, Ankara 1970.
- Oral, M. Zeki, "Selçuk Sanatına Ait Bir Şaheser Hudavend Türbesi", *Akpınar*, S.39 (1939), s.1-15.
- Oral, M. Zeki, "Selçuklu Devri Vesikaları: Sultan Hatun Senedi", *Belleten*, XIX / 75 (1955), s.385-394.
- Önkal, Hakkı, *Anadolu Selçuklu Türbeleri*, Ankara 1996.
- Sevim, Ali, "Cimri Olayı Hakkında Birkaç Not", *Belleten*, XXV / 97 (1961), s.63-74.
- Tekindağ, M. C. Şehabeddin, "Karamanlılar", *İA*, VI, s.316-330.
- Tekindağ, M. C. Şehabeddin, "XIII. Yüzyıl Anadolu Tarihine Aid Araştırmalar Şemsüddin Mehmed Bey Devrinde Karamanlılar", *İÜ. Tarih Dergisi*, XIV / 19 (1964), s.81-98.
- Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1996.
- Uzluk, F. Nafiz, *Fatih Devrinde Karaman Eyaleti Vakıfları Fihristi*, Ankara 1958.
- Yazıcızâde Ali, *Tevârîh-i Âl-i Selçuk (Oguznâme-Selçuklu Tarihi)*, (haz. Abdullah Bakır), İstanbul 2009.

Hubeyş Bin İbrahim Et- Tiflisi ve Tıp Alanındaki Çalışları

Mehmet Ali HACIGÖKMEN*

Malazgirt savaşından sonra Türkler Anadolu'ya yerleşmek, yurt tutmak amacıyla göç etmeye başladılar. Göçler, Danişmendli, Saltuklu, Mengüceklî, Artuklu beylikleri kurulmasını sağlamıştır. Tabii ki bu beyliklerin içinde Kutalmış'ın oğlu Süleymanşah'ın kurduğu devlet bunların en başında gelir. Türkiye Selçuklu devleti I. Mesud¹ ve II. Kılıçarslan² döneminde Anadolu'nun en büyük devleti konumuna gelmişti. Miryеkefalon savaşı kazanılmış, Danişmendli Beyliği ortadan kaldırılmıştır. Büyük Selçuklu devleti Melikşah'ın ölümünden sonra (1092) ülke Irak ve Horasan, Kirman, Suriye ve Anadolu olmak üzere dörde bölünmüştür. Atabeyler Selçuklu Devleti'nin zayıfladığı zamanlarda bölgedeki gücünü ve nüfuzunu artırarak, idareyi tamamen ellerine geçirmişlerdir. Böylece Salgurlular (1147-1284)³ İldenizoğulları (1146-1225)⁴ Böriler (1128-1154)⁵, Zengîler (1127-1259)⁶ gibi kökleri atabeylik olan sülâleler ortaya çıkmıştır. İspanya'da rekonkistanın⁷ sebebiyet verdiği Katolik zulmünü ve dehşeti yaşanmakta idi. Bu durum Türkiye Selçuklu topraklarını bir çekim gücü haline getirmiştir. İşte özellikle II. Kılıçarslan döneminde Hubeyş bin

* Yrd. Doç. Dr., Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

¹ Muharrem Kesik, *Türkiye Selçuklu Devleti Tarihi, Sultan I. Mesud Dönemi(1116-1155)*, Konya 2003.

² O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1999, s. 200-236.

³ Bkz. E. Merçil, *Fars Atabeyleri Salgurlar*, Ankara 1975.

⁴ Bkz. H. Alyârî, *Azerbaycan Atabegleri, İldeniz Oğulları* (İ.Ü. Ed. Fak. Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul, 1966; H. Kayhan, "Azerbaycan Atabegleri, (İldenizliler)" *Türkler*, IV, Ankara 2002,

⁵ Ali Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*. Ankara 1989; C. Alptekin, *Dimaşk Atabegliği (Tog-Teginliler)* İstanbul 1985.

⁶ Bahaeddin Kök, *Nfıruddin Mahmud bin Zengi ve İslâm Kurumları Tarihindeki Yeri*, İstanbul, 1990 ; Coşkun Alptekin, "Zengi", İA. 13, İstanbul 1986, s. 527.

⁷ Hıristiyan teolojisine dayanan bir siyaset felsefesidir. Özel manası Avrupa'dan müslümanları atmak, geniş anlamda "kadim Hristiyan coğrafyasından" Müslümanları çıkarmaktır. Rekonkista Osmanlı İmparatorluğu'na "şark meselesi" olarak uygulandı ve "Türklerin Avrupa'dan atılması" anlamına gelir.

İbrahim, Mecdüddin İshak, İbnu'l-Arabi gibi bazı âlimlerin Selçuklu topraklarına göçtüğünü biliyoruz.

Hubeyş bin İbrahim'in Adı ve Soy

Hubeyş bin İbrahim 1113-1116 yılları arasında Tiflis'de doğmuştur⁸. Tiflis bu dönemde Büyük Selçuklu Devletinin yıkılması ile bağımsız hareket etmeye başlayan Azerbaycan Atabeylerinin⁹ hakimiyet sahası içinde idi. Burası Büyük Selçuklu devletinin kuruluşundan sonra Tuğrul Bey, Alp Arslan döneminde tabii ki Malazgirt savaşından sonra yoğun bir göç dalgasına uğramış, burada Türk nüfuz yoğunluğu sağlanmış idi. Bundan dolayı Hubeyş bin İbrahim buraya yerleşen Türkmen bir aileye mensup olsa gerektir. Adına gelince Kamilü't-ta'bir adlı kitabında Hâkim Şerefü'd-din veya Kemalü'd-din ebü'l-Fazl¹⁰ Hubeyş¹¹ b. İbrahim b. Muhammed Kemalî Mutetabbib olarak geçmektedir. Bundan başka o, eserlerinin mukaddimelerinde kendisini, yukarıda kaydettiğimiz gibi, Ebul Fazl Hübeys b. İbrahim b. Muhammed el Mütetabbib Tiflisi olarak tanıtmaktadır¹².

Kemalüddin Hübeys Tiflisi'nin aslen Gazneli olup sonradan kendisinin Tiflis'e yerleştiği gibi kanaat ortaya konmuştur¹³. Halbuki bu kanaat tamamen yanlıştır. İranlı araştırmacılar Kemalüddin Hübeys Tiflisi'nin eserlerinde kullandığı Farsça'nın Horasan deri lehçesinden tamamen farklı olduğu kanaatindedir-

⁸ Kemalüddin Ebul-Fazl Hubeyş, *Beyanü's-sanaat* (nşr. G. Mihaleviç) Moskova 1976, önsöz kısmı, s. 13; Safa, *Tarih-i Ulum-i Aklî*, C. II, s. 998-999., E. Nesirov, *XIII. Yüzyıl Başlarında Anadolu Azerbaycan İlişkileri*, (S. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü yay. doktora tezi) Konya 2003, s. 170.

⁹ Azerbaycan Atabeylerinin veya İldenizliler, Irak Selçuklu Sultanlığı'nın tam çöküşü içinde bulunduğu ve bağımsız eyalet kuvvetlerinin gelişmesini önlemeye muktedir olamadığı onikinci yüzyılın ikinci yarısında Azerbaycan'ın büyük kısmı ile Errân ve kuzey Cibâl'ı kapsayan kuzey-batı İran'ı idare eden bir atabey hanedanı idiler. Bu hanedanın ilk atabeyi Şems ed-Dîn İldeniz (1137-1175) Selçuklu vezirlerinden Kemal Sumeyremî'nin yanında yetişmiş ve sonra kendisini Erran valisi tayin eden Sultan Mes'ud b. Muhammed'in hizmetine girmişti. (Ziya Bünyadov, *Azerbaycan Atabeyleri Döleti*, Bakü 2004).

¹⁰ Katip Çelebi, onun lakabını Şerefüddin olarak yazar.

¹¹ Kabilelerin bir araya gelmesi, büyük karınca, bir çeşit çekirge, Hubeyşiyun Mekke'nin altında bir dağ adı, Hubeyşun bir kuş adı olarak geçer, Firuz Abadi, *Kamusu'l-Muhit*, I, s.295.

¹² Tiflisi, *Beyanüs-sanaat*, s. 65: Âlim Kitabül- Kevafi adlı eserinin mukaddimesinde kendisini yukarıda kaydettiğimiz gibi tanıtmaktadır. Bu eserin mukaddimesini Zebihullah Safa kendi eserinde aynen nakletmektedir. Bkz. *Tarih-i Edebiyat der İran*, II, s. 999., Bkz. Elnur Nesirov, *a.g.t.*, s. 171.

¹³ Kemalüddin Hübeys Tiflisi'ye ait *Kifayettü't-Tıb* adlı eserin istinsah nüshasında onun adı Ebü'l- Fezail Hübeys b. Muhammed Gaznevî olarak kaydedilmiştir, Cevat İzgi, *a.g.m.*, s. 298-299.

ler¹⁴. Hübeyş Tiflisi eserlerini Azerbaycan'ın tarihi bir şehri olan, Şirvan Farsçasında kaleme almıştır¹⁵.

Anadolu'ya Gelişi

Kaynaklar onun ve ailesinin Azerbaycan'dan Anadolu'ya hangi tarihte geldiği hakkında hiçbir bilgi kaydetmemektedir. Muhtemelen Kemalüddin Hübeyş Tiflisi XII yüzyılın birinci yarısında, Gürcü kralları ile Azerbaycan atabeyleri arasındaki siyasi ilişkilerin gerginleşmeğe başladığı devirde memleketinden ayrılıp Anadolu'ya hicret etmek zorunda kalmıştı¹⁶. O Anadolu'ya geldiği zaman, II. Kılıçarslan (559/1163-588/1192) zamanında Türkiye Selçuklu Devletinin hizmetine girmiştir. Çünkü aşağıda bahsedileceği gibi eserlerinin çoğunu da II. Kılıçarslan'a (1155-1292) ithaf etmiştir.

Bu dönem Türkiye Selçuklu Devletinin Danişmendli Beyliğini hâkimiyeti altına aldığı, Bizans'a karşı Miryokefalon savaşının kazanıldığı bir dönemdir¹⁷. Hübeyş bin İbrahim et Tiflisi, II. Kılıç Arslan'ın(1155-1192) Aksaray'ı camiler, medreseler, zaviyeler ve çarşılarla donatıp buraya Azerbaycan'dan gaziler, âlimler ve tüccarlar getirttiği sırada geldiği tahmin edilmektedir¹⁸. Hübeyş bin İbrahim et-Tiflisi, II. Kılıçarslan'ın kızı Gevher Nesibe Hatun'un Kayseri de inşa ettirdiği tıp merkezinin ilk müderrisidir. Onun ile aynı dönemde devrin ünlü tıp âlimlerinden Hasnun-i Nesrânî er- Ruhânî, Endülüs Yahudisi Musa b. Meyrûn'da Türkiye Selçuklularının sarayında faaliyet göstermekteydiler¹⁹. Cemalüddin Kiftî (1172-1248) Kemalüddin Hübeyş Tiflisi ile aynı devirde yaşamasına rağmen onun hakkında kitabında hiçbir bilgi kaydetmemiştir. Bununla birlikte Cemalüddin Kiftî eserinde Hübeyş İbnü'l- Hasan el Asım adlı bir tabipten bahsederken, bu zatın. XII. (h.VI/m) asırda yaşadığını ve pek çok Yu-

¹⁴ Münzevî, *a.g.e.*, s. 200. İslâm öncesi ve İslâm'ın zuhuru esnasındaki İran lehçeleri ve meşhur edebî diller arasından resmî bir dil şeklinde ortaya çıkan ve tüm İslâm dönemi boyunca siyasi, ilmî, ve edebî yararlanma konusu olan hatta uzun bir süre Asya kıtasının büyük bir bölümünün siyasi dili haline gelen tek lehçe, şairlerimizin ve yazarlarımızın bazen "Derî" bazen de "Pârsî" ya da "Pârsî-yi Derî" diye niteledikleri Derî Farsçasıdır.

¹⁵ Nesirov, s. 171; Şirvan Azerbaycan'da tarihi bir eyalet, kaynaklarda ülke olarak da geçer. Eski zamanlarda Kura Nehri ve Şabran, Hazar denizi ve Kebele arasındaki toprakları kapsamaktaydı. Şirvanşahlar Devleti'nin güçlenmesi ile daha geniş araziler Şirvan adlandı. Burada konuşulan Farsça'ya Şirvan Farsçası denir. Ayıca burada konuşulan Türkçeye de Horasan Türkçesinin Şirvan şivesi dendiğini biliyoruz. C. Heyet, "Torkiye Horasani", *Varlık* No:7105, Şubat, Mart 1989, s. 18040.

¹⁶ Ali Taki Münzevî, *Ferheng-nâme-yi Arabî be Farsî*, Tahran, s. 200, Nesirov, s. 171.

¹⁷ O. Turan, *a.g.e.*, s. 200-205.

¹⁸ Turan, *a.g.e.*, s. 233; Cevat İzgi, " *Hübeyş et- Tiflisi*, *DİA*, XVIII, İstanbul 1998, s. 268.

¹⁹ Cemalü'd-din Ali Kiftî, *Tarihü'l- Hükemâ-yi Kiftî*, (Nşr. B. Darayî), Tahran 1347, s. 245-434. Nesirov, s. 171

nanca kitabın yanında, Calinus'un (Galenios)²⁰ birkaç eserinin de Arapça'ya tercüme ettiğini kaydetmektedir²¹. Kıftı'nın hakkında bahsettiği bu şahıs Kemalüddin Hübeys Tiflisi'den başkası olmadığı E. Nesirov tarafından ifade edilmektedir²². Çünkü ileride bahsedeceğimiz gibi Kemalüddin Hübeys çok iyi Yunanca biliyordu ve pek çok Yunanca tıp kitabını Arapça'ya ve Farsça'ya tercüme etmişti.²³

II. Kılıçarslan'ın dostluğunu kazanan Malatya Süryanî Mihail vekayinasinde, sultanın Malatya'ya geldiği zamanlar huzurunda ilmî-felsefi münazaralar tertip edildiğini ve bu toplantılarda yanında daima Kemaleddin adında bir hakimin bulunduğunu nakletmektedir²⁴. Genellikle çok yönlü âlimlere "filozof" anlamında "hakim" ünvanının verilmesi, Hübeys'in, II. Kılıçarslan ile oğullarından Kutbuddin Melikşah'a bazı eserlerini ithaf etmiş olması ve kendisinin Kemaleddin lakabıyla anılması, ayrıca Takvimü'l-edviye ve Usulu'l-melahim adlı eserlerinin önsözünde "el- Hakîm Kemalüddin" şeklinde tanıtılması gibi hususlar dikkate alınırsa Süryani Mihail'in bahsettiği Kemaleddin'in Hübeys et- Tiflisi olduğu söylenebilir²⁵. Aynı şekilde Hübeys et Tiflisi'nin, kehaneti doğru çıkmadığı için, II. Kılıçarslan tarafından görevinden azledilen müneccimbaşı olması da muhtemeldir. Kaynaklarda nakledildiğine göre kehanete çok inanan Kılıçarslan, müneccimlerinin Şaban 582(Ekim 1186) de yıldızlar terazi burcuna toplandığı zaman Nuh tufanı gibi büyük bir felakatin vuku bulacağına dair verdikleri haber üzerine büyük masraflarla sığınaklar yaptırmış ve kehanet gerçekleşmeyince de müneccimbaşını öldürtmek istemiş, fakat müneccimbaşı nükteli bir cevapla canını kurtarmış ve sadece azledilmekle kalmıştır²⁶. II. Kılıçarslan zamanında özellikle kaleme

²⁰ Galenios Aristoteles ile birlikte XVII. Yüzyıla kadar bütün hekimler tarafından birer yol gösterici olarak kabul edilmiştir. Tıp öğrenimini Bergama, İzmir, İskenderiye gibi şehirlerde tamamladıktan sonra Roma'ya giden Galenios orada gladyatörlerin hekimi oldu, onların yaralarını, kırık ve çıkıklarını tedavi ede ede, anatomiye ve cerrahiye çok iyi öğrendi.

Bu son derece zeki ve engin tecrübeli hekim, bir yandan da mesleğiyle ilgili birçok kitap yazarak kısa zamanda meşhur oldu. Sırayla, Marcus Aurelius, Commodus, Pertinax, Septimus Severus gibi Roma imparatorlarını da tedavi etti. Ama M.S. 167'de Roma halkını kırıp geçiren bir veba salgını çıkınca, tehlikeden uzak yerlere kaçmış ve bu hareketiyle de, canını mesleğinden daha çok sevdiğini açığa vurmuştur. Bkz. Mübahat Türker-Küyel, "Bilimin Felsefeye Dayandığı Görüşünün Bir Timsali Olarak Galenos" *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt: 32 Sayı: 1.2, s. 67-75.

²¹ Kıftı, *Tarihü'l- hükema*, s. 244-245.

²² Nesirov, s. 171.

²³ Nesirov, aynı yer.

²⁴ İzgi, *a.g.m.*, s. 269.

²⁵ İzgi, *a.g.m.*, aynı yer.

²⁶ Ebu'l-Ferec, I, s. 320; İbnü'l-Esir, XI, s. 199; Turan, a.g.e., s. 233.

aldığı üç astroloji kitabı ile tanınan ve saraya yakınlığı ile bilinen en önemli müneccimin Tiflisî olması, azledilen kişinin de o olabileceğini düşündürmektedir²⁷. Hübeys b. İbrahim Kâmilü't-tabir adlı Farsça eserini II. Kılıçarslan'a ithaf etmesi bu sebeple olmalıdır.

Ölümü

Katip Çelebi Keşfü'z-zunûn'da²⁸ ve İsmail Paşa Hediyetü'l- ârifin onun ölümünü 629/1231 olarak yazmaktadır²⁹. İstanbul Süleymaniye Es'at Efendi 3252 no'da kayıtlı Kanun-ı edep adlı eserinin sonunda ölümü 545/1150 olarak gözükmektedir. İstanbul Atıf Efendi kütüphanesi 3252 no'da kayıtlı Vucûhu'l-Kur'an'ın telif tarihini ise 558/1162 olarak göstermektedir. Hübeys b. İbrahim'im Kanun-u Edeb'i yazdıktan sonra seksen yıl veya Vucûhu'l-Kuran'ı yazdıktan sonra 70 yıl yaşaması doğru değildir. Kemalü'd-din Hübeys Tiflisî'nin öldüğü ve defnedildiği yer hakkında kaynaklarda hiç bilgiye rastlanmamaktadır. Muhtemelen âlim Kayseri'de vefat etmiş ve burada defnedilmiştir³⁰.

Kemalüddin Hübeys Tiflisî'nin 25'e yakın eseri tespit edilmiştir. Bu eserlerden 10'u Farsça, diğerleri ise Arapça kaleme alınmıştır. Bu Kemalüddin Hübeys Tiflisî'nin Farsça kadar Arapça'yı da mükemmel bir şekilde bildiğini gösteriyor³¹. Âlimin eserlerinin çoğu tıbbı dairdendir. Bununla birlikte onun filoloji (dilcilik), farmakoloji (eczacılık) ve astronomî (nücûm) alanında da eserleri mevcuttur. Tabiat ilimleri alanında tanınmıştır³².

Tıp alanında yazdığı eserler:

Kitabü Minhaci't-tib: Çeşitli tıbbî açıklamaları ihtiva eden eser 24 Safer 558 (1 Şubat 1163) yazılan kiraatla ilgili Kitabü Telhisi ilelî'l-Kuran'dan önce kaleme alınmıştır³³.

Beyanü't-Tıp: Tahran Sipehsalar Ktp. nr. 826' muhafaza edilmektedir³⁴.

Takvimü'l-Edviye ve'l-müfredede: Hübeys'in Sa'deddin Şerefülislâm Seyyidü'l-Küttab Ebü'l-Mehasin Esad b. Hüseyin el-Kâtib'e ithaf ettiği bu eserin³⁵ bir nüs-

²⁷ İzgi, a.g.m., s.269.

²⁸ Keşfü'z-zunûn, I, Beyrut (tarihsiz), 261, 262, 467.

²⁹ Bağdatlı İsmail Paşa, Hediyetü'l- Arifin Esmâü'l-Müellifin vessarü'l-Musannifin, İstanbul, 1955, CI, s.263.

³⁰ Nesirov, s.174

³¹ Münzevî, a.g.e., s. 201. Nesirov, s. 172.

³² İzgi, a.g.m., s. 269.

³³ İzgi, aynı yer.

³⁴ Nesirov, s. 172.

hası Süleymaniye kütüphanesinde bulunmaktadır³⁶. Eser Farmakolojiye dairdir. Toplam 734 ilahtan Arapça, Farsça Yunanca, Latince ve Süryanice adlarıyla bahsedilmektedir³⁷.

Kitabü Sıhhatü'l-Ebdan: Arapça olan eserin telifi Kamilü't-tabirden önce tamamlanmıştır³⁸. Bu eserin hiçbir yazma nüshasına rastlanmamıştır³⁹.

Kıfayetü't-tıb: Farsça yazılan bu eser II. Kılıçarslan'ın oğullarından Selçuklu meliki Kutbü'd-din II Melikşah'a (öl. 1193) ithafen kaleme almıştır. Kutbüddin Melikşah'ın en son 1193(593) sağ olduğu bilindiğine göre eserin telifi 1194-1197 (590-593) yılları civarına rastlamalıdır⁴⁰. Bir nüshası Bursa Eski Yazma ve Basma Eserler Kütüphanesinde⁴¹ bulunmaktadır. Diğer nüshaları ise Özbekistan Taşkent Şark Yazmaları Kütüphanesinde ve Almanya Frankfurt Gota Kütüphanesinde muhafaza edilmektedir.⁴²

Tahsilü's-sıhha bi'l-esbabı's-sitte, adlı eserinde müellif eski ve yeni hekimlerin eserlerinden yararlanmak suretiyle Arapça eserini dört risale şeklinde tertip etmiştir. Bu kitabın bir nüshası Musul'da (Yahya Paşa el-Celili Medresesi, nr. 236) diğer nüshası da British Museum'da (Or. Nr. 8196) bulunmaktadır⁴³.

İhtisarü Fusulü'l-Butrak, Hipokrat'ın İslam dünyasında Kitabü'l-Fusul adıyla anılan Aforizmoi'sının Arapça muhtasarıdır⁴⁴.

Risale fi Şerh-i ba'zu'l-Mesail li Esbab ve'l-Alamat Muntehabât min el-Kanun da âlimin tıp ve farmakolojiye dair kaleme aldığı eserlerdir⁴⁵. Kemalüddin Hübeş Tiflisi klâsik Yunan filozofu ve tabibi Calinus'un (Galenios) Galib-i Kutubi, *Kitab menafî-i A'zâ, Hisbu'l-Beden* gibi eserlerini de Farsça'ya tercüme etmiştir⁴⁶.

Tiflisi'nin tıbbıa dair kaleme aldığı bir diğer eseri de *Mecmuatü'r-resailü't-tıbbiyye*'dir. Bu eser Arapça kaleme alınmıştır ve mevcut olan tek nüshası

³⁵ Keşfü'z-zünûn, I, 467.

³⁶ Ayasofya, nr. 3600/1, diğer nüshaları için bkz. *Fihris mahtûtâtü't-tıbbi'l-islamî fi mektebât Türkiyâ(Fihris)*, (Haz. Ramazan Şeşen, Cemil Akpınar, Cevad İzgi), İstanbul 1984, s. 198; Brockelmann, *Geschichte der arabischen Litteratur* (GAL), I, Leiden, E.J. Brill, 1943-49, s. 893; İzgi, *a.g.m.*, s. 269.

³⁷ Nesirov, .s. 172; İzgi, *a.g.m.*,s.269.

³⁸ İzgi, s.269.

³⁹ Nesirov, .s. 172.

⁴⁰ İzgi. *aynı yer*.

⁴¹ Orhan Gazi, nr. 1120. Bkz. Şeşen, *a.g.e*, s. 168; Tiflisi, *Beyanü's-Sanaat*, Önsöz kısmı, s. 38-37.

⁴² Tiflisi, *Beyanü's-Sanaat*, Önsöz kısmı, s. 38-37; Nesirov, .s. 172.

⁴³ İzgi, *a.g.m.*, s. 269.

⁴⁴ Brockelmann, I, 893.

⁴⁵ Brockelmann, *aynı yer*; Nesirov, s. 172

⁴⁶ Safa, *Tarih-i Ullûm-i Aklî*, I, s. 347. Nesirov, s. 172

ABD'de Princeton University Library nr. 1108'de muhafaza edilmektedir. Eser toplam dokuz risaleden oluşmaktadır. *Takvimü'l-İlac ve Berekâtü'l-Minhâc, Rumuzu'l- Minhac ve Kürnüzü'l-İ'lac, Tahsilü's-Sihha bi'l- Esbâbü's-sitte, Edviyyatü'l- Edviyyat, Risaletü'l-Mütea'rifa, Lübâbü'l-Esbâb*, bu risalelerden bir kaçıdır⁴⁷.

Filoloji ve Edebiyat Alanında Yazdığı Eserler:

Beyanü's-Tasrif, Vücühü'l- Kur'an, 1163 yılında Konya'da kaleme alınmıştır. Bu Farsça eser Ahmet Ateşe göre Anadolu'da kaleme alınan ilk eserlerden biridir⁴⁸. Bu eserin tek nüshası Süleymaniye Ktp. si nr. 3246'da muhafaza edilmektedir⁴⁹.

Nazmü's-sülûk. Lugata dair olan bu Arapça eserin bir nüshası British Museum'dadır⁵⁰.

Tercümânü'l-kavâfi. Bu Farsça eseri sadece Bağdatlı İsmail Paşa zikretmektedir⁵¹. Edebiyat, şiir, kafiye kurallarına dair bir kitaptır. II. Kılıçarslan'a ithafen 1189 senesinde kaleme almıştır⁵².

Astronomi Alanında Yazdığı Eserler:

Kamilü't-Tabir adlı eser rüya tabirleridir⁵³. Tiflisî bu eserin mukaddimesinde "bu eseri (Kamilü't-ta'bir) Sihhatü'l-eddan'ı bitirdikten sonra kalema aldım" diye kaydetmektedir. Müellif bu eseri II. Kılıç Arslan'a ithaf etmiştir. On beş fasla ayırdığı bu eserin önsözünde rüya ve rüya tabiri hakkında genel bilgiler verdikten sonra o güne kadar hiç kimsenin böyle bir kılavuz meydana getirmedini bu eserin okuyucuyu bir çok kitaba başvurmadan müstağni kılacak kadar zengin söylemektedir. Kamilü't-ta'bir'in bir nüshası Antalya Tekelioğlu Ktp. sinde nr. 2142'ye kayıtlı olarak muhafaza edilmektedir⁵⁴.

Kamilü't-tabir'in gerek nüshalarının çokluğu gerekse Türkçe'ye beş ayrı tercümesinin yapılmış olması onun çok beğenildiğinin bir işaretidir. Eser ayrıca birçok defa yayınlanmıştır⁵⁵. Kamilü't-tabir'in Türkçe tercümeleri şunlardır:

47 Tiflisî, *Beyanü's-sana'at*, s. 38-39; Nesirov, s. 173

48 A. Ateş "Anadolu Kütüphanelerinde Mühim Yazmalar", *Tarih Vesikaları*, 1/16, (1955),s. 163-164. Kitabın bilinen tek nüshası Âtîf Efendi Kütüphanesi'nde nr 1316, kayıtlıdır.

49 İzgi, *a.g.m.*, s. 269

50 İzgi, *a.g.m.*, s. 270; Brockelmann, 1,893.

51 *Hediyetü'l-ârifin*, I, 263.

52 Nesirov, s. 173.

53 Tiflisî, *Beyanü's-sana'at*, s. 38-47; Nesirov, s. 173

54 Türkiye Yazmalara Toplu Kataloğu, III, s. 246.

55 A.g.e., Tahran, 1265, 1284, 1302, 1346, 1352, 1352, 1355; Bombay, 1302.

a. II. Murad devrinde Beylerbeyi Karaca Bey'in emriyle adı bilinmeyen bir kişi tarafından yapılan tercümenin mütercim hattı nüshası Bursa Müze Ktp. (nr. E 4/ 1241)⁵⁶

b.Yavuz Sultan Selim adına yine kimliği bilinmeyen bir mütercim tarafından yapılan çevirinin bir nüshası Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesinde (Revan köşkü, nr. 1769) bulunmaktadır⁵⁷.

c.Kevâmilü't-tabir, Bevariç'de doğup Musul'da yaşayan Hızır b. Abdulhadî tarafından Kanunî Sultan Süleyman tarafından yapılmıştır. (Süleymaniye Ktp. Hekim Oğlu Ali Paşa, nr. 591)⁵⁸

d. Kadilkudat Çelebi için kendisini Muhib diye tanıtan bir kişi tarafından yapılan bu tercümenin bir nüshası Süleymaniye Ktp. (Laleli, nr. 2926) kayıtlıdır.⁵⁹

e. Mir Azam Şah Miskin tarafından Çağatay Türkçesine yapılan çevirinin bir nüshası Berlin Königlich Bibliothek'tedir.(nr. 162) ⁶⁰

Beyânü'l- nücûm, eser Kanun-ı Edeb'den önce kaleme alınmıştır⁶¹. Nüshasına henüz rastlanmamıştır.

Medhal ila İlmü'n-Nücûm, Hubeyş bin İbrahim bu eserini de Kanun-ı Edeb'den önce *Camii'l-Beyan der Tercüman-i Kur'an, Telhis ale'l- Kur'an*, adlı eseraen sonra kaleme alınmıştır⁶². Müellif önsözde melhame⁶³'ye dair eserlerin çok rağbet görmesi üzerine muhtasar bir kitap yazma gereği duyduğunu ve eseri 28 bab üzerine tertip ettiğini yazar. Bu eserin bir nüshası Ayasofya Kütüphanesinde nr. 2706'ya kayıtlı olarak muhafaza edilmektedir⁶⁴. *Melhametü'd-Dâniyal*, adıyla eser adıyla Tahran'da basılmıştır.⁶⁵

Beyanü's-sanaat, Farsça olan yirmi babdan meydana gelen bu eser yayımlanmıştır⁶⁶ Kimya ilmi, değerli taşlar, cam ve bunların boyanması, boya terkip-

⁵⁶ M. Ergin, " Bursa Kitaplıklarındaki Türkçe yazmalar Arasında" İ. Ü. Ed. Fak. Dergisi, Türk Dili ve Ed. Der., IV /1-2 (1950) s. 107-108; İzgi, a.g.m., s. 269.

⁵⁷ A. Ateş, " Hicri VI-VIII. (XII- XIV) Asırlarda Anadolu'da Farsça Eserler" *Türkiyat Mec.* VII-VIII/ 2 (1945) s. 97-107; İzgi, a.g.m., s. 269

⁵⁸ İzgi, a.g.m., s. 269

⁵⁹ İzgi, aynı yer

⁶⁰ İzgi, aynı yer

⁶¹ *Keşfü'z-zünûn*, I, 262; İzgi, a.g.m., s. 269

⁶² İzgi, s. 269.

⁶³ Melhame; büyük tufan, (bkz. Ş. Samî, *Kamus-u Türki*, Dersaadet 1311, s. 1401.

⁶⁴ İzgi, a.g.m., s. 269.

⁶⁵ *Melhametü'd-Dâniyal*, Tahran 1340.

⁶⁶ Kemaleddin Ebul-Fazl Hübeş Tiflisi, *Beyanü's-sana'at*, (Nşr. Georgi Mihaleviç) Moskova 1976 .

leri, kılıç, bıçak ve ustura gibi aletlere su verilmesi, deri tabaklama ve boyama teknikleri, mürekkep yapımı, hayvanların özellikleri, değerli taşlar ve maddenlerin özellikleri, elbiselerden leke çıkarma teknikleri gibi çok çeşitli konuları içermektedir. Eserin Halil b. Abdurrahman tarafından Türkçe'ye muhtasar bir tercümesi yapılmıştır⁶⁷ Eser yirmi fasıldan oluşmaktadır. Kemalüddin Hübeys Tiflisi eserin mukaddimesinde şöyle yazmıştır: “Ben Beyanü'nü'cüm adlı eseri bitirdikten sonra, küçük risaleyi yazmaya başladım. Maksadım çeşitli sanatlardan bahsetmektir. Onlar hakkında muhtelif Arapça risalelerden bilgiler topladım ve çeşitli surları beyan ettim ki, onları müellifler kitaplarında sır gibi saklamışlar. Kitabı Beyanü's-Sanaat adlandırdım. Her başlık altında zikir olunan sanatın müdrikliğini açıkladım ki, inşaallah okuyan çabuk kavrasın. Eğer bu kitap bir kimsenin eline geçer ve o şahıs bu kitaptan fayda hasil ederse, beni iyi dualarla ansın. Bu benim hakkımda bir anı olarak kalır. Bu kitapta 20 fasıl vardır. Ben sırası ile onları zikrediyorum ki, inşaallah kolaylıkla istediğine ulaşsın.”⁶⁸ Müellif ilk fasıl olan el- Kimya'da bakırı altına veya kalayı gümüşe dönüştürebildiklerini iddia edenleri eleştirerek onları yalancı adlandırıyor. Daha sonra ise onların bu sahtekarlığı nasıl yaptığını açıklıyor⁶⁹. Okların ve mızrakların hedefi şaşırması için âlim mknatısın ateşte kızarana kadar ısıtılıp suya atılmasını, daha sonra ise ok ve mızrak uçlarının, kılıçların da ateşte kızarana kadar ısıtılarak aynı suda soğutulmasını öneriyor. Bu durumda silahların demir eşyayı mknatıs çeker gibi çekeceğini ve zırhları daha kolay deleceğini söylüyor. Ayrıca bu bölümde müellif zehirli ok ve mızrak uçlarının hazırlanması kurallarını da açıklamaktadır⁷⁰. Kitabın diğer fasıllarında ise Hübeys Tiflisi renkli ve şeffaf cam üretimi, kıymetli taşların belirlenmesi ve işlenmesi, cam tabaklar, bardaklar ve kandillerin hazırlanması usullerinden bahsetmektedir.

Kanunü'l-A'dab der Lugat Arapça'dan Farsça'ya sözlüktür. Aynı zamanda Arapça- Farsça karşılaştırmalı gramer kitabıdır. Dünyanın pek çok kütüphanesinde nüshası mevcuttur. Kâtib Çelebi'ye göre sahasında bir eşi daha bulunmayan bir eser meydana getirmiştir⁷¹ Arapça-Farsça bir sözlük olup 548'de (1153) telif edilmiştir. Farsça'da, kırk sekiz kaynaktan derleyerek hazırladığı bu kitap kadar mükemmel bir lügat bulunmadığını söyleyen müellif faydalandığı

⁶⁷ (Süleymaniye Ktp., Yenicami. nr. 925/5, vr. 373-384). İzgi, s. 270; Bu eserin Molla Kurban Celil tarafından h.1217/1802 senesinde istinsah edilmiş yazma bir nüshası Azerbaycan El Yazmaları Enstitüsü Ktp. sinde nr. B.- 796/3830'a kayıtlı mecmuanın (V. 301b-321a) içinde yer almaktadır. Nesirov, s. 173.

⁶⁸ Nesirov, s.174

⁶⁹ Tiflisi, *Beyanü's-Sanaat*, s. 66-67.

⁷⁰ Tiflisi, *Beyanü's-Sanaat*, s. 90-91; Nesirov, s. 174

⁷¹ *Keşfü'z-zunûn*, II, 1310.

başlıca kaynakların adlarını zikretmiştir. Saydığı isimlerden Zemahşerî'nin *Mukaddimetü'l-ı-edeb*, Ebû Mansûr es-Sâlibî'nin *Fıkhü'l-luğası*, İbnü's-Sikkî't'in *Kitâbü'l-Elfaz'ı*, Kutrub'un *el-Müşelles'i* gibi eserlerin yanında Harîrî'nin *el-Makâmât'ı* ile *Şerhu'l-hamâse*, *Şerhu Sebit-tivâl* gibi Arap edebiyatının önemli klasiklerine de müracaat ettiği anlaşılmaktadır. Bu bakımdan Tiflîsî, Eserde mukaddimenin ardından sözlük kısmı gelmekte, bunun sonunda da bir fiil çekim cetveli bulunmaktadır. Kitabın 15 Cemâziyelevvel 548'de (8 Ağustos 1153) istinsah edilen bir nüshası (müellif hattı olması da mümkündür. Süleymaniye Kütüphanesinde(Mehmed Halid Ef. nr. 434) kayıtlıdır⁷². Bir nüshası da Ayasofya ktp. si nr. 472'de muhafaza edilmektedir.

Sonuç itibariyle Hubeş bin İbrahim et- Tiflisî Selçuklu Sultanı II. Kılıç Arslan (559/1163-588/1192) zamanında Türkiye Selçuklu Devletinin hizmetine girmiştir. *Kamilü't-Tabir*, *Tercümânü'l-kavâfi* adlı eserini II. Kılıçarslana *Kifayetü't-tib* adlı eserini ise II. Kılıçarslan'ın oğullarından Selçuklu meliki Kutbü'd-din II Melikşah'a (öl. 1193) ithafen kaleme almıştır. Hatta II. Kılıçarslan'ın kızı Gevher Nesibe Hatun'un Kayseri de inşa ettirdiği tıp merkezinin ilk müderrisidir. Aynı zamanda sade tıp alanında değil astronomi, filoloji alanında da eserler vermiştir. Yani dönemin velûd âlimlerinden birisidir. Ancak böyle olmasına rağmen İslâm ve Osmanlı kaynaklarında pek sözü edilmeyen bir âlimdir. Türkiye'de eserleri üzerine de hiçbir araştırma yapılmamıştır. ©

⁷² İzgi, a.g.m., s. 270; A. Ateş, "Hicrî V1-VI1. (XII-XIV.)Asırlarda Anadolu'da Farsça Eserler", *İ.Ü Edebiyat Fak. Türkiyat Mec.* VII-VIII/2(1945).s. 97-101.

Ortaçağ Arap Kaynaklarında 'Bilâd-ı Rûm' ve Komşuları*

H. İbrahim GÖK**

I.

'Bilâdu'r-Rûm' kavramı, tarihi bir coğrafya terimi olarak ele alındığında, ortaçağ İslâm coğrafyacılığının konusunu oluşturan hususlardan biri olarak karşımıza çıkar. Terim, içerdiği kelime ve yapı itibarıyla Arapça bir terkiptir. *Bilâd*, belde/beled kelimelerinin çoğuludur, 'ülke' anlamına gelmektedir; belde veya beled ise, 'yerleşim yeri' olarak anlaşılmalıdır; *Rûm* ise, Arap, Fars ve Türklerin dilinde ve eserlerinde, Roma ve Bizans dünyası ve imparatorluğunun hakim olduğu coğrafi saha ile, bu devlete mensup olan insanlar için kullanılan bir isimdir.

Rûm ismi, başta Kurân-ı Kerîm'de¹ geçen bir kelime olması itibarıyla ortaçağ Müslüman kamuoyunda tarihi ve kültürel bir karşılığı olan bir tabirdir. Bu bakımdan hem bu tarihi arka plânı, hem de Müslüman dünyaya komşu olması münasebetiyle, hemen bütün ortaçağ coğrafya kitaplarında ve vakayinamelelerinde Rûm ismi geçmektedir.

Burada, bu kavramın ele alınmasında, Akdeniz kültürünü oluşturan esas unsurlardan biri olan Roma dünyasına, Müslüman coğrafyacıların eserinde yer alan bu tabirin ışığı altında, ne derece gönderme yapıldığına ilişkin bir okuma amaçlanmıştır. Kısaca, Bilâd er-Rûm kavramının Akdenizlilikle ilişkisinin ne

* İstanbul Şehir, Doğu Akdeniz ve Salerno Üniversiteleri tarafından 3-6 Haziran 2010 tarihinde İstanbul'da ortaklaşa düzenlenen "Efsaneler Akdenizi, Akdeniz Efsaneleri" temalı II. Uluslararası Akdeniz Dünyaları Sempozyumu'nda sunulmuş bildiri metnidir.

** Yrd. Doç. Dr., Kırıkkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

¹ Kurân-ı Kerîm, "Rûm" Sûresi, 2-5. Âyetler. Bu Âyetlerde, Doğu Roma İmparatorluğu'nun 624 yılında Sasanelere karşı kazandığı savaşa gönderme yapıldığı müfessirler tarafından kaydedilmektedir.

olduğu veya olup olmadığı bu coğrafi metinler üzerinden okunmaya çalışılacaktır.

II.

Ortaçağ Müslüman coğrafyacılığının esas ilgi alanı, görünüşe göre, münhasıran İslâm dünyasına ait bölgelerdir. Bununla birlikte, bu coğrafyacılar, Müslüman dünyanın ötesinde kalan yerlere ait bilgileri de, bilgisine ulaştıkları takdirde, eserlerine kaydetmektedirler. Meselâ, Yâkût el-Hamavî, çizdiği bir haritada, bilgisine ulaştığı yerleri belirttikten sonra, dünyanın geri kalanı hakkında, kendisine bilgi ulaşmadığı gerekçesiyle açıkça buraları boşluk olarak işaret etmektedir (Yâkût el-Hamavî, 1979:I, 28). Yine de ortaçağlarda, bu coğrafyacılar göre dünyanın bilinen bölgeleri bellidir ve temelde bunlar yedi iklim bölgesi içinde konumlandırılmışlardır. Rûm ülkesi (Bilâd er-Rûm) de Müslüman coğrafyacılar tarafından bilinmekte olup, bunlardan beşinci iklim bölgesi içinde kabul edilir.

Ortaçağ coğrafyacılarının eserlerinde karşılaşılan harita çizimleri, bu iklim bölgelerinin, her nasılsa, Akdeniz havzasını esas alan ve doğudan batıya uzanan bir kuşak ve bu kuşağın kuzey ve güneyinde yerleştirilmiş bölgeler şeklinde olduğunu göstermektedir. Bu iklim bölgelerine hem ülkeler, hem de şehirler yerleştirilmiş durumdadır. Bu konuda bilinen iklim bölgelerine dahil edilen ülke ve şehirler şunlardır:

1. İklim bölgesi: Hind (Sind, Deybül, Zenc, Mekrân, Basra, Yemen arasında);
2. İklim bölgesi: el-Hicâz (Mısır, Aden, Yemen, Dicle ve Fırat arasındaki el-Cezîre bölgesi, Sa'lebiyye, Irak arasındadır);
3. İklim bölgesi: Mısır (Habeş, Hicaz, Rûm, Nusaybin, Irak, Sudan arasında);
4. İklim bölgesi: Bâbil (Hind, Hicaz, Sa'lebiyye, Mısır, Şâm, Rûm, Nusaybin, Horasan, Belh nehri, Sicistan, Zâbilistan arasında);
5. İklim bölgesi: er-Rûm (Mısır körfezi, Mağrib, Bahrü'l-Ahdar (yeşil deniz), Türk Yecüc, Irak, Nusaybin, Endülüs arasında);
6. İklim bölgesi: Yâcûc (Türk, Hazar denizi, Çin, Irak, Belh ırmağı, Çuzz, Kimâk, Rûs arasında);
7. İklim bölgesi: Çin (Yâcûc, Bahrü'l-muhît (okyanus), Hind, Kaşmîr, Horasan, Belh ırmağı, Tibet, Hoten, Mâverâünnehr ve Türk ülkeleri arasında).

Bunlardan üçüncü, dördüncü ve yedinci iklim bölgeleri batıdan (mağrib) doğuya (maşrik) uzanan bir hat üzerinde; birinci ve ikinci iklimler bu hattın güneyinde (cenûb); beşinci ve altıncı iklimler de bu hattın kuzeyinde (şimâl) yer alırlar (Yâkût el-Hamavî,1979: I, 27). Yâkût, bu bölge ve şehirlerin yükselen burçları hakkında da bilgi vermektedir. Bu durumda, Rûm bölgesi, beşinci iklim olarak, şimâlde (kuzey) yer almaktadır.

Bu konumlandırmadan sonra, kaynaklarda Bilâd er-Rûm hakkında verilen bilgilere geçebiliriz. Burada, bilâd er-Rûm hakkında özellikle Yâkût el-Hamavî'nin eserinde verilen bilgiler üzerinde durulacaktır. Yâkût'un eserini ele almamızın sebebi, onun *Mucemü'l-Bıldân* adlı eserinin, bu konuda kaleme alınmış olan diğer coğrafya eserlerine olan üstünlüğüdür. Coğrafyacılık, Arap edebiyatında gerçekten, ortaçağlarda en önemli ürünlerini vermiş olan bir alandır. Esas itibariyle bu durum, Ortaçağ İslâm dünyasındaki tüm bilimsel faaliyetler için geçerli olan bir durumdur. Zira, bu dönemde göze çarpan parlak bilimsel faaliyetlerin, İslâm dünyasının sınırlarının Atlas okyanusundan Çin sınırlarına ulaşmasıyla yapılan tercüme faaliyetlerinin ışığı altında bir yükselme devrini yaşamış olmasıyla alâkalıdır. Coğrafi sahada ilk eserlerin, ilk başlarda, daha önceki devirlere ait Hint, İran ve Grek gibi başka dildeki eserlerin tercüme edilmesi şeklinde olduğu anlaşılmaktadır. Bu aşamada, bilimsel faaliyetler henüz ayrı birer disiplin biçiminde gelişmekten uzakta bulunduğu için, ilk eserler topyekun bir filozofik çalışma şeklinde görülür. İçinde, matematik, astronomi, tıp, tarih, edebiyat vs. bilim dallarına ait malzemenin bulunduğu eserlerin, müstakil coğrafi eserler şeklinde ortaya çıkması ise, görünüşe göre Halife Memun'un yaptırdığı tercümelere sonra mümkün olmuştur.

Astronom ve matematikçileri bir kenara koyacak olursak, müstakil bir coğrafi eser olarak zikredebileceğimiz ilk çalışmanın, İbn Hurdadbih (ö.912 civarı)'e ait *Kitâbu'l-mesâlik ve'l-memâlik* olduğunu kabul edebiliriz. Görünüşe göre İbn Hurdadbih'in kaleme aldığı bu eser, İslâm dünyasında klâsik coğrafya ekolünün kurucusu kabul edilen Ebû Zeyd el-Belhî (ö.934)'ye dayanmaktadır (Şeşen, 1998: 97, 100). İbn Hurdadbih'le çağdaş ve/veya onu izleyen pek çok coğrafya meraklısı bilim adamı daha benzer tarzda ve benzer isimlerle eserler ortaya koydular. Genel olarak *Kitâbu'l-Buldân* veya *Mesâlik ve Memâlik* şeklinde isimlendirilen eserler yazan coğrafyacılar arasında İbn Rusteh (X.yy.), İbnü'l-Fakîh adıyla bilinen Ahmed b. Muammed el-Hemedanî (X.yy.), el-Istahrî (X.yy.), İbn Havkal (X.yy.), el-Makdisî (X.yy.), Mesudî (ö.956), el-İdrisî (ö.1165), İbn Sa'îd el-Endülüsî (ö.1286) el-Ömerî vb.ni saymak yeterli olacaktır. Bu coğrafyacıların yanı sıra, İbn Fadlan, İbn Batuta, İbn Cübeyr vb. gibi seyahatname

türü eser bırakan seyyahların da çalışmaları, coğrafik tarih için önemli veriler sunmaktadır. Kuşkusuz bu müelliflerin ve eserlerin her biri ayrı ayrı bir mesaiyi gerektirmektedir.

Burada seyahatnameleri bir tarafa bırakacak olursak, Müslüman müelliflerin özellikle coğrafya sahasına ait verdikleri eserlerin kökenini, temelde, klâsik antik dönemin ürünü olan eserlere dayandırarak geliştirmiş olduklarını söyleyebiliriz. Özellikle, Arap müellifleri tarafından Batlamyus adıyla bilinen İskenderiyeli Yunan astronom, matematikçi ve coğrafyacı Ptolemaios (ö. 168 ?) ve eserleri, el-Kindî (ö.874) tarafından Arapça'ya tercüme edilince, müelliflerin bu ilham kaynağı onların işlerini kolaylaştırdı. Antik kültürü Arap dünyasına aktaran Batlamyus, Müslüman müellifler tarafından sıklıkla kullanıldı ve bu suretle onun üzerinden Yunan kültüründeki coğrafya ilmine ait bilgiler intikal ettirildi. Matematik, coğrafyacılık ve haritacılık alanındaki en önemli isimlerinden biri olan Batlamyus özellikle yeryüzünde bir yerin enlem ve boylamlarını belirleyen ilk bilgin olması itibariyle dikkati çeker. Batlamyus'un *Kitâbü'l-coğrafya fi'l-ma 'mûre mine'l-arz* adlı eseri Fatih Sultan Mehmed tarafından da Grekçe'den Arapça'ya tercüme ettirilmiştir (Aydın vd., 1992: V, 198). Ona mal edilen haritalarda Akdeniz havzasının ekvator kuşağı gibi algılanarak yapılan çizimlerde ilginç bir şekilde gerçekçi bir görünüm vardır. Müslüman coğrafyacılar göre meridyenlerin başlangıç noktası Kanarya adalarıdır (Şeşen, 1998: 95).

Bu münasebetle Müslüman coğrafyacıların Batlamyus'tan esinlenerek geliştirdikleri bu bilim dalı Ortaçağın ortasında çok önemli ürünlerini verdi. Bunlar arasında Endülüs Müslüman dünyasında yetişen el-İdrisî'nin, coğrafya ilmine dair yaptığı çalışmalar, Sicilya kralı II. Roger tarafından takdir edilmiştir. Sicilya'da II. Roger'in gümüş bir yer küresi maketi yapımında görevlendirmek üzere davet ettiği bilim adamları arasında yer alan İdrisî, bu çalışmalarını haritalar üzerinde göstermiş ve *Kitabu Rûger* adıyla kitaplaştırmıştır. İdrisî'nin eseri, *Kitabu Nüzhetü'l-müştak fi ihtirâk el-afâk* adıyla da bilinir (Şeşen, 1998: 108).

III.

İşte Yâkût'un eseri de, yukarıda zikrettiğimiz Müslüman coğrafyacılığının ürünü olmakla birlikte, bu eserlerin belki de mükemmel bir formu olarak karşımıza çıkar. Yâkût'a kadar gelen eserlerde anlatım tarzı, ilk örneğini belki de Herodotos'da bulan, sonraki dönemde Strabon'un eserinde görülen, ve nihayet Batlamyus'un geliştirdiği, bir yerin tasvirini 'tahkiye ederek anlatma' biçimindeki antik anlatım tarzına yakındır. Hakkında bilgi verilen bölge, deniz ve şehirler genel olarak herkesçe bilinen yerler olup (msl. Diyâr-ı Arab, Fars, Mısır,

Endülüs, Sakaliyye, Rum denizi, Irak, Horasan, Mâverâünnehr, Sind vs. gibi yerler), bunlar da daha çok tûl (boylam) ve arzı (enlem) belirtilerek bir iki anekdotla yetinilir. Geri kalan daha küçük yerleşim yerleri ile ilgili malumat ise son derece kısıtlıdır.

Yâkût'u klâsik coğrafyacıardan ayıran en önemli husus, özellikle yer isimleri konusunda gösterdiği dikkattir. O, kitabının başında geleneksel coğrafya biliminin esasları hakkında bilinen hususları, dünyadaki memleketleri, bunların haritasının nasıl olduğunu özet bir biçimde ortaya koyar. Esas metinde ise biz-zat gördüğü, duyduğu, karşılaştığı yer adlarını, alfabetik bir sıra içerisinde verir. Bunları yaparken getirdiği başka bir yenilik ise, bu yer adlarının okunuşunu Arap fonetiğine uygun olarak göstermesidir. Herhangi bir yerin adı hakkında, enlem (arz) ve boylamları (tûl) belirtildikten başka, orayla ilgili meşhur hikâyeler, orada geçen savaşlar, tuhafliklar ile, o beldede yetişmiş meşhur edebiyatçı ve alimlerin isimleri verilir. Şayet bunların kaleme alındığı şiir, kaside vb. edebi metin varsa bunlardan aktarma yapılır. Şu halde Yâkût'un eseri, geleneksel coğrafya eserlerini geride bırakan, bu türü ansiklopedik tarza büründürerek zenginleştiren ve bu suretle mükemmel bir şekilde sokan yeni bir yöntemle kaleme alınmış yetkin bir çalışmadır.

Bu bakımdan biz, Yâkût'un metinlerinde, sadece ülke, şehir, bölge, deniz, göl, nehir, dağ vs.nin adını ve koordinatlarını bulmuyoruz; fakat bunlarla birlikte, coğrafi, tarihî, sosyolojik, ekonomik, dinî, edebî, vb. kısaca birçok etnografik ve kültürel bilgiye ulaşabiliyoruz.

Yâkût ve diğer coğrafyacılar, kaynak olarak temelde diğer coğrafyacıların eserlerinden yararlanmışlardır. Ancak Yâkût'un farklı ve zengin bir kaynak yelpazesine sahip olduğu görülüyor. Meselâ, Yâkût'un kaleme aldığı Rûm maddesinde aktarma yaptığı kaynakları şöyle sıralayabiliriz: İbnü'l-Kelbî, el-Ezherî, el-Cevherî, Ebû Yakub et-Tedmurî, İbnü'l-Fakih adıyla meşhur Ahmed b. Muhammed el-Hemedânî, adını vermediği kitap yazarları, Cerîr b. el-Hatafî, Adiyy b. Zeyd el-Abbâdî gibi şairler, yine ismini vermediği bir kısım ilim sahibi kimseler.

Esasen biz, Yâkût'ta Bilâdu'r-Rûm'a dair iki önemli maddeyle karşılaşırız. Biri "er-Rûm" maddesi; öteki "Rûmiye" maddesidir. Rûm tabiri ile, öncelikle bir halk kastedilir, sonra da onların ülkesine bu ad verilerek ondan bahsedilir ki bu ülke, içinde Konstantiniye'nin merkez olarak yer aldığı Trakya ve Balkanlar ile Anadolu bölgesini kapsar; Rûmiye ile, Roma şehri kastedilmektedir.

Yâkût, Rûm maddesinde, bu kelime ile bir topluluğu kasteder ve: “Bilâd er-Rûm denen çok büyük bir ülkede yaşayan bir kavimdir” der. Bu kelimenin, hem çoğul hem de tekil anlamda kullanıldığına işaret eden müellif, Rûmların soyu hakkında rivayetleri aktarır. Birbirine yakın içerikteki rivayetlerin ortak teması, İslâm müelliflerinin anlattığında Rumların soyunun nereye dayandığını göstermesi bakımından ilginçtir. Bu rivayetlerde Rûmların bir kaç soy kütüğü çıkarılır. Buna göre; Rumlar, İbrahim aleyhisselamın oğlu İshak’ın oğlu ‘İys’in oğlu ‘Alkân oğlu Herînân oğlu Semâhîk oğlu Rûm’un soyundan gelmişlerdir. Diğer bir soy zinciri rivayeti de şöyledir: İshak oğlu el-İys oğlu el-Yefz oğlu el-Asfar oğlu Rûmîl. Bu rivayetlerin ortak noktası, Rumların soyunun İshak üzerinden Nuh Peygamber’e dayandırılmasıdır. Yâkût, bu soy meselesini bir anekdotla anlatır:

İbrahim peygamberin oğlu İshak’ın Yakub (ki bu İsrail aleyhisselamdır) ve el-İys adında (buna da İsû derler) iki oğlu oldu. Bu çocuklar ikiz doğmuşlardı. Ancak ikizler, anne karnında iken önce doğmak için birbirleriyle münakaşaya tutuştular. İshak aleyhisselam doğum anında hazır bulunuyordu ve ‘Yakub, sen bekle!’ dedi. Böylece İys isyan ederek önce dünyaya geldi. Buna İsû dedi. Yakub’a da anne karnından daha geç çıktığı için Yakub [akabe=takip eden] adı verildi. İsû, Besmete binti İsmail adında bir kadınla evlendi, kumral tenli bir adamdı. Rûm adında bir çocuğu oldu. Kostantiniyye Rûmları ile Rûm kralları bu İsû’nun soyundandır.(Yâkût el-Hamavî, 1979: III, 98).

Bu hikâyeye göre Rumların soy zinciri, Rûm b. İsû b. İshak b. İbrahim (a.s.) şeklindedir. Başka bir soy zinciri de şu şekildedir: Rûmî b. Buzantî b. Yûnân b. Yâfes b. Nûh (a.s.). Görüldüğü gibi, bu zincirde de Rûmlar, Yunanlara irtibatlandırıldıktan sonra Türklerin de soyca mensup olduğu Nuh’un oğlu Yâfes’e bağlanmaktadır.

Yâkût, Rûm kelimesinin doğuşuna ilişkin daha başka ancak nispeten eksik bir kıssayı da anlatır. Buna göre:

İbnü’l-Kelbî, Ebî Yakub et-Tedmirî’den naklen diyor ki: Rûm diye bunlara isim verildi, zira bunlar yedi kişi idiler ve Dimaşk’ı fethetmek istiyorlardı, sonunda da orayı zapt edip halkını öldürdüler. Buranın sakinleri, Âzir b. Nemrûd b. Kûş b. Hâm b. Nûh aleyhisselam’ın sekeresiydi. Yedi isim şunlardır: Lavtân, Şûbâl, Sayfûn, Ğâvud, Âsîr, Riydân. Bunlar sonradan buradan çıkarılarak Antâkiyye’ye gönderildiler. Sonra da el-İys’un oğulları gelerek bunları fethettikleri yerlerden çıkarıp

Konstantiniyye'ye gönderdi ve oraya yerleştirdi. Bu yüzden bunlara bu yerleri fethetmek istemelerinden dolayı(râme/ râmû) Rûm adı verildi. Kostantiniyye'yi İys'un soyundan gelen Buzantî adında bir kral yaptırmıştır. Rûm b. Buzantî'ye er-Rûm adı verildiği söylenir.(Yâkût el-Hamavî, 1979: III, 97-98).

Yâkût, Bilâd er-Rûm'un sınırlarını çizerken, komşularını da belirtir. Buna göre: Rûm ülkesinin doğusu ve kuzeyi, Türkler, Hazarlar ve Rûslarla; güneyi Suriye ve İskenderiye ile; batısı deniz ve Endülüs ile çevrilidir. Müellif, Suriyenin kuzeyinde bulunan başta Rakka olmak üzere Şâmât adıyla bilinen Suriye topraklarının Sasaniler zamanında Rûm sınırlarına dahil olduğunu belirtmektedir.

Fakat müellif, Rûm diyarını sınırlarını çizmekle yetinmez. Rûmların idarî taksimatı bakımından da bir dökümünü yapar. Özellikle Trakya ve Anadolu'daki eyalet isimlerini ve bunlara bağlı olan yerleri, eyalet merkezlerinin neresi olduğunu, hatta bu merkezlerin sahip oldukları asker sayısını dahi verir. O, Ahmed b. Muhammed el-Hemezânî'den naklen şöyle diyor:

Rûm ülkesinin bilinen ve adlarını doğru olarak bize kadar gelen a'mâlinin² hepsi 14 tanedir; bunlardan üçü Haliç'in öte tarafındadır; 11 tanesi beri tarafındadır. Haliç'in ardındaki üç amelden biri Talâyâ adını taşır, burası Kostantiniyye beledidir, bunun sınırı Haliç'in doğu tarafından tutun Bahrü'l-Hazar'dan Bahrü's-Şâm'a kadar uzanır; kible yönünden Bahrü's-Şâm'a; batıda Bahrü's-Şâm'dan Bahrü'l-Hazar'a uzun bir sura uzanır ki bunu Makron Teyhus adıyla anarlar, manası 'uzun duvar' demektir, uzunluğu yürüyerek dört gündür, burası Kostantiniyye'den yürüyüşle iki merhalelidir, bu beldelerin çoğu, melik ve patriklerin arazileridir (ziyâ'), hayvanlarının otlaklarıdır (murûc). Bilâdu'r-Rûm bahsindeki isimlerin doğrusunu araştırmaktan acizim, bunun için kitabıma bakandan özür dilerim,.. Bunun ötesindeki amel, Trâkiye amelidir. Bunun sınırı doğudan bu uzun surdur; kible yönünden Makdûniye [Makedonya] amelidir; batıdan Bilâdu Burcân olup yürüyerek on beş gündür. Bahrü'l-Hazar'dan Makedonya ameli sınırına kadar genişliği yürüyerek üç gündür, Vali el-Istartağûs'un konağı Kostantiniyye'den yedi merhale mesafede Erkade denen bir hisardır. Ordusu beş bindir, sonra Makedonya ameli gelir, sınırı doğudan uzun duvar, kible yönünde Bahrü's-Şâm, güneyden Bilâdu's-Sakâliyye, kible

² Amel, çoğulu a'mâl=idarî bölge, nahiye, eyalet, vilayet demektir.

üstünden (kuzey?) Bilâdu Bürcân'dır. Genişliği yürüyerek beş gündür, el-Istartağûs'un konağı, yani valinin, Bâbdos denen bir kaledir, ordusu beş bindir. Bu üç büldân, Haliç'in öte tarafındadır. Bu tarafında ise bir *amel* vardır. Bunlardan ilki, Bahrü'l-Hazar'a bitişik olup Kostantîniyye halicine kadar uzanan Eflâcûniyye [Paflagonya] ameli-
dir. Sınırlarının başlangıcı, el-Entimât üzerindedir, ikincisi Bahrü'l-Hazer'dir, üçüncüsü Ermenyâk üzerindedir, dördüncüsü Baklâr üzerindedir, Istartağûs'un konağı İylây'dır. Burası bir rustâk ve köy olup Nîkûs adını taşır, İstartağûs'un Sivâs denen başka bir konağı daha vardır. Ordusu beş bindir. Yanında Entimât ameli yer alır, sınırının başlangıcı Halîç'tir, ordusu dört bindir, Bu amelin halkı özellikle Krala hizmet için görevlidir, savaş ehli değildir. Bunun yanında el-Ebsîk ameli vardır, bunun sınırının başlangıcı Haliç'tir, ikincisi Entimât'tır, üçüncüsü en-Nâtilkûs amelidir, dördüncüsü Traksîs amelidir, Istartağûs'un konağı Butne (?) kalesidir, ordusu altı bindir. Yanında Traksîs ameli vardır, sınırının başlangıcı Halîç'tir, ikincisi Ebsîk'tir, üçüncüsü Nâtilkûs amelidir, dördüncüsü Bahrü'-ş-Şâm'dır, Istartağûs'un konağı Vârisûn kalesindedir, ismi Kâniyûs'tur. Vârisûn: Beled'in adıdır, ordusu on bindir. Yanında Nâtilkûs ameli yer alır, manası doğru demektir, burası Rûm a'mâlinin en büyüğüdür, sınırının başlangıcı Ebsîk ve Traksîs'tir, ikincisi Baklâr amelidir, Istartağûs'un konağı Mercü'-ş-Şahm'dır, ordusu on beş bindir, bunun yanı sıra üç tarmûhündür, bu amelde, şimdi harap olan Amûriyye ile, Belîs, Menbic, Maraş bulunur, burası Burğûs kalesidir. Deniz nahiyesine doğru yanında Selevkiyye ameli yer alır, sınırının başlangıcı, Bahrü'-ş-Şâm'dır, ikincisi Traksîs amelidir, üçüncüsü Nâtilkûs amelidir, dördüncüsü Lâmis ve Kalemîye nahiyesinden Dürûbu Tarsûs'tur, bu amelin hâkiminin adı Kilirc'tir, bunun derecesi Istartağûs'un altındadır, manası derbler hakimi demektir, 'Melik'in yüzü' anlamına geldiği de söylenmiştir, konağı (menzili) Selevkiye'den Antâkiye sonra buna Kubâzük ameli bitişir, bunun sınırının başı Tarsûs dağları ve Azene [Adana] ve Masîsa [Misis]'dir, ikincisi Selevkiye amelidir, üçüncüsü Talğûs amelidir, dördüncüsü Semlâr ameli ve Harşene'dir. Kilirc'in konağı Kare kalesidir, ordusu dört bindir, bu amelde çok sayıda kavi kaleler vardır, Kûriye, Kûnye, Melkûnye, Cerdîliye ve daha başkaları buraya bağlıdır (beledindendir). Buna bitişik olarak Harşene ameli yer alır, sınırının başlangıcı Kayâr amelidir, ikincisi Derbu Malatiye'dir, üçüncüsü Ermenyâk amelidir, dördüncüsü Baklâr amelidir, Kilirc'in konağı

Harşene kalesidir, ordusu dört bindir, Harşene, Sâruha, Ramahsû, Bârûkta ve Mâksîrî buradaki kalelerdendir. Sonra buna bitişik olarak Baklâr ameli gelir, bunun sınırının başlangıcı Nâtîlkûs amelidir, ikincisi Kubâzûk ve Harşene'dir, Ermenyâk amelidir, dördüncüsü Eflâcûniye amelidir, Istartağûs'un konağı içinde bahsi anlatılmış olan İmrî el-Kîys'ın mezarının bulunduğu Enkara'dır, ordusu sekiz bindir, burada hakimiyiyle beraber iki tarmûh vardır, bu amelde çok sayıda kale ve belde yer alır. Sonra buna bitişik olarak Ermenyâk ameli gelir, sınırının başlangıcı Eflâcûniye amelidir, ikincisi Baklâr amelidir, üçüncüsü Harşene'dir, dördüncüsü Celediye ve Bahrû'l-Hazer'dir, Istartağûs'un konağı Emâsiye kalesidir, ordusu dokuz bin ve yanı sıra üç tarmûhtur, bu amelde de çok sayıda kal'a ve belde yer alır. Sonra buna bitişik olarak Celediye ameli gelir, bunun sınırının başı bilâdu Ermîniye'dir, bura halkı Rûmlara muhalif olup Ermîniye'ye komşudur, ikincisi Bahrû'l-Hazer'dir, üçüncüsü Ermenyâk amelidir, dördüncüsü yine Ermenyâk amelidir, Istartağûs'un konağı Akrîta'dır, ordusu on bin ve iki tarmûhtur, çok sayıda beldesi ve kalesi vardır. Hemezânî diyor ki: Bütün bu Rûm eyaletleri (a'mâl) bizce malumdur, her bir amelin üzerinde Melik'ten önce bir vali gelir buna Istartağûs derler, ancak Enmât hakimi bunun dışındadır, buranın hakimine Domestik derler, yine Selevkiye ve Harşene hakimlerine de Kilirc denir. Rûm kalelerinin her birinde Barklîs denen görevli bir adam vardır, ora halkını yönetir. (Yâkût el-Hamavî, 1979: III, 98-100).

Müellif bu kayıtları aktardıktan sonra, kendi düşüncesi olarak şu satırları ilave eder:

Bence bu kayıtlar ve isimler eskidendi artık mevcut olmadığını zannediyorum, belde isimleri ve eyalet adları değişmiş olmalı. Bugün bilâdu er-Rûm'a ait bildiğimiz meşhur yerleşim yerleri Müslümanların ve Hristiyanların elinde olup onlardan söz edilmedi. Meselâ, Konye, Aksaray, Antâkiye, Etrâbzünde (Trabzon), Sivâs ve diğerleri meşhur beldeledir. Ancak, yukarıdakiler başkaları tarafından zikredildiği için, ben de onlardan bahsettim. Allah en iyisini bilir! (Yâkût el-Hamavî, 1979: III, 100).

Yakut, bundan sonra halifelerden el-Mutez Billah'la ilgili küçük bir atıfta bulunduktan sonra Rûm'a mensup olan meşhur kişileri sıralar ve madde bu şekilde sona erer.

Yâkût'un Rûmlara ait ikinci maddesi olan Roma kentini anlattığı Rûmiye maddesinde de ilginç notlar göze çarpmaktadır. Şehrin adının menşei, şehrin özelliği, elan kimlerin idaresinde olduğu, Hristiyanlık bakımından hususiyeti, şehirde göze çarpan ilginçlikler bir çok kaynaktan yararlanılarak aktarılıyor. Bu maddede de, isimleri belirtilmeyen kaynakların yanı sıra, el-Esmâî, Cübeyr b. Mut'im, İbn Abbas (r.a.), Yahudi bir tüccar, Velid b. Müslim ed-Dımaşkî, Ahmed b. Muhammed el-Hemedânî, Abdullah b. Amru b. el-Âs ve Batlamyûs gibi isimlerden yararlanılmaktadır. Bu adla iki şehir olduğunu belirten müellif, Bilâd er-Rûmdakini şöyle tanıtır:

Bu Rûmların başkenti ve alemi olan şehirdir. Bazıları şöyle demiştir: Buraya Rûmî b. Lantî b. Yûnân b. Yâfes b. Nûh aleyhisselâm'ın adı verilmiştir. Bazıları şunu zikreder:Rûmlar Rûmiye şehrine ve Rumca Rûmânus ismine mensubiyetleri dolayısıyla Rûm diye isimlendirilirler, bu isim bozulmuştur bu yüzden burada oturan herkese Rûmî denmiştir. Burası, Kostantîniye'nin kuzey batısında olup ikisinin arası yürüyerek elli gün veya daha fazla çeker. Burası şimdi Frankların (Efrenc) elindedir, bunların kralına Alman kralı derler (Meliku Elmân). Frankların (Efrenciye) kendisine itaat ettikleri Papa (el-Bâbâ) orada oturmaktadır. Bu adam, onların imamı mevkiindedir. Ne zaman aralarından biri ona muhalefet etse, kendi aralarında o günahkar bir asi sayılır ve aralarından çıkarılarak kovulmaları ve öldürülmeleri müstehak olur; yikanmaları, yemeleri, içmeleri ve kadınları kendilerine yasaklanır, dolayısıyla aralarından birisinin ona karşı çıkması mümkün değildir. Batlamyûs, şöyle diyor: Rûmiye şehri, tûlü 35 derece, 20 dakika; arzı 41 derece, 50 dakikadır. Beşinci iklimdedir...(Yâkût el-Hamavî,1979: III, 100).

Yâkût, burada şehrin genel bir tasvirini yapar; şehrin surlarını, kapılarını, şehri oluşturan on iki bin sokağın her birinde, biri içme suyu, diğeri kanalizasyon için tahsis edilen iki kanalın bulunduğunu anlatır. Şehir içerisindeki binaların mimari yapıları, çarşıların, hamamların, kiliselerin sayısı, büyüklüğü, süslemeleri, kapladığı alanların mesafesi, sahip oldukları sütunların sayısı ve cinsine kadar bir çok hususiyetleri tespit ederek şehri görmüş insanların ağızlarından nakleder. Havarilerden Mar Petrus ile Mar Pols'un mezarlarının bulunduğu mekanları, bunlara tahsis edilen kiliseleri, muhtelif bazilikaları temelinden çatısına varıncaya kadar neredeyse ayrıntılarıyla anlatır. Şehirde, içinde kurban adanan sunaklardan söz eder, bunların içinde bulunan heykel ve resimlerin gözlerinin kırmızı yakuttan yapılmış oluşuna ve büyüklüklerine varıncaya ka-

dar bahseder. İmparatorun, Balât adıyla bilinen sarayında bulunan kilisedeki aziz resimleri üzerinde durur, bunların Adem aleyhisselamdan İsa aleyhisselam'a kadar bütün peygamberlerin resimleri olduğunu söyler ve bu resimlere bakanların bunların canlı olduklarını zannettiklerini belirtir. Tuhaf hikâyelerden biri olarak gagasında ve pençelerinde zeytin taşıyan Sudanî denen bir kuş tasviriyle alakalı bir hikâyeden bahsetmeden geçemez.

Yâkût'un Romalılarla alakalı önemli maddelerinden biri de "Kostantîniyye" maddesidir. Müellif, burada da özellikle İbn Hurdâdbih'e dayanarak şehrin ortaya çıkışı hakkında bir bilgi veriyor. Bu konuda Yâkût'un satırlarını aktarmak gerekirse, şöyledir:

İbn Hurdâdbih diyor ki: Rumların dârülmülkleri (payitaht/başkent) Rûmiye (Roma) idi, orada on dokuz kral hüküm sürdü, iki kral Amûriye'de konaklamıştır. Amûriye, Haliç'in altındadır, Kostantîniyye ile Amuriye arası altmış mildir. Bu iki kraldan sonra iki kral daha Rûmiye'de kaldı. Sonra Büyük Kostantin Rûmiye'de hüküm sürdü, sonra Bizentiye'ye intikal etti, oraya bir sur yaptırarak Kostantîniyye adını verdi. Burası bugüne kadar Rumların dârülmülkleridir, buranın ismi İstanbûl'dur. Kostantîniyye ile Müslümanların memleketi arasında tuzlu deniz vardır. Rum imparatorlarından biri olan imparator Kostantin burayı imar ettirdi, kendi ismini verdi. Şehrin büyüklüğü ve güzelliği ile ilgili hikâyeler çoktur. Şehrin, denizden bir haliçi vardır, doğudan ve kuzeyden olmak üzere onu iki taraftan sarar, batısı ve güneyi karadadır. Büyük surun kalınlığı on bir zirâdir,³ denizle dolu hendegin kalınlığı beş zirâdir, şehir ile deniz arasında elli zirâlık bir yarıktır. Şehrin yaklaşık yüz kapısı olduğu söylenir. Bunlardan biri altın çivili demirden yapılmış altın kapıdır (Bâbü'z-zeheb). Ebû el-Iyâl el-Hüzeylî, Kostantîniyye'de öldürülen amcasının oğlunu anarken Kostantîn'den bahseden bir şiir yazmıştır. Burası bugün Frankların (Efrenc) elindedir. Franklar Rumları yenmiş ve onlara... tarihinde hükmetmişlerdi. **Batlamyûs** der ki: Kostantîniyye şehri, tûlü 56 derece, yirmi dakika; arzı, 43 derecedir. Burası altıncı iklimdedir (Yâkût el-Hamavî, 1979: IV, 347).

Yukarıda değinildiği üzere ilginç noktalardan biri de İstanbul adının oldukça erken denilebilecek bir dönemde kullanımda olduğu hususudur (Yâkût,

³ *Zirâ*: Yarım metreye yakın bir ölçü birimi. Genellikle, dirsekten orta parmak ucuna kadar olan uzunluk, 60-75 cm civarındaki bir mesafe.

1979: I, 212). Bazı kaynaklara göre Bizanslılar, 'Şehirde!' anlamına gelen 'Stin-Polis!' derlermiş. İstanbul kelimesi bu tabirden çıkmıştır (Türkiye Ans, 1956: III, 201-202).

Müellif, İstanbul'daki kulelerden de söz eder. Özellikle Büyük Kostantin'in tasvirinden bahseden satırları Herevî'den nakledilmektedir:

Herevî diyor ki: İlginç minarelerden biri de Kostantîniyye minaresidir, çünkü bu kurşun, demir ve bursumdan yapılmış sağlam bir minaredir, bu meydandadır, rüzgar estiğinde doğudan, batıdan, güneyden ve kuzeyden temel kaidesinden eğilir, insanlar binanın aralıklarına ceviz ve el-hazf (?) gibi şeyleri koyarak öğütürler. Bu yerde bakırdan yapılma tek bir parça halinde içine idhal olunamayan bir minare daha vardır. Bimaristan yakınlarındaki bir kule ise tamamen bakır ile kaplanmıştır, üzerinde Kostantin'in kabri vardır, kabrinin üzerinde bakırdan bir at resmi yer alır. At üzerine binmiş gibi kendi resmi yer alır. Taş üzerine kurşunla yapılmış bir dayanağı vardır, sağ eli havada serbestçe hareket ediyor ve işaret ediyormuş gibidir, avucunu açmış bilâdü'l-İslam'ı işaret etmektedir; sol elinde bir küre vardır. Bu kule bazı günler denizden görülür. İnsanlar bununla ilgili muhtelif şeyler söyler. Mesela bazıları, Kostantin'in elinde, düşmanı ülkesinden kovmak maksadıyla bir tılsım tuttuğunu; bazıları, bu küre üzerinde muhtemelen şöyle bir şeyin yazılı olduğunu söyler: "Dünyaya elimdeki bu küre gibi sahip oldum, sonra o elimden çıktı, şimdi artık hiçbir şeye malik değilim" (Yâkût el-Hamavî, 1979: IV, 347-348).

Yâkût, bahsettiği bu yerlerin hiç birisini bizzat görmemiştir. Ancak anlatımını gerçeğe yakın bir şekilde yapabilmek için, sağlam kaynaklara başvurmak-tan geri kalmamıştır. Onun ve diğer Arap müelliflerinin Bilâd er-Rûm hakkındaki tasvirlerinde yer alan bilgilerin, Latince ve Grek dilindeki kaynaklar tarafından doğrulanması gerekmektedir. Şu halde bu husus farklı dillerin işbirliğini gerektiren bir ameliyedir.

IV.

Sonuç olarak şunları söyleyebiliriz: Rûm kavramı, Arap İslam coğrafyacıları tarafından bilinmekte olan bir bölge ve halkın adıdır. Bunların yaşadıkları veya sahip oldukları topraklar bilâd er-Rûm olarak isimlendirilmiştir. Buna Akdeniz de dahildir. Başta İdrisî olmak üzere, İbn Hurdâdbih (İbn Hurdâdbih, 1889: 154, 176, 177), İbn Havkal (İbn Havkal, 1939: 190), İstahrî (El-İstahrî, 1961: 50-51) gibi kimi Müslüman coğrafyacıların eserlerinde, haritalarında *Bah er-Rûm*

tabiri ile Akdeniz'in aynı zamanda bir Rûm/Roma denizi olduğu kabul edilmekte, ancak aynı denizin *Bahr eş-Şâm* tabiriyle de zikredilmesi, bu denizin Müslümanlarca da sahiplenildiğini göstermektedir. Romalıların kullandığı "mare nostrum" tabiri bu anlamda Müslüman dünyası için de geçerlidir. Şu halde, bu tabir ile Akdeniz kültürünün bir ünsiyeti söz konusudur. Müslüman müellifler, bilerek ya da bilmeden ama önyargısız olarak gösterdikleri bu yaklaşım ile, Akdeniz havzasının ortak bir kültür birliğine sahip olduğunu zımnen kabul etmiş bulunmaktadır.

Öte yandan Bilâd er-Rûm tabirinin daha dar anlamda Anadolu'yu kastettiği genel olarak kabul edildiği göz önünde tutulacak olursa, Müslüman dünyası tarafından, önce putperest, sonra Hristiyan dinine mensup insanların memleketi olan *Bilâd er-Rûm*'un, bu toprakların Müslümanların eline geçmesinden sonra da aynı isimle adlandırılmış olması ilginçtir. Rûm/Roma isminin Akdeniz kültürüyle münasebeti düşünüldüğünde, Türklerin, XI. yy.dan itibaren bu kavramla ilişkilendirilerek Akdeniz kültür havzasına idhal edilmiş olduklarını bu suretle söyleyebiliriz. Türkiye Selçukluları zamanında Anadolu'ya hakim olan Türklerden bahsederken 'Konya Rum sultanlığı', 'Rum sultanı' gibi isimlerin yanı sıra, Mevlana Celaleddin Rûmî, Eşrefoğlu Rûmî gibi tarihi simâların taşıdıkları isimler, Türklerin bu isim zarfında, Akdeniz dünyasına dahil edilmiş olduklarını gösterir. ©

KAYNAKLAR

- Aydın, C.-G. Aydın, (1992). "Batlamyus", **DİA**, İstanbul, V, 196-199.
- İbn Havkal, (t.y. 1939 Leyden tıpkıbasımı). *Kitâbu Sûretü'l-Arz*, Beyrut.
- İbn Hurdâdbih, (t.y., 1889 Leyden tıpkıbasımı). *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, Beyrut.
- el-Istahrî, (1961), *el-Mesâlik ve'l-memâlik*.
- Şeşen, Ramazan, (1998). *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul.
- Türkiye Ansiklopedisi**, (1956). "İstanbul", III, Ankara, 201-202.
- Yâkût el-Hamavî, (1979). *Mucemü'l-Büldân*, Beyrut.

Gazan Han'ın İlhanlı Ordusunu Reformasyonu

Mustafa UYAR*

Bilindiği üzere İlhanlı hükümdarı Gazan Han'ın, devleti genelinde gerçekleştirmiş olduğu reformlar¹, Ortaçağ Yakınoğu ve Ortadoğu coğrafyasının sonraki yapılanmasını önemli derecede etkilemiştir. Gazan Han'ın gerçekleştirdiği reformlardan biri de, elbette askerî² sahada olmuştur. Kaleme almış olduğumuz bu makale, Gazan Han'ın askerî alanda gerçekleştirdiği reformları gerekli kılan sebepleri ve reformasyon sürecini ele almaktadır.

Gazan Han tahta oturduğu sırada, malî sistem yanında, askerî finansmanı ve buna bağlı olarak zırh ve silah üretimi hemen hemen iflas etmiş durumdaydı. Dönem hakkında kendisinden en fazla malumatı aldığımız Reşîdüddin, silah ve askerî teçhizatın tedarikinde yaşanan dar boğaza sık işaret etmektedir. Reşîdüddin'e göre Gazan Han'ın reformlarından önce silah ve zırh üretimi yetersiz durumdaydı.

*"Gazan Han'ın ıslahatlarından önce kimse iki bin takım zırhı bir arada göremezdi. Islahatlardan sonra yılda on bin takım zırh ve silah üretilmeye başlanmıştır. Buna ilaveten, sadece Gazan Han'a ait elli özel silah takımı bulunmaktaydı"*³.

Anlaşıldığına göre, reformlardan sonra silah ve diğer askerî teçhizat için harcanan para, daha önce yapılan harcamaların yarısından daha azdır. Reşîdüddin'in rivayetinden, bir terzinin ve bir silah tüccarlarının İlhan Hüleğü döneminden başlayarak Moğol aristokrasisine yordakçılık sayesinde nasıl para

* Yrd. Doç. Dr., Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

¹ Gazan Han ve reformları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Osman Gazi Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları 1295-1304 (Moğol İnanında Gelenek ve Değişim)*, İstanbul 2009.

² İlhanlı Devleti'nin askerî teşkilatı hakkında detaylı bilgi için bkz. Mustafa Uyar, *İlhanlı Devleti'nin Askerî Teşkilatı*, (Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi) Ankara 2007; Gazan Han'ın askerî reformları için ayrıca bkz. Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları*, s. 308 vd.

³ Karl Jahn, *Geshichte Gâzân Hân's aus dem Ta'rih-i Mubârak-i Gâzânî des Raşîd al-Dîn Fadlallâh b. 'İmâd al-Daula Abül-Hair*, London 1940, s. 337.

sızdırdıklarını öğrenmekteyiz⁴. Gazan Han'dan önce yönetim ve malî işlere "rezil, kişiliksiz, düzenbaz" insanlar tayin edilmiş, *bitikçi* ve *ilçiler* hilekârlığa tenezzül eder hale gelmişlerdi⁵. Bunun âmilleri, devletin malî sistemi içerisindeki yolsuzluklardan ziyade, gerek malî ve gerekse askerî sistemdeki adem-i merkezîyet; askerî aristokrasi ve aristokrat olmayan sivil memurlar arasındaki ayrışma; emîr ve kumandanların kişisel ve yerel eğilimleriydi. Bu durum, 1290'lardan başlayarak Ebû Sa'îd döneminin kapandığı 1335 yılına dek sürmüştür.

Asker içindeki uyumsuzluk ve adem-i merkezîyet süreci Abaka Han'ın son dönemlerinden itibaren başlamış, Ahmed Tegüder ve Argun Han dönemlerinde hızla devam etmiştir. Bu yıllar boyunca üç yetenekli şahıs, Şemsüddin Cüveynî, Emîr Buka ve Sa'düddeve, İlhanlı Devleti'nin malî ve idarî kontrolü altında olan bölgelerde, 'Irâk-ı 'Arab, 'Irâk-ı 'Acem Azerbaycan ve Horasan'da kendi adlarına nüfuz sağlamayı başarmışlardı. Ayrıca, eyaletlerin fethinden sonra buralara tayin edilen askerî görevliler, kendilerini her zaman mahalli yönetimin ve merkezî malî-finansal otoritenin baskısı altında bulacaklardı. Bunun yanında, kuvvetleriyle birlikte, merkezîleşen malî ve finansal duruma direnmek zorunda kalmışlardı. Bu yerel güçler, bir taraftan İtalya ve Batı ile, diğer taraftan Hindistan ile olan ticaret sayesinde, kentsel ticarî gelirlerini yükselterek bazı endüstriyel sahalara da el atmışlar, bağımsızlıklarını korumada ısrar etmişlerdi. Bu durum, İlhanlı Devleti içinde para tedavülünü artırmış, altın girdisini çoğaltmış ve aynî takas sistemi çözülmeye başlamıştır. Para ekonomisinin büyümesi, gerek askerî aristokrasinin ve gerekse kumandanların artan askerî ihtiyaçlarının hazine tarafından karşılanması yönünde olumlu bir gelişmeydi. Bunun ardından nakdî girdi azaldığında parasal ekonomi de çökmüş, hazine askerî talepleri karşılayamaz hale gelmişti. Bu şartlar altında yerel askerî güçler, yerel idarî ve malî arazi birimleri oluşturmuşlar, gelirler bakımından hem kendi aralarında hem de merkezî hazine ile rekabete tutuşmuşlardı. İlhanlı merkezî hazinesinin ordu ihtiyaçlarını karşılayamaması sebebiyle ordu birlikleri, bölgeler arası ticaretin devam etmesi sayesinde varlıklarını devam ettirebilmişlerdi. Bu durum elbette ki, başlangıçta var olan istila dönemlerinin, ordunun daha ilkel ve bozkır kültürünü taşıdığı, gelirini yağmadan elde ettiği dönemlerin bitmesi ardından gerçekleşmiştir. İlhanlı hazinesinin merkezîleşmesi, parasal vaziyet, İlhanlı Devleti'nin bu dönemdeki ticarî faaliyeti ve ülkeye giren altın miktarı,

⁴ Raşid al-Dîn, *Ta'rih-i Mubârak-i Gâzânî*, s. 336.

⁵ Raşid al-Dîn, *Ta'rih-i Mubârak-i Gâzânî*, s. 238, 313; Abdullah b. Fazlullah el-Şîrâzî Vassâf, *Tezciyet el-Emsâr ve Tezciyet el-A'sâr*, Tahran 1269, s. 244.

askerî durumun anlaşılması için önemli parametrelerdir⁶.

Fethedilen yerlerde, tahrip olmuş tarım alanlarının yeniden imar edilmesi ve merkeze bağlanması, İlhanlı yönetiminin önemli bir meşguliyeti idi. 'Irâk-ı 'Arab, buna önemli bir örnek teşkil etmektedir. Kuzeybatı İran'da payitaht kurmuş olan İlhanlıların, burayı gerek askerî ve gerekse malî olarak kontrolleri altında tutmaları kolay olduğundan, malî ve finansal açıdan buranın ayrı bir ehemmiyeti bulunmaktaydı. Başlangıçta Şemsüddin Cüveynî'nin emrine verilen 'Irâk-ı 'Arab'ın gelirleri devamlı bir şekilde artmıştı. Bura halkından birçok kişinin katledilmesine rağmen üretim devam etmekteydi. *Sevâd* olarak adlandırılan, tarıma çok elverişli Hille, Kûfe, Basra ve Vâsît gibi kentlerin ziraî bakımından çökmediğine, İlhanlı döneminde de bu faaliyetlerine devam ettiklerine şahit olmaktayız⁷.

Benzer bir şekilde, ziraate eşlik eden ticaret ve bunun altyapısını oluşturan zanaati de burada zikretmek gerekmektedir. Tekstil üretiminin yapıldığı *kârhâneler*in bu ticaret ve ülkeye olan para akışında önemli rolleri bulunmaktaydı. Ülkeye giren bu sıcak para, özellikle Abaka Han döneminde çoğalmış, ülkedeki para tedavülü sikke kesimini de artırmıştı. Bu ekonomik canlanma 1270'lere, Abaka Han döneminin sonuna kadar sürecekti.

Malî girdiyi artıran diğer bir âmil ise, merkezî ve yerel otoriteler ile ticarî antlaşmalar yapan tüccar sınıfının faaliyetleri ve bunun sonucunda toplanan sermayedir. Irak bölgesi, Hint Okyanusu ülkeleri ve Doğu Asya ile yapılan ticarette, hazineye girdi sağlayan önemli bir eyalet durumundaydı⁸.

Hazinenin ve malî yapının merkezîleşmesi, özellikle Argun Han döneminin ortalarından itibaren ilerleme kaydetmiştir. Merkezden taşraya malî teftiş memurlarının tayini ve bu tayinlerin sürekli hale getirilmesi, bu merkezîleşme sürecinde önemli bir faktördü⁹. Bu süreç ardından, tüm İlhanlı rejiminin gelir ve

⁶ A. P. Martinez, "Some Notes on the Il-Xānid Army", *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 6 (1986), 129-242, s. 191; İlhanlı Devleti'nin ekonomik ve malî vaziyeti için bkz. I. P. Petrushevsky, "The Socio-Economic Condition of Iran Under the İl-Khāns", *Cambridge History of Iran*, (ed. John A. Boyle), vol. 5 (New York; Cambridge 1968), 483-537; Anadolu'daki ekonomik durum için bkz. A. Zeki Velidi Togan "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, I (1931), 1-42; İlhan Erdem, "Türkiye Selçuklu-İlhanlı İktisâdî, Ticarî İlişkileri ve Sonuçları", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 33 (2003), 49-67.

⁷ Martinez, "Some Notes on the Il-Xānid Army", s. 194.

⁸ Martinez, "Some Notes on the Il-Xānid Army", s. 195.

⁹ Mâlî alanda, Argun döneminde gerçekleştirilen merkezîleşme çabaları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Uyar, "Jewish Vizier Sa'd al-Dawla's Centralization Reform of Ilkhanid Financial Policy and the Reaction to it", *Kwartalnik Historii Żydów-Jewish History Quarterly*, 229 (2009), 5-12.

harcamaları, bir düzen içinde hesaplanmaya başlanmıştır¹⁰. Tüm ziraat gelirlerin dağılımı, harcamalar ve düzenlemeler artık merkezden yapılıyordu. Bu durum, elbette ki yerel unsurlar tarafından dirençle karşılanmıştır. Zira zimmete geçirme yoluyla ve mevkiileri sayesinde elde ettikleri zenginlik, kesin bir şekilde ellerinden alınmaktaydı. Merkezleşmeye ilişkin en önemli veriler, merkezî hazinede görevli Reşîdüddin'in eserinde yer alırken, Vassâf ve Aksarâyî gibi yerel irsî toprak aristokrasisi içinde bulunan müellifler bu durumdan pek hoşnut değillerdir. Bu ikisinin eserinde, Fars bölgesine ve Anadolu'ya gönderilen vergi memurlarının beceriksizlikleri ve zorbalıklarının tasvirlerine sıkça rastlanır¹¹.

İlhanlı Devleti içindeki merkezleşmeye bağlı şekilde oluşan zenginlik, Ebû Sa'îd Han'ın ölümüne, 1335 yılına kadar devam etmiştir. Onun gizemli ölümü ardından her imparatorlukta olduğu gibi, yerel unsurların çatışmaya başlamasıyla birlikte İlhanlı, bölünme ve parçalanma sürecine girmişti. İlhanlı Devleti'nin sürekli büyüyen bölgeler arası ticareti 1330 yılında zirvesine ulaşmış; bu sayede şehirlerdeki ticaret hacmi ve sektörlerin sayısı artarak gelişmiş; buna bağlı olarak demografik sayı ve tüketim çoğalmış; taşra ekonomisi daha da parasallaşma eğilimine girmiş ve para tedavülü fazlalaşmıştır. Gazan Han ve onun bu konudaki danışmanı Reşîdüddin'in aldığı kararlar doğrultusunda ziraat gelirleri, büyük harcamaların karşılanabilmesi maksadıyla paraya tebdil edilmeye çalışılmıştı. Gazan Han dönemi sonuna doğru yapılan düzenleme ve askerlere *iktâ'* tahsisatı, göçebe aristokrasisi ve halk arasında bir denge oluşturmuş, ayrıca merkezî otoritenin bunlar üzerinde tam kontrolünü de sağlamıştı. Hâkimiyetinin ilk iki yılında ve son yıllarında Gazan Han, etrafındaki nüfuzlu emîrleri tedricen saf dışı bırakarak ve onları görevlerinden bir şekilde uzaklaştırarak bu merkezleştirmeye hız vermişti. Bunlar arasında, Baydu ile mücadelesi sırasında kendi etrafında toplanan emîrler de vardı¹².

Ancak, malî ve finansal merkezleşmenin katı tutumu, bu sahalarda yaşanan bazı gerilemeler ve krizler, merkezkaç eğilimleri artırmıştı. Önemli krizler Argun ve Geyhatu hanların ölümü¹³, 1290 yılında gerçekleşen Gazan ile Baydu arasındaki iç savaş ve Baydu'nun idâm edilmesi sıralarında yaşanmıştır. Bu

¹⁰ Raşîd al-Dîn, *Ta'rih-i Mubârak-i Gâzânî*, s. 257, 264, 209.

¹¹ Martinez, "Some Notes on the Il-Xânid Army", s. 196; Örnek olarak bkz. Kerimüddin Aksarâyî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr ve Müsâveretü'l-Ahyâr*, (yay. Osman Turan), Ankara 1944, s. 121/Kerimüddin Mahmud-î Aksarâyî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, (çev. Mürsel Öztürk) Ankara 2000, s. 152-153.

¹² Martinez, "Some Notes on the Il-Xânid Army", s. 197.

¹³ Argun Han öldüğünde Tebriz'e doğru harekete geçen şehzade Gazan'ın ordusundaki askerler, yiyecek bulamayıp birbirlerinin atlarını çalıp yiyerek hayatta kalmaya çalışıyorlardı, bkz. Raşîd al-Dîn, *Ta'rih-i Mubârak-i Gâzânî*, s. 34.

krizler sırasında *iktâ*'ların tahsisi ve eyaletlerin askerî liderler arasında parsel-
lenmesi yoluna gidilmiştir. Bu şekildeki bir yerelleşme ve *desantralizasyon*,
Geyhatu Han'ın öldürülmesi ve İlhan Baydu'nun tahta oturtulmasının tasvir
edildiği Vassâf'ın rivayetinde açıkça görülür:

*"Daha sonra Baydu, beylerbegi olan Toğaçar ile müzakere etti. Gelirler, yönetim ve
ordu ile alâkalı tüm işleri ona devretti. Koncukbal, Tukel, Tudacu, Legzi Kürgen ve Çi-
çek'i ona tâbi kıldı. Aynı zamanda, Toğaçar'ın dalkavuşu olan Cemâlüddin
Destcerdânî'yi gelirlerin idaresine ve kontrolüne atadı.*

*Hükümetin devamı ve devletin bekâsı için Baydu, her vilayete, teftiş ve koruma için
boş yere emîrler tayin etti. Son isyanların ve kargaşanın sebebi, emîrler arasındaki fikir
ayrılığıdır. Abaka Han'ın mesrur zamanlarında, emîrlerin devlet gelirlerinin tahsisine
müdahalesi önlenmiş; tüm ülke ve eyaletler ilhanların yakınlarına emanet edilmiş, işler
süratle halledilmiş, meydana gelmesi muhtemel müşkülât hemen giderilmiş, ordu mâtî'
kılınmıştı. (Şimdi) Bağdad ve çevresindeki malî bölge Tudacu'ya; Anadolu, Diyarbekir
ve buralara tâbi yerler Toğaçar Noyan'a; 'Trâk-ı 'Acem, Lûristan ve buralara tâbi bölge-
ler Toladay İdeçî'ye; Şiraz ve Şebânkâre Koncukbal'a tahsis edildi. Her biri kendi yerin-
de bağımsız ve otoritesini diğeri ile paylaşmaz konumdaydı. Oralarda devletin tüm yet-
kileri kendilerine devredilmişti..."¹⁴*

Argun Han döneminde yetişkinlik çağına giren ve Gazan Han döneminde
yaşanan merkezîleşmeye tanık olan emîrler, öncekiler kadar güç ve itibar sahibi
değillerdi. Olcaytu Han'ın Suriye'yi işgalden acilen vazgeçmesinde, yine kısmî
bir adem-i merkezîyetin etkisi söz konusudur. Bu adem-i merkezîyet, Hâfız-ı
Ebrû'nun eserine şöyle yansımıştır:

*"713 (1313) yılı baharında Olcaytu, Sultâniyye'den yola çıktı ve bu zamanda in-
sanlar huzur ve refah içindeydi. O, her bölgeye bir emîr tayin etti. Emîr Sutay'ı
Diyarbekir'e yerleştirdi. Emîr Sevinç'i Bağdad idâresine tayin etti. Emîr Hüseyin,
Errân ülkesine yollandı. İrencin,¹⁵ Anadolu'ya gitti. Ardından Emîr Çoban ve Emîr
İsen Kutluğ, beraberce Sultâniyye'den kışlak olan Mâzenderân'a gittiler."¹⁶*

Merkezîleşme çabaları dâhilinde, merkezî hazine ve maliye memurlarının
en büyük uğraşlarının, aristokratlaşmaya yönelen askerî zümrelerin halk üzeri-
ne *mukarrer* olandan fazla, yasa dışı vergi miktarı yüklemelerini engellemeye

¹⁴ Vassâf, *Tecziyet el-Emsâr*, s. 284.

¹⁵ İrencin'in Anadolu'daki faaliyetleri, ilk olarak 1295 yılı olayları anlatılırken Aksaray'de geç-
mektedir. Onun Anadolu gelirlerinin tahsisi ve idaresi üzerinde oldukça geniş imtiyaza sahip
olduğunu bilmekteyiz, bkz. Aksarayî, *Müsamemetü'l-Ahbâr*, s. 245 vd/303 vd.

¹⁶ Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmi' el-Tevarîh-i Reşîdî*, (neşr. Hânâbâ Beyânî), Tahran 1350, s. 105.

çalışmak olmuştur. Zaman olarak Şemsüddin Cüveynî ve Reşîdüddin arasında yer alan Sa'düddevele¹⁷, merkezîleşme hareketini ilk başlatan vezir olup göreve getirilme şekli, sorumluluk ve yetkileri bakımından Vassâf tarafından şöyle tanımlanmıştır:

*"Cumâdiyelâhir 687 (Temmuz 1288)'de çıkarılan bir yarlğ ile Tağaçar Noyan, Ordu Kiya ve Cuşi askerî yönetici tayin edilmişler, Sa'düddevele ise gelirlerin ve hükümetin yöneticisi (hâkim-i mâl u mülk) tayin edilmişti. Bu emîrler Sa'düddevele'nin işlerine müdahale edemeyeceklerdi. Sa'düddevele, istediği takdirde kimseye danışmadan işlerini yürütebilecekti. Böylece onun üstünlük yıldızı coşkunluğa ulaşacak ve mevkisi yükselecekti. Bu şekilde galebe çalma işini ve sömürmeyi engelleyecek, korkuları yatıştırıcaktı. Güç tek elde toplanacaktı. Ülkenin her yerindeki memurlarına, emirlerin nasıl yerine getirileceğini ve devlet umurunun nasıl süratle işleneceğini öğretti. Sonuçta, emîrler ve hükümdarlar adeta dalkavuk konumuna düştüler. Ortakçılar (cemâ'at-i ortakân) çiftçi halkı yerinde tutamaz, hayvanları için yem isteyemez hale geldiler. Memleketin hiçbir yerinde de emîrlerden himâye bulamadılar (ve be himâyet-i umerâ-yi bilâd mutavassıl ne-şevend)."*¹⁸

Gelirlerin tahsisinde memurların ve askerî zümrelerin işbirliğini önlemek, merkezin malî gelirler üzerindeki otoritesini sarsma ihtimallerine engel olmak üzere alınan birçok önlem mevzubahistir. Fakat bu önlemler, çoğu defa amacına ulaşamamıştı. Vassâf'ta geçen şu pasaj, alınan önlemler ve sonuçları hakkında önemli bilgiler vermektedir:

*"692 (1293) yılında, bir yarlğ isdâr edildi: Ceyhun Nehri'nden Mısır'a kadar İlhanların kılıcının yetiştiği her yerde tüm topraklar, bu mevzuda düşünce sahibi vezir-i âlem Sadr-i Cihân¹⁹'ın elindedir. Askerî idârenin mümessili olan emîrler ve baskaklar, onun tarafından gerekli görüldüğü takdirde azledileceklerdir. Kim ki yazı bilir ve mürekkep sahibidir, şehzadelerden ve emîrlerden uzak dursun, Sadrüddin'in emrinde olsun. Şehzadeler ve ümera, kesinlikle malî topraklara el uzatmasınlar, adamları için yiyecek ve para ihtiyacını bahane etmesinler (ve şehzadegân ve umerâ bâ âb u zemîn-i dfoânî be 'illet-i yucûh-i âş ve tağâr ve mevâcib u iktâ hiç ta'alluk ne-sâzend)."*²⁰

¹⁷ Bu vezirin hayatı ve malî sahadaki faaliyetleri için bkz. Mustafa Uyar, "Jewish Vizier Sa'd al-Dawla's Centralization Reform of Ilkhânid Financial Policy and the Reaction to it", *kwartalnik Historii Żydow-Jewish History Quarterly*, 229 (2009), 5-12.

¹⁸ Vassâf, *Tecziyet el-Emsâr*, s. 237.

¹⁹ Sadrüddin Zencânî kastedilmektedir.

²⁰ Vassâf, *Tecziyet el-Emsâr*, s. 269.

1) Gazan Han'ın Reformasyonuna Zemin Hazırlayan Süreç

Gazan Han dönemine gelinceye değin, İlhanlı ordusunda askerlere düzenli olarak herhangi bir nakit ödemenin yapılmadığını biliyoruz. Bu ordu, kendi kendini destekleyen (*self-sufficient/self-sustain*) bir yapıya sahip olup gerekmedikçe handan yardım almamaktaydı. Ancak, düzensiz bir şekilde, ârızî durumlarda ilhanların askere para dağıttığı vâkidir. Abaka Han 1268 yılında, Râdekân karargâhında askere bolca *dinâr* ve *dirhem* dağıtmıştı²¹. Yine Argun döneminde, Hâce Necîbüddeve'nin Nisan 1289'da Horasan gelirlerini asker arasında taksim etmesi için gönderildiği kayıtlıdır²². Fakat bu gelirlerin mahiyeti hakkında bilgi yoktur. Bunun yanında, tahta oturma sırasında dağıtılan *cütlâs bahşişi* nevinden paralar da mevcut idi. Örneğin Tegüder, tahta oturma merasiminden sonra tüm askerin her birine 120 *dinâr* vermişti²³. Bunun dışında askerler, gelirlerini temin etmek üzere, ilhandan aldıkları meşrûiyete dayanarak reâyadan talepte bulunuyorlardı. İlhan Hülegü döneminde bir *yarlıg* isdar edilerek, Baycu ve ondan önce Çurmagun ile birlikte Ortadoğu'ya gelen askerlere Anadolu'ya gitmeleri, her asker için bir *tagar* ve bir *heyk* şarap toplamaları emredilmişti. Hülegü, 1256 yılında Yakınoğu'ya ilerlediği sırada Merv, Yâzer, Dihistân ve etrafındaki kentlerden büyük miktarlarda *şarâb* ve *'ulûfe* toplamıştı²⁴.

İlk dönemlerdeki İlhanlı ordusu askerleri, vergiden muaf olan göçebe feodal aristokrasiye de vergi/angarya ödemekteydi. Gazan Han dönemi, Reşîdüddin'in de belirttiği şekliyle, İlhanlı ordusunda sadece teçhizatın nasıl elde edileceğinin tanzim edildiği bir dönem değil, ordu ve asker ihtiyaçlarının nasıl karşılanacağı yönünde diğer Ortadoğu devletlerinkine benzer gelişmelerin yaşandığı bir devre de olacaktı. Bu tür düzenlemeler için kararlarının alındığı tarih 1302 Ağustos'u olup, Ucan'da yapılan *kurultay*da gündeme getirilmişti. Reşîdüddin'den aktardığımız aşağıdaki pasaj, artık askerî sistemin ve aristokrasinin Ortadoğu ve Yakınoğu sistemine uyarlandığını, bu coğrafyada var olan İslamî gelenek/yapı içerisinde erimeye başladığını göstermektedir:

"Bir ziyafet tertip etmek, İslam'ı yüceltmek üzere, Peygamber'in torunlarından

²¹ Karl Jahn, *Ta'rih-i Mubârak-i Ğazânî des Raşîd al-Dîn Fadlallâh Abî-l-Hâir, Geshichte der İlhâne Abâğâ bis Gaihâtü* (1265-1295), Mouton-S-Gravenhage, 1957, s. 19.

²² Raşîd al-Dîn, *Abâğâ bis Gaihâtü*, s. 76.

²³ Raşîd al-Dîn, *Abâğâ bis Gaihâtü*, s. 45; Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, (çev. Ömer Rıza Doğrul), Ankara 1999, s. 610.

²⁴ Reşîdüddin Fazlullah Hemedânî, *Câmi' el-Tevârih-i Reşîdüddîn Fazlullah Hemedânî*, (tas. Muhammed Rüşen-Mustafa Müsevî), Tahran 1373, II, s. 984; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 42/33.

imamlar, kadılar ve şeyhler ile birlikte diğer milletlerden de topluluklar davet edildiler. Tümü toplandığında Gazan Han onlara döndü ve etkileyici bir konuşma yaptı. Konuşması akla hitap ediyor, müşterek hissiyatı yansıtıyor ve ilâhî nimetlere şükran arz ediyordu. O, şöyle dedi:

'Ben zayıf bir bendeyim, zayıflığım, noksanlarım ve birçok günahım vardır. Bu ihtişam ve cömertliğe lâyık değilim. Rahmet-i Rabbânî'nin kullarına olan, bir insanın yapamayacağı ihsanları, feyzi, raf'eti, merhameti için şükürler olsun. Onun cömertliği ve letafeti için yüzlerce ve binlerce dil ile şükretmek lazımdır ki, tüm İran memleketindeki insanları benim hâkimiyetimin pusulasına getirmiştir. Ben bunun karşısında, benden önceki diğer binlerce kişi gibi bir haftalık meliklik kibrine kapılmadım. Yine şükürler olsun ki, bana benden önceki padişahlara vermediği kadar bol, onların arzularını tatmin edecek kadar nimet nasip etmiştir. Halk benim hükmümde zahmet çekmemekte olup, benim saltanatımdan razı ve memnundurlar. Ben bu ceberut çadırda hâkim-mahkûm tefriki, gurur ve sitayiş yapmak niyetinde değilim. Şimdi sizler ve ben, herhangi bir riyâ olmadan bu nimete şükürler eda edelim. Bu çadıra huşû ve huzur içinde girerek günahlarımız için af dileyelim. Kur'ân-ı Mecîd'den (ayetler) okuyarak onun irâdesine ve ibadetine teslim olalım. Ondan sonra da işretimizi yapalım...'

Bu işler görüldükten sonra, kendi muazzam fikirlerini beyan etti; hükümet işlerini, ağır devlet meselelerini görmeye, reâyayı yüceltmeye sıra geldi. Emîrler ve sarayının ileri gelenleri ile bir kengâc/keñeş yaparak kardeşine, yani şehzade Olcaytu'ya emir verdi...²⁵

Bu kurultay ve Gazan Han'ın beyanı oldukça dikkat çekicidir. Gazan Han'ın genişleme siyasetini tekrar yürürlüğe koymasının sebebi ise, merkezî idarenin malî sistemi kontrol altına almasına rağmen, asker ve ordu ihtiyaçlarının karşılanmasına tam olarak yanıt veremeyişiydi. Gerek yağma, gerek müsâdere yoluyla nakit ve meta elde etmek için yeni fetihlere ihtiyaç hâsıl olmuştu. Birinci Suriye seferinden sonra elde edilen ganimet oldukça iyi düzeyde olup, ganimetin askerin elinde kalmasına izin verilmiş ya da sonradan dağıtılmıştı. Hetum bu konuda şunları söylemektedir:

"Sultan ve onun askerleri, savaşta kullanılmak üzere Gazan'dan önce Hums'a büyük miktarda hazineler getirmişlerdi. Gazan, savaşta kazanınca muazzam derecede hazineler elde etti ve bunları adamlarına dağıttı. Savaştan bir gün sonra, Gazan'ın cömertliği o kadar fazlaydı ki, kendisine sadece bir hançeri ve içinde Mısırlılarca yazılmış nâme

²⁵ Raşid al-Dîn, *Ta'rîh-i Mubârak-i Gâzânî*, s. 138-140.

bulunan bir deri keseyi ayırdı."²⁶

Reşidüddin'in, Gazan Han'ın gerçekleştirdiği askerî reformlara ilişkin kayıtlarını göz önüne aldığımızda, şu sonuçlara varmaktayız:

Reşidüddin ve Gazan Han, İlhanlı askerî gücünün başlangıçta, sıradan bir göçebe ordusu karakterine sahip olduğunun farkındadır. Bu ordu, yukarıda da söylediğimiz gibi, kendi kendini destekleyen bir yapıya sahip olup ihtiyaç duyulmadığı sürece handan yardım almamaktaydı. Ayrıca bu ordu askerleri, vergiden muaf olan göçebe feodal aristokrasiye de vergi/angarya ödemekteydi. Erken dönem İlhanlı ordusu, herhangi bir gelir elde etmediği gibi, kendisi de vergi ödemekteydi. İşte bu vergiler Gazan Han döneminde ilgâ edilmiştir. İptal edilen vergiler şunlardır:

- Sarayların (*orduhâ*) ihtiyaçlarını karşılamak üzere ordudan toplanan at ve koyun;
- Deri, keçe ve bunlara müteallik diğer meta üzerinden alınan *kopçur*; *yam* yani posta sistemi için alınan vergi ve angarya hizmeti (*besten-i yam*);
- Cengiz Han tarafından *ulusuna* yüklenen arızî vergiler (*tahammul-i a' bâ-i yasak-i saht*);
- Diğer angarya ve hizmetler (*kalan, kalanât*)²⁷.

Reşidüddin, eserinin 33. bölümünde aristokrasiye yapılan destekten bahseder. İlhan Hülegü döneminden başlayarak artan bu destekleme/sübvanse, onun tasvirinde birçok zaman dilimine ayrılmıştır. Bunların ilki, İlhan Hülegü dönemine aittir ve Bağdad'ın alınmasının (5 Şubat 1258) ardından 1265 yılına, yani Abaka Han dönemine kadar olan zaman dilimidir. İkinci bölüm, Nisan 1282 yılına kadar devam eder. Bu dönem boyunca Moğol âdeti olduğu üzere, destek doğrudan Moğol aristokratlarının karargâhlarına, özellikle şehzadelerin garnizonlarına yapılmıştı. Bunlar, düzenli tevdiler olmadıkları gibi harcamalara denk gelmemekteydi. Bu tevdilere ilaveten aristokrasi, yabancı ülkelerde yaptı-

²⁶ R. Bedrosian, *History of the Tartars*, Chapter 42. <http://rbedrosian.com/hetum4.htm>.

²⁷ Raşid al-Din, *Ta'rih-i Mubârak-i Gâzânî*, s. 304; Viladimirtsov'un eserinde, bu vergilerin Cengiz Han dönemindeki iptidai şekilleri beş kısımda tanımlanır: "Avamdan, sıradan kişinin feodal sahibine karşı olan *albanı* şundan ibaretti: 1) Çoban ekonomisinin ürünleri üzerinden alınan vergiler (*alban, xubçgur, sigüsü*); 2) Senyörün karargâhında görülen hizmet, angarya: Özellikle yakacak, yani tezek toplamaktan ibaretti (*argal tekegü*); 3) Senyörün muhafız ordusuna ve sürek avlarına katılma (*ayan aba*). 4) Posta mükellefiyeti: Senyörlerin elçilerine ulak, araba, binek vermek gibi hizmetleri kapsamaktaydı (*ulaga şigüsü*); 5) Şahit ve yeminli olarak mahkemelere katılma (*sixaga*), Boris Y. Viladimirtsov, *Moğolların İçtimâî Teşkilâtı*, (çev. Abdülkadir İnan) Ankara 1995, s. 236.

ğı yağmalar, savaş meydanında topladığı ganimet sayesinde özellikle zırh ve silah ihtiyacını karşılamaktaydı. Yine bazı aristokrasinin, hatta bazı emîrlerin, savaş meydanından toplanan fazla metalleri kendi birliklerine sattığı da vakidir. Yine bazı Moğol aristokrasisi, *ortaklara (ortakân)* sahip olup bunlar aracılığı ile hayvan ürünlerini pazarlamakta, paraya tebdil etmekte ve parasal gelir için yeni yatırım yolları aramaktaydılar²⁸. Göçebe aristokrasi ve diğer devlet memurlarının, devletin rızası dışında bazı tüccar sınıfı ile işbirliğine giriştikleri malumdur. Bazı yerel arazi sahiplerinin, Moğol aristokratik zümreler ve emîrler ile yasal olmayan işbirliğine girerek arazilerini genişletmeye çalıştıklarını, bu topraklara yasal statü kazandırmak için çeşitli yollara başvurduklarını bilmekteyiz²⁹. Reşîdüddin'in dediğine göre, devlet memurları ve emîrlerin bu tür, yasal olmayan toprak edinmeleri, Gazan Han döneminde son bulmuştur. Gazan Han, 1298 yılında almış olduğu kararla, toprak mülkiyet süresini otuz yıl ile sınırlamıştı. Sözelimi, Moğol emîrlerinin toprak mülkiyetleri ve bu mülkiyetlerin gelirleri üzerinde oynadıkları rol, Kırşehir'de bulunan Nûreddin Caca'nın 1272 yılına ait vakıfnamesinde açıkça görülmektedir. Vakıfname, *hezâre* ve *tümen* emîrleri, *noyanlar* şahitliğinde düzenlenmiştir³⁰.

Reşîdüddin, ele aldığımız sürecin ikinci merhalesinde, yani Abaka Han'ın son dönemi olan 1270'lerin sonu ve 1280'lerin başı arasındaki zaman diliminde aristokrasiye verilen gelirlere bahsetmektedir. Bu dönemde, eyaletlerden elde edilen nakdî ve aynî gelirler, küçük miktarlarda da olsa, destek mahiyetinde askerlere verilmişti. Bunlar genelde, hanın yakınında bulunan ordu birliklerine tevcih edilmişti ve tevcihâtı alanlar genelde "büyük ve güçlü emîrler ile *noyanlardı (buzurgân)*. Reşîdüddin, Gazan Han döneminde yapılan reformlar öncesinde, sıradan askerin herhangi bir aynî ve nakdî destek almadığında ısrar etmektedir³¹.

Mayıs 1282'den Ağustos 1284'e kadar süren Ahmed Tegüder'in kısa hükümdarlık dönemi, bu bakımdan belirgindir. Abaka Han'ın ölümü sonrasında aristokrasi ikiye ayrılmıştı. Bir kısmı onun yerine şehzade Argun'un geçmesini isterken, diğer kısmı da yaşayan kardeşi Tegüder'in tarafını tutmuştu. Argun, Horasan'daki askerî idareye kumanda ettiğinden, çatışma kaçınılmaz hale gelmişti. Ahmed, hâkimiyeti döneminde kendi bölgesinde yer alan, ayrıca Hülegü

²⁸ Raşîd al-Din, *Ta'rih-i Mubâarak-i Gâzânî*, s. 300.

²⁹ Raşîd al-Din, *Ta'rih-i Mubâarak-i Gâzânî*, s. 240.

³⁰ Ahmed Temir, *Kırşehir Emiri Cacaoğlu Nur el-Din'in 1272 Tarihli Arapça Moğolca Vakfiyesi*, Ankara 1959, s. 162, 178; Ahmet Temir, "Anadolu'da Moğollar", *Türk Kültürü*, XXXVIII/445, (Mayıs 2000), 276-281, s. 280.

³¹ Raşîd al-Din, *Ta'rih-i Mubâarak-i Gâzânî*, s. 300.

tarafından elde edilen gelirlerin ve diğer birikimlerin, ordunun ihtiyaçlarını karşılamak üzere serbest bırakılması hususunda ümeradan çok baskı görmüştü³².

Üçüncü devrede, yani Ağustos 1284'ten Mart 1291'e kadar devam eden Argun Han'ın hükümdarlık döneminde, orduya nakdî ve aynî şekilde ödemeler yapılmıştı. Argun Han döneminin son zamanına kadar ödemeler, belli eyaletlerin gelirleri üzerinden sağlanmış ve bir sistem dâhilinde gerçekleştirilmişti (*vechî mu'ayyen gerdânûdend*). Herhangi bir destek ve ödemeye ihtiyaç duyan askerî aristokratik zümre, bunun makbuzlarını ibraz ettiğinde ödemesini aksamadan almıştı³³.

Fakat sübvance sisteminin bazı eksikleri söz konusuydu: Dağıtımların kontrolündeki zayıflık, aynî destek maddelerinin kıtlık zamanlarına veya dağıtımı sırasında yaşanan gecikmelere karşı depo edilmemesi önemli sorunlardandı. Ayrıca, dağıtılan sübvance metalarının, bağımsız birimler eliyle değil de devlet memurları ve aristokrasi tarafından yapılıyor olması, küçük emîrlerin bu metalara yeterli oranda ulaşmalarını engellemekteydi. Gazan Han'ın reformlarına kadar, askerlerin ve emîrlerin İlhanlı Devleti merkezinden yapılan sübvance faaliyetlerinden yeterince yararlanamadığı söylenebilir³⁴.

Bu noksanlar, ekonomik krizin had safhaya ulaştığı ve Argun Han döneminin sonlarından itibaren başlayan nakdî gelirlerin tükendiği Geyhatu Han döneminde zirveye ulaşmıştır (1291–1295). Bu dönemin iki alt evresi daha vardır: Birincisi, Geyhatu'nun hâlâ sağ olduğu ve Baydu'nun tahta oturma girişimini yaptığı dönem; ikincisi ise, Gazan Han'ın tahta oturduktan sonra reformları gerçekleştirmeye başladığı tarihe, yani 1298'e kadar geçen dönem. Gazan ve Baydu mücadelesi sırasında ordunun desteklenme ihtiyacı, reformlar için en önemli ikâz niteliğindedir. İkinci safha, Argun'un ve onun kudretli veziri Sa'düddeve'nin bir türlü engel olamadığı, emîrlerin hazineyi yağma etme hareketiyle başlamıştır. Ümerâ buradan elde ettiği gelirin bir kısmıyla da orduyu sübvance etmişti. İlhan Geyhatu, tahta oturduğunda, Argun Han'ın hazinesinden kalan her şeyi askerî zümrenin eline vermek zorunda kaldı. Aristokrasi ve emîrler, eyaletlerden sağlanan tüm gelirleri ele geçirmiş durumdaydılar. Bu şekilde, eyaletlerden sağlanan gelirler ile ordunun desteklenmesine dayanan sistem çökmüştü³⁵. "Hazineden tüm değerler götürülmüş, Geyhatu Han tara-

³² Raşid al-Dîn, *Ta'rîh-i Mubârak-i Gâzânî*, s. 182.

³³ Raşid al-Dîn, *Ta'rîh-i Mubârak-i Gâzânî*, s. 182.

³⁴ Martinez, "Some Notes on the Il-Xânid Army", s. 210.

³⁵ Raşid al-Dîn, *Ta'rîh-i Mubârak-i Gâzânî*, s. 182.

fundan yapılan hiçbir sevk ve havale yerine ulaşmamış, kimseye bir *dirhem* verilmemişti. Aynı durum eyalet gelirleri için de geçerliydi. Maaşlar ve mukarrerât (*'ulûfât ve mevâcib ve mukarrerât*) ödenemiyordu. Bu yüzden ordu Geyhatu Han'dan nefret etmeye başladı."³⁶

İlhan Baydu'nun kısa hâkimiyet döneminde, Geyhatu Han'ı öldüren emîrler eyaletlerin gelirlerini toplama imtiyazlarını ellerine geçirmişlerdi. Bunu yapamadıkları tek yer, şehzade Gazan'ın hâkimiyetinde olan Horasan eyaleti idi. Baydu'yu yenerek tahta oturan Gazan, hazinesinde hiçbir nakit tutamadan her şeyini, askeri desteklemek üzere orduya vermek zorunda kalıyordu. Askerin ihtiyaçlarını karşılayabilmek için yeni kaynaklar bulma işine girişti, zira sürekli olarak yeni tevdîler yapmaya zorlanıyordu³⁷. Onun nakit sıkıntısını gideren ve ıslahatlardan önce geçirdiği krizi atlatmasını sağlayan en önemli icraatı, devletin her yerinde serbestçe hareket eden tüccar sınıfından elde edilen gelirlerdi. Bu gelirler, Gazan Han'ın hâkimiyetini sağlamlaştırmasına yardımcı olmuş ve sonrasında yapacağı, Yakınoğu ve Ortadoğu'ya damgasını vuracak reformlara zemin hazırlamıştır. Aristokrasi ve devletin memurları arasında, vergilerin aynı mi yoksa nakdî mi olacağı³⁸; vergilendirme şekli ve miktarı üzerinde müthiş bir tartışma ve gerilim yaşanmaktaydı³⁹. Bu gerilim, eski yönetici sınıfını yıpratmış, bundan yararlanan Gazan Han, bu unsurları birbirine karşı kullanarak kendi hâkimiyetini pekiştirmişti. Fakat bu durum ordu disiplininin zayıflamasına sebep olmuş, Gazan tehlikenin farkına vararak önlem alma yoluna gitmişti⁴⁰.

Aksarayî'nin eseri bize, Moğol ordusunun kendi kendini destekler ekonomik yapıdan düzenli maaşların ödendiği ve sübvanselerin yapıldığına dair, istisnâî bir malumat sunmaktadır. Bu malumattan, Hülegü'nün Bağdad'a yürüdüğü tarihte, Anadolu'da bulunan Moğol birliklerini desteklemek üzere düzenli bir *tağar* tayininin yapıldığını anlamaktayız⁴¹. Fakat bu durumun, İlhanlı yönetimi tarafından yapılmış düzenli *tevcihât* şeklinde algılanmaması gerekmektedir. Zira bu tayinler Selçuklu malî yönetimi tarafından yapılmıştır. Bu arada İlhanlı maliyesi ve emîrler de sürece iştirak etmişlerdi. Fakat bu düzenlemelerin kalıcı ve sistematik olduğu düşünülmemelidir.

³⁶ Raşid al-Din, *Ta'rih-i Mubârak-i Gâzânî*, s. 320; Martinez, "Some Notes on the Il-Xânid Army", s. 210.

³⁷ Raşid al-Din, *Ta'rih-i Mubârak-i Gâzânî*, s. 184.

³⁸ Raşid al-Din, *Ta'rih-i Mubârak-i Gâzânî*, s. 33.

³⁹ Raşid al-Din, *Ta'rih-i Mubârak-i Gâzânî*, s. 87.

⁴⁰ Raşid al-Din, *Ta'rih-i Mubârak-i Gâzânî*, s. 193.

⁴¹ Anekdot, "1258 yılında, Baycu'nun ordu ihtiyacunu (*tağar*) karşılamak üzere, Nizâmeddin Hurşid ve Mu'inüddin Süleyman tarafından Anadolu'daki uç vilayetlere *fermân*lar ve menşûrlar (*emsile*) yollandığı" şeklindedir, bkz. Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 42/33.

Reşîdüddin'in ifadesine göre, Abaka Han döneminde eyaletler üzerine oturmuş, orduyu destekleyen bir sistem bulunmamaktaydı. Argun döneminin sonuna kadar, Anadolu'dan alınan vergiler, Şemsüddin Cüveynî'nin nezâretinde Selçuklu maliyesi tarafından yıldan yıla düzenlenmekte ve toplanmaktaydı. Argun Han döneminde Selçuklu Devleti, Fahrüddin Kazvî'nin Anadolu'ya gönderilmesi ile birlikte İlhanlı maliyesinin tam kontrolü altına girmişti. Abaka Han zamanında alınan bazı önlemlerin doğrudan İlhanlı merkezî maliyesine bağlı olan topraklarda işlerlik kazandığı, Anadolu'da ise buranın malî olarak İlhanlı Devleti'ne bağlandığı dönemde önlemlerin işlediği görülmektedir⁴².

Büyüyen ordu ihtiyaçları ve buna paralel olarak artan sübvance gereksinimi altında yatan başlıca iki sebep vardı: Birincisi, Moğol ordusunun işgalci ordu konumundan uzmanlaşmış, fethedilen bölgelerde kalıcı, istikrarlı bir orduya dönüşmesiydi. İkinci sebep ise Moğol ordusunun yeni coğrafya ile, yani Ortadoğu ve Yakındoğu coğrafyası ile olan kültürel ve askerî etkileşimiydi.

Fetihçi-istilacı Moğol ordusu, yanında sürülerini, gulâmlarını ve diğer taallukatını taşıyan, gerektiğinde bundan yeni savaşçı güç elde eden, *kendini destekler* bir ordu idi. Yağma, gelir kaynaklarının önde geleniydi. Yeni tutsak ve gulâmlar, özellikle Moğol ordusuna gelecek fetihlerde motivasyon sağlamaktaydı. Bununla birlikte, Moğol ordusunun sayısı gittikçe azalmaktaydı. Alışılmadık coğrafyalarda hazırlıksız girilen savaşlar, her ne kadar zaferle sonuçlansa da büyük oranda Moğol askerinin ölmesine sebebiyet vermekteydi. Ayrıca, orduya alınan Moğol olmayan unsurlar, nisbî olarak Moğol askerî sayısına baskın gelmeye başlamıştı. Yenilerek il olmuş grupların, Moğol unsurlar yanındaki sayıları küçümsenemez dereceye ulaşmıştı. Bunun yanında, Yakındoğu ve Ortadoğu kadınlarıyla gerek evlenme, gerekse cariyeye edinme yoluyla yapılan evlilikler, Moğol unsurların bu kültür ortamına uyum sürecini de hızlandırmıştı⁴³. Ancak, kültürel değişim ve coğrafyaya uyum süreci, İlhanlı hâkimiyet bölgesinin her yerinde aynı şekilde olmamıştır. Bu değişim daha çok, sıradan asker arasında ve orduların yerleşik olduğu bölgelerde gerçekleşmiştir. İlhanlı Devleti'nin batı kısımlarını oluşturan Anadolu, Kilikya Ermeni Krallığı, Kafkasya, el-Cezîre, Irak, Kuzeybatı ve Batı İran bu bölgelerin başında gelmekteydi. Buralar, Horasan gibi ekonomisi ve nüfusu büyük oranda yok edilmiş bölgeler değildi. Sıradan askerler arasında bu kültürel etkileşimin daha hızlı gerçekleşmesinin sebeplerinden en önemlisi, bir Moğol kadını ile evlenmek için gereken örfî mas-

⁴² İlhan Erdem, "Türkiye Selçuklu-İlhanlı İktisâdî, Ticarî İlişkileri ve Sonuçları", s. 50-56; Martinez, "Some Notes on the Il-Xânid Army", s. 212 vd.

⁴³ Martinez, "Some Notes on the Il-Xânid Army", s. 210.

rafların bu askerlere ağır gelmesiydi. Üst tabaka ve aristokrasi bu masrafları karşılayabildiğinden Moğol soyunu devam ettirebilmekte, ancak sıradan askerler Türkleşmekte veya İranlaşmaktaydı⁴⁴. Bunun paralelinde, İlhan Hülegü'nün İran'a gelişinden (1258) itibaren Gazan Han dönemine (1295) kadar geçen sürede iki nesil dünyaya gelmişti. Bu nesillerden ilki göçer ortama doğmuş, ikinci nesil ise Ortadoğu kültür ortamına uyum sağlamıştı⁴⁵. Ahmed Tegüder'in 1281-1284 yıllarındaki kısa hükümet döneminde İslam'a döndüğünü ilan etmesi⁴⁶, Moğollar arasında infiale yol açmıştı. Bunun sebebi, eski kültür ve yeni kültür arasında bocalayan Moğolların, bu değişim karşısında verdikleri, korkuyla karışık tepkidir. Aynı şekilde Gazan Han'ın Emîr Nevruz tarafından ikna edilerek 1295 yılında ihtidâ etmesi ve Tegüder'in aksine bu girişiminde başarılı olması, artık Moğol ikinci kuşağının Ortadoğu kültür ortamına uyum sağladığının bir göstergesidir⁴⁷.

2) Reformasyonun Öğeleri

Kuruluşundan itibaren İlhanlı askerî sistemi, gerçekte Orta Asya'daki Moğol uygulamalarından pek farklı değildi. Temelde göçebe askerî kültürüne dayanan bu sistemde, ihtiyaç halinde her Moğol kabilesi, çıkardığı muayyen miktardaki asker ile hanın ordusuna iştirak etmekteydi. Hafif donanımlı süvari esasına dayanan bu sistem, Moğolların Yakındoğu fütuhatinde mühim bir rol oynamıştı. Ancak, başlangıçta diğer kavimlere karşı bir avantaj gibi gözüken bu sistem, Moğolların İran'a yerleşmelerinden sonra önemli sorunlarla karşılaşmış gözükmektedir. Otlak ve meraların dar, sıcaklığın ise yer yer çok yüksek olduğu geniş İran platosundaki Moğol askerlerinin bakım ve iâşesinin sağlanması, her zaman pek de kolay olmamaktaydı⁴⁸.

⁴⁴ Martinez, "Some Notes on the Il-Xānid Army", s. 215.

⁴⁵ Sir Henry H. Howorth, *History of the Mongols*, III, Taipei 1970, s. 196.

⁴⁶ Ahmed Tegüder'in ihtidâ etmesi hadisesi ve yankıları için bkz. Cüneyt Kanat, "İlhanlı Hükümdarı Teküdar'ın Müslümanlığı Kabulü ve Bunun Memlûk Devleti'ndeki Yankıları", *Türkîlik Araştırmaları Dergisi*, 12 (2002), 233-247; Judith Pfeiffer, "Reflections on a 'Double Rapprochement': Conversion to Islam among the Mongol elite during the early Ilkhanate." *Beyond the Legacy of Genghis Khan*. Ed. Linda Komaroff. Brill: Leiden, 2006, 369-389; Reuven Amitai, "The Conversion of Tegüder Almad to Islam," *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 25, (2001), 15-43; Aynı yazar, "Sufis and Shamans: Some Remarks on the Islamization of the Mongols in the Ilkhanate", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 42/1, (1999), 27-46; Adel Allouche, "Tegüder's Ultimatum to Qalawun", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 22, No. 4. (Nov., 1990), 437-446.

⁴⁷ Martinez, "Some Notes on the Il-Xānid Army", s. 216.

⁴⁸ Gazan Han, önemli miktardaki bir orduyu kardeşi şehzade Olcaytu'nun kumandasında, Horasan'da hazır tutmaktaydı. Kaynaklar bu kuvvetlerin sayısını, 1299-1300 tarihindeki Herât kuşatması esnasında yaklaşık elli bin kişi olarak vermektedir, bkz. Seyf bin Muhammed Yakub el-Herevî, *Tarih-nâme-i Herât*, (tas. Gulamürzâ Tabâtabâi Mecd), Tahran 1383, s. 435.

Şehzadelik yıllarını Horasan'da geçiren Gazan Han, askerî harekâtlarda köylü ve çiftçilerin nasıl zarar gördüğünü⁴⁹, Moğol askerlerinin bakım ve iâşesinin, bilhassa kıtlık zamanlarında ne kadar güçleştiğini⁵⁰ ve bu durum telâfi edilmek istenirken yerleşik halkın nasıl mağdur edildiğini⁵¹ yakından müşahade etmişti.

Kuşkusuz, Ortaçağ'da devlet işlerinde önemli yeniliklere giden bir hükümdarın, devletin en önemli dayanağı olan ordu ile ilgili de mühim değişiklikler yapması kaçınılmazdı. Bununla birlikte, İlhanlı Devleti'nde askerî alandaki yeni düzenlemeleri daha da acilleştiren başka önemli sebepler mevcuttu. Öncelikle Moğollar, yerleşik devlet geleneğinin hâkim olduğu Yakındoğu'da, kendilerinden önceki pek çok devletin yaşadığı bir problem ile karşı karşıya gelmişlerdi: Askerî harcamaların finanse edilmesindeki güçlük⁵². Bu durum, devlet işlerinde bir başka güçlük olan vergilerin düzenli bir şekilde toplanarak merkeze ulaştırılması meselesiyle birleşince Gazan Han, bütün bunların ortadan kaldırılması için kendilerinden önce aynı coğrafyada uygulanmış olan çözüm yolunu benimsedi. Bu da askerî *iktâ*'nın ordu için yeniden tesis edilmesiydi. Bu uygulama, bir yandan askerî masrafları devlete yük olmaktan çıkarırken, diğer yandan vergilerin toplanması ve merkeze ulaştırılması sorunlarına çözüm getirecekti.

Yukarıda da değindiğimiz üzere, Cengiz Han devrinde Moğolların batı istikametinde harekete geçmesiyle başlayan büyük fütühât son 30-35 yıl içerisinde tamamen durduğundan, Moğol askerlerinin eline geçen ganimet de sona ermişti⁵³. Bunun yanı sıra, Gazan Han'ın dâhilde giriştiği reform hareketi, Moğolların yerleşik tebâyaya karşı olan ayrıcalıklarını ortadan kaldırmaktaydı. Bu durum, göçebe Moğolların yerleşiklerden elde ettiği haksız ve zorba kazancın da sona ermesi anlamına gelmekte, artık Moğol askerleri için başka gelir kaynaklarının aranması ve bulunması zorunlu gözükmekteydi.

Gazan Han'ın bu islahatının sosyo-politik arka plânında, artık yerleşik bir coğrafyada mahallî idarî gelenekleri benimsemeye başlayan İlhanlı Devleti'nin, askerî kurumunu da bu geleneğe uydurma teşebbüsü yatmaktaydı. Esasen, yerleşik bir coğrafi mntıkayı yarım asırdan beri idare eden göçebe Moğolların da

---

Aynı yıl birinci Suriye seferine çıkmış bulunan Gazan Han'ın bu mühim miktardaki askerî kuvvetten istifade edemediği görülmektedir.

⁴⁹ Raşid al-Din, *Ta'rih-i Mubârak-i Gâzânî*, s. 300.

⁵⁰ Raşid al-Din, *Ta'rih-i Mubârak-i Gâzânî*, s. 33.

⁵¹ Meselâ Argun zamanında, 1287-1288 tarihinde Herât halkının zarar görerek yerini yurdunu terk etmesi olayı için bkz. Herevî, *Târih-nâme-i Herât*, s. 379-380.

⁵² Raşid al-Din, *Ta'rih-i Mubârak-i Gâzânî*, s. 302.

⁵³ Raşid al-Din, *Ta'rih-i Mubârak-i Gâzânî*, s. 300.

bu esnada, artık yavaş yavaş tarım ve ziraate ısındıkları anlaşılmaktadır⁵⁴.

Bu durum, Gazan Han'ın ıslahatlarında mühim bir yer tutan ziraî reformlar için de bir basamak teşkil etmekteydi. Çünkü askerî *iktâ*ların tesisi ile, her zaman sosyo-ekonomik bir problem olan yerleşik-göçebe rekabeti ve tarım alanlarının göçebeler tarafından tahrip edilmesi⁵⁵ gibi problemlerin de önüne geçilmiş olacaktı. Bunun ise, bir yandan ziraî faaliyetleri artırıp yerleşiklerin göçebelere göre gördüğü zararı azaltırken, diğer yandan yeni yerleşim merkezlerinin kurulmasına ve ülkenin mamur hale gelmesine vesile olacağı ortadadır. Bu reformun Gazan Han'ın son Memlûk mağlûbiyeti sonrasında (1303) rastlaması, başarısızlık ardından orduyu yeni baştan yapılandırma teşebbüsü için başka bir motivasyonu doğurmuştur.

a) Askere *İktâ* ' Tevcihi

Gazan Han'ın askerî alanda teşebbüs ettiği en önemli reform, askerî *iktâ*ların tesisidir. Bu reformu, bir yandan Yakınoğu coğrafyasında İlhanlılardan önce kullanılan *iktâ* ' sistemini yeniden canlandırma, diğer yandan da göçebe Moğol askerlerini yerleşik hayat ve ziraate dâhil etme isteği olarak değerlendirmek mümkündür. Öncelikle, askerlere havale edilen *tagarın* düzenli bir şekilde toplanması için bazı tedbirler alındıysa da, bunlar netice vermemişti. Bunun üzerine Ağustos-Eylül 1303 yılı başlarında, bu alanda daha radikal bir uygulamaya gidildi. Bunu gerçekleştirmek üzere, ordunun geçiş güzergâhı ile *yaylak* ve *kışlak* yolları üzerindeki arazilerin Moğol askerlerine *iktâ* ' olarak dağıtılmasına karar verildi.

Sonuçta, Ağustos-Eylül 1303 arasında iki-üç aylık bir çalışmadan sonra bu konudaki genel değişiklikleri yansıtan bir *yarlıg* kaleme alındı. Buna göre, evvelâ o zamana kadar Moğol askerlerine *tagar* verilmesiyle meydana gelen aksaklıklar belirtildikten sonra, ülke genelinde bütün askerlere *iktâ* ' verileceği duyuruldu:

“Ülkedeki *incu* ve *dalaylar* ile *mamûr* ve *harab* mezralardan (askerlere) yakın ve uygun yerlerdeki araziler kontrol (*ilgamişi*) edilerek *iktâ* ' adıyla *defter* ve *kâ-nunda* açıklanan şekilde her bir askerî “binlik” (*hezâre*) için tayin edilip, onlara teslim edilsin⁵⁶.

- *İncu* ve *divâna* ait olan bölgelerde, daha önce burada sâkin bulunan ve

⁵⁴ Raşid al-Din, *Ta'rih-i Mubârak-i Gâzâni*, s. 302.

⁵⁵ Vassâf, *Tecziyet el-Emsâr*, s. 362; Raşid al-Din, *Ta'rih-i Mubârak-i Gâzâni*, s. 302.

⁵⁶ Raşid al-Din, *Ta'rih-i Mubârak-i Gâzâni*, s. 305.

zirâatle uğraşan halk, eskiden olduğu gibi ziraate devam edecek ve vergilerini daha önce zikredildiği şekilde noksansız olarak askerlere ulaştıracaktır. Askerler de özel mülklere, emlâklere ve vakıflara (vakıf ehline) müdahalede bulunmayacaklardır. Buralara ait vergi ve gelirleri (*mâl, kobçur ve dîvânî*) de *kânun defterlerine* göre, zikredilen şekilde doğrulukla ulaştıracaklardır.

- Askerler kendi *yurtları* içerisinde bulunan harap olmuş ve otlak haline gelmiş *dîvânî* araziler ile mezra ve köyleri kendi esir, gulâm, hayvan, hanım ve çocuklarıyla işleyeceklerdir; şayet bu *harab* arazilerin hukukî sahipleri ortaya çıkar ve bu durum şartları sabit olursa -ve eğer bu esnada da askerler orayı kendi gulâmlarına ve esirlerine vermişler ise- onda birini merkeze gönderecek, kalanını da aralarında paylaşacaklardır.

- Askerlere verilen *mâmûr* ve *harab* köylerin halkı, eğer 30 yıldan daha önce oradan ayrılmamış, başka bir vilâyette sayılmamış veya *kânûna* tâbi olmamış ise, her kimin yanında olursa olsun (eski yerlerine) geri döndürülecektir. Eğer başka bir vilâyetin reâyası da onların yanında ise, onlar da eski yerlerine geri döndürüleceklerdir. (Askerler), hiçbir surette başka bir vilâyetin halkının kendilerine (sığınmalarına) imkân vermeyecek, onları toplamayacak, himaye etmeyecek ve köylerine sokmayacaklardır. Yine askerler, kendilerine verilen köylerin reâyasını, her iki köyün kendi *iktâ*'i, reâyanın da kendi reâyası olduğu bahanesiyle oradan başka köylere götürmeyeceklerdir. Her reâyaya kendi yerinde ziraat yapacaktır. (Askerler) kendilerine *iktâ*' olarak verilen köylerin reâyasını kendi esirleri olarak görmeyecekler ve reâyaya, hükümlerde belirtildiği gibi, kendi köylerinde zirâat ile meşgul kılmanın dışında zorlamada bulunmayacaklardır. Yine, reâyadan vergileri doğrulukla tahsil edecek; onları, kendi yerlerinde zirâatle uğraşmanın dışında başka bir işle meşgul kılmayacaktır. Üzerlerine muayyen bir vergi yazılan ancak zirâat bilmeyen veya yapmayan *râiyyete*, vergisini ödemiş ise, onlara iyilikle davranacak, zorlamada bulunmayacak ve zirâat yapmalarında ısrar etmeyeceklerdir. Askerler ve tâbileri, kendi köylerine yakın köylerin halkına müdahalede bulunmayacak, onların su ve topraklarını kullanmayacak ve hayvanlarının otlaklarını kısıtlamayacaktır.

- Onlar (askerler) hakkında *inâm*da bulunularak muayyen bir bölge *iktâ*' olarak verildiği için, oradaki bütün canlıların asayiş ve muhafazası *adâlet* ile yerine getirilmelidir. *Emîr-i tümen, emîr-i hezâre, emîr-i sede ve emîr-i dehelere* ve askerlere, elden geldiği kadar adaleti gözetmeye gayret etmeleri, daha önce yaptıkları *zulm* ve haksızlıklardan kaçınmaları, (vergi ve masraf adı altında) haksız taleplerde bulunmamaları emredilmiştir.

- *Harab* ve *mâmûr* arazi ile suyun *iktâ*'sı, mufassal bir şekilde bu *hezârenin* arasında, o köyden hayır sahibi bir grup ile merkezden tayin edilen *bitikçinin* huzurunda on parçaya ayrılarak her bir *sede* ve *dehenin* payı kura ile tespit edilecektir. Adı bildirilen *bitikçi* her bir *sede*, *dehe* ve askerinin payına düşen *harab* ve *mâmûr* yerleri deftere kaydedecek ve bir nüshasını *büyük dîvâna*, bir nüshasını da *emîr-i hezâreye*, *sedelerin* defterlerini ise *emîr-i sedeye* teslim edecektir. *Bitikçi* her yıl zirâatle uğraşanların isimlerini, ödüllendirilmek; hata ve ihmâlde bulunanların isimlerini ise suçlu sayılmak üzere merkeze bildirecektir.

- Verilen bu *iktâ*'lar satılmayacak, bağışlanmayacak, akraba ve yakınlarla devredilmeyecektir. Aksi davranışta bulunanlar suçlu sayılacak ve 19.5 *dinâr* ceza ödemek zorunda kalacaklardır.

- Bu *iktâ*'lar göçebe askerlere verilmiştir. Eğer onlardan (*iktâ*' sahibi) bir kimse ölürse, *iktâ*'sı onun çocuk, kardeş ve yakınları tarafından halef tayin edilen kişiye verilecek ve bu durum kaydedilecektir. Eğer ölen kimsenin akraba ve yakını bulunmazsa, onun eski bir hizmetlisine (*gullâm*) devredilecek; eğer böyle bir kimse yok ise, *sede* içerisinde lâıyk birisine verilecektir. Eğer *sede* ve *deheler* içerisinde birisi bu uygulamalarda hata yapar ve suçlu duruma düşerse, *emîr-i hezâre* ve *emîr-i sedeler* *iktâ*' arazisini ondan alarak başka birisine verecek, durumu *deftere* kaydedecek ve her yıl bu *defteri* (merkeze) arz edeceklerdir.

- Eğer askerler, bundan önce açıklanan ve *kânûn* defterlerinde kaydedilenin dışında *mâl*, *kobçur* ve diğer bir vergi talebinde bulunurlarsa *bitikçi* buna izin vermeyecek, şayet bunu zorla yaparlarsa isimlerini gizlemeden merkeze bildirecektir.

- Harekât zamanı *arzda* bulunulduğunda, *yarlıg* hükmü doğrultusunda zikredilenle *filân bitikçi*, isim (yoklama) defteri hazırlayarak bunu *emîr-i sede*, *emîr-i hezâre* ve *emîr-i tümenlere* sunacaktır.

- Askerler, *kânûn* defterlerinde mufassal bir şekilde kaydedilen ve açıklanan hususların dışında reâyadan bir şey alırsa; kendilerine verilmeyen başka vilâyetlerin halkını himâye edip kendilerine sığınmalarına imkân tanılırsa; kendilerine yakın bulunan köylerin toprak ve suyuna müdahalede bulunur veya ziraat alanlarına ya da otlaklarına zarar verirlerse; (bunların) her yıl sayı ve durumlarını (merkeze) bildirmezlerse suçlu sayılacaklardır.

- Bu *hezâreye bitikçi* olarak tayin edilen *filân*, belirtilen hususları bu *yarlıga* iyi bir şekilde kaydedecek, *yurtlarını* *mâmûr* hale getirenlerin isimlerini tek tek, ayrıntılı bir şekilde yazacak, defterlere kaydedilip birleştirilmek üzere *dîvâna*

getirecektir.

- Bu *yarlıg*, içerisindeki hükümlerin uygulanması ve bunda herhangi bir değişikliğe gidilmemesi için *filân hezâreye* verilmiştir⁵⁷.

Anlaşıldığına göre, yapılan bu yeniliklerle askerlerin ihtiyaç ve masraflarının bağlı buldukları vilâyetlerin *iktâ*larından karşılanması hedeflenmekteydi. Eğer reformlar iyi yürütülebilirse, merkezî hazinede ordu için çoğu zaman yeterli para bulduramamış ve ödemeleri zamanında yapamamış olan İlhanlı yönetimi, önemli bir yükten kurtulmuş olacaktı.

Bu yenilik ve ıslahatların tam anlamıyla uygulanabilmesi, hazineye büyük bir yük olan askerî harcamaların nakit ödemeler ile yapılmasından doğan sorunların ortadan kalkması demektir. Öte yandan yeni düzenlemeler ile getirilmesi düşünülen ikinci yenilik, mümkün oldukça çok toprağın işlenmesini sağlamaktaydı. Bu suretle İlhanlı ülkesindeki üretim ve tarım hayatının gelişmesi gerçekleşecekti. Ayrıca askerlere verilen topraklar, devletin mülkiyetinde kalmaya devam edeceği için hem topraklar, hem de toprak üzerindeki halk korunmuş olacaktı⁵⁸.

Bu uygulama ile Selçuklu *iktâ*' sistemi ve Osmanlı *tımârı* arasında benzerlikler bulunduğu aşikârdır. Burada en dikkat çekici nokta, askerî *iktâ*'ların *hezâreler* şeklindeki dirliklere ayrılmasıdır. Bunun yanı sıra, *iktâ*'ların denetim ve kontrolü *emîr*lerin; hesap ve kayıt işleri ise *bitikçiler*in uhdesine bırakılmıştı. Böylece bu uygulamaların, devlet arşivindeki *defterler* ve *bitikçiler*in her yıl düzenli bir şekilde yollayacakları raporlar vasıtasıyla merkezden denetlenmesi amaçlanmaktaydı. Kendi arazisini işlemeyen veya ihtiyaç anında hizmete gitmeyen askerlerin *iktâ*'ları ellerinden alınacaktı. Yine *iktâ*' sahipleri, tasarruflarında bulunan araziye satma, başkasına devretme veya kiraya verme hakkına sahip değillerdi. *İktâ*' sahibinin ölümü halinde arazisi oğluna, yakınlarından birine ya da *gulâmına* verilmekteydi. Ancak bu kimselerin askerî hizmeti yerine getirebilecek vasıfta olmaları gerekmekteydi. *İktâ*' sahibinin hiçbir vâris veya yakını bulunmaması durumunda arazi, *sede* içerisinde başka bir uygun *sipâhîye* verilmekteydi.

Askerî *iktâ*'lar *malî* bakımdan da yarı özerk bir yapıya sahipti. *Divândan* bu *iktâ*lara *berât* yazılması yasaklanmıştı. Bununla birlikte her bir asker, işlediği

⁵⁷ Raşid al-Dîn, *Ta'rih-i Mubârak-i Cüzânî*, s. 306-309.

⁵⁸ Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları*, s. 313 vd.

arazinin geliri olarak elli *menn*⁵⁹ (41,65 kg) hububatı devlet ambarına (*anbâr-i hâssa*) teslim etmek zorundaydı⁶⁰.

Bu teşebbüs bölgesel bir düzenleme olmayıp, *Amû-Deryâ'dan Mısır'a* kadar bütün ülkedeki askerleri kapsayan⁶¹ umumî ve yapısal bir reform niteliğinde idi. Böyle bir reformun yapılabilmesi için, başta kânunlar ve umumî toprak kayıtları olmak üzere, pek çok gerekli hususun daha önce hazırlanmış olduğu görülmektedir. Ayrıca, bu reform Gazan Han'ın ömrünün son aylarına rastlamıştı ve muhtemelen de oldukça sınırlı bir alanda uygulamaya konulmuştu⁶².

b) *Hâssa* Ordusunun Tesisi

Gazan Han, İlhanlı ülkesinin genişliği yüzünden, görevlendirilen ordunun hedef bölgeye geç ulaşması, hareket esnasında askerlerin yorgun düşmesi, atlarının zayıf kalması gibi sebepleri göz önüne alarak orduda yeni düzenlemelere gidilmesine karar verdi. Bunun için de, iki erkek çocuktan daha fazla çocuğa sahip bulunan ailelerden bir çocuk almak suretiyle, ihtiyaç halinde yardıma gitmesi için ayrı bir ordu tesis edildi. Bunun yanında, sınır boylarında piyadelerin muhafaza edeceği stratejik mevziler için de yerleşik (*Tazîk*) unsurlardan müteşekkil birlikler hazırlanarak bunlara *iktâ'* ve gelirler tahsis edildi. Reşîdüddin, daha önceleri yerleşik unsurlardan teşekkül eden orduda, komutanların muayyen ücretleri olduğu halde, asker sayılarını fazla göstermek suretiyle fazla ücretler aldıklarını; şimdi Gazan Han'ın emriyle, bu askerlerin *hezâre* ve *sedeler* şeklinde yeniden tertip edilerek isimlerinin defterlere kaydedilmesiyle bunun mümkün olmadığını; her üç ayda bir asker ve silah sayımının yapıldığını, neticelerinin de defterlere kaydedildiğini belirtmektedir⁶³. Yine, müellifin bildirdiğine göre, ordunun kendi yurtlarına yakın bulunan serhadlere göre tanzim edilmesinden dolayı, her bir askerin korumakla vazifeli olduğu saha belirli hâle gelmekte, dolayısıyla bir birliğin başka bir birliğe yardıma gitmesine gerek kalmamaktaydı⁶⁴.

Bunun yanı sıra, Gazan Han döneminin son yıllarında Moğol askerlerinin sayısının artmasıyla, her bir *hezâre*deki fazla askerlerin merkezde toplanması ve

⁵⁹ Söz konusu *menn* 5-6 kg'a tekabül eden ve *şer'î* ya da *küçük menn* olarak da bilinen *Tebriz menni*dir. Bu *menn* XVI. yüzyıldan itibaren yerini yine *Tebriz menni* adını taşıyan 3 kg'lık büyük *menne* bırakmıştır, bkz. Walter Hinz, "İslam'da Ağırlık, Ölçü Sistemleri", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 5, (İstanbul 1990), s. 22.

⁶⁰ Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları*, s. 317-318.

⁶¹ Raşid al-Din, *Târîh-i Mubârak-i Gâzânî*, s. 303.

⁶² Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları*, s. 319.

⁶³ Raşid al-Din, *Târîh-i Mubârak-i Gâzânî*, s. 310.

⁶⁴ Raşid al-Din, *Târîh-i Mubârak-i Gâzânî*, s. 311.

sayıları iki üç bini bulan *gulâm hezâresinin* de buna eklenmesiyle ayrı bir *hâssa ordusu* kurulmuştu. Gazan Han, bu yeni orduya *iktâ'* gelirleri vererek çeşitli ihsanlarda bulundu⁶⁵. Çeşitli dâhilî mücadelelerden dolayı Çağatay ve Altın Ordu devletleri tarafından getirilen Moğol çocukları da satın alınmak suretiyle bu *hâssa* ordusuna dâhil edildi. Reşîdüddin, bilhassa son iki yıl içerisinde pek çok Moğol'un satın alınarak *hâssa* ordusuna katıldığını kaydetmektedir⁶⁶.

Yeni kurulan bu ordunun taşıdığı ehemmiyete binaen, *emîr-i tümen* de mühim bir seviyeye yükselmişti. Gazan *hâssa* ordusu kurma işlemi için, Moğol âdet ve geleneklerini iyi bilen bir kişi olduğu kaydedilen Pulad Çing Sang'ı tayin etti. Çing Sang, bu ordunun *emîr-i hezâre* ve *emîr-i sedelerini* de kendisine yakın kişiler arasından seçti. Reşîdüddin, bu ordunun mevcudunun bir *tümen*e yaklaştığını, kaide üzere bir *tümeni* bulması için yeni askerlerin satın alınmasına devam edildiğini, hiçbir dönemde bu şekilde düzenli ve gösterişli bir ordu kurulduğunun görülmediğini kaydetmektedir⁶⁷.

Gazan Han'ın yeni bir *hâssa ordusu* kurması, bir yandan İlhanlı Devleti'nin merkezileşme temayülünü gösterirken, diğer yandan da merkezî ordu ve asker sayısındaki artıştan dolayı yeni savaşçılara olan ihtiyacı karşılama amacını ortaya koymaktadır. Bununla birlikte, bu yeniliklerin ister saldırı, isterse savunma amaçlı olsun, masrafları kolayca karşılanan, daha düzenli ve merkezileştirilmiş bir orduya olan ihtiyacı dile getirdiğine şüphe yoktur.

c) Silah Atölyelerinin ve Uz (Silah Zanaatkârı) Esnafının Reformasyonu

Silah imalatçısı veya *silah tamircisi* anlamına gelen *uz*⁶⁸ istilahnın, İlhanlıların ilk dönemlerinden beri varlığına tanık olmaktadır. Ahmed Tegüder, şehzade Argun'un izini sürdüğü sırada, onun hizmetindeki üç yüz hane *uzun* mallarını yağma ederek onları da beraberinde götürmüştü⁶⁹. Bunun sonucunda şehzade Argun, kendisinin Ahmed Tegüder'e isyan etmesinin en büyük sebebi olarak bu zanaatkârların mallarının yağmalanması ve ardından da esir edilmelerini öne sürmüştü⁷⁰.

Reşîdüddin, silah atölyelerinin tanzimi hususunu, gayet anlaşılır bir biçim-

⁶⁵ Raşid al-Dîn, *Ta'rih-i Mubârak-i Gâzânî*, s. 311.

⁶⁶ Raşid al-Dîn, *Ta'rih-i Mubârak-i Gâzânî*, s. 312.

⁶⁷ Raşid al-Dîn, *Ta'rih-i Mubârak-i Gâzânî*, s. 312.

⁶⁸ W. M. Thackston, *Rashidu'ddin Fazlullah's Jami'ut't-Tawarikh: Compendium of Chronicles*, (ed. Şinasi Tekin&Gönül Alpay Tekin), III, Duxbury 1999, s. 772; Gerard Doerfer, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, Wiesbaden 1963, s. 593.

⁶⁹ Raşid al-Dîn, *Abâgâ bis Gaihâtü*, s. 51.

⁷⁰ Raşid al-Dîn, *Abâgâ bis Gaihâtü*, s. 53.

de özetlemektedir:

“Gazan Han döneminden önce her vilayete belli sayıda uz yerleştirilmişti. Bunlar kemânger, tîr-tırâş, kurban-sâz, şemşîr-ger gibi meslekleri ifâ etmekteydiler. Bu uzlar haricinde Moğol zanaatkârlar da mevcuttu. Bunların her biri, aldıkları yıllık ücret karşılığında bir veya iki adet silah imal etmekteydiler. Üretmeyi vaadettikleri silahlar karşılığında da vilayetlerden gelir için berâtlar elde etmişlerdi. Ayrıca bazı vilayetlerde, kurçî emîrlerinin gözetiminde silah atölyeleri kurulmuş, belli sayıda silah üretmeleri karşılığında bunlara bir gelir tayin edilmiştir. Fakat bunların ürettikleri silah miktarının, üretmeleri gereken silah ve aldıkları para miktarının yirmide birine denk geldiği görüldü. Bazıları, oymak-ilçî adı verilen yüzlerce kişi aracılığı ile berâtlarda kendilerine tahsis edilen gelirleri almak üzere vilayetlere gidiyor, fakat kendilerine vilayet idaresi tarafından ödeme yapılmadığından gidiş-geliş masrafları, alacakları gelir meblağını geçiyordu. Bu açığın sebeplerinden biri de atölye (misas-hâne) nüvovab ve bitikçilerinin aç gözlülüğü idi. Zira buradaki emîrlerin sayısını fahiş yollardan artırmışlardı. Uzlar bu durumu görünce, yükümlü oldukları sayıda ve mahiyette silah üretimini bıraktılar. Çalışmak yerine hile ve zorbalıkla birbirlerini yok etmeye uğraşmaya başladılar. Bunların çatışmaları yüzünden sürekli yargu yapılmaktaydı. Bunun sonucunda hesaplar incelendi ve sahtekârlık açığa çıktı. Her yıl yapıldığı kaydedilen üç yüz-dört yüz bin dinârlık harcamanın bir dirhemlik olsun karşılığı yoktu. Bu sahtekârlık yüzünden atölye (misâs-hâne) nüvovabları ve bitikçilerinden çok kişi öldürüldü, aileleri telef oldu.

Bu durumu düzeltmek için Gazan Han, her vilayetteki uzları teşkilâtlandırarak gruplar oluşturdu. Böylece birbirlerinin eksiklerini telâfi etmek zorunda kaldılar. Bunlara, gerek ulûfe bâbında ve gerekse câmegî nevinden hiçbir ödeme yapılmamasını emretti. Üretecekleri ve özel depolara teslim edecekleri her silahın mahiyeti, miktarı ve bunun karşılığında ödenecek ücret önceden belirlendi. Bu uz gruplarını denetlemek üzere her grubun başına bir emîn getirdi. Bu emîn her yıl belirli bir miktarı hazineден alacak, bunun karşılığında da mukarrer silah miktarını devlet depolarına teslim edecek, mukabilinde makbuz (yâfte) alacaktı. Her uz grubunun üretimini karşılamak için belirli vilayetler tayin edildi; böylece ilçiler her vilayeti dolaşmak zorunda kalmayacaklardı. Bu yolla her yıl on bin kişiye göre tam teçhizat silah üretilmesi kararlaştırıldı. Bundan önce yıllık iki bin kişilik silah üretildiği vâki değildi. Ayrıca, bunlardan çok mahir elli kişi, hâssa ordusunun ihtiyacını karşılamak üzere görevlendirildi. Yine birkaç bin ok, yay ve zırh acil durumlarda kullanılmak üzere depolandı. Bunun sonucunda, bu silahlar için ayrılan rûsûm ve 'ulûfe, öncekinin yarısı idi. Vilayetlere düşen ihracat da tamamen batıl olmuştu”⁷¹.

⁷¹ Raşîd al-Dîn, Ta'rih-i Mubârak-i Cüzânî, s. 336-337.

Düzenlemenin gerekliliği anlatıldıktan sonra, yapılan ıslahat şu şekilde kayda geçmiştir:

"Bu uygulamalar sayesinde uzân ve bitikçiler arasındaki kavga da sona ermişti. Daha sonra umerâ-yi silâh şu öneriyi getirdi: Pazarlarda, bizim uzularımızın ürettiğinden daha kaliteli silahlar üretilmektedir. Onlar, daha önceleri Moğol silahlarını üretmeyi bilmiyorlardı, şimdi ise onları da üretmektedirler. Nakit parayı askere vererek silah teminlerini oralardan yapmalarını sağlamak sayesinde -asker kendisine uygun silahı kendisi temin edecek olduğundan- daha ucuza gelecektir. Ayrıca, pazardaki zanaatkâr ve misasçiler arasındaki rekabet artacağından, ürünlerin kalitesi de yükselecektir. Bunu duyan Gazan Han, devlet atölyelerinde üretilemeyen silahların buralardan alınmasını buyurdu ve silah temin etmesi için askere nakit para ödendi"⁷².

İlhanlı ordusu, silah ihtiyacının bir kısmını, muhtemelen yapılan reformların da katkısı ile Batılı ülkelerden ve şehirlerden karşılamıştı. Bu yerlerin başında, İtalya'da önemli silah üretim merkezi olan Milan gelmekteydi. Burada üretilen silahlar Cenova ve Venedik vasıtasıyla İlhanlı topraklarına ulaşıyordu. Kıbrıs, Girit ve Ermeni topraklarında bulunan Venedik ve Cenevizlere ait noter vesikaları, ticarî belgeler de böyle bir silah ve teçhizat akışının olduğunu bize söylemektedir. Cenova noteri Lamberto di Sambuceto tarafından Gazan Han döneminde, 1300 yılı Ağustos ve Kasım ayları arasında düzenlenen bir ticarî belge mevcuttur. Bu kayıt, Gazan Han'ın ikinci Suriye seferini yapmaya hazırlandığı dönemde, Kıbrıs'ın doğu limanı Famagusta'da faaliyet gösteren Cenova, Savona, Cremona, Piacenta, Pisa, Arezzo, Volterra, Marsilya, Montpellier ve Norbonne şehirlerinden gelen tüccarlardan biri adına düzenlenmiş olmalıdır. Bu belgeye göre arbaletler (*tataryayları*); miğferler, deriden mamûl baldır zırhları, kılıç, kalkan, göğüslük, boyunluk, eldiven zırhı, arbalet şaftı gibi teçhizat satın alınmıştır⁷³.

XIII. yüzyılın sonuna doğru İlhanlı Devleti'nde, Batı'da üretilen zırh ve silaha olan ihtiyaç şiddetle hissedilmişti. Avrupa'da silah gücünün artması ile birlikte normal yayların yerini arbaletler, zincir/halka zırhların yerini ise levha zırhlar almaya başlamıştı. Memlûk ordusu ister istemez bu süreçten etkilenmiş ve kendisini Avrupa orduları gibi donatmaya başlamıştı; muhtemelen silah ve zırhlarının büyük bir miktarını İtalya'dan ithal etmekteydi. Memlûklarda yaşanan bu gelişmeler üzerine, İlhanlı ordusunun da ağır zırhlarla donanma ihtiyacı

⁷² Raşid al-Dîn, *Ta'rih-i Mubârak-i Gâzânî*, s. 338.

⁷³ Montaldo A. de. *Delia conquista di Constantinopoll per Maometto II.* (Ed. C Desimoni). — *Atti della Societa Ligure de Storia Patria*, X. Genoa, 1874. s. 18, 63, 74, 115; Martinez, "Some Notes on the Il-Xânid Army", s. 185'ten naklen.

hissetmiş olması kuvvetli bir ihtimaldir⁷⁴.

Bunlara ilave olarak, ordudaki bayrakların değiştirildiği de malûmumuzdur. Gazan Han'ın İslâm'ı kabul ederek, Abbâsî halifeleri gibi siyah bayraklar yaptırdığı kaydedilmektedir⁷⁵.

Ancak, askerî reformasyonun neticelerinin çok da olumlu olduğu ve sonraki hanlar tarafından devam ettirildiği söylenemez. Sözgelimi, reformasyonlar hakkında geniş malumat veren Reşîdüddin'in, diğer ıslahatlarda olduğunun aksine askere *iktâ* tahsisi gibi temel bir ıslahatın olumlu neticelerinden bahsetmeyişi, bu görüşü kuvvetlendirmektedir. Yukarıda maddeleri sıralanan fermânda, bu yapısal reformların kendi halefleri tarafından da devam ettirilmesine yönelik istekler belirtilmesine rağmen⁷⁶, uygulamanın Gazan'ın halefi Olcaytu Han zamanında devam ettiğine dair elimizde bir delil bulunmamaktadır. Olcaytu Han devrinde bizzat Gazan reformlarının mimarlarından olan *Sâhib-i Dvân Sa'düddin*, hükümdara *iktâ* arazilerinin eski şekline çevrilmesini teklif etmiştir ki bu, askerî *iktâ* larla ilgili reformlardan geri dönülmesi manasına geliyordu⁷⁷. Reformlardan bu şekilde geri adım atılmasında, Moğol askerlerinin kendilerini yerleşik hayata ve toprağa bağlayacak bu teşebbüse karşı direnmiş olmaları rol oynamıştı. Yine, İlhanlı bürokrasisinin bu derece ağır bir yükü kaldıramamış olması da muhtemeldir. Bunun yanında, Gazan Han'ın vefatından sonra böyle büyük çaplı bir reformu yürütebilecek hükümdarın iş başında bulunmaması, başka bir sebep olarak gösterilebilir⁷⁸. Tüm bu gelişmeler sonucunda, Moğol *sipâhî*lerine *iktâ* dağıtma ve buna bağlı olarak gerçekleştirilen askerî reformasyon teşebbüsü akim kalmış gözükmektedir. ©

⁷⁴ Martinez, "Some Notes on the Il-Xānid Army", s. 186.

⁷⁵ C. Melville, "Pādīshāh-i Islām: The Conversion of Sultān Mahmūd Ghāzān Khān", *Pembroke Papers I*, 1990, 159-177, s. 164.

⁷⁶ Raşîd al-Dīn, *Ta'rih-i Mubārak-i Gāzānī*, s. 303.

⁷⁷ *İkta* dağıtımının teorik açıklaması için bkz. Muhammed bin Hinduşâh Nahçivânî, *Düstür el-Kâtib fi Ta'yîn el-Merâtib*, (Tas. A. A. Alizâde), c. I-II, Moskova 1964, 1/2, s. 48; D. O. Morgan, "Mongol Armies in Persia", *Der Islam*, VI/1, (1979), 81-96, s. 90-95.

⁷⁸ Fermânda her binliğe bir *bitikçi* tayin edileceği ve bu *bitikçilerin* pek çok defter tanzim etmek zorunda kalacakları göz önünde bulundurulursa, İlhanlı ordusunun tamamını ilgilendiren bu reform için yüzlerce *bitikçiye* ve bu *bitikçilerin* tanzim edeceği binlerce ciltlik tahrir ve yoklama defterlerine ihtiyaç duyulacağı kolayca anlaşılır, bkz. Özgüdenli, *Gāzān Han ve Reformları*, s. 319, dipnot: 579.

BİBLİYOGRAFYA

- Abdullah b. Fazlullah el-Şîrâzî Vassâf, *Tezciyet el-Emsâr ve Tezciyet el-A'sâr*, Tahran 1269.
- Alâeddin Atamelik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşâ*, (çev. Mürsel Öztürk), Ankara 1999.
- Allouche, Adel, "Tegüder's Ultimatum to Qalawun", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 22, No. 4. (Nov., 1990), 437-446.
- Amitai, Reuven, "The Conversion of Tegüder Almad to Islam," *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 25, (2001), 15-43.
- _____, "Sufis and Shamans: Some Remarks on the Islamization of the Mongols in the Ilkhanate", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 42/1, (1999), 27-46.
- Âyetî, Abd el-Muhammed, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, Tahran 1346.
- Bedrosian, R., *History of the Tartars*, Chapter 42. <http://rbedrosian.com/hetum4.htm>.
- Doerfer, Gerard, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, Wiesbaden 1963
- Emîn, Şemîs Şerîk, *Ferheng-i İstîlâhât-i Dîvân-i Devrân-i Moğul*, Tahran 1357.
- Erdem, İlhan, "Türkiye Selçuklu-İlhanlı İktisâdî, Ticarî İlişkileri ve Sonuçları", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 33 (2003), 49-67.
- Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, (çev. Ömer Rıza Doğrul), Ankara 1999.
- Hâfiz-i Ebrû, *Zeyl-i Câmûl el-Tevarîh-i Reşîdî*, (neşr. Hân bâbâ Beyânî), Tahran 1350.
- Hinz, Walter, "İslam'da Ağırlık, Ölçü Sistemleri", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 5, (İstanbul 1990).
- Howorth, Sir Henry H., *History of the Mongols*, III, Taipei 1970.
- Jahn, Karl, *Geshichte Gâzân Hân's aus dem Ta'rîh-i Mubârak-i Gâzânî des Raşîd al-Dîn Fadlallâh b. 'Îmâd al-Daula Abûl-Hair*, London 1940.
- _____, *Ta'rîh-i Mubârak-i Gâzânî des Raşîd al-Dîn Fadlallâh Abûl-Hair*, *Geshichte der İlhâne Abâgâ bis Gaihâtü* (1265-1295), Mouton-S-Gravenhage, 1957.
- Kanat, Cüneyt, "İlhanlı Hükümdarı Teküdar'ın Müslümanlığı Kabulü ve Bunun Memlûk Devleti'ndeki Yankıları", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 12 (2002), 233-247.
- Kerimüddin Aksarâyî, *Müsâmeretül-Ahbâr ve Müşâveretül-Ahyâr*, (yay. Osman Turan), Ankara 1944.
- Kerimüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, (çev. Mürsel Öztürk) Ankara

2000.

- Martinez, A. P., "Some Notes on the Il-Xānid Army", *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 6 (1986), 129-242.
- Melville, C., "Pādishāh-i Islām: The Conversion of Sultān Mahmūd Ghāzān Khān", *Pembroke Papers*, I, (1990), 159-177.
- Morgan, D. O., "Mongol Armies in Persia", *Der Islam*, VI/1, (1979), 81-96.
- Muhammed bin Hinduşāh Nahçivānî, *Düstûr el-Kâtib fi Ta'yîn el-Merâtib*, (Tas. A. A. Alizâde), c. I-II, Moskova 1964.
- Özgüdenli, Osman Gazi, *Gazan Han ve Reformları 1295-1304 (Moğol İnanında Gelenek ve Değişim)*, İstanbul 2009.
- Petrushevsky, I. P., "The Socio-Economic Condition of Iran Under the İl-Khāns", *Cambridge History of Iran*, (ed. John A. Boyle), V, New York-Cambridge 1968.
- Pfeiffer, Judith, "Reflections on a 'Double Rapprochement:' Conversion to Islam among the Mongol elite during the early Ilkhanate." *Beyond the Legacy of Genghis Khan*. Ed. Linda Komaroff. Brill: Leiden, 2006, 369-389.
- Reşidüddin Fazlullah Hemedānî, *Cāmi' el-Tevārîh-i Reşidüddîn Fazlullah Hemedānî*, (tas. Muhammed Rûşen-Mustafa Mûsevî), II, Tahran 1373.
- Seyf bin Muhammed Yaşukub el-Herevî, *Tarih-nâme-i Herât*, (tas. Gulammirzâ Tabâtabâi Mecc), Tahran 1383.
- Temir, Ahmed, *Kırşehir Emiri Cacaoğlu Nur el-Din'in 1272 Tarihli Arapça Moğolca Vakfiyesi*, Ankara 1959.
- _____, "Anadolu'da Moğollar", *Türk Kültürü*, XXXVIII/445, (Mayıs 2000), 276-281.
- Thackston, W. M., *Rashiduddin Fazlullah's Jami'ut't-Tavarikh: Compendium of Chronicles*, (ed. Şinasi Tekin&Gönül Alpay Tekin), III, Duxbury 1999.
- Togan, A. Zeki Velidi, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, I (1931), 1-42.
- Uyar, Mustafa, *İlhantı Devleti'nin Askerî Teşkilatı*, (Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi) Ankara 2007.
- _____, "Jewish Vizier Sa'd al-Dawla's Centralization Reform of Ilkhānid Financial Policy and the Reaction to it", *Kwartalnik Historii Żydow-Jewish History Quarterly*, 229 (2009), 5-12.
- Viladimirtsov, Boris Y., *Moğolların İçtimâî Teşkilâtı*, (çev. Abdülkadir İnan) Ankara 1995.

EKLER

NÜFUS KAYIT ÖRNEĞİ			Kİ	KİŞİ	MAHALLESİ/KÖYÜ		CİLT NO	HANE NO				
			ANADOLU	(KATNEMEN 1987)	UYGULAN DEVECI İLÇESİ							
SIRA	BSN	C	YAKINLIK	T.C.NO	ADI	SOYADI	BABA ADI	ANA ADI	DOĞUM YERİ VE TARİHİ	MED. HALİ VE DİNİ	TESCİL TARİHİ	OLAYLAR VE TARİHLER
1	6	E	Kardeşi	11110218562	ALİ RIZA		FEYZULLAH	SABİRE	DEVECİ 1892	EVLİ İSLAM	1320	Ölüm: _____ Evlename: _____ Boşanma: _____
2	1	E	Babası	11131218042	FEYZULLAH		MUSTAFA	AYŞE	DEVECİ 1867	EVLİ İSLAM	1320	Ölüm: 1321 Evlename: _____ Boşanma: _____
3	2	E	Kardeşi	11128218116	ÖZKAN		FEYZULLAH	SABİRE	DEVECİ 1893	EVLİ İSLAM	1320	Ölüm: 06/02/1322 Evlename: _____ Boşanma: _____
4	3	E	Kardeşi	11125218270	HANMUT		FEYZULLAH	SABİRE	DEVECİ 1867	EVLİ İSLAM	1320	Ölüm: 1331 Evlename: _____ Boşanma: _____
5	4	E	Kardeşi	11122218334	HERMUT	ÇOBAN	FEYZULLAH	SABİRE	DEVECİ 1882	EVLİ İSLAM	1320	Ölüm: 01/01/1329 Evlename: 28/03/1323 Boşanma: _____
6	5	E	Kardeşi	11119218408	HASAN	ÇOBAN	FEYZULLAH	SABİRE	DEVECİ 1888	EVLİ İSLAM	1320	Ölüm: 27/12/1881 Evlename: _____ Boşanma: _____
7	7	E	Kardeşi	11113218828	FAZLİ	ÖZDENİR	FEYZULLAH	SABİRE	DEVECİ 1895	EVLİ İSLAM	1320	Ölüm: 29/09/1892 Evlename: _____ Boşanma: _____
8	8	E	Kardeşi	11110218780	HALİL İBRAHİM		FEYZULLAH	SABİRE	DEVECİ 1894	BEKAR İSLAM	1320	Ölüm: 1332 Evlename: _____ Boşanma: _____
9	9	E	Kardeşi	11107218654	HÜSEYİN	KIZILKALE	FEYZULLAH	SABİRE	DEVECİ 1900	EVLİ İSLAM	1320	Ölüm: 18/08/1970 Evlename: _____ Boşanma: _____
10	13	K	Kardeşi	11095219222	ELİFE		FEYZULLAH	AKILIZ	DEVECİ 1893	EVLİ İSLAM	1320	Ölüm: 1334 Evlename: _____ Boşanma: _____
11	20	E	Oğlu	12901018114	HERMUT	KÖYHEN	ALİ RIZA	SEYİD	DEVECİ 1916	EVLİ İSLAM	1334	Ölüm: KAPALI KAYIT Evlename: _____ Boşanma: _____
KİŞİLERİN OLAYLARI												
BSN	ADI	DÜŞÜNCELER										
6	ALİ RIZA	EVLENME: 3/411 EVLENME İLE NAYMAN İLÇESİ DEVECİ KÖYÜ 30 CİLT 10 HANE 4 STRADA SEYİD İLE EVLİDİR										
8	ALİ RIZA	EVLENME: 3.338 EVLENME İLE NAYMAN İLÇESİ DEVECİ KÖYÜ 30 CİLT 10 HANE 3 STRADA NAYRİYE İLE EVLİDİR										

Sayfa: 1/2

Ek-1: Nüfus Kayıt Örneği I

NÜFUS KAYIT ÖRNEĞİ			Kİ	KİŞİ	MAHALLESİ/KÖYÜ		CİLT NO	HANE NO	
			ANADOLU	(KATNEMEN 1987)	UYGULAN DEVECI İLÇESİ				
KİŞİLERİN OLAYLARI									
BSN	ADI	DÜŞÜNCELER							
6	ALİ RIZA	DOĞUM: //1308 olan doğum tarihi miladiye çevrilmiştir.							
1	FEYZULLAH	DOĞUM: //1263 olan doğum tarihi miladiye çevrilmiştir.							
2	ÖZKAN	DOĞUM: //1279 olan doğum tarihi miladiye çevrilmiştir.							
3	HANMUT	DOĞUM: //1283 olan doğum tarihi miladiye çevrilmiştir.							
4	HERMUT	DOĞUM: //1298 olan doğum tarihi miladiye çevrilmiştir.							
5	HASAN	DOĞUM: //1304 olan doğum tarihi miladiye çevrilmiştir.							
7	FAZLİ	DOĞUM: //1311 olan doğum tarihi miladiye çevrilmiştir.							
8	HALİL İBRAHİM	DOĞUM: //1310 olan doğum tarihi miladiye çevrilmiştir.							
9	HÜSEYİN	DOĞUM: //1316 olan doğum tarihi miladiye çevrilmiştir.							
13	ELİFE	EVLENME: EVLENMEK İZDİĞİ YER : NAYMAN İLÇESİ OYACA 19.HANE							
13	ELİFE	DOĞUM: //1289 olan doğum tarihi miladiye çevrilmiştir.							
20	HERMUT	09/09/1947-NAKLİ: NAKLİNİ ÖLÜMÜ YER : ANKARA MERKEZ İLÇESİ BAĞYAN GÖNÜR 247.HANE							
20	HERMUT	SOSYAL GÖNÜMLÜKİ T.C. ENERJİ BAKANLIĞI KURUCUSUNAN HAKK ALMAKTADIR.							
20	HERMUT	DOĞUM: //1312 olan doğum tarihi miladiye çevrilmiştir.							
AÇIKLAMALAR :			DÜZENLEYEN ADI SOYADI - UNVAN			ONAYLAYAN YETKİLİNİN ADI, SOYADI - UNVAN			
1. KİŞİ VEYA KİŞİLERİN KAYIT KÖTÜGE UYGUNDUR.			SERPİL ALKAN			NESRİN DESTİÇİ			
2. İŞBU NÜFUS KAYIT ÖRNEĞİ MİLLİ SAVUNMA BAKANLIĞI ARŞİNİ İBRAZ EDİLMEK ÖZERE DÖZENLENMİŞ OLUP BAŞKA AMAÇLA KULLANILMAZ.			V.H.K.I.			ÇANKAYA (1231) NÜFUS MÜDÜRÜ KEKİLİ 01/09/2005 14:17			

Sayfa: 2/2

Ek-1: Nüfus Kayıt Örneği -II

KÜNYE KAYIT BELGESİ

Askerlik Şubesi : Haymana
Defterin Adı : Yoklama
Defter No : 125
Sayfa No : 527-9

Muayene-i İbtidaîye Kısmı:

Sıra No : 106
Lakabı : Hacı Enbiya Oğlu
Adı : Ali Rıza
Baba Adı : Feyzullah
Sancağı : Ankara
Kazası : Haymana
Köyü : Deveci
Hane No : 18
Doğum Tarihi : 1308

• Karyesinden müteahhil, peder maderi fevt, biraderi Mehmet (1298) diğeri Hasan (1304) var ise de haremine muin me'zun

Muayene-i İntihaîye Kısmı:

- Kısmı Sani : 42
- Me'zuniyeti baki
- Karyesinde biraderi Mehmet (tevellüdü 98) diğeri Hasan (tevellüdü 1304) muhtaç muavenet kimsesi yoktur.
- Silahlı-Asker
- Hizmeti müsellehada istihdamı : Boyu : 1,75
- Göğsü : 87

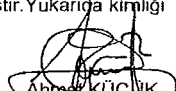
MÜLAHAZAT

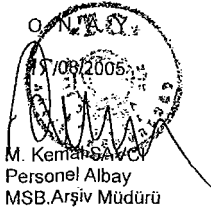
- Merkurum Alay 4 Depo Taburundan geri gelmiştir.
- Emri mucibince tekrar sevk edilecektir. 4 Mart 1331
- Sevki : 6 Mayıs 1331 Ankara'ya
- Merkurum seferberlikte gidip İstanbul'da vefat ettiğini tasdik ederiz. 29 Mart 1340
Osman (Mühür) Halit (Mühür) (İmza)

NOT: Künye üzerinde "Fevt" yazılıdır.

Bu künye kayıt belgesi "Yoklama Defteri" kayıtlarına göre düzenlenmiştir. Yukarıda kimliği yazılı şahsın bunlardan başka kaydına rastlanmamıştır. 15/08/2005

Abdullah KEMANECI
Svl.Me.
Belge Arş.Uzm.

Ahmet KÜÇÜK
Svl.Me.
Belge Arş.Uzm.

M. KEMANECI
Personel Albay
MSB.Arşiv Müdürü

Ek-2: Künye Kayıt Belgesi -I

KÜNYE KAYIT BELGESİ

Askerlik Şubesi : Haymana
Defterin Adı : Küçük
Defter No : 130
Sayfa No : 85-86 (205-206)
Sıra No : --
Hane No : 18
Köyü : Deveci
Lakabı : Hacı Enbiyaoğullarından
Adı : Rıza
Baba Adı : Feyzullah
Doğum Tarihi : 1308

MÜLAHAZAT

- Sevki : 6 Mayıs 1330
- Karyesinden müteahhil, pederi maderi fevt, biraderi Mehmet (1318) ve Hasan (1304)
- Merkum elyevm silahlıhalında olup ve hayat ve memarı meçhul olduğunu karyesinin 6 Eylül 1336 tarihli musaddak jurnalından anlaşılmiştir.
- Hayat ve memarı meçhuldür 9 Şubat 1338
Muhtarı Evvel (Mühür)
- Fevt 29 Mart 1340

Bu künye kayıt belgesi "Kütük Defteri" kayıtlarına göre düzenlenmiştir.Yukarıda kimliği yazılı şahsın bunlardan başka kaydına rastlanmamıştır. 15/08/2005

K.Ş. Akın
Abdullah KEMANECİ
Svl.Me.
Belge Arş. Uzm.

Ahmet KÜÇÜK
Svl.Me.
Belge Arş. Uzm.

O N A Y
108/2005
M. Kemal SAĞOĞLU
M. Kemal SAĞOĞLU
Personel Alın
MSB.Arşiv Müdürü

Ek-2: Künye Kayıt Belgesi -II

ZAYIAT KAYIT BELGESİ

Defterin Adı : 5nci Kolordu, 1No.lı Zayıat Kayıt Defteri
Sayfa No : 526
Sıra No : 3936
Sınıfı : Piyade
Alay : 4
Tabur : 1
Bölük : 3
Rütbesi : Nefer (Er)
Adı : Ali Rıza
Baba Adı : Feyzullah
Doğum Tarihi : 1308
Memleketi : Ankara
Askerlik Şubesi : Çay
Köyü : Deveci
Zayıat (Ölüm) Sebebi : Cerha-i Nariye-i adud-u eyser maa' kesr,
Mermi ile ihtilat basilli dizanteri
Zayıat Yeri : Haydarpaşa Hastanesi
Şehadet Tarihi : 25 Teşrinî Sani 1331

MÜLAHAZAT

- 20 Para, 1 Kuruş

Bu zayıat kayıt belgesi "5nci Kolordu 1 No.lı Zayıat Kayıt Defteri" kayıtlarına göre düzenlenmiştir. Yukarıda kimliği yazılı şahsın bunlardan başka kaydına rastlanmamıştır.

Abdullah KEMANECI
Svl.Me
Belge Arş.Uzm.

Ahmet KÜÇÜK
Svl.Me
Belge Arş.Uzm.

O N A Y

M. Kemal SAĞCI
Personel Şubesi
MSB Arşiv Müdürü

Ek-3: Zayıat Belgesi

1 - Fakülteye aslı talebe olarak yazılanlar aldıkları derslerin Profesör veya Doçentlerine devam karnesini imza ettirmek mecburiyetindedirler.

2 - İmtihanlara girebilmek için talimatnameye göre derslere ve seminere devam mecburidir.

3 - Devam bu karnede imzalarla isbat edili. Bunun lazımları saklanması

2 - 11 - 36 da muba'azınca

Karnesinin Kuvveti: Bu ve yarı Sınavdır

Sınıfı: İktisadi İhtisas Fak. Z. T.

No: Adı: M. Kemal Köprülü

Devama mecbur olduğu dersler:

- 1- İktisadi İhtisas Fak. Z. T.
- 2- Coğrafya
- 3- İktisadi İhtisas
- 4- İktisadi İhtisas
- 5- İktisadi İhtisas

Ek-4: Öğrenci Devamsızlık Karnesi I

Ders: *Orta öğrenim tarihi*

Ders, tatbikat	I. Teşrin	II. Teşrin	I. Kânun	II. Kânun
1. Hafta	<i>1918-19 İktisadi İhtisas</i>			
2. Hafta				
3. Hafta				
4. Hafta				

Profesörü: *F. Köprülü*

Şubat	Mart	Nisan	Mayıs	DÜŞÜNÜLER
<i>1918-19 İktisadi İhtisas</i>				

Ek-4: Öğrenci Devamsızlık Karnesi II

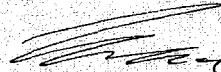
Prof. Dr. Mehmet Altay Köymen

Türk ve Türkiye Tarihi üzerindeki çok değerli araştırma ve incelemelerinden dolayı *Türk Tarih Kurumu*'nun

Aslı Üyeliği'ne

seçilmiştir. Üyelik beratını saygı ile sunuyorum.

Ankara, 18 Ekim 1989

Prof. Dr. Yaşar YÜCEL
Türk Tarih Kurumu
Başkanı

Ek- 5: Türk Tarih Kurumu Üyelik Beratı

T. C.
ANKARA
Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi

Lisans Diploması

Esas zümre
Orta zaman tarihi (Bk. sayı)

Yardımcı zümreler
Tarihçe (Bk. sayı)
Halk tarihi (Bk. sayı)

1332 tarihinde Hacımama'da doğmuş olan Mehmet Altay Hacımen Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesinde 1335-1340 ders yılının yaz semestri sonunda yapılan imtihanlar neticesinde yukarıda yazılı zümrelerden (Bk. sayı) derece ile mezun olmağa liyakat kazanmış ve Devletin kanun ve nizamlarının tanıdığı haklardan istifade etmek üzere bu lisans diploması 20 Nisan 1340 tarihinde kendisine verilmiştir.

Mearif Vekilli

[Signature]

Fakülte Dekanı v.

[Signature]

Diploma Numarası

134

Ek-6: Lisans Diploması

Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
Dekanlığına

Dekanlığın verdiği yazılı emir üzerine Orta Zamanlar Tarihi doktora sınıfı talebesinden Mehmet Altay Köymen'in, Prof. Necati Lügal, Prof. Akdes Nimet Kurat ve Doçent Şinasi Altundeg'dan mürekkep jüri huzurunda yardımcı derslerden Fars ve Arap dilleri sınavı yapılmıştır. Farsça metin olarak -Cüveyni'nin üçüncü cildinden bir sahife-, Arapça -Kalkaşendi'nin eserinden bir sahife- okutturulmuş tercüme ve izah yaptırılmıştır. Metinde geçen maddeler ve ilgili meseleler üzerinde sualler sorulmuştur. Bu sınav neticesinde Mehmet Altay Köymen'in gerek Farsça ve gerek Arapça pek iyi bildiği anlaşılmıştır.

Bu rapor doktora imtihanının yapıldığı 3 Temmuz 1943 tarihinde tanzim olunmuştur.

Jüri üyesi

Jüri üyesi

Jüri üyesi

Ek-7: Doktora İmtihan Raporu

T. C.
ANKARA
Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi
Doktora Diploması

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesinden..... aldığı..... Lisans Diploması
üzerine Doktora imtihanı vermek isteyen..... Anamana..... da doğmuş
Ali Rıza Kızıllı Mustafa Köymen Nispetiye Selçuklu Tarih konusuna
ait yazdığı tez..... 15..... 2..... 1962 tarihli talimatname dairesinde kurulan jüri
heyetince ilmi bakımdan değerli görüldüğü ve yapılan imtihanda
da Tez No: 50/16/62 derecede muvaffak olduğu için..... 3..... 3..... 1962 tarihinde topla-
nan Fakülte Meclisince kendisine Cadebiyat (Doktoru unvanı veril-
miştir.

Maarif Vekili

Fakülte Dekanı

Jüri

Diploma Numarası : 21

Tarih : 16/3/62

Ord. Prof. Dr. Sıddık Öztürkmen
Ord. Prof. Dr. İzzet Kaya
Prof. Dr. Akif Hıncal Karal
Prof. Dr. Nevri İyigil
Doç. Dr. Sinan Altınok

Ek-8: Doktora Diploması

Prof.Dr.Mehmet Altay Köymen'in Hal Tercümesi

1916 yılında Haymana'da doğmuş ve ilk tahsilini Haymana'da yapmıştır.1934-5 ders yılında Haydarpaşa lisesinden mezun olmuş, bir yıl öğretmenlik yaptıktan sonra Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesine kaydedilmiştir.1940-41 ders yılında fakültenin Ortaçağ Kürsüsünden mezun olmuş ve Prof.Fuat Köprülü tarafından doktora sınıfına ayrılmıştır. 1947 yılında (Kiraman Selçukluları) adlı tezi yazarak doktora unvanını almıştır.

İki yıl Gazi Terbiye Enstitüsünde Türk, İslâm ve Bizans tarihi okutan Köymen, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Ortaçağ Tarihi asistanlığına geçmiştir.Köymen 1948 yılında Üniversite Doçentliği unvanını almış ve aynı yıl yeni teşekkül eden Genel Türk Tarihi Kürsüsüne öğleml: doçent olmuştur.1958 yılında aynı kürsünün Selçuklu Devri tarihi Profesörlüğüne seçilen Köymen, o zamandan beri aynı kürsüde profesördür Prof.Köymen, sahasında araştırmalar yapmak üzere müteaddit defalar dış memleketlere gittiği gibi, ilmi kongrelere de katılmıştır. Ayrıca sahasında bir çok genç doktora yaptırmak suretiyle yetiştirmiştir.

Ek-9: Hal Tercümesi

Mehmet Altay Kıymen'in
Doçentlik tezi hakkında rapor

Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dekanlığına

Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Orta Çağ Tarihi asistanlarından Mehmet Altay Kıymen'in "Büyük Selçuklu İmparatorluğu çarşovesi içinde Sencerin Maliklik Devri" adlı tezi hakkında İntihân jürisi başkanı Prof. M. K. K. Hakkı Yılmaz, İntihân jürisi üyesi Prof. Akdes Nispet Kurat, Prof. G. Rohde ve Prof. Şinasi Altındağ'dan olmak üzere dört rapor gelmiş ve raporları tevhit etmek üzere Prof. Şinasi Altındağ, Üniversite Doçentlik İntihân Yürütme Komitesi'nin 18. İnci maddesi gereğince raporlariğe seçilmiştir.

Yukarıda adları geçen her dört üye de, vermiş oldukları raporlarında adayın metotlu bir şekilde çalışmış olduğunu açıklamış ve müellifin tezi taslaftan sonra bu sahadaki konusuna devam ederek, Fakülte derslerinde öğretilen 2 değerli makaleyi de İzzetkâğıtlara almış ve adayın sahasında bugünkü durumuyla bir hayli daha ilerlemiş olduğunu temas etmişlerdir. Bu durum karşısında, Prof. Akdes Nispet Kurat, Prof. Cavit Baysun, Prof. Rohde ve Prof. Şinasi Altındağ'dan mütavakkil jürimiz, adayın tezinin kabulüne ve Üniversite Doçentliği İntihân Yürütme Komitesi'nin 22. İnci maddesi gereğince Kollokyum'un 11/Kasım, döneme dersinin de 15 Kasım 1949'da yapılmasına oy birliğiyle karar vermiş olduğunu saygılarımızla arz ederiz.

Prof. A. N. Kurat Prof. Cavit Baysun Prof. Ş. Altındağ Prof. G. Rohde

A. N. Kurat

Cavit Baysun

Ş. Altındağ

Rohde

Ek-10: Doçentlik Tezi Hakkında Rapor

T. C.

2 Kasım 1948

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

DİL ve TARİH - COĞRAFYA FAKÜLTESİ

Sayı: 2282

Mehmet Altay Köymen
Orta Çağ Tarihi asistanı

"Büyük Selçuklu İmparatorluğu gerçeği içinde Sencer'in Meliklik devri" adlı Doçentlik tezinizin kabul edilmiş olması hasebiyle Doçentlik talimatnamesinin 22. maddesi gereğince kollokyumun 11. XI. 19. günü yapılmasına ve başarı gösterdiğiniz takdirde deneme dersinin de 15. XI. 1948 de yapılmasına jüriye karar verilmiştir.

Bilgi edinilmesini saygılarımla rica ederim.

Dekan

Hamit Dündar

99

CH-BK.1/XI/1948

Ek-11: DTCF'nin Doçentlik Sınavıyla İlgili Resmi Yazısı

ADRES SAHİT ÖZNEKİ		İLİ	İSİMİ	Mahalle/Bölge		Doğum Tarihi ve Yeri	Spesial Halli Dini	İnceleme Tarihi ve Yeri	Sınav No	İzlenim Sayısı
101	E	Antara	Al Hindag	Demirtas	26-02	97	244			
		Ali Köymen	Ali Rıza	Seyide	Haymana	Evlü	-	09-12-1948		
		Mehmet Altay Köymen	Ali Rıza	Seyide	1332	İslam	-			
Not = Antara 5 As. Huk. Meht. 1989-586-668 es, 1989'da tekinlenen ilamla ismi Mehmet iken Mehmet Altay olmaktadır.					Kar. Sayı 22489-1989 gün ve 20.12.1989					
1. 557 Projesinin kısıtlı kütüphane kitaplarıdır. İnceleme için kullanılabilir.					Veritilim Adı, Soyadı, İsmi, Tarihi					
2. Bu belge kayıt altına alınmıştır. Makale... ibraz edilerek ibraz... 16-12-1993					16-12-1993					

Ek-12: 16.12.1994 Tarihinde Alınmış Olan Nüfus Kayıt Örneği

C u m h u r b a ş k a n l ı ğ ı Y ü k s e k M a k a m ı n a
A N K A R A

Ben Haymana'nın Deveci köyünde dünyaya geldiğim zaman, babam Çanakale'de şehit düşmüş bulunuyordu. Ankara'da "Kızılay"ın verdiği öğle yemeğiyle orta okula devam ettik. Liseye devam imkânı bulamadığım için, imtihanla öğretmen okuluna geçtim. Köy öğretmenliğinde biriktirdiğim para ile, büyük Atatürk tarafından yeni açılmış bulunan Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi'ne devam ettim. Ancak iki yıl sonra çalışkanlığım ile hocalarımın dikkatini çekebildim ve yatılı oldum. Orta Çağ Tarihi Kürsüsü'nü bitirdikten sonra, doktora sınıfına ayrıldım ve 1943 yılında "Kirman Selçukluları" üzerine yazdığım tez ile, Ord. Prof. Fuad Köprülü'den doktor unvanını aldım. 1948 yılında Genel Türk Tarihi Kürsüsü'ne doçent, 1958 yılında da aynı kürsüde profesör oldum. Uzun yıllardan beri bu kürsünün başkanlığını yapmaktayım. Babamın hayatı pahasına kılıç ile yaptığı hizmeti, ben de kalemimle yaparak Selçuklu devrine ve bilhassa Malazgirt Meydan Muharebesi ile başlayan Anadolu'nun ebedi vatan olmasına dair birçok araştırmalar yayınladım. Memleket içinde ve dışında Selçuklu devrinin en başta gelen uzmanı olduğum bilinmektedir. Türk tarihinin ışığında memleketime siyaset alanında da hizmet etmek istiyorum. Bu inançla, Anayasa'nın zâtaî devletlerine verdiği yetkiye dayanarak seçeceğiniz kontenjan senatörlüğüne talib olduğumu saygı ile arz ederim.

Ek-13: Cumhurbaşkanlığı Makamına Yazdığı Dilekçe

1827 Naficy, Said. Mağd ad-Din
Hamgar ^vŠirāzi. (Life of an
ancient poet). Teheran 1938.
21 pag. 3.-

+
L.O. 78179

Ek-14: Bibliyografya Fişi Örneği I

8144 Nizām ED-Dîn, Mohammad.
Durar-i-fârisi mädschmû'a
i-nägmu-näsr-i-gädim u-
dschädid. Haiderâbâd 1348.
8°. Hlwdlbd. 216 pag. 118.-

L.O. 45

Ek-14: Bibliyografya Fişi Örneği II

فاضل آغا
 حالت اقصیٰ ما محمد سعید [ادبی دستخط]

مناقب العارضہ
 مؤلف احمد علی درویش احمد

بحیثیہ رقم ۵۰۷
 برتبرایت ۰.۹
 مردود / لا ادرای ۱۱
 حالت اقصیٰ ۱۰
 ناقضیہ ۱۰
 ناقضیہ ۱۰
 ناقضیہ ۱۰

مناقب الہیا
 مؤلف احمد علی

کردہ دستی
 ۱۷۷۷
 ناقضیہ ۱۰

Ek-15: Çalışma Fişi Örneği I

سؤالیہ
 ۲۱۸۹
 مناقب اقصیٰ ما محمد سعید [ادبی دستخط]

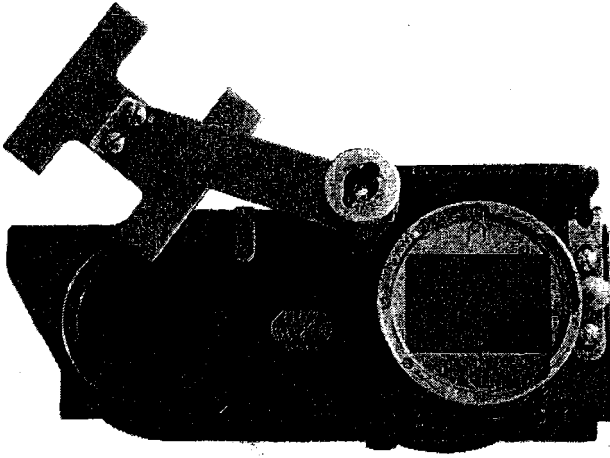

مناقب اقصیٰ ما محمد سعید [ادبی دستخط]
 مناقب اقصیٰ ما محمد سعید [ادبی دستخط]
 مناقب اقصیٰ ما محمد سعید [ادبی دستخط]
 مناقب اقصیٰ ما محمد سعید [ادبی دستخط]
 مناقب اقصیٰ ما محمد سعید [ادبی دستخط]

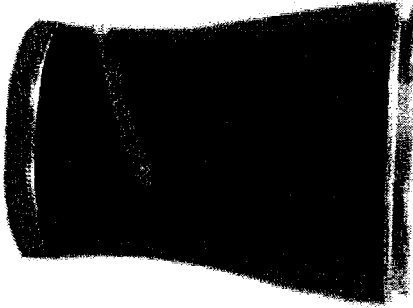

مناقب اقصیٰ ما محمد سعید [ادبی دستخط]
 مناقب اقصیٰ ما محمد سعید [ادبی دستخط]
 مناقب اقصیٰ ما محمد سعید [ادبی دستخط]

Ek-15: Çalışma Fişi Örneği II

Ek-16: Mikrofilm makinesi I

Ek-16: Mikrofilm makinesi II

Ek-17: Resimleri

9 Ocak 1944 - DTCF Binası Önünde Çekilmiş Bir Fotoğraf

Sabiha KÖYMEN

"Köymen Kitaplığı"nın açılışında Ailesi
Ali Rıza Köymen, Sabiha Köymen, Tamer Arpacı(Damadı),
Ayşe Arpacı (Kızı), Mehmet Alp Arpacı (Torunu), Erol Köymen(Torunu)

Aydın Taneri ile beraber DTCF'deki çalışma odasında

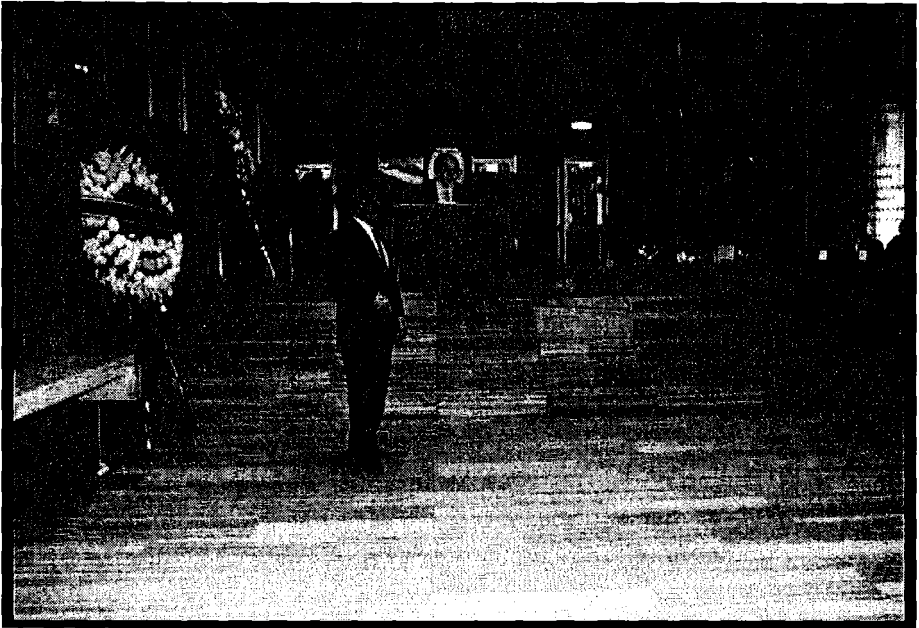
DTCF'de Çalışma Odasında (1983)

A.Ü. DTCF'nin 50. Kuruluş Yıldönümü Kutlamaları (9 Ocak 1986)

DTCF'de bir çalışma toplantısında

Türk Tarih Kurumu'nda Yapılan Cenaze Töreni (13.12.1993)

Ek-18 : Taziye Telgrafları

271 Ankara fono 10146 53 11 12 13 15+ 18 30

YILDIRIM

Yıldırım

Sayın Prof. Dr. Yusuf HALLAÇOĞLU

Türk Tarih Kurumu Başkanı

Ankara

Kurumunuz üyesi bilim adamı Prof. Dr. Sayın Mehmet Altay Köymen'in vefatını üzüntü ile öğrendim. Hizmetleri daima taktirle anılacak seçkin tarihçimiz Köymen'e Allah'tan rahmet diler, Türk Tarih Kurumu'na ve bilim camiamıza taziyelerimi iletirim.

Süleyman DEMİREL Cumhurbaşkanı

326 Ankara fono 43296 64 9 12 1935+ 2030

YILDIRIM

Yıldırım

Sayın Prof Dr Reşat Genç

Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Başkanlığı

Ankara

Türk Tarih Kurumu asli üyesi Prof. Dr. Mehmet Altay Köymen'in vefatını büyük üzüntüyle öğrendim merhuma Allah'tan rahmet diler ailesine yakınlarına size ve şahsınızda Atatürk Kültür Dil ve Tarih Kurumu mensuplarına taziyelerimi sunarım

Prof. Dr. Tansu ÇİLLER Başbakan